

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 13

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, №13

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filologiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

KÖNÜL ELMAR ABDULRƏHİMOVA,

Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti yanında Dövlət

İdarəçilik Akademiyası,

Dillər kafedrasının dosenti, f.f.d.

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ “TO MAKE” FEİLİNDƏN İBARƏT KONSTRUKSIYALARIN SİNTAKSEM TƏHLİLİ

XÜLASƏ

İngilis dilində “to make” feilinin kauzativ mənası feil sistemində obyektə yönələn hərəkətin məcburi şəkildə gerçəkləşməsini təhrik edir. Yeni hərəkətin icra olunması nəticəsində obyekt yeni hal-vəziyyətə, keyfiyyətə və ya formaya düşür. Bununla “to make” feilinin semantik cəhətdən kauzativliyi 2 funksiyayı yerinə yetirir: 1) obyektə təsiri; 2) obyektin yeni keyfiyyət, hal-vəziyyət və ya forma kəsb etməsi.

Məqalədə “to make” feilinin işləndiyi ingilis atalar sözlərinin sintaksem təhlili verilir. Bu zaman ingilis dilində həmin feilin idarəsi kimi leksik-sintaktik əlaqəsinin rolu nəzərə alınır. Burada “to make” feilinin təsirliliyi sintaktik konstruksiya tərkibində özünü monotranzitiv və ditranzitiv feil kimi göstərir. Monotranzitiv feil mənaca bir tamamlığı, ditranzitiv feil isə iki tamamlığı idarə edir. Sintaksem təhlildə “to make” feili prosessuallıq sinfindən olan aksionallıq (hərəkət) kimi sinsemantik mənada çıxış edir. Onun distributiv xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, feil kvalifikativ sinfindən olan keyfiyyət, hal-vəziyyət bildirən sifətin təyin etdiyi obyektlik mənalı sintaksemə ilə işlənir. Məqalədə komponentlərin ifadə vasitələri də ətraflı şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: sintaktik-semantik təhlil, kauzativ feil, sintaksem, substansiallıq, prosessuallıq, kvalifikativlik, ikivalentlilik, aksionallıq

Qeyd etmək lazımdır ki, əsrlərlə ingilis atalar sözlərində işlədilən “to make” feilindən ibarət sintaktik konstruksiya və sintaksem təhlili praktiki olaraq onların quruluşu və mənasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

İngilis atalar sözlərində kauzativ feillər qrupuna daxil olan “to make” feili cümlə tərkibində çox zaman xəbər vəzifəsində işlənir. Bu feilin müxtəlif sintaktik konstruksiyalarda işlənməsi onun hansı növ obyektə, yəni tamamlığı (ingiliscə: object

“tamamlıq”) tələb etməsi, tamamlığın hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması, eləcə də tabelilik kimi sintaktik əlaqəyə girdiyi cümlə üzvünün sintaktik-semantik mənasını müəyyən edir.

Feilin kauzativlik mənası feil sistemində obyektə yönələn hərəkətin məcburiyyətini, vadar edilməsini bildirir. Nəticədə yeni hərəkətin icra olunması ilə obyektin yeni hal-vəziyyətə, keyfiyyət və ya formaya düşməsi təhrik olunur. Belə halda “*to make*” feilindən ibarət konstruksiya səbəb-nəticə münasibətləri obyektin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bir sıra çalarlığa malik olan kauzallıq şəraiti yaranır. Bununla bağlı A.İ.Varşavskaya qeyd edir ki, “*to make*” feili səbəb-nəticə münasibətlərini ifadə edən forma ilə obyektə təsir etməklə onda kauzativlik mənasını digər lüğəvi mənalarda görmək mümkündür. (1, s. 77)

Kauzativlik təhrikətmə mənasında obyektə yönəldilərək müəyyən hərəkətin icrasını məcbur edir və obyektin yeni vəziyyətə, keyfiyyət və formaya düşməsinə səbəb olur. Bununla semantik cəhətdən kauzativlik 2 funksiyada reallaşır: 1) obyektə təsir; 2) obyektin yeni hal-vəziyyətə və formaya düşməsi. O.Yespersen “*to make*” feili vasitəsilə düzələn konstruksiyanı struktur cəhətdən sintaktik bütöv kimi təhlil edərək, *neksus tamamlığı* ilə sintaktik birləşmənin tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqələri ayırd edir. O, məsdərdən (ingiliscə: infinitive) ibarət “*I made her ring*” cümləsində neksusun predikativ hissəsinin hər hansı söz və ya söz qrupu ilə ifadə olunmasını, “*to be*” feili ilə yanaşı (He made her unhappy. They made him president) *neksus tamamlığını* xüsusilə qeyd edir.² “*To make*” feilinin hərəkətin kauzativlik funksiyasını “*to make+N/prn+Vbare infinitive*” modelində müşahidə edək: My parents made me learn to clean and cook at a young age.

Əlamət və hal-vəziyyət kimi kauzativliyin ikinci konstruksiyasında isə təsir nəticəsində müəyyən hala düşməsi “*to make*” bağlayıcı feil kimi işlənərək, predikativlə birlikdə mürəkkəb ismi xəbər vəzifəsini yer tutur. Belə bir funksiya “*make+N/Pron+Adj/Past Participle*” modeli üzrə reallaşır.

“*To make*” feilinin işləndiyi ingilis atalar sözlərinin sintaksem təhlilini apardığımız zaman feilin idarəsi kimi leksik-sintaktik əlaqənin rolunu nəzərə almaq lazımdır. Burada “*to make*” feilinin təsirliliyi (ingiliscə: *V_{tr}* - transitive verb) onunla idarə əlaqəsinə girib, həm bir tamamlığı tələb edən monotranzitiv (ingiliscə: monotransitive), həm də iki tamamlığı tələb edən ditranzitiv (ingiliscə: ditransitive) feil kimi özünü göstərir. Məsələn, tamamlıq şəxs bildirən isimlə ifadə olunduqda, feil “bir kəsin formalaşmasına, şəxsiyyətin keyfiyyəti və vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olmaq” mənasında işlənir: Clothes don't make the man (≈ Dona baxma, içindəki cana bax). *V_{tr}+C* (C – complement, ingiliscə: tamamlayıcı) modeli üzrə cümlədə reallaşan “*to make*” feili prosessuallıq sinfindən aksionallıq (hərəkət bildirən) kimi sinsemantik mənanı bildirməklə substansiallıq sinfindən obyektlik sinsemantik mənasını daşıyan sintaktik vahidlə birlikdə işlənir. *V_{tr}+C* modeli konstruksiya tərkibində ənənəvi cümlə quruluşunda tamamlıq vəzifəsində olan sintaktik element, yəni substansiallıq sinfindən obyektlik mənalı sintaksemin distributiv xüsusiyyətləri

göstərir ki, bir çox atalar sözündə onlar kvalifikativ sinfindən keyfiyyət bildirən sifətlə (təyinedici sözlə) müşayiət olunur. Cümlədə sintaqma çərçivəsində mövqeyinə görə obyektlik bildirən sintaksemin qarşısında asılı komponent kimi sifətlə ifadə olunan kvalifikativ sinfinə məxsus kvalitativlik (ingiliscə: qualitative – keyfiyyət) mənalı sintaksemə rast gəlmək olur. Bu qəbildən olan ingilis atalar sözlərindən bir neçəsində kvalifikativ sinfindən keyfiyyət bildirən sifətlər aşağıdakı semantik bölgülərə aid olur:

1. İnsan xasiyyətinin keyfiyyətini bildirən: A good husband makes a *good* wife (≈ Pendiri dəri saxlar, arvadı əri); A miserly father makes a *prodigal* son (≈ Xəsisin malı özgəyə qismət olar);

2. İnsanın qabiliyyətini bildirən sifətlə: Fine feathers make *fine* birds (≈ Gözəllik ondur, doqquzu dondur.) Həmin modeldə “to make” feili ilə işlədilən tamamlıq heyvan adları bildirən isimlə ifadə olunduqda, distributiv xüsusiyyətinə görə, onu təyin edən sifət keyfiyyət mənalı sinsemantik əlamətə malik olur: A ragged colt may make a *good* horse. (Pis dayçadan yaxşı at olar; ≈ Çalışsan, pisi də yaxşı etmək olar.) (p.114-132.)

3. İnsan münasibətini bildirən sifətlə: Even reckoning makes *long* friends; Short accounts (or reckonings) make *long* friends (Düzgün haqq-hesab dostluğu uzadar; ≈ Dostluqda hesabı düz olanın üzü ağ olar.)

Substansiallıq sinfindən obyektlik kvantitativlik mənalı sintaksem təkcə isimlə deyil, digər substantivləşmiş nitq hissələri ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn: 1) One lie makes *many*. (Bir yalan min yalan doğurar.) - substansiallıq obyektlik və kəmiyyət bildirən; 2) He who makes constant *complaint* gets little compassion (Daim şikayətlənən adama az rəhm edirlər.) - hərəkət bildirən substansiallıq obyektlik və aksionallıq mənalı sintaksem); 3) Two wrongs don't make *a right* (İki səhvədən biri düz alınmaz; ≈ pislili pisliliklə, yamanlığı yamanlıqla aradan qaldırmazlar.) - substansiallıq obyektlik və keyfiyyət bildirən sintaksem); 4) He who makes no mistakes, makes *nothing* (≈ İş olan yerdə səhv olar) - substansiallıq obyektlik və inkarlıq bildirən sintaksemin əvəzlikli variantı).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *to make* feili cümlədə tamamlıqla birlikdə reallaşdıqda substansiallıq və obyektlik mənalı sinsemantik əlamətlər aşkar olunur. Obyektlik əlamətini yoxlamaq üçün eksperiment kimi transformasiyadan istifadə etmək mümkündür. İngilis dilində transformasiya cümlədə feilin məlum növünü məchul növünə çevirməklə nəticələnir. “To make” feilinin məchul növündə ingilis atalar sözlərində işlənməsi transformasiyasının düzgün tətbiqini təsdiqləyir. Məsələn: Empty vessels *make* the greatest sound (Boş qablar bərk səs salar; “əlindən bir iş gəlməyən gur-gur guruldar”) → The greatest sound *is made* by empty vessels. (3, 245)

İngilis dilinin ənənəvi qrammatikasında “to make” feilinin təsirliliyi ilə yanaşı kauzativlik mənası bölünməz sintaktik kompleks kimi qəbul edilən mürəkkəb tamamlığın araşdırılması üçün geniş imkanlar açır. Sintaksem təhlil “to make”

feilinin tabelilik əlaqəsində olan tamamlıq mövqeyində isim və ya şəxs əvəzliyinin obyekt halı ilə predikativlik kimi sintaktik əlaqəsinə girən feilin məsdər forması V_{inf} (“to” hissəciksiz) məsdərin müxtəlif sinsemantik əlamətlərini aşkar edir.⁴ Bununla bağlı, həmin sintaktik kompleksin təhlili üçün bir neçə ingilis atalar sözünü nəzərdən keçirək: 1) You can take a horse to the water but you *cannot make him drink* (A man may lead a horse to the water, but cannot *make him drink*.) (Atı suya apara bilərsən, amma su içməyə məcbur edə bilməzsən.) 2) *Absence makes the heart grow fonder.* (≈ Ayrılıq məhəbbət artırır.) 3) *Money makes the mare go.* (≈ Pulludan bəla da qorxur.) 4) *Need makes the old wife trot.* (Ehtiyac qoca qarını da yorğalamağa məcbur edir. ≈ Aclıq adama oyun öyrədir.)

Bu atalar sözlərində bir tərəfdən “to make” feili ilə tabelik əlaqəsinə girən “*him, the heart, the mare, the old wife*” sintaktik vahidlər substansiallıq sinfindən obyektlik sinsemantik əlamətini, digər tərəfdən feilin məsdəri ilə iki tərəfli (*drink, grow, carry, go, trot*) əlaqədə olmaqla, agentivlik (icra edən) sinsemantik əlamətini özündə birləşdirir. Beləliklə, prosessuallıq sinfindən aksionallıq və kauzativlik bildirən “to make” feili ilə ifadə olunan sintaksemin tələbinə uyğun substansiallıq sinfindən obyektlik və agentivlik bildirən ikivalentli sintaktik vahid kimi işlənir. (4, c.20-25)

Biz bu məqalədə ingilis atalar sözlərində “to make” feilindən düzələn sintaktik konstruksiyaların sintaksem təhlilini apararkən, “to make” feilinin sintaktik konstruksiyadan ibarət mürəkkəb kompleksi yaratmaq qabiliyyətini müşahidə etdik. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis atalar sözlərində işlədilən “to make” feilindən ibarət konstruksiyaların sintaksem təhlili praktiki olaraq, onların quruluşu və mənasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

İstinad olunan mənbələr

1. Варшавская А.И. Языковые единицы и отношения совместности. СПб. Изд-во СПб Университета, 2008, с. 77
2. Bu barədə bax: O.Jespersen. The Philosophy of Grammar, London, George Allen and Unwin. ETD. 1935. p.114-132.
3. İngilis dilində feilin idarə əlaqəsi və feilin təsirliliyinə dair A.M.Muxinin monoqrafiyalarında irəli sürülən nəzəriyyəsinə əsaslanmışıq: Мухин А.М. Лингвистический анализ. Теоретические и методологические проблемы. Изд-во «Наука», Ленинград, 1976; Мухин А.М. Системные отношения переходных глагольных лексем (на материале английского и русского языков). Изд-во «Наука», Ленинград, 1987; Функциональный анализ. Санкт Петербург, 1999.
4. Вах: Мухин А.М. Морфологические категории и функциональный синтаксис. Санкт-Петербург, 2002, с.20-25

Абдулрагимова Кенуль Эльмар кызы

РЕЗЮМЕ

СИНТАКСЕМНЫЙ АНАЛИЗ КОНСТРУКЦИЙ ОБРАЗОВАННЫХ ГЛАГОЛОМ «*TO MAKE*» В АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Каузативное значение английского глагола *to make* в глагольной системе выражается реализацией принудительного действия направленного к объекту. В результате исполнения нового действия объект приобретает новое состояние, качество или же новую форму. Тем самым каузативная семантика глагола *to make* выполняет 2 функции: 1) влияние на объект; 2) приобретение нового состояния, качества или новой формы.

В статье автором описывается разбор синтаксемного анализа английских пословиц, состоящих из синтаксических конструкций с глаголом *to make*. При анализе также учитывается роль управления как лексико-синтаксическая связь английского глагола. Переходность глагола *to make* в анализируемых пословицах реализуется как признак однопереходности (монотранзитивность), требующий одно дополнение, и как признак двупереходности (дитранзитивность), требующий два дополнения в конструкции. В рамках синтаксемного анализа каузативный глагол *to make* приобретает синтактико-семантическое значение акциональности (действия), входящего в класс со значением «процессуальность». А его дистрибутивным свойством в структуре английских пословиц является употребление синтаксемы со значением объектности, которая сопровождается качественной синтаксемой, принадлежащей классу со значением «квалификативность», выраженной прилагательным.

Таким образом, можно особо отметить роль синтаксемного анализа при изучении структуры и значения английских пословиц с каузативным глаголом *to make*.

Ключевые слова: синтактико-семантический анализ, каузативные глаголы, синтаксема, субстанциональность, процессуальность, квалификативность, двухвалентность, акциональность

Abdulahimova Konul Elmar

SUMMARY

**SYNTAXEMIC ANALYSIS OF CONSTRUCTIONS FORMED BY THE
VERB “TO MAKE” IN ENGLISH PROVERBS**

The causative meaning of the English verb *to make* in the verb system is expressed by realizing the action directed to the object. In the result of performing a new action the object acquires a new state, quality or shape. So causativeness of the verb *to make* fulfils 2 functions: 1) the impact on the object; 2) acquisition of a new state, action or shape.

In this article the author describes a syntaxemic analysis of English proverbs, consisting of syntactic constructions with the verb *to make*. The role of linguistic government as a lexical and syntactic link of an English verb is taken into consideration during the analysis. The transitivity of the verb *to make* in the analyzed English proverbs is used as a monotransitive and ditransitive verb. Monotransitive verb requires the use of a direct object and a ditransitive verb can be used with 2 objects both direct and indirect in the construction.

In the syntaxemic analysis the verb *to make* acquires the syntactic and semantic meaning of an action belonging to syntactic class of processuality. And its distributional property of that syntaxeme in the structure of English proverbs is the use of an objective syntaxeme accompanied by the qualitative syntaxemes of the syntactic class of qualifying meaning, expressed by an adjective.

So the role of syntaxemic analysis is particularly stressed in studying the structure and meanings of English proverbs with the causative verb *to make*.

Keywords: syntactic and semantic analysis, causative verbs, syntaxeme, substantivity, processuality, qualificativity, bivalent, action

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.12.2021

**Rəyçi: f.f.d. Gözəlova Nigar Rəhim qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

OQTAY B. CƏLİLBƏYLİ
Filologiya elmləri doktoru
e-mail: jalilbeyliogtayeg@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., AZ 1148, akad. Z. Xəlilov küç., 23

**ALTAYŞÜNASLIQ KONTEKSTİNDƏ YAPON DİLİ FEİLİNİN
LÜĞƏT FORMASININ
FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Altay dillərinin (yapon və Koreya dilləri daxil olmaqla) müqayisəli-tarixi araşdırılması müasir altayşünaslığın ən mühüm tədqiqat obyektlərindəndir. Bu tədqiqatın aktuallığı, hər şeydən əvvəl, onun müqayisəli və müqayisəli-tarixi metodları tətbiq etməklə dil faktlarını və onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini daha mükəmməl formada təhlil olunması ilə şərtlənir. Düşünürük ki, tədqiqata cəlb olunan dillərdə feilin şəxssiz formalarının yapon dili feilinin lüğət forması ilə müqayisəli təhlili feil sistemində oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün yeni dil faktlarının aşkarlanmasına imkan verəcəkdir.

Dilçilik ədəbiyyatında məsdər (infinitive) feillər və adlar arasında aralıq mövqe tutan polifunksional və polisemantik linqvistik kateqoriyadır. Məsdərin feilin şəxssiz formalarından biri kimi tədqiqi hələ də ümumi dilçiliyin, o cümlədən türkoloji dilçiliyin aktual problemlərindən biri kimi qalmaqdadır. Məsdəri feili kateqoriya kimi həm feilin şəxslı formalarından, həm də feili sifət və feili bağlama kimi şəxssiz formalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirən xarakterik cəhətləri onun şəxsə, kəmiyyətə, zamana görə dəyişməməsi, mənsubiyyət və çoxluq affikslərini qəbul etməməsidir.

Türkoloji ədəbiyyatda məsdər qrammatik kateqoriyası bir sıra fərqli terminlərlə ifadə edilir: feilin qeyri-müəyyən forması, feilin qeyri-müəyyən şəkli, feilin natamam şəkli, feilin məqsəd forması, məqsəd feili, infinitiv, məsdər, feilin qeyri-müəyyən isim formaları, hərəkətin adı, feili isim və s. V.A. Qordlevski, P.M. Melioranski, M.A. Kazımbəy, N.F. Katanov məsdəri “feilin qeyri-müəyyən şəkli” adlandırmışlar. A. Qulamov, A.N. Borovkov, N.K. Dmitriyev, A.N. Kononov – “infinitiv”, K.K. Yudaxin, İ.A. Batmanov, N.L. Dırenkova, V.V. Reşetov, K.K. Sartabayev – “feili isim”, V.M. Nasilov, V.H. Əliyev, B.K. Kultımuratov, N.A. Baskakov, M.B. Balakayev, B. Toyçubekova “hərəkətin adları”, A.M. Şerbak “substantivləşmiş feili isimlər” adlandırmışlar (1, s.38).

Müasir dilçilik lüğətlərində, bir qayda olaraq, infinitiv formalar feilin məsdər formaları kimi təqdim edilir. Yapon dilində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Bildiyimiz kimi, yapon dili lüğətlərində feilin lüğət formasından istifadə edilir. Digər dillərə tərcümədə isə feil məsdər (infinitiv) formada verilir. Mətn tərcüməsi zamanı feilin

lüğət forması (sxem №1) cümlənin kontekstindən asılı olaraq, ya məsdər, ya da qeyri-keçmiş (indiki və ya gələcək) zamanla ifadə edilir. Xarici ölkələrdə qeyri-yapondilli oxucular üçün nəzərdə tutulan “Hamının Yapon dili” (Minna-no Nihongo) dərsliyində isə feillər neytral-nəzakətli danışq üslubu olan *masu* formasında verilir və feilin məsdər (infinitiv) və ya qeyri-keçmiş zaman formasında tərcümə edilir. Bütün bu sadalanan variantlar türk (həmçinin Avropa) dillərinin tədrisi metodikası ilə yapon dilinin tədrisi metodikası arasında müəyyən qarışıqlıq (xüsusən qeyri-yaponlar üçün) yaradır. Onu da qeyd etməliyik ki, yapon diində feilin şəxs sonluğunun olmaması qarışıqlığı bir qədər də yüksəldir.

Göstərilən problemin tədqiqi üçün, ilk öncə, yapon dilində feilin lüğət formasının təşəkkül tapması və formalaşmasının tarixinə nəzər yetirək. Bildiyimiz kimi, yapon dilinin yazısı VII əsrin ortalarından başlayaraq, Çin missionerlərinin Yaponiya adalarında buddizmin yayılması üçün istifadə etdikləri heroqliflər əsasında yaranmışdır. Çin dilində isə (amorf dil olduğundan!) şəkilçilərdən istifadə edilmədiyi üçün feilin məsdər (infinitiv) formasının qrammatik göstəricisi yoxdur. Həmin dövrdə yapon dilinin yazı mədəniyyəti Çin dilinin yazı mədəniyyəti əsasında formalaşdığından feilin məsdər (infinitiv) forması, Çin dilində olduğu kimi, məsdəri (infinitiv) qrammatik şəkilçisiz qəbul etmişlər. Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, Altay dilləri ailəsinin üzvü olan Koreya dilinin də yazısı olmadığından Çin missionerləri bu ölkədə də Çin heroqliflərindən istifadə etmişlər. Lakin sonradan Koreya dilinin öz əlifbası yaradılmış və feilin məsdər (infinitiv) forması Çin feilindən fərqləndirilərək feilin kökünə xüsusi məsdər (infinitiv) şəkilçisi əlavə edilmişdir. Beləliklə, Koreya dilində feil müasir dilçilik lüğətlərində olduğu kimi, məsdər (infinitiv) formasında verilmişdir.

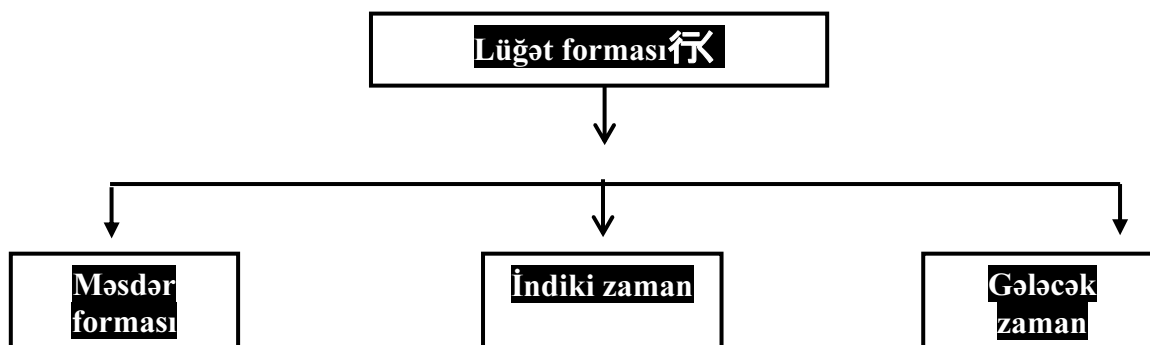
İndi isə xaricdə tədris olunan qeyri-yapon dilli oxucular üçün nəzərdə tutulan yapon dilinin tədrisi metodikasına nəzər salaq. “Minna-no Nihongo” və digər dərsliklərdə yeni sözlərin təqdimatında *masu* sonluqlu feil forması Azərbaycan dilinə məsdər (infinitiv) formasında tərcümə edilir:

Cədvəl № 1

I qrup feil	行き+ます	iki+ <i>masu</i>	get+mək
I qrup feil	話し+ます	hanashi+ <i>masu</i>	danış+maq
I qrup feil	読み+ます	yomi+ <i>masu</i>	oxu+maq
I qrup feil	笑い+ます	warai+ <i>masu</i>	gül+mək
II qrup feil	食べ+ます	tabe+ <i>masu</i>	ye+mək
II qrup feil	見+ます	mi+ <i>masu</i>	gör+mək
III qrup feil	し+ます	shi+ <i>masu</i>	et+mək
III qrup feil	来+ます	ki+ <i>masu</i>	gəl+mək

Bunu daha aydın başa düşmək üçün sxem şəklində göstərək:

Sxem № 1

Yapon dilində feilin *masu* forması, həmçinin neytral-nəzakətli danışiq üslubunun göstəricisidir və bu üslubda əsasən xarici vətəndaşların nitqində istifadə edilir.

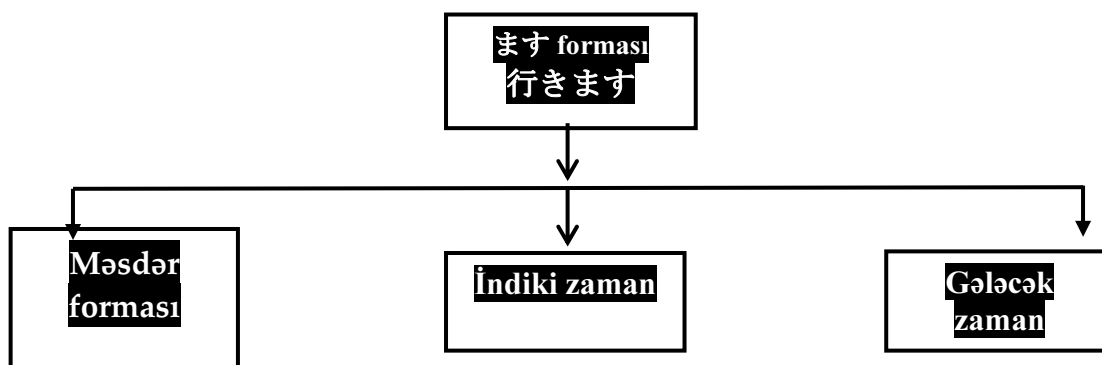
Yapon dili lüğətində isə feil — う/-u sonluğunda verilir və — う/-u sonluqlu feil də Azərbaycan dilinə məsdər (infinitiv) formasında tərcümə edilir:

Cədvəl № 2

I qrup feil	行+く	i+ku	get+mək
I qrup feil	話+す	hana+su	danış+maq
I qrup feil	読+む	yo+mu	oxu+maq
I qrup feil	笑+う	wara+u	gül+mək
II qrup feil	食+べる	tabe+ru	ye+mək
II qrup feil	見+る	mi+ru	gör+mək
III qrup feil	す+る	su+ru	et+mək
III qrup feil	来+る	ku+ru	gəl+mək

Yapon dilində feilin — う/-u forması həmçinin feilin qeyri-keçmiş (indiki və ya gələcək) zamanı kimi də Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Bunu sxem şəklində göstərək:

Sxem № 2

Beləliklə, yapon dilindən türk dillərinə (Azərbaycan dilinə) həm *masu* forması, həm də — う/-u forması məsdər (infinitiv) formasında tərcümə edilir.

Yapon dili feilinin lüğət (məsdər) formasının indiki-gələcək zamanda tərcümə edilməsi, neytral-nəzakətli danışq üslubunda *masu* formasının məsdər və indiki-gələcək zamanda tərcümə edilməsi və yapon dili feilinin şəxssiz formaya malik olduğunu da nəzərə alsaq, bütün bu paradigmaların dil strukturunda yaratdığı bəzi çətinlikləri yapon bədii ədəbiyyatından gətirilən nümunələrin tərcüməsi zamanı şahidi oluruq.

麻緒の足駄の歯をって、憎々しげにふり返りますと、まるで法論でもしかけそうな勢いで、**それとも竜が天上すると申す、しか『とした証拠がござるかな。』**と問い詰めるのでございます。そこで恵印はわざと悠々と、もう朝日の光がさし始めた池の方を指さしまして、『愚僧の申す事が疑わしければ、あの采女柳の前にある高札を読まれたがよろしゅうござろう。』と、見下すように答えました。これにはさすがに片意地な恵門も、少しは鈴を挫かれたのか、敗れそうな瞬きをつつと、

『ははあ、そのような高札が建ちましたか。』と気のない声で云い捨てながら、またてくてくと歩き出しましたが、今度は鉢の開いた頭を傾けて、何やら考えて行くらしいのでございます。その後姿を見送った鼻蔵人の可笑しさは、大抵御推察が参りましょう。恵印はどうやら赤鼻の奥がむずかしいような心もちがして、しかつめらしく南大門の石段を上て行く中にも、思わず吹き出さずには

あくたがわりゅうのすけりゅう

居られませんでした「芥川龍之介、竜」。

Mən nifrətlə Maonun ayaqlarının addımlamasına baxanda o dedi: "Yoxsa əjdahanın (ilahi, pak varlıq) cənnətdə olmasına dair hər hansı bir sübut varmı?". Sonra Mequmi bilərəkdən səhər günəşinin işığının parlağa başladığı gölməçəni göstərərək dedi: "Əgər axmaq keşişin dediklərinə şübhə edirsənsə, o Uneme söyüdünün qarşısında kosatsu oxumalısan... Aşağı baxmaq üçün cavab verdim. İnadkar Keimon zəngdən bir az əzilsə də, məğlub kimi görünən bir göz qırpımında: "Ah, belə kosatsu dayanmışdı? Təsadüfi səslə onu atıb yenə yeriməyə başladım, amma bu dəfə deyəsən, açıq kasa ilə başımı əyib nəşə fikirləşəcəyəm. Bundan sonra yola salan burun pivəçisinin gülməliliyini adətən təxmin edə bilərsiniz. Deyəsən, Mequminin qırmızı burnunun ürəyi sıxılmışdı və hətta Namdaemunun daş pillələri ilə qalxanda da onu üfürməyə bilmirdi [Akutaqava Ryunosuke, "Əjdaha" əsəri].

こう仰有って若殿様は、じっと父上の御顔を御見つめになりましたが、大殿様はまるでその御声が聞えないように勢いよく歯を振りながら、「今度もこの方が無地勝らしいぞ。」とさりげない容子で勝負を御続けになりました。でございますからこの御間答は、それぎり立ち消えになってしまいましたが、御親子の御仲には、この時からある面白くない心もちが、挟まるようにな

あくたがわりゅうのすけ じゃしゅうもん

ったかと存ぜられます「芥川龍之介、邪宗門」。

Bunu düşünən Vakaden atasının üzünə baxdı. Bununla belə, Oden-sama səsi eşitməmək üçün göbələyi güclü bir şəkildə silkələyərək, “Bu dəfə, deyəsən, bu, sadə bir qələbədir” deyərək, təsadüfi Yoko ilə oynamağa davam etdi. Ona görə də bu cavab aradan qalxdı, amma deyəsən, **bu vaxtdan bəri bəzi maraqsız hisslərə qapılmağa başladığı belli olur [Akutaqava Ryunosuke, “Təriqətin şər qapısı” əsəri].**

Altay dilləri ailəsinin ən zəngin üzvü olan türk dillərində məsdər formasını araşdırmaqla, biz bu çətinliyi bir qədər yumşaltmış olarıq. Məlumdur ki, türk (Azərbaycan) dillərində feilin *-maq/-mək* şəkilçili məsdər formasının etimologiyası barədə türkoloqların əksəriyyəti bu şəkilçinin iki *-ma* və *-k* şəkilçi morfemləri əsasında yaranması nöqtəyi-nəzərində həmfikirirlər. Müasir türk dillərində həmçinin *-maklık/-məklik* şəkilçili variantına da rast gəlmək olur. Türk dillərində bəzən bu formanı “geniş məsdər” adlandırırlar. Sintaktik nöqtəyi-nəzərindən *-maklık/-məklik* şəkilçili forma *-ma* şəkilçili formanın qrammatik sinonimi kimi qəbul edilir. Lakin bu forma türk dilində *-ma* şəkilçili formaya nisbətə az işlənməkdədir. *-Ma/-mə* şəkilçili məsdər forması qədim məsdər formalarından biridir. Türk dillərində *-ma/-mə* şəkilçili məsdər forması olduqca mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir. *-Ma/-mə* şəkilçili məsdər formasına V-XI əsrlərə aid ən qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinir. Türk dillərində məsdər formalarının funksionallığı fərqli fəallıqla yerinə yetirilir. Başqa sözlə desək, bəzi türk dillərində bu və ya digər məsdər forması yeganə forma kimi və kifayət qədər geniş işlənsə də, digər türk dillərində məsdərin başqa forması daha fəal çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan dilində məsdərin *-maq/-mək* formantı daha fəal və daha işləkdir. Yapon dilinin Altay dilləri ailəsinin üzvü olması ideyasına sadıq qalaraq, yuxarıda göstərilən çətinlikləri nisbətən aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürürük:

1. Avropa dilçiliyində olduğu kimi, ikidilli (və ya çoxdilli!) lüğətlərdə *-ma* suffuksi ilə bitən yapon dili feilinin lüğət formasının feilin məsdər forması kimi qəbul edilməsi və türk (Azərbaycan) dillərindəki *mak/mək* suffuksi ilə bitən məsdər (infinitiv) formasına ekvivalent hesab olunması,
2. a) feilin keçmiş zamanı formasının, əvvəlki qaydada, —た (—た) / *-ta (-da)* formasında qalması; b) feilin indiki zaman forması —う (—る) / *-u (-ru)* sonluğu ilə formalaşdırılması; c) feilin gələcək zamanının isə —ませ / *-mase* sonluğu ilə formalaşdırılması məqsəduyğun hesab edilsin.

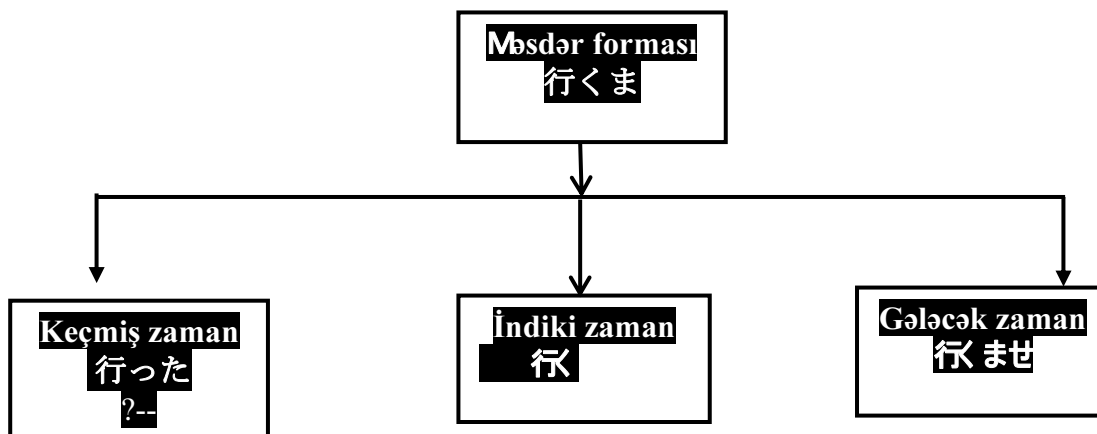
Verilən təkliflərin izahını aşağıdakı cədvəl və sxemlərdə daha aydın görmək mümkündür:

Cədvəl № 3

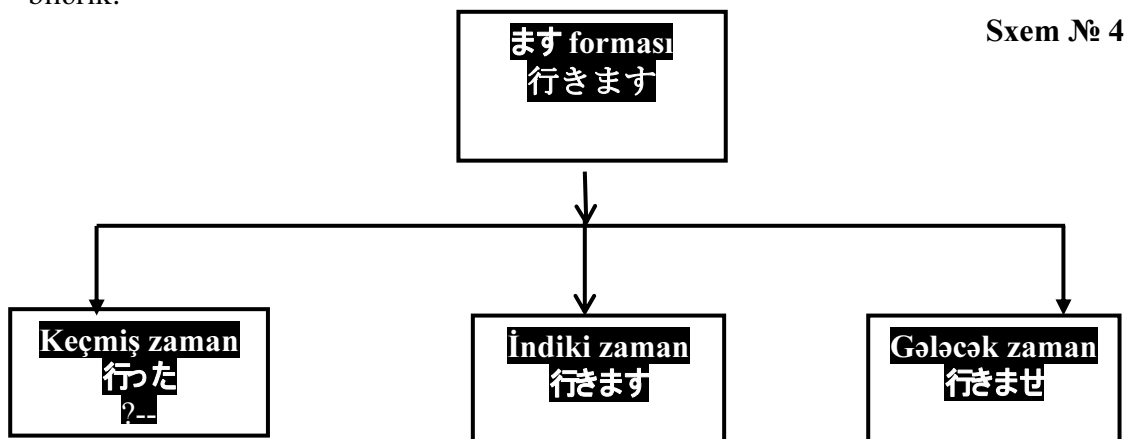
I qrup feil	行く+ま	iku+ma	get+mək
I qrup feil	話す+ま	hanasu+ma	danış+maq
I qrup feil	読む+ま	yomu+ma	oxu+maq
I qrup feil	笑+ま	wara+ma	gül+mək

II qrup feil	食べる+ま	taberu+ma	ye+mək
II qrup feil	見る+ま	miru+ma	gör+mək
III qrup feil	する+ま	suru+ma	et+mək
III qrup feil	来る+ま	kuru+ma	gəl+mək

Sxem № 3

3. Yapon dilində —ます / -masu formasının keçmiş zaman formasının —ました / -mashita olduğu yapon dilinin qrammatikasından məlumdur. —ます / -masu formasının yapon dili dərsliklərində olduğu kimi neytral-nəzakətli danışq üslubu formasını saxlamaqla (sxem № 2) onu indiki-gələcək zaman forması kimi deyil, yalnız indiki zaman formasının neytral-nəzakətli danışq üslubu kimi istifadə etməyi; —ます / -masu formasının gələcək zaman formasını isə yuxarıda göstəriləyi kimi —ませ / -mase formasında işlədilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Beləliklə, —ます / -masu formasının qrammatik funksiyalarını ümumi şəkildə aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Sxem № 4

Ədəbiyyat

1. Сыромятников Н.А. Система времен в новояпонском языке. М., 1971, 335с.
2. Холодович А.А. Время, вид и аспект в современном японском языке //Вестник Ленингр. ун-та. (Сер. Истории, языка и лит. Вып. 3). Л., 1960, № 14, с. 78-98.
3. Головнин И.В. Грамматика современного японского языка. М., 1986, 315 с.
4. 工藤真由美 (Kudou Mayumi). 小説の他の文のテンポラリティー //ことばの科学 東京：むぎ書房, 1993, p. 20-65.
5. 工藤真由美 (Kudou Mayumi). 否定のアスペクト・テンス・体系とディスコース // ことばの科学 7. – 東京：むぎ書房, 1996, p. 81-136.
6. 奥野忠徳 (Okuno Tadanori). 日本語における語順、解釈、文法性の度合い // 言語十周年記念臨時増刊号. – 1982, № 131. – Vol. 11, № 13. – p. 19-35.
7. 佐川誠義 (Sakava Masayoshi). 日本語のテンスについて // 言語研究. – 1972. – 第六十一号. – p. 40-56.

O.B.Cəlilbəyli

Xülasə

Altayşünaslıq kontekstində yapon dili feilinin lüğət formasının funksional-semantik xüsusiyyətləri

Məqalədə altayşünaslıq kontekstində Azərbaycan və yapon dillərinin materialları əsasında feilin şəxssiz formalarından biri olan məsdər (infinitiv) və onun qrammatik və funksional-semantik xüsusiyyətləri araşdırılır. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunur ki, məsdər (infinitiv) feillər və adlar arasında aralıq mövqe tutan polifunksional və polisemantik linqvistik kateqoriyadır. Məsdəri feili kateqoriya kimi həm feilin şəxslı formalarından, həm də feili sifət və feili bağlama kimi şəxssiz formalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirən xarakterik cəhətləri onun şəxsə, kəmiyyətə, zamana görə dəyişməməsi, mənsubiyyət və çoxluq affikslərini qəbul etməməsidir.

Yapon dilində feilin lüğət formasının özündə məsdər (infinitiv) və indiki-gələcək (qeyri-keçmiş) zamanı ehtiva etməsi Avropa dilçiliyi, o cümlədən türk dilçiliyi baxımından fərqləndiyi üçün mətn tərcüməsi zamanı dolaşıqlıq yaradır. Bundan əlavə yapon dili dərsləklərində neytral-nəzakətli danışmaq üslubunda istifadə edilən feilin *masu* forması da məsdər və indiki-gələcək zamanda tərcümə edilir. Avropa dilçiliyi nöqtəyi-nəzərindən bütün bu qeyri-adilik yapon dilini öyrənən

xaricilər üçün böyük dolaşıqlıq yaradır. Müəllif bu xaosu aradan qaldırmaq üçün yeni qrammatik kateqoriyalar təklif edir. Məqalənin sonunda müəllifin lingvistik araşdırmalarının nəticəsi cədvəl və sxemlərlə də verilmişdir.

Açar sözlər: feilin lüğət forması, feilin masu forması, feilin zaman kateqoriyası

О.Б. Джалилбейли

РЕЗЮМЕ

**ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
СЛОВАРНОЙ ФОРМЫ ЯПОНСКОГО ГЛАГОЛА В КОНТЕКСТЕ
АЛТАИСТИКИ**

В статье рассматривается инфинитив и его грамматические и функционально-семантические особенности, как одна из безличных форм глагола на материалах азербайджанского и японского языков в контексте алтаистики. Согласно данным лингвистической литературы инфинитив является полифункциональной и многозначной лингвистической категорией, занимающей промежуточное положение между глаголами и именами. Характерными чертами, которые существенно отличают инфинитив как категорию глагола от личных форм глагола и от безличных форм глагола, таких как причастие и деепричастие являются то, что он не изменяется по лицам, количеству, времени и не принимает аффиксы принадлежности и множественного числа. Тот факт, что в японском языке словарная форма глагола содержит в себе форму инфинитива и настоящее-будущее (не прошедшее) время, создает трудности при переводе текста, так как он отличается не только от Европейской, но в том числе и от тюркской лингвистики. Кроме того, форма глагола *масу*, используемая в японских учебниках в нейтрально-вежливом стиле речи, также переводится как инфинитив и настоящее-будущее время. Для иностранца изучающего японский язык, вся эта необычность создает большую путаницу, особенно при переводе художественного текста. Автор предлагает новые грамматические категории для преодоления этой путаницы. В конце статьи результаты лингвистического исследования автора представлены в таблицах и схемах.

Ключевые слова: словарная форма глагола, *масу* форма глагола, категория времени глагола

O.B. Jalilbayli

Summary

“Functional-semantic features of the Japanese verb dictionary form in the context of Altay studies”

The article deals with infinitive and its grammatical and functional-semantic features, as one of the impersonal forms of the verb on the materials of Azerbaijani and Japanese languages in the context of Altay studies. According to linguistic literature it is noted that the infinitive is a polyfunctional and polysemantic linguistic category, which occupies an intermediate position between verbs and names. The characteristic features that significantly distinguish the infinitive as a category of a verb from both the personal forms of the verb and the impersonal forms of the verb as Participle I and Participle II are that it does not change according to person, quantity, time and does not accept affiliation and plural affixes. The fact that in Japanese the dictionary form of the verb contains the infinitive form and the present-future (not past) tense creates difficulties in translating the text, since it differs not only from European, but also from Turkic linguistics. In addition, the form of the verb *masu*, used in Japanese textbooks in a neutral-polite style of speech, is also translated as an infinitive and present-future tense. This unusualness creates a lot of confusion for a foreigner in studying of Japanese, especially in translating a fiction text. In the conclusion of the article the results of the author's linguistic research are also given in tables and schemes.

Keywords: vocabulary form of the verb, masu form of the verb, tense category of the verb

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru Bəşirov Kamil Kamal oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNEL BAYRAMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunelf@mail.ru

RİTORİKA İŞARƏYARATMANIN MÜRƏKKƏB FORMASI KİMİ

Xülasə

Dilin erkən inkişafında fiqurativlik mühüm rol oynamışdır. Fiqurativ dil hələ yazı olmamışdan meydana gəlmişdir. İnsanın düşüncə və nitqinin öyrənilməsində ritorik dil mühüm rol oynayır. Müasir tədqiqatlarda insan mühakiməsi artıq mütləq idrakın məntiqinə tabe olan forma kimi nəzərdən keçirilmir. Bu baxımdan ritorika işarəyaratmanın mürəkkəb forması kimi nəzərdən keçirilir. Ritorik fiqurların ikonik təbiəti işarə yaratmada mühüm rol oynayır. Ritorika və semiotika konseptuallaşdırmanın ortaq səviyyəsində birləşir. Ritorika hiperkodlaşma prosesini əks etdirir. İkoniklik, indeksallıq və simvoliklik bu mənada öz yerini tapır. Metafora, metonimiya və sinekdoxanın ikonik effekti kommunikasiya və məna yaradılmasının müxtəlif mərhələlərində mühüm rol oynayır. İnsan semiozisini öyrənən istənilən işarə nəzəriyyəsi özündə koqnisiya və persepsiyanı əks etdirməlidir.

Aydındır ki, nəyisə işarə kimi interpretasiya edə bilmək üçün, insan həmin perseptual modeli müəyyən edə bilmə mexanizminə sahib olmalıdır. Ənənəvi olaraq ritorika məna yaradılmasında iştirak edir. Əgər bir tərəfdən hiperkodlaşmış metaforalar öz fiqurativliyini itirməyə yönəlsə, digər tərəfdən hər bir fikir, ifadə potensial ritorik görünür.

Açar sözlər: hiperkodlaşma, semiotika, işarə, ikoniklik, ritorik fiqurlar, persepsiya.

Fiqurativ dil təbii dil prosesi kimi dillərin ümumi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Hələ yazı olmamışdan əvvəl meydana gələn fiqurativ dil insan təfəkkürünün əsasını təşkil etmişdir. İnsan düşüncələrinin, fəaliyyətinin və nitqinin öyrənilməsində fiqurativ dilin imkanlarından faydalanmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu günə qədər mental təfəkkürün linqvistik təhrifi kimi nəzərdən keçirilən ritorika və ritorik fiqurlar artıq bir-çox koqnitivistlər tərəfindən fərqli şəkildə şərh olunur. İnsan təəssüratları və daxili aləmi məhz ritorik sxemlər vasitəsilə realizasiya olunur.

Son illər ritorika adı altında fəlsəfi diskursdan siyasi diskursa qədər bütün nitq formaları nəzərdə tutulur. İnsan mühakiməsi artıq mütləq idrakın məntiqinə tabe olan

forma kimi baxılmaz, daha çox emosional, tarixi və praktik elementlərlə nəzərdən keçirilir. Bu şəkildə dəyərləndirilən ritorika işarə yaratmanın mürəkkəb forması kimi çıxış edir və “ritorik fiqurlar” adı altında fəaliyyət göstərən bütün ifadə formalarını fəaliyyətə cəlb edir [1, s.345]. Bu baxımdan pragmatika və onun önə çəkdiyi interpretant mühüm əhəmiyyət qazanır. Bəzi alimlərin işarə haqqındakı fikirləri dildən daha çox nitqlə bağlı işarələrə aiddir [məs: 2]. Dil işarəsi haqqında müasir nəzəriyyədə A.Potebnyanın fikirlərini də nəzərə almaq lazımdır. Onun fikrincə dil və təfəkkür əlaqəsində işarə mükəmməl təbiətə malikdir və iki münasibətə əsasən formalaşır: ilk olaraq fikirdə yaranan (daxili) işarə daha sonra sözdə yaranan (xarici) işarəyə çevrilir (işarənin işarəsinə). Dil işarəsi və nitq işarəsi arasında sərhədin qoyulması ilə, insanın nitq-təfəkkür fəaliyyətində sözün fərqli şəkildə təzahür etməsinin səbəbi aydın olur. Əvvəla dərkətmənin hər yeni anında, məlum predmetin obrazı dəyişir, ikincisi desiqnatın denotativ və ya konnotativ əlamətləri dəyişərək ya yox olur, ya yenisi ilə əvəz olunur, üçüncüsü isə, hər bir növbəti nitq-təfəkkür aktı danışanlarda yeni semioloji reaksiya yarada bilər [3, s.149].

İnsanın malik olduğu koqnitiv sistem məhz dildə reallaşır. Bu baxımdan qavrama, anlayışlar formalaşdırma, kateqoriyalaşdırma və s. kimi bacarıqlar dil vasitəsilə gerçəkləşir və dildə öz əksini tapır. Bu o demək deyil ki, dilsiz insanlarda kateqoriyalaşdırma, abstraksiya etmə inkişaf etməmişdir. Əksinə dil yüksək psixoloji fəaliyyət kimi işarəyarmada filoloji mərhələdən əvvəldə dayanır. M.Əsgərov qeyd edir ki: “...biz düşünmə prosesini filoloji mənada, yəni hər hansı bir xalqın dili kimi dil vasitəsilə həyata keçirilməsi fikrini qəbul etmirik” [4, s. 53]. Əslində dərkətmə prosesinin növlərindən asılı olaraq düşünmənin işarə, obraz, simvol və ya kodlarla baş verdiyini qeyd etmək olar. Bu baxımdan insan dili və ya nitqi daha geniş və ya “tutumlu olan intellekt obrazları və ya kodları” sayəsində gerçəkləşir.

Son zamanlar semiotika və koqnitiv linqvistika qarşılıqlı maraq və diqqət tələb edərək inkişaf edir. İşarənin növünü, onun təbiətini anlamaq semiotika və koqnitiv elmin metodlarını ehtiva edir. Mental hadisələr və əməliyyatlar ardıcılıq və məntiqilik nümayiş etdirir. Ətraf mühitlə bağlı informasiyaların emalında bu ardıcılıq özünü göstərir. Müasir dövrdə semiotika və ritorikanı bir koqnitiv kökdə birləşdirən əsas ideyalar da məhz bundan qaynaqlanır.

R ritorika və semiotika konseptuallaşmanın universal səviyyəsində birləşir. Bu zaman baş verən aktuallaşmanı yalnız ritorika və semiotika əlaqələri ilə məhdudlaşdırmaq məqsədəuyğun deyildir. Məsələn, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, neoritorika ilə semiotika bir-birinin tamamlayıcısı kimi çıxış edə bilər.

Bir çox alimlər mental təsəvvürlərin yaranmasını insan beyninin təbii prosesi kimi xarakterizə etsələr də, digərləri bunu təfəkkür prosesinin əsası yox, aktuallaşma vasitəsi hesab etmişlər. Lakin istər simvolizmin, istərsə də konseptualizmin nümayəndələrinin fikirləri koqnitiv proseslərin mürəkkəbliyini tamlığı ilə müəyyən edə bilməmişdir. Sillogizmlə bağlı bəzi tədqiqatlar göstərdi ki, mental təsəvvürlər sillogizmin sadələşdirilməsində mühüm rola malikdir. Bu, xüsusilə vizualizasiya

proseslərində özünü göstərir. Bəzi hallarda mental təsəvvürlərdən istifadə koqnitiv əməliyyatlar üçün dağıdıcı effektdə malik ola bilər və müvafiq nəzarət olmadıqda yalnız rəprezentasiyalara yol açar bilər [5, s.74].

Ritorikaya semiotik yanaşma daha çox linqvistika və struktur semantika müstəvisində həyata keçirilmişdir. Struktur semantikada ritorik fiqurların semiotikası barədə müzakirələr dominantlıq təşkil etmişdir. Hələ qədimdən ritorik fiqurlarla bağlı araşdırmalara semiotik yanaşma cəhdləri olmuşdur. Klassik nəzəriyyələrdə yer alan “sadə və birbaşa ifadə formasından yayınma” kimi konsepsiyalar müasir linqvistik ritorikada fiqurları təyin etmək üçün linqvistik anomaliya və ya deviasiya kimi, və ya sıfır dərəcədən (mi Qrupunun dili ilə desək) yayınma kimi göstərilir. Daha geniş anlamda semiotika nəzəriyyələri həmin bu fenomenlər, deviasiyaları “ikinci dərəcəli kodlaşma” [bax: 6] və ya hiperkodlaşma [bax: 1] kimi təqdim edir.

XIX əsrdə Pyer Fontanye də ritorik fiqurlardan bəhs edərkən norma və normadan yayınmaya xüsusi yanaşma sərgiləmişdir. O ilk olaraq fiqurlara “*écart*” kimi baxsa da, sonradan onun dilində həmin yayınma “norma” ilə yox “sadə” söz və ya ifadədən, “sıfır dərəcə”dən kənarlaşma kimi göstərilir [7, s.16]. XX əsrin ritorik tədqiqlərində xüsusi görüşlərlə seçilən belçikalı μ Qrupu qeyd edirdi ki “sıfır dərəcə”nin nəzəri konstruksiya olduğunun qəbul etmək, denotativ və fiqurativ arasında iyerarxiyanı təsdiq etmək deməkdir [8]. Bedanakovanın fikrinə əsasən “*əgər hərfi mənada götürsək, dilin yalanı dedikdə – evfemizm, hiperbola, ellipsis, ikimənallıq, nəzakət formaları, ironiya, tabu sözlər, antropomorfizmlər və s. kimi - bir çox ritorik fiqurları bura aid etməliyik. Deməli, dildə həqiqət üçün elə bir vasitə qalmır. Düşünmək olar ki, yerdə qalan, məntiqin sevimlisi - sadə nəqli cümlədir. Demək olar ki, bütün bu “norma pozuntularını” dildə “anomaliyanın normativliyi”nin realizasiyası kimi gözdən keçirmək olar*”. Doğrudan da metafora, ironiya, implikasiya kimi dil təzahürləri “düzgün” denotatları ilə müqayisədə anomaliya hesab oluna bilər, əks təqdirdə onlar normal dil təzahürləridir. Bu baxımdan onlar anomaliya yox, norma hesab oluna bilər [9, s.211].

Bəzi dilçilər nitq fiqurlarını həndəsi fiqurlarla müqayisə edirlər. Məsələn Qaravelli qeyd edir ki, nitq fiqurlarının strukturunu eynən rəqs, gimnastika, xizək, su xizəyi, qılıncoynatma kimi təsvir etmək mümkündür. O qeyd edir: “saysız-hesabsız üslubi variasiyalarda yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq dəqiq qaydalara tabe olan hərəkət obrazlarının çıxdığı formalar kimi, onları da (nitq fiqurlarını- G.B.) ayırd etmək asandır” [10, s.3].

A.M.Lorusso ritorikanı üslubiyyat səviyyəsində dəyərləndirərək onu “norma problemi” kimi nəzərdən keçirir. Semiotika diskursiv yaddaş, nitq praktikası üçün maddi “material” kimi çıxış edir. Bu baxımdan yaddaş, adət-ənənələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və nitq praktikasında ümumi biliklərə daxildir. Ənənəvi olaraq inventio – nun bir hissəsi olan toposlar, yəni ümumi ifadələr persuasiv düşüncə üçün mənbə kimi çıxış edir [11]. Qeyd edək ki, yunan dilində “topikos” sözündən olun topika - “ümumi yer” anlamını ifadə edib məntiq və ritorikada isbat olunmalı

fərziyyəyə aid əsaslandırılmanı göstərir. Semio-kultural fenomen kimi baxıldıqda toposların əhəmiyyəti ortaya çıxır. Məhz toposlar sayəsində reallığı təsəvvür etmək, qurmaq mümkündür. Müasir anlamda ritorika semiotika üçün, xüsusilə də mədəniyyət yönümlü semiotika üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

R ritorik fiqurlara diqqətlə yanaşdıqda onların ikonik təbiəti ortaya çıxır. Eko qeyd edir ki, dildə mövcud olan ritorik və üslubi formalar “hiperkodlaşdırma” prosesini əks etdirir. Dil müəyyən qrammatik kombinasiyaları qəbul edir və bu kombinasiyalar hər kəs tərəfindən anlaşılar və qəbul olunur. R ritorika isə həmin qaydaları inkar etmədən, onları başlanğıc nöqtəsi kimi götürərək müəyyən edir ki, həmin sintaqmatik kombinasiyalar fərqli situasiyalarda xüsusi üslubi konnotasiyalarla işlənməlidir [1, s.188]. Bir sıra müəlliflərin fikrincə hətta ikonoqrafik obyektlərdə də hiperkodlaşmanı müşahidə etmək mümkündür. Əslində ikoniklik son zamana qədər səstəqlidi kimi nəzərdən keçirildiyi üçün çox vaxt diqqətdən kənarda qalmışdır. Təkcə dildə deyil, eyni zamanda işarələr aləminin digər sahələrində də ikonikliyi müşahidə etmək olar. Əgər dünyada işarə formasında nəşə başqa bir nəyisə əks etdirirsə demək burada ikoniklik var.

Bunu ölçmək üçün dil işarəsinin öz referentində əks olunmasını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Bir sıra alimlərin fikrincə dil universaliləri açıq şəkildə bizim dünya haqqında təsəvvürlərimizi əks etdirir. İkoniklik heç də həmişə xarici və ya mental aləmin əksi kimi xarakterizə olunmur. Pirsin dili ilə desək, simvol - obyektə aid olan işarə olub, həmin obyekti adlandırır, və simvolun həmin obyektə aid interpretasiya olunmasına xidmət edir. Təbii dillərdə olan bir çox simvollar şərti işarələrdir. Pirsin fərqləndirdiyi ikinci bir işarə indeksdir: indeks obyektə aid olub həmin obyektin təsiri ilə onu adlandırır. İndeks və obyekt arasında sanki səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur. Təbii dillərdə “bu”, “o”, “burada”, “indi” (this, that, here, now..) və s. kimi indekslər mövcuddur. Ancaq belə indekslər şərti işarələr olduğundan onlar da simvollar sayılır. Pirsin qeyd etdiyi üçüncü işarə ikonadır: ikona obyektə aid işarə olub, həmin obyekti öz malik olduğu xarakterə görə, belə bir obyektin həqiqətən mövcud olub olmamasından asılı olmayaraq adlandırır. Langendonckun fikrincə bu üç işarə növünə təmiz formada rast gəlmək mümkün deyil [12].

Dildə bəzən simvoliklik, ikoniklik və indeksallıq arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi çətinləşir. Məsələn, Littlemore metonimiyanın ikonik effektlərinə diqqət çəkərək kommunikasiya və məna yaradılmasının müxtəlif növlərində mühüm rol oynadığını qeyd edir. O Forsvilə istinadən qeyd edir ki, Yaponiyada “Manga” cizgi filmlərində çox vaxt personajın əllərinin (bəzən isə ayaqlarının) görünməməsi metonimik olaraq həmin personajın çətin vəziyyətə düşməsi anlamına gəlir. Metonimiya digər kod sistemlərində - heykəltaraşlıqda, memarlıqda, xüsusilə dini memarlıqda müəyyən “ikonik” effektlərin əldə edilməsi üçün istifadə olunur [13, s.9]. Nitqin simvolizasiya vasitəsilə yaranması və idrakin

təfəkkürə çevrilməsi kimi məsələlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məna simvolikliklə birlikdə bir-birini stimullaşdırır və nəticədə daxili dövrü təkamül yaradır.

Semiotika haqqında müasir fərziyyələrin çoxuna nəzər saldıqda görmək olar ki, işarə nəzəriyyəsi semiozisin bağlı olduğu neyroloji və psixoloji prosesləri nəzərə almadan qurulmuşdur. T.Daddesio da bu qənaətdədir ki, neyroloji və psixoloji prosesləri nəzərə almadan qurulan işarə nəzəriyyəsi natamam hesab oluna bilər. Belə ki, qeyri-semiotik vahidləri nəzərə almadan qurulan işarə nəzəriyyəsini məqbul hesab etmək olmaz. T.Daddesio qeyd edir: *“Güman olunur ki, biz işarənin daxili strukturu ilə kifayətlənməliyik. Lakin xarici faktorlardan imtina etmək də semiotiklər tərəfindən qəti səsləndirilmir. Ekstrasemiotik faktorlara müraciət, bəzən fərziyyələrin həlledici məqamında üzə çıxır”* [14, s.23].

Ekonun işarə nəzəriyyəsini də əslində təkcə daxili faktordan asılı olan işarə ilə məhdudlaşmış hesab etmək olmaz. İşarənin elementlərini mədəniyyətlə birbaşa bağlayan Eko əslində dolayısı ilə işarənin ekstrasemiotik təbiətini qəbul etmişdir. O qeyd edir ki, hiperkodlaşdırma qrammatik səviyyədə də özünü göstərə bilər, məs: italyan dilində gələcək zamanın indiki zaman kimi işlənməsi baş verəcək hadisənin qatiliyini göstərir. *“Milan gioca domani contro Juventus”* ‘Milan sabah Juventusla qarşı oynayır’ cümləsində *“giocherà”* (oynayacaq - “erə” gələcək zaman şəkilçisi) gələcək zaman forması ixtisar edilmişdir. Dildə gələcək zamandan bəhs edərkən indiki zamanın işlənməsi hiperkodlaşdırma olub mənaya əminlik, qətiyyət tutumu verir [1, s.188].

İnsan semiozisini öyrənən istənilən işarə nəzəriyyəsi özündə koqnisiya və persepsiyanı əks etdirir. Aydındır ki, nəyisə işarə kimi interpretasiya edə bilmək üçün, insan həmin perseptual modeli müəyyən edə bilmə mexanizminə sahib olmalıdır.

Mənanın öyrənilməsində semiotika və ritorika bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan ritorik fiqurların məna yaratma xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə gəlir. Ənənəvi semiotika dərslərlərdə ritorik fiqurlar, xüsusilə metafora, metonimiya, sinekdoxa ilə bağlı başlıqlara rast gəlmək olur. Bir çox alimlər zənn edirlər ki, ritorikaya ənənəvi aspektdən baxıldıqda, onun reputasiyası son zamanlar aşağı düşmüşdür. Bunun əsas səbəbi fiqurlara iki aspektdən baxılmasındadır: törədici sxemlər və törədilən ifadələr. İkincilər artıq əsrlər boyu qəbul edilmiş, formalaşdırılmış, təklif edilmiş, bir sözlə hiperkodlaşmış üslub qaydalarını əhatə edir. Birincilər, yəni generativ sxemlər daxilində metafora və metonimiya daha çox diqqət mərkəzindədir.

V.Nört metafora ilə bağlı bir çox nəzəriyyələri paradigmatik baxışla əlaqələndirir. Müəllifin fikrincə yalnız Blek və Riçardsın fikirləri sintaqmatik nöqteyi nəzərdən yanaşma hesab oluna bilər [15, s.130]. U. Ekonun MSR (Modello semantico riformulato) abbreviaturası formasında təqdim etdiyi “Təkrar formalaşmış Semantik Model” formulası semiotikada sememlərin kodlaşmış konnotasiyalarının bütün semantik representasiyasını əks etdirən model kimi çıxış edir. Burada semantik

presuppozisiyalar semiotik tərkib kimi dəyərləndirilir. Ritorik əməliyyatlar içərisində metafora və metonimiya, sinekdoxa, ironiya semiotik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Oxşarlıq əlaqəsinə görə yaranan metaforanın semiotik cəhəti siqnifikant və siqnifikat əlaqəsində yox, semem eyniyyətində özünü göstərir. Burada metafora, bir sememin digər sememlə əvəz olunması deməkdir. Bu, bir və daha artıq semantik nişanın innovativ amalqam yolu ilə əvəzlənməsini xatırladır. Metonimiya və sinekdoxa isə məntiqi əlaqə əsasında əvəzləmədir. Ekonun fikrincə bəzən metafora və metonimiya arasında fərqi müəyyən etmək çətinləşir. Buna misal olaraq alim ingilis dilində “*bachelor*” (1.subay; 2.cütləşməyən erkək heyvan) nümunəsini gətirir və qeyd edir ki, ya burada iki fərqli sememdən söhbət gedir (bu zaman omonimik məna meydana gəlir), ya da eyni sema əvəzlənməsi nəticəsində yaranan metaforadan söhbət gedir. İki fərqli semem daxilində mövcud olan iki eyni sema arasında əlaqə bir sememin digəri ilə əvəzlənməsinə imkan verir. Bu zaman metafora baş verir. Ancaq semanın sememlə və ya sememin sema ilə əvəzlənməsi metonimiya yaradır [1, s.351].

Figurativliklə məna, üzünü dünyaya tutur, həqiqəti əks etdirərək onu transformasiya edir. Fiqurlar həm sözlərə çevrilən obrazlar, həm də obrazlara çevrilən sözlərdir. Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, çoxsaylı konnotasiyalar obrazların simvolik, ideoloji mənalərini izah etməyə imkan verir. Bu zaman əlavə məna elementləri olan sememlərə müraciət etmək lazımdır. Ritorika konnotasiyalar məcmusundan, ideologiya isə konnotativ mənalər məcmusundan ibarətdir. Ritorika ənənəvi olaraq məna yaratma prosesində iştirak edir. Bir tərəfdən hiperkodlaşmış metaforalar öz figurativliyini itirməyə yönəltdiyi halda, digər tərəfdən hər bir fikir, ifadə potensial ritorik görünür.

Ədəbiyyat:

1. Eco, U. Trattato di semiotica generale / U.Eco. – Milano: Studi Bompiani, – 2008. – 408 p.
2. Morris, Ch. Foundations of the Theory of Signs. University of Chicago Press, 1953, 59 p.
3. Алефиренко, Н.Ф. Когнитивная семиология: истоки, становление и перспективы развития / Н.Ф. Алефиренко ; БелГУ // Известия Южного федерального университета. Сер. Филологические науки. – 2007. – №1-2. – с.143-152.
4. Əsgərov, M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası / M.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 308 s.
5. Danesi, M. Lingua, metafora, concetto. Vico e la linguistica cognitiva / M.Danesi. – Bari: Edizione dal Sud, – 2001. –136 p.
6. Barthes, R. Le degré zéro de l'écriture-Eléments de sémiologie. Paris: Gonthier: 1965, 184 p.

7. Fahnestock, J. The rethorical figures in science / J. Fahnestock. – New York: Oxford University Press, – 1999. – p.234.
8. Solaini, R. La Metafora nel Gruppo μ // La metafora come fenomeno cognitivo nella modernità, – Bologna: 24 gennaio 2002 <http://raffaelesolaini.com/2scient.html>
9. Беданоква, З.К. Эвокативность как когнитивно-семиотическая и речеязыковая форма (на примере российской рекламы) / Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук / Майкоп – 2017. – 407 с.
10. Garavelli, B.M. Il parlar figurato, manualletto di figure retoriche. – Roma-Bari: Gius.Laterza & Figli Spa, – 2010. – 178 p.
11. Lorusso, A.M. Retorica e semiotica: per una riflessione sulle norme // Rivista Italiana di Filosofia del Linguaggio, – 2015. 9(1) – p.162-173.
12. Van Langendonck V.W. Iconicity// – New York: Oxford Handbook of cognitive Linguistics, – 2007. – p.394-420
13. Littlemore, J. Metonymy: Hidden Shortcuts in language, thought and communication / J. Littlemore. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2015. – 227 p.
14. Daddesio, T.C. On minds and symbols: the relevance of cognitive science for semiotics/ T. C. Daddesio, – Berlin: Walter de Gruyter, – 2013. – 271 p.
15. Nöth, W. Handbook of Semiotics/ W.Nöth. – Bloomington: Indiana University press, – 1995. – 576 p.

Г.М.БАЙРАМОВА

РИТОРИКА КАК СЛОЖНАЯ ФОРМА ЗНАКООБРАЗОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Фигуративность сыграл важную роль в раннем развитии языка. Образный язык возник раньше письменного. Риторический язык играет важную роль в изучении человеческой мысли и речи. В современных исследованиях человеческое суждение больше не рассматривается как форма, подчиненная логике абсолютного познания. В этом смысле риторика рассматривается как сложная форма создания знаков. Иконический характер риторических фигур играет важную роль в создании знака. Риторика и семиотика сочетаются на общем уровне концептуализации.

Риторика отражает процесс гиперкодирования. В этом смысле иконизм, индексированность и символизм находят свое место. Иконический эффект метафоры, метонимии и синекдохи играет важную роль на различных этапах коммуникации и создания смысла. Любая теория знаков, изучающая семиозис

человека, должна включать познание и восприятие. Ясно, что для того, чтобы интерпретировать что-либо как знак, нужно иметь механизм, позволяющий идентифицировать эту модель восприятия. Традиционно риторика участвует в создании смысла. Если, с одной стороны, гиперкодированные метафоры имеют тенденцию терять образность, с другой стороны, каждая мысль и выражение кажутся потенциально риторическими.

Ключевые слова: гиперкодирование, семиотика, знак, иконография, риторические фигуры, восприятие.

G.M.BAYRAMOVA

RHETORIC AS A COMPLEX FORM OF SIGN FORMATION SUMMARY

Figurativeness played an important role in the early development of the language. The figurative language arose earlier than the written one. Rhetorical language plays an important role in the study of human thought and speech. In modern research, human judgment is no longer seen as a form subject to the logic of absolute knowledge. In this sense, rhetoric is viewed as a complex form of sign creation. The iconic character of rhetorical figures plays an important role in the creation of the sign. Rhetoric and semiotics are combined at the general level of conceptualization. The rhetoric reflects the hypercoding process. In this sense, iconism, indexing and symbolism find their place.

The iconic effect of metaphor, metonymy and synecdoche plays an important role at various stages of communication and meaning creation. Any theory of signs that studies human semiosis must include cognition and perception. It is clear that in order to interpret something as a sign, you need to have a mechanism that allows you to identify this model of perception. Traditionally, rhetoric is involved in the creation of meaning. If, on the one hand, hypercoded metaphors tend to lose their imagery, on the other hand, every thought and expression appears to be potentially rhetorical.

Key words: hypercoding, semiotics, sign, iconography, rhetorical figures, perception

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Nərmən Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MUSTAFAYEV FIZULI NƏCMƏDDİN OĞLU,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tətbiqi
dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mustafayev.fizuli8@gmail.com

KİNO DİLİNDƏ QURULUŞUNA GÖRƏ CÜMLƏ NÖVLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *cümlə, spesifiklik, ekspressivlik, sintaksis, konstruksiya, şifahi danışiq, dil-üslub*

Ключевые слова: *предложение, специфика, выразительность, синтаксис, конструкция, устная речь, языковой стиль*

Key words: *sentence, specificity, expressiveness, syntax, construction, oral speech, language style*

Giriş. Hələ kinonun təşəkkül tapdığı ilk illərdə mütəxəssislər yekdilliklə bu fikrə gəlmişdilər ki, kino üçün uzun-uzadı, mürəkkəb cümlələr xarakterik deyil, tabeli budaq cümlələr isə, ümumiyyətlə, kinonun təbiətinə yaddır. Getdikcə bu fikir elmi ədəbiyyatlarda daha qətiyyətli ifadə olunur və az qala kino dilinin əsas xüsusiyyəti kimi xarakterizə edilirdi. Yalnız “yığcam cümlələr” tezisini irəli sürən ssenari müəllifləri hesab edirlər ki, cümlə quruluşuna verilən başlıca tələb onun aydın, anlaşıqlı və lakonik olmasıdır. Buna nail olmağın ən yaxşı yolu isə daha çox sadə cümlələrdən istifadə etməkdir. Kino ilə səslənən nitqi asan qavramağın ən yaxşı yolu isə daha çox sadə cümlələrdən istifadə etməkdir. Həmçinin kino ilə səslənən nitqin strukturunu belə məhdudlaşdırmaqla yanaşı, paralel olaraq ifadələrin həcmində də müəyyən hədd qoyulması cəhdi özünü göstərirdi.

x x x

Məsələn, professor İ.Məmmədli göstərir: “Radioda tez-tez müraciət olunan sual-cavab forması qısa, yığcam söhbət qurmağa, mətləbi dinləyiciyə müxtəlif şəkildə çatdırmağa xidmət edir. Əksər hallarda danışanların nitqində sintaksis o qədər yığcamdır ki, burada artıq, yersiz bir söz tapmaq çətindir. Belə sintaktik quruluşa radio və televiziya dilinin çox ehtiyacı vardır” [1, 111]. Amma bizdə də mürəkkəb cümlələr yenə də nitqi ağırlaşdıran sintaktik vahid kimi xarakterizə edilir və bu, onunla əsaslandırılır ki, bəzi filmlərdə ehtiyac olmadan uzun-uzadı təkrarlar və mürəkkəb cümlələr işlədilir. Bu, bir tərəfdən kinonun dilini ağırlaşdırır, digər tərəfdən isə mətnin tamaşaçı tərəfindən qavranılmasını çətinləşdirir.

Hər bir dildə “Cümlənin modelləri, linqvistik əlamətləri predikativlik, modallıq, paradiqmaika, sinonimika, sintaktik forma – dil faktı kimi cümləni predmet edirsə, kommunikasiya prosesində reallaşan cümlənin xüsusiyyətləri nitq faktı,

söylənən anlayış kimi öyrənilir” [2, 449]. Kinonun dili kommunikasiya prosesində reallaşdığı üçün biz burada cümləyə məhz nitq faktı kimi yanaşır, onun həcm və quruluş problemini də elə bu baxımdan araşdırırıq.

Əvvəlcə. Budaq cümlələrin və mürəkkəb cümlənin qavrama üçün guya çətinlik törətməsi məsələsini nəzərdən keçirək. Misallara müraciət edək:

Bəhrüz: – Ay kapitan, bura Milli bankın seyflərindən də beşbetərdir. *Burda pul oğurlamaq o deməkdir ki, öz əlinlə həbsxananın qapısını açırsan.*

Kapitan: – Sən nə danışırısan? *Vaxtında özümə yaxşı baxmışam ki, bu gün yetmiş dörd yaşım var. Əlli ildir orduda xidmət eləyirəm. Bunları mənə elə-belə verməyiblər ki, mən də bu gün burda oturmuşam. Mən hələ bir dəfə belə texnikumda konspektlə dərsə girməmişəm ki, gülünc vəziyyətə qalım. Sən də deyirsən yadımdan çıxıb. Maaş, pensiya alan kimi, gətirib yerbəyer eləyirəm. Gündəlik rasxodlar, benzin pulu, hamısını burda yerləşdirirəm ki, sabahkı gündə yadımdan çıxmasın.*

Bəhrüz: – Bura bax, kapitan, sən neçə ildir burda yaşayırsan?

Kapitan: – On ildir! Nə olsun ki?

Bəhrüz: – O olsun ki, bu on ildə bir dəfə olsun burda belə bir işə rast gəlmisən?

Kapitan: – Nə demək istəyirsən? Bəlkə sən fikirləşirsən ki, mən boyda kapitan yalan danışırım!”

“Kapitanın xəzinəsi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2013.

Burada dalbadal bir neçə tabeli mürəkkəb cümlə işlədilir. Nitqin tərkibində mənə, forma və intonasiya ilə birləşən bu cümlələr müəyyən fikrin ifadəsinə xidmət edir və biz nə ifadə, nə də tələffüz mürəkkəbliyinə rast gəlmirik. Nitq rəvan fikir aydındır. İndi isə mətləbin sadə cümlələrlə ifadəsinə aid nümunəyə diqqət yetirək:

“Əzizə: – Əlbəttə ki, axı mən rəqqasəydim, bütün kişilər ölürdü məndən ötəri. Əvvəllər uzun müddət ayaqlarıma fikir vermirdim, elə bilirdim adi bir xəstəlikdir, keçib gedər. Rəqqasələrin həmişə ayaqları ağrıyır, sonra isə artıq gec idi. Əvvəllər elə özündənrazıydım ki, fikirləşirdim ki, bütün kişilər mənim dalımcə sürünməlidirlər. İrəlində uzun bir ömür vardı. Hətta bir nazir oğlu da mənə aşiq olmuşdu, sonra isə... mənəmlə yaşayan oğlan bu xəstəlikdən xəbər tutan kimi atdı məni, valideynlərim də yaşlı adamlardır, müalicənin haqqını ödəyə bilməzdilər. Bizim bir qonşumuz xərcəng xəstəliyinə tutulduğunu bilən kimi özünü doqquzuncu mərtəbədə aşağı atmışdı ki, uşaqları onun müalicəsinə pul xərcləməsinlər... barına burada mənə artıq hər şeyi başa salıb. Bir iki ildən sonra xəstəlik bütün bədənə yayılmağa başlayacaq, əvvəl əllərimə, sonra üzümə. Burada burunsuz, qulaqsız, ora bura qaçaçağam. Yaxşı ki, hələ də o sarımsaq iyi verən sürücü Vasifin, o narkotik qəbul edən həkim Ramizin xoşuna gəlirəm. Onlarla da olacam. Onsuz da bir ilim qalıb.

Leyla: – Çıx get burdan, eşidirsən, həmişəlik get, heç vaxt geri qayıtma. Amma yadında saxla ki, mən sənə arxa-dayağınam, istədiyin vaxt gəlib sözünü deyə bilərsən, çünki mən səmimi adamam”.

“Məhkumların cənnəti” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2012.

Yanaşı işlədilmiş bu iki frazanın heç birində budaq cümlə yoxdur. Lakin o, tələffüz üçün xeyli ağırlıq törədir. Həmcins üzvlərin çoxluğu, ara cümlələrin təkrarı, “və” bağlayıcısının yerli-yersiz işlədilməsi nitqin qavranılmasını çətinləşdirir. Deməli, kino sintaksisində problemi mürəkkəb, yaxud sadə cümlənin geniş yer tutması həll etmir. Göründüyü kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin danışq dili üçün xarakterik olmadığını və bununla əlaqədar kino dili üçün də belə cümlələrin heç yaramadığını düşünənlər səhv edirlər. F.Ağayeva bu məsələdən bəhs edərək göstərir ki, “bilavasitə ünsiyyət prosesində danışan şəxs öz nitqini necə qurmaq üzərində uzun müddət düşünə bilmir. Bunun üçün onun vaxtı və imkanı olmur. Bununla belə o bilir ki, onun nitqi asanlıqla anlaşılmalı, qavranılmalıdır. Buna görədir ki, dialoq nitqində çox zaman mürəkkəb cümlələrə nisbətən sadə cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən tabesiz mürəkkəb cümlələr daha çox işlənir”[3, 12-13].

Kino dilində isə nitq situasiyası başqadır. Kinossenari əvvəlcədən hazırlanır, diqqətlə oxunur, redaktə olunur və deməli, müəllifin qarışıq cümlə tipləri ilə öz fikrini dolğun ifadə etməsi üçün kifayət qədər əlverişli imkanı vardır.

Digər tərəfdən kino dilində hər hansı sintaktik faktın estetik məzmunu və əhəmiyyəti eyni sintaktik şəkildə ifadə oluna bilməz. Şəraitdən, danışanın psixologiyasından asılı olaraq o tez-tez dəyişməlidir. Məsələn,

“Fərəcov: – Allo, hə, hə, eşidirəm... Nazim, salam, salam! Hə, nə var, nə yox? Sağ ol, sağ ol. Biz? Biz hələ gördüyün kimi. Sən özündən danış... Səddam Hüseyn necədir? Hə Əlabbas? Hə Əlabbas. Əşi, nə bilim, itib, yoxsa batıb, bilən yoxdur. Bir tikə əppək olub çəkilib göyə. Əşşi, yox, Akifin xəbəri yoxdur. O Əlabbasın özündə az var idi bəyəm?! Bir bəla idi keçmişdi boğazımıza... Nə bilim vallah, bəlkə öz-özünü batırıb. Yaxşı, balam, sən hardan eşitdin bu xəbəri? Küveytdən? Hə, Həmdulla? Hə, Səkinə arvadın bacısı oğlu. Ha-ha-ha... Mən də yazıq iraqılıların babalını yuyuram. Deyirəm bəs onlar da bizimkilər kimi qeybətcildirlər. Əşi, yox, yox, yox. Arxayın ol. Saq ol, sağ ol!

Katibə: – Ajdar Ajdaroviç pravda çto li, Akif eqo potopil?

Fərəcov: – Kto potopil ağəz? Akif delat neçeqo, çto li?

Katibə: – Tak qavaryat da... Ajdar Akdaroviç!”

“Yuxu” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2001.

Burada Fərəcovun dilində verilən ilkin informasiyada cümlələr qısa, söz sırası adi, normativ vəziyyətdədir. Lakin real iş və hərəkətin daşıyıcısı olan katibənin cavabında söz sırası pozulur. O, məkrə verilmiş suala emosional münasibətini bildirmək üçün əsas sözü cümlənin sonuna keçirir.

Kino dilinin sintaksisində diqqəti cəlb edən ümumi xüsusiyyət budur ki, burada mürəkkəb cümlələrin özü də müəyyən yığcamlığa meyl edir. Bu yığcamlıq təkcə ayrı-ayrı personajların nitqində yox, dialoji nitqdə də özünü aydın şəkildə göstərir. Məsələn,

Eldar: – Narahat etdiyimə görə üzr istəyirəm. Siz leymanın anasısınız?

Leylanın anası: – Sizə nə lazımdır? Yoxsa xəstəxanadan gəlmisiniz?

Eldar: – Yox, yox, mən əvvəllər onunla oxumuşam. Mən sizinlə söhbət etmək istəyirdim.

Leylanın anası: – Bizim söhbətimiz tutmaz.

Eldar: – Nəyə görə. Mən Leyla barədə danışmaq istəyirəm.

Leylanın anası: – O ölüb, bir də bura gəlməyin.

Eldarın anası: – Şalban kimi oturma. Hərdənbir gülümsə. Bu çox məşhur bir ailədir. Bizi də çoxdan tanıyırlar. Eşidirsən məni?

Eldar: – Eşidirəm, Yenə qələbələrimdən danışacaqsan?

Eldarın anası: – Mən başa düşürəm. Anan yalnız sənin üçün çalışır. Sən nədən narazısan?

Xala: – Nə yaxşı ki, gəldiniz. Eldar şahmat ustasıdır.

Eldar: – Hələ ustalığa namizədim.

Xala: – Nə fərqi var ki, onsuz da ağıllı oğlansan. Həm də Moskvada oxuyursan. Moskvada bir otağı var.

Qızın atası: – “Üstündə pul verib üç otağı da dəyişmək olar.

Xala: – Əlbəttə olar.

Qızın atası: – İş tapmaq həmişə olar, çətin şey deyil”.

“Məhkumların cənnəti” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2013.

Belə nümunələr də göstərir ki, kino dili olduqca yığcam dildir və burada çevik dilə nail olmaq üçün ssenari müəlliflərin imkanı daha çoxdur.

“Uzaq sahillərdə”, “Dəli Kür”, “Böyük dayaq”, “Gün keçdi”, “Şərikli çörək”, “Telefonçu qız”, “Babək”, “Dədə Qorqud”, “Ulduz”, “Alma almaya bənzər”, “Bəyin oğurlanması” və başqalarında bu imkanlardan məharətlə, sənətkarlıqla istifadə edirlər. Digər tərəfdən canlı intonasiya da yığcamlıq işində mühüm rol oynayır. Canlı danışq intonasiyasına mühüm əhəmiyyət və yer verildiyi üçündür ki, bir çox filmdə də ixtisar edilməsi, atılması mümkün olan hər hansı bir söz, şəkilçi, ünsür işlədilmir. Deyilməyənləri intonasiya əvəz edir. Məsələn:

“Abdullah: – Mən öləcəm Ay Camaat...

İşim rahat... Mən öləcəm
sazımın şərəfi uğruna; boyun
əymədik, boynumuzu
qoparacaq olanlara... Mən bu
ölüm görməkdən qocamış
kötüyün üstünə susacam...
Sazım susacaq bəlkə, dilim
susacaq...

“Mahmud və Məryəm” bədii film. “Azərbaycanfilm”. 2013.

Bəzən külli miqdarda replikalar tək bir nidadan, tək bir feildən və ya isimdən ibarət olur. Nitqdə sözlərin miqdarı azalır, intonasiyanın rolu, məna və əhəmiyyəti artır. İntonasiya eyni zamanda bəzən təsadüf olunan iri həcmli mürəkkəb cümlələri

bir neçə yerə bölərək onların qavranılmasını asanlaşdırır. Professor T.Hacıyevin fikrincə, “cümlənin həcm etibarilə yığcamlaşması fikrin, bədii mətləbin tez qavranmasına həyat həqiqətinin idrakında həyatın özündəki hərəkətlə mütənasib sürət yaranmasına imkan açır... [4, 159].

Nəticə. Kino dilinin əsas sintaktik xüsusiyyəti – yəni cümlələrin həcmcə yığcamlığı, struktur etibarilə sadəliyə meyl etməsi, burada az sözlə daha çox məna ifadə etmək zərurətini meydana çıxarır. Bu isə öz növbəsində sözçülüyn qarşısında sədd çəkir, Azərbaycan dilinin geniş ifadə imkanlarını üzə çıxarır və ən başlıcası isə nitqin ekspressivliyini şərtləndirir, onun emosionallığını artıraraq qavramanı asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli İ.O. Ədəbi tələffüz qaydalarını gözləyək. Dil mədəniyyəti. IV b., Bakı, 1985, səh. 111.
2. Vəliyev K. Mürəkkəb sintaktik bütövlər. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985, səh. 449.
3. Ağayeva F. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı, 1975, səh. 12-13.
4. Hacıyev T. Molla Nəsrəddin dili və üslubu. Bakı, 1983, səh. 159.

Filmlər

1. “Kapitanın xəzinəsi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2013.
2. “Məhkumların cənnəti” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2012.
3. “Yuxu” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2001.
4. “Mahmud və Məryəm” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2013.

Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev

Kino dilində quruluşuna görə cümlə növlərindən istifadə

Xülasə

Məqalə kino dilində quruluşuna görə cümlə növlərindən istifadə qaydalarına həsr olunub. Kiçik tədqiqatda əsas fikir yığcam cümlələrdən istifadəyə geniş meydan verilir. Ssenari müəllifləri belə hesab edirlər ki, cümlə quruluşuna verilən başlıca tələb onun aydın, anlaşıqlı və lakonik olmasıdır. Buna nail olmağın ən yaxşı yolu isə daha çox sadə cümlələrdən istifadə etməkdir.

Məqələdə qeyd edilir ki, ssenari müəllifləri sadə cümlələrə üstünlük verərkən, əvvəla ona əsaslanırlar ki, kino dili öz təbiətinə görə daha çox danışq dilinə yaxındır. Danışq dili üçün isə uzun cümlələr, mürəkkəb konstruksiya xarakterik deyil. Digər tərəfdən bu qənaətlər həmin müəlliflərin kinodakı nitqin şifahiliyini əsas götürərək onun sintaksisinə xüsusi tələblə yanaşmalarından irəli gəlir.

Məqalədə üstünlük təşkil edən cəhətlərdən biri də hər bir dildə “cümlənin modelləri, linqvistik əlamətləri predikativlik, modallıq, paradiqmatika, sinonimika, sintaktik forma – dil faktı kimi cümləni predmet edirsə, kommunikasiya prosesində reallaşan cümlənin xüsusiyyətləri nitq faktı, söylənən anlayış kimi öyrənilir.

Başqa bir yerdə cümləyə, məhz dil faktı kimi yanaşılmasından bəhs edilir, onun həcm və quruluş problemi də elə bu baxımdan araşdırılır. Bu da öz növbəsində nitq faktının tamaşaçı üçün aydın və anlaşıqlı olmasında əsas prinsipial məsələ cümlələrin quruluşu və həcmi məsələsi olmasından ibarətdir.

Məqalədə kifayət qədər uyğun ədəbiyyatdan və kinofilmlərdən istifadə edilmişdir.

Физули Наджмаддин оглу Мустафаев
Использование типов предложений в соответствии
с их структурой в языке кино
Резюме

Статья посвящена правилам использования типов предложений в языке кино. В небольшом исследовании основная идея - использовать краткие предложения. Авторы считают, что главное требование к структуре предложения - чтобы она была ясной, понятной и лаконичной. Лучший способ сделать это - использовать более простые предложения.

В статье отмечается, что, когда сценаристы предпочитают простые предложения, они в первую очередь полагаются на то, что язык кино по своей природе ближе к разговорной речи. Для разговорной речи не характерны длинные предложения и сложные конструкции. С другой стороны, эти выводы вытекают из особого подхода авторов к синтаксису речи в кино, основанного на ее устной природе.

Одна из доминирующих черт статьи состоит в том, что в каждом языке «модели предложений, языковые особенности предикативная, модальная, парадигматическая, синонимическая, синтаксическая форма - языковой факт является предметом предложения, в то время как особенности предложения реализуются в процессе коммуникации. изучаются как речевой факт, устное понятие.

В другом месте говорится, что предложение рассматривается как факт языка, и проблема его объема и структуры изучается с этой точки зрения. Это, в свою очередь, означает, что основным принципом, по которому факт речи становится ясной и понятной для аудитории, является структура и объем предложений.

В статье использовано достаточное количество литературы и фильмов.

Fizuli Najmaddin oğlu Mustafayev

**Using offer types according to
with their structure in the language of cinema**

Summary

The article is devoted to the rules for using types of sentences in the language of cinema. In a small study, the main idea is to use short sentences. The authors of believe that the main requirement for the structure of a sentence is that it be clear, comprehensible and concise. The best way to do this is to use simpler sentences.

The article notes that when screenwriters prefer simple sentences, they primarily rely on the fact that the language of cinema is inherently closer to spoken language. Long sentences and complex constructions are not typical for colloquial speech. On the other hand, these conclusions follow from the authors' special approach to the syntax of speech in cinema, based on its oral nature.

One of the dominant features of the article is that in each language “sentence models, language features are predicative, modal, paradigmatic, synonymous, syntactic form - a language fact is the subject of a sentence, while features of a sentence are realized in the process of communication. are studied as a speech fact, an oral concept.

Elsewhere it says that the sentence is considered a fact of the language, and the problem of its volume and structure is studied from this point of view. This, in turn, means that the main principle by which the fact of speech becomes clear and understandable to the audience is the structure and volume of sentences.

The article used a sufficient amount of literature and films.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Məmmədli*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ГАСАНОВА СЕВИНДЖ АГАГУСЕЙН ГЫЗЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

sevinjhasnova@yahoo.com

Rəşid Behbudov, 134

ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ ЯЗЫКА

Резюме

Данная статья посвящена комплексному исследованию паремиологических единиц в английском языке как носителей не только лексико-синтаксического, но и лингвокультурологического значения.

В статье также затрагиваются социальные, психологические и культурные особенности данной группы слов. В современный период глобализации и унификации мира, одной из главных задач является решение не только лингвистических задач, но и обязательное учётывание проблемы столкновения культур. Препятствием к решению этой проблемы является тот факт, что современное поколение всячески пытается наводнить свою речь иностранной лексикой, которая зачастую выступает ложным отождествлением. Соответственно, данный процесс порождает так называемый «побочный эффект», который за частую, создает препятствия для международного общения и ставит в дурное положение как говорящего, так и интерпретирующего человека.

В данной связи, в статье приводятся гипотезы различных языковедов, предпринимается попытка классифицирования паремиологических единиц по типам и видам.

В данной связи можно полагать, что пословицы и поговорки выступают ключевыми элементами постижения иноязычных стереотипов, ментальности и языковой картины мира, становясь тем самым интегральной категорией процесса коммуникации.

Таким образом, изучение иностранного языка, культуры и ментальности рассматривается как неотъемлемая часть языкового обучения, а изучение паремиологического фонда языка должно быть обязательной частью программы в освоении иной культуры и языка.

Ключевые слова: паремиологический фонд языка, пословицы, поговорки, языковая картина мира

Социальная природа языка заключается, прежде всего, в том, что он является неотъемлемой частью языкового сознания, как отдельного индивидуума, так и целого коллектива, которые в совокупности выступают не просто носителями языка, а также и носителями культуры данного конкретного языка. Под языковой личностью подразумевается носитель языкового сознания, который перенимает, а также передаёт последующим поколениям модели поведения, стереотипы и ментальность того или иного коллектива, т.е. той или иной нации либо этноса, по средству запечатлённых в языке смыслов и значений. В данной связи, следует отметить, что языковое сознание является неотъемлемой частью речевой организации человека, основанных на объективных знаниях и субъективных представлениях именно поэтому, следует рассматривать личность с призмы культурной традиции народа и этноса. Основными категориями, отображающими специфику культуры принято считать такие понятия как: совесть, труд, время, судьба, божество, любовь, смерть и т.д. Именно эти понятия и формируют систему ценностей и модель социального поведения языковой личности.

Как это справедливо отмечает В.И. Карасик, одно из важнейших понятий лингвокультурологии "*языковая картина мира*" определяется как система отраженных в языковой семантике образов, интерпретирующих опыт народа, говорящего на данном языке. Языковая картина мира является частью ментальной картины мира и в свою очередь может быть разбита на определенные области или представлена в виде аспектов, таких как, например, ценностная, эмотивная или юмористическая языковые картины мира. Принципиально важной для понимания этнокультурной специфики, по мнению автора, является *ценностная картина мира* — часть языковой картины мира, моделируемая в виде взаимосвязанных оценочных суждений, соотносимых с юридическими, религиозными, моральными кодексами, общепринятыми суждениями здравого смысла, типичными фольклорными, литературными сюжетами.

В языковой картине мира диалектически взаимосвязаны объективные и субъективные моменты отражения мира. Изучение языковой картины мира сориентировано на выявление совпадающих, частично (не)совпадающих и несовпадающих культурных концептов. Языковые картины мира различаются в грамматическом и лексическом отношении, при этом грамматическая специфика языкового картирования мира касается только содержательных грамматических категорий и производна от лексической специфики. Особую роль в изучении языковой картины мира играют фразеологические единицы, паремии, прецедентные тексты. Социально-исторические характеристики жизни народа во многом определяют своеобразие языковой избирательной фиксации мира, в свою очередь, зафиксированный в языке способ видения

мира оказывает влияние на активное социально-историческое сознание народа и его ежедневное поведение. [4,с.176]

В данной связи В.А. Маслова отмечает, что термин «языковая картина мира» — это не более чем метафора, ибо в реальности специфические особенности национального языка, в которых зафиксирован уникальный общественно-исторический опыт определенной национальной общности людей, создают для носителей этого языка не какую-то иную, неповторимую картину мира, отличную от объективно существующей, а лишь специфическую окраску этого мира, обусловленную национальной значимостью предметов, явлений, процессов, избирательным отношением к ним, которое порождается спецификой деятельности, образа жизни и национальной культуры данного народа. [7, с.67].

Языковая картина мира определяет характер отношения человека к реалиям окружающей действительности к физической природе, животному миру, к миру науки и к самому себе как неотъемлемой части этого мира. В результате эта же действительность определяет как поведенческие нормы, так и само отношение человека к данному конкретному социуму. Соответственно, каждому естественному языку характерен свой уникальный механизм концептуализации, т.е. восприятия и структурирования окружающего мира. Выражаемые же в нём значения, как верно описывает В.А.Маслова, складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка. [7 с. 65].

Именно данная коллективная система взглядов, всеобщая философия той или иной языковой общности в совокупности и формирует общенародную систему ценностей, концептуальную систему, которую принято называть менталитетом. Существует мнение, что совокупность представлений о мире, заключённых в значении разных слов и выражений данного языка, складывается в некую единую систему взглядов, или предписаний (например, “хорошо, если другие люди знают, что человек чувствует”), и навязывается в качестве обязательной всем носителям языка, потому что представления, формирующие картину мира, входят в значения слов в неявном виде. Пользуясь словами, содержащими неявные смыслы, человек, сам того не замечая, принимает и заключённый в них взгляд на мир. Напротив, те смысловые компоненты, которые входят в значение слов и выражений в форме непосредственных утверждений, могут быть предметом спора между разными носителями языка и тем самым не входят в тот общий фонд представлений, который формирует языковую картину мира. Так, из русской пословицы “Любовь зла, полюбишь и козла” нельзя сделать никаких выводов о месте “любви” в русской языковой картине мира: можно говорить лишь о том, что “козёл” предстаёт в ней как малосимпатичное существо.

Одним из наиболее интересных с точки зрения лингвистики, является тот факт, что паремиологические единицы создают немалые трудности в интерпретационном плане. Так основной проблемой касательно пословиц и поговорок является уяснение их значения. Очевидно, что даже полиглоты по объективным причинам не могут знать все существующие, а также появляющиеся пословицы и поговорки, их значения и эквиваленты в иных языковых системах. Впервые встречаясь с паремиологическими языковыми единицами, переводчик, нередко может не иметь представления о сущности, обозначенной данной паремией и потому его значение приходится выяснять из контекста. Иной эффективной стратегией для выявления эквивалентов подобных единиц отсутствующих в англо-русском словаре, является их поиск в паремиологическом словаре либо при помощи специализированных словарей, посвященных пословицам и поговоркам. Таким образом, можно полагать, что стратегия интерпретации паремиологических единиц включает в себе два этапа: 1) осмысление значения изречения в контексте языка донора и 2) передача данного значения по средствам эквивалентов языка реципиента.

В процессе перевода пословиц и поговорок решающую роль играет первый этап, тогда как последний является лишь вопросом технического характера. Таким образом, опираясь на вышеуказанное, можно смело полагать, что возникновение, существование, а также долготлетие паремиологических единиц заключаются в запечатленных в них исторических, религиозных, этнических, культурно-языковых, экономических воззрений в совокупности образующих некий пласт лингвистических артефактов. В свою очередь данные артефакты являются средствами хранения и передачи от поколения поколению общенациональную картину мира в ее синхронической и диахронической перспективе. По сути, выживание исконных этнокультурных в современный период мировой интеграции и глобализации, тесно связано с их надежным хранением в паремиологическом фонде того или иного языка.

В данной связи можно смело утверждать, что паремии — это языковые единицы способные наискорейшим образом ознакомить нас с культурой, менталитетом и стереотипами того или иного языкового сообщества.

Для специалиста по иностранным языкам важно осознавать необходимость решения основных проблем межкультурного общения с представителями различных языковых сообществ, которое немыслимо без овладения активной лексикой иностранного языка, в том числе и паремиологическим фондом. Однако наряду со знанием языковых средств необходимо также уметь адекватно переводить их на родной язык, поскольку это упрощает процесс международного общения, а также способствует профессиональному совершенствованию лингвиста. В результате исследования становится явным, что в языках мира нет стремления к созданию особо сложных грамматических, лексических либо фонетических категорий и правил. Все языки мира стремятся

создать сравнительно несложную, но достаточную для нужд языковой коммуникации систему. Особо рассматривается проблема языковой картины мира в различных языках, поскольку порою именно они являются камнем преткновения в условиях глобального диалога между коммуникантами.

В заключении можно смело утверждать, что определить связь между паремиями и их иноязычными эквивалентами, можно только с помощью профессионального лингвистического анализа, который, несомненно, требует подбора гораздо большего количества данных, нежели просто внешнее выражение двух сравниваемых лексем, а именно требует обширных сведений из истории каждого из рассматриваемых языков.

Sevinc Ağahüseyn qızı Həsənova

Xülasə

**DÜNYA DİL MƏNZƏRƏSİNİN DİLİN PAREMİOLOJİ
FONDUNDA ƏKSİ**

Təqdim olunmuş məqalədə müasir ingilis dilinin paremioloji vahidlərdə əks olunan dünya dil mənzərəsinin tədqiqinə həsr olunur, burada ingilis dilinin atalar sözləri, onların növləri, mahiyyəti və o cümlədən ingilis dilində paramioloji vahidlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri təhlil olunur. Atalar sözlərinin müxtəlif təsnifatları misallarla əsaslandırılır və müvafiq ekvivalentləri verilir. Məqalədə paremioloji vahidlərin sosial, psixoloji, linqvokulturoloji və digər spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunub. Dünyada baş verən qloballaşma prosesinin insanların qarşısına qoyduğu ən çətin məsələlərdən biri, dünyada mədəniyyətlərarası dialoqun qurulma problemidir və buna müvəffəq olmaq üçün xarici atalar sözlərinin, deyimlərinin və aforizmlərin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Beləliklə, xarici dilin linqvokulturoloji əsaslarını anlamaq üçün həmin dilin paremioloji vahidlərində əks olunmuş dünya dil mənzərəsinə nəzər salınmalıdır. Bir millətin tarixini, mentalitetini, adət-ənənələrini ən kısa zaman içində öyrənmək üçün həmin dilin atalar sözlərini, aforizmlərini və deyimlərini öyrənmək vacibdir. Elmi məqalədə ingilis dillərində arasında mövcud olan atalar sözlərinin növləri, əsas işlənmə qaydaları və məqsədləri təhlil olunmuş, müxtəlif yerli və xarici alimlərə məxsus nəzəri fikirlər qeyd edilmiş və çox saylı nümunələr verilmişdir. Eyni zamanda, paremioloji vahidlərin qavnrəmə vacibliyindən və o cümlədən onların dilşünaslar üçün törətdiyi tərcümə çətinliklərdən bəhs edilir. Tədqiqatçı, ingilis dilində dünya dil mənzərəsinə əks etdirən leksik vahidləri təhlil etmiş, onları müxtəlif qruplara bölmüş və müvafiq nümunə və misallar gətirmişdir. Xarici mədəniyyətin və mentalitetin öyrənilməsi xarici dillərin tədrisinin ayrılmaz hissəsidir və məhs bu səbəbdən, paremioloji vahidlərin öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: dilin paremioloji fondu, atalar sözləri, deyimlər, dünya dil mənzərəsi

Sevinj Agahuseyn Hasanova

SUMMARY

**THE REFLECTION OF LINGUISTIC WORLDVIEW IN THE
PAREMIOLOGICAL LAYER OF A LANGUAGE**

The article deals with the investigation of paremiological layer as lexical units representing the reflection of linguistic worldview in the English language. It also touches upon the specific features and different peculiarities of social, psychological and linguocultural aspects of this group of words .

One of the main concerns of people in the contemporary period of globalization and unification of the world is to solve the problems of the so-called “culture dialogue” which is impossible to achieve without getting a deep insight into paremiological units of the language. Consequently, this process causes a kind of “side effect” which often obstructs international communication by challenging both the speaker and the interpreter.

The author investigates the hypotheses of different linguists, compares types and differences between proverbs and sayings existing, gives numerous examples of them as well as analyses the main peculiarities of their interpretation .At the same time author relates to them as to the main and the fastest source to learn about history, customs, stereotypes and mentality of a nation as well as points out the importance of their adequate acquisition and any possible challenges they may cause in terms of interpretation.

Overall, we can say that proverbs and sayings have become lexical units densely inhabiting social, political, economic and mass media language content, thus becoming the integral categories of communication. Therefore, learning of foreign culture and mentality is considered to be an inseparable part of language education; therefore learning paremiological units should be compulsory in teaching foreign languages and culture.

Key words: paremiological layer, proverbs, sayings, world view

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Amil Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

fil.ü.f.d. MƏMMƏDOVA ELNARƏ ADIL qızı
ATU-nun Azərbaycan dili kafedrası,

**MAHMUD KAŞQARLININ “DİVANÜ LÜĞAT İT-TÜRK”
ƏSƏRİNDƏ ŞƏKİL KATEQORİYASI**

X Ü L A S Ə

Göytürklər zamanında bir sıra parlaq əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlər içərisində türk dünyasının ən möhtəşəm əsəri M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it Türk” əsəridir. Bu əsər elmi dəyərinə görə Türkçülüyn Ensiklopediyası olmuşdur. Əsər XI əsrə yox, daha qədim dövrə aid türk tarixini özündə əks etdirir.

Görkəmli türk alimi Ə.B.Ərcilasunun hesablamasına görə, iri həcmli Kül tigin, Bilgə Xaqan və Tonyukuk abidələrində işlənmiş sözlərin sayı onamastik sözləri çıxmaq şərti ilə 700 sözə bərabərdir. M.Kaşğari “Divan”ında isə 9000-ə yaxın söz vardır. Bu sözlər içərisində ən çox yer tutan sözlər feillərdir.

Feillər zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə müxtəlif formalara malikdir: təsriflənən və təsriflənməyən. Nitqin qurulmasında, cümlənin formalaşmasında təsriflənən forma, yəni feil şəkilləri mühüm rol oynayır. Feil şəkilləri subyektin hərəkətinin icra olub-olunmamasında müxtəlif münasibətləri əks etdirir. Feil şəkilləri hərəkətin icrasının zəruriliyi, arzu olunması müəyyən şəkildə bağlılığı kimi meydana çıxır.

Müasir dilimizdə feilin altı şəkli vardır: əmr, xəbər, lazım, vacib, arzu, şərt.

Qədim türk dillərinin ilk araşdırıcısı M.Kaşqarının “DLT” əsərində bu şəkillərin hamısına rast gəlirik. “Divan”dakı feillər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindəki feillərdən əsaslı şəkildə fərqlənmirlər. Bu xüsusiyyət türk dillərinin qrammatik, xüsusən də morfoloji quruluşunun mühavizəkarlığı ilə birbaşa bağlıdır.

Açar sözlər: *feillər, kateqoriya, feilin şəkilləri, türk dilləri, qrammatik xüsusiyyətlər.*

Qədim türklər dünya mədəniyyətinə dəyərli töhvələr verən, bəşəri idealları zənginləşdirən, maddi-mənəvi sərvətləri ilə öyünməyə layiq bir xalq olmuşlar.

Həmin dövrdə türklərin yaşadığı ərazilər Çindən Macarıstana, Avropanın ortalarına, digər tərəfdən Şimal Buzlu Okeandan Ərəbistana, Sudana, Hindistana kimi uzanırdı.

Türklərin yaratdığı və əbədiyaşar abidələrindən bəlkə də birincisi M.Kaşğarının “Divanü Luğait it-türk” əsəridir. Dilçilik əsəri kimi yazılan bu əsər türk varlığının həyat tərzini, adət-ənənələrini özündə əks etdirən abidədir.

Lüğətdə verilmiş sözlərin çoxu müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də işlədilən sözlərdir. Buna baxmayaraq, əsər yarandığı dövrün dil mənzərəsini özündə əks etdirir.

“Divan”da olan feillərin tədqiq edilib öyrənilməsi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi-inkişaf yoluna işıq salır.

Feillər zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə müxtəlif formalara malikdir: təsriflənən və təsriflənməyən. Nitqin qurulmasında, cümlənin formalaşmasında təsriflənən forma, yəni feil şəkilləri mühüm rol oynayır. “Bütövlükdə feil şəkilləri subyektin hərəkətin icra olunub-olunmamasına müxtəlif münasibətini əks etdirir və məntiqi modallığın qrammatik ifadə vasitələrindən biri kimi özünü göstərir. Ayırı-ayrı feil şəkilləri bu modallığın təzahür xüsusiyyəti (subyektin hərəkətin icrasında iştirakı haqqında məlumatın gerçəkliyi nə dərəcədə əks etdirməsi, hərəkətin icrasının zəruriliyi, labüdlüyü, arzu olunması, müəyyən şərtlə bağlılığı və s.) kimi meydana çıxır” (53: 162).

Müasir dilimizdə feilin altı şəkli vardır: əmr, xəbər, lazım, vacib, arzu, şərt. “Divan”da bunların hamısına rast gəlirik. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi qədim türk dilində feil şəkilləri müasir türk dilləri ilə demək olar ki, eynidir (53). Lakin hər halda, müəyyən fərqli cəhətlər də özünü göstərir ki, aşağıda bunlardan bəhs edəcəyik. Yeri gəlmişkən bir məsələyə toxunaq. “Divan”ı Azərbaycan dilində ərsəyə gətirən R.Əskər feil şəkillərindən danışarkən göstərir ki, “Müasir dilimizdə *-maqda*, *-məkda* şəkilçisi ilə meydana gələn davam şəkli və *-a*, *-ə* şəkilçisi *bilmək* köməkçi feili ilə düzələn bacarıq şəkli “Divan”da yoxdur” (24: 271). Düzdür, bəzi dilçilik əsərlərində bunlardan biri və ya hər ikisi feil şəkli kimi təqdim olunur, lakin ümumilikdə bunlar şəkil kimi öyrənilmir (53). Bizim fikrimizcə, bacarıq forması müstəqil sözün *bilmək* köməyi ilə yarandığı üçün bunu feil şəkli hesab etmək olmaz. Təsədüfi deyil ki, bir çox əsərlərdə bu forma hətta “bacarıq tərz” adlandırılır. “Davam şəkli” deyilən forma isə məsdər və yerlik hal şəkilçisindən formalaşmış və daha çox substantiv xarakter daşıyır və fikrimizcə, məsdər, feili sifət, feili bağlama ilə yaxın qrammatik səciyyəyə malikdir. Y.Seyidov yazır: “Feilin şəkil kateqoriyası feilin təsrifi fonunda reallaşdığına görə *-maq+da*, *-mək+da* əlamətli formaların bu sistemə qatılması doğru deyil (55:350). “Divan”da əmr şəkli xüsusilə diqqət önündədir. Belə ki, M.Kaşğari feilləri təhlil edərkən onların əmr formasını da əsas aldığını hər yerdə söyləyir. Feilin əmr şəkli xüsusi morfoloji əlamətə malik deyil; feilin əsası və şəxs sonluqları ilə formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, əmr şəklinin şəxslər üzrə dəyişməsində müasir vəziyyətdən fərqli hal özünü göstərir. Azərbaycan dilinin tarixi materiallarında XX əsrin əvvəllərinə qədər özünü göstərən, lakin indi arxaik forma hesab edilən *-ayın²*, *-alın²* şəxs sonluqları (43:129) “Divan”da da mövcuddur. Bunlardan *-ayın²* birinci şəxsin təkinə, *-alın²* isə birinci şəxsin cəminə aiddir. Məsələn:

Tünlə bilə köçəlim “Gecə ikən köçək” (36: 35).

Tün min bilə səvnəlim “Gecə-gündüz sevinək” (36: 64). T.Hacıyev bu faktdan danışarkən göstərir ki, “türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixində I şəxsin təkini bildirmək üçün *-m* və *-n* elementləri növbələşir” (27: 28).

Onu da deyək ki, *-alın*² şəkilçisi burada yalnız birinci şəxsin cəminə aiddir, lakin Azərbaycan dilinin tarixinə aid ədəbi əsərlərin dilində, xüsusilə də “Kitabi-Dədə-Qorqud”da bu şəkilçinin birinci şəxsin təkində də işləndiyini müşahidə edirik (50).

Əmr şəklinin ikinci şəxsinin təkində iki forma özünü göstərir: 1) Şəxs sonluğu olmadan 2) xüsusi formal əlamət kimi *-ğıl, -gil, -kıl, -kil* şəkilçisinin iştirakı ilə *üzüm yegil, azu kağun yegil* “üzüm ye, qovun ye” (I c, s. 153). Burada bir məsələyə toxunmağı lazım bilirik. R.Əskər buradakı *-gil*⁴ şəkilçisini şəxs sonluğu adlandırır (24:272). Halbuki, dilçilik əsərlərindən tam aydındır ki, bu şəkilçi əslində əmr şəklinin tarixən xüsusi göstəricisi olmuşdur (53:138). Onu da deyək ki, bu forma müasir dilimizin dialektlərində indi də yaşamaqdadır (53:163). Hətta onun *-qınan, -ginən* forması da vardır.

M.Kaşgari göstərir ki, oğuz və qıpçaqlar ikinci şəxsin cəmində *-nq*, qalan türklər isə *-nqlar* işlədirlər: *barınq* “gedin”, *barınqlar* “gedin”. Amma bütün türklər cəmdə iki və və ya daha çox şəxsin işini də formal cəhətdən fərqləndirirlər; yəni bu zaman leksik vahiddən – sözdən istifadə edirlər: *barınqlar ikigü* “ikiniz gedin”, *barınqlar kamuğ* “hamınız gedin”. Göründüyü kimi, əslində müasir dilimizdəki forma ilə bir o qədər də fərq yoxdur.

Üçüncü şəxsin təki *-sun, -sün* şəxs sonluğu ilə formalaşır ki, bu da tarix boyu, demək olar ki, dəyişməmişdir. Məsələn: *barsun, kəlsün* (IIc, s.80)

Məlumdur ki, xəbər şəkli də özünəməxsus xüsusi şəkilçiyə malik deyil, sadəcə, zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluqlarından istifadə olunur. İndiki zaman feillərdə birinci şəxsdə mən, ikinci şəxsdə sən, üçüncü şəxsdə o əvəzlilikləri, bir növ, şəxs sonluğunu əvəz edir.

Qeyd edək ki, şəxs sonluğu kimi əvəzliliklərdən istifadə gələcək zamanda da özünü göstərir. Məsələn: *Mən barğay mən* “Mən gedəcəyəm” (IIIc.,s.221). Demək lazımdır ki, bu zaman şəxs sonluqsuz, yaxud şəxs əvəzliyinin sona artırılmaması üsulu ilə də formalaşır: *Ol ya kurğay* “O, yay quracaq” (IIc., s.82).

Maraqlı hallardan biri də qeyri-qəti gələcək zamanda özünü göstərir. M.Kaşgari yazır: “Oğuzlar müzaredə *barır* sözündəki ikinci *-r* hərfini atıb kökdəki *bar -r* hərfini saxlayaraq *mən baran, mən turan* deyirlər ki, “mən gedərəm”, “mən qalxaram” deməkdir. Əgər sözün özündə *-r* hərfi yoxdursa, o zaman sözə müzaredə *-r* əlavə edirlər: *mən kəlrən* “mən gələərəm”, *mən külərəm* “mən gülərəm”. *kəldi, küldi* sözlərində *-r* yoxdur. *Mən barır mən* sözündə isə əlif yoxdur, buradakı *-m* hərfi əlifə çevrilmişdir. Və yenə *Mən ya kuraran* deyilir, halbuki o biri türklər *kurar mən* deyirlər. Burada iki *-r* hərfi vardır, biri sözün kökünə məxsusdur, digəri isə müzare əlamətidir, bu *-r* hərfindən sonra *mən* sözünü söyləyirlər. Qaydaya uyğun olan da elə

budur. Oğuzların tutduğu yol qaydaya uyğun olmasa da, asan yoldur” (II c., s. 81). Göründüyü kimi, qeyri-qəti gələcək zamanın birinci şəxsində bir sıra hallarda $-an^2$ sonluğundan istifadə olunur.

Türkoloji dilçilikdə türk dillərində, o cümlədən də türk dillərinin yazılı abidələrində zaman şəkilçilərinin meydana çıxardığı semantikaların obyektiv zaman formalarına münasibəti problemi (9a, 31-36) indi də mübahisəli şəkildə qalmaqdadır və öz həllini gözləyir. "Divan"dakı dil materialları bu problemin həlli üçün xeyli material verir.

"Divan"da müəllif tərəfindən daha çox xatırladılan formalardan biri feilin şərt şəklidir. Müasir dövrümüzdəki kimi, "Divan"da da şərt şəklinin $-sa^2$ şəkilçisi ilə formalaşdığı göstərilir və ona aid çoxlu misallar verilir. Məsələn:

Sartnıñ azukı arıǵ bolsa, yol üzrə yer "Satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər" (I,135); *Kiçikdə katıǵlansa, ulǵadhu səvniür* "Kiçikkən çabalasa, böyüdükdə sevinər" (II, 265). Bəzən şərt şəklinin $-sar$, $-sər$ şəkilçisi ilə formalaşdığını da müşahidə etmək olar. Dilçilər bu formanın daha qədim forma olduğunu qeyd edirlər (49:370; 54:279). Ə.Rəcəbli Göytürk abidələrində şərt şəklinin yalnız $-sar$, $-sər$ formasından bəhs edir (49: 370-374). H.Mirzəzadə isə $-sar$, $-sər$ formasının Azərbaycan dili materiallarında yox dərəcəsində olduğunu göstərir (43:166).

"Divan"da feil şəkillərindən biri də arzu şəklidir. Müxtəlif şəkilçilərlə formalaşan bu şəkil arzu-istəklə yanaşı, həm də olmayan bir hərəkəti olmuş kimi göstərmək mənasını bildirir.

Feilin lazım şəkli müasir dövrdə olduğu kimi, tarixən də, o cümlədən "Divan" yaranan dövrdə $-ası$, $-əsi$ şəkilçisi ilə formalaşmışdır. Məsələn: *Ol bizgə kələsi boldı* "O, bizə gələsi oldu" (II c, s.84).

Burada bir məsələyə toxunmaq istəyirik. R.Əskər feilin lazım şəklinə danışarkən əslində feili sifətə aid nümunələr verir: *bu ya kurası oǵur təǵül* "Bu, yay qurası zaman deyil", *bu turası yer təǵül* "Bu, durası yer deyil" *bu taǵ ağası oǵur təǵül* "Bu dağa çıxılası zaman deyil" (24: 280).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğari də bu formadan danışarkən "ismi-məkan" terminindən istifadə edir; "ismi-məkan" isə həmin məqamda feili sifət məzmunundadır və misallar da bunu göstərir. Hətta yuxarıda lazım şəklinə aid verdiyimiz misal da əsərdə ikili şəkildə təqdim edilmişdir: *Ol bizgə kəlgü boldı* "Onun bizə gəlmə zamanı oldu" deyilir. Oğuzlar bu mənada *ol bizgə kələsi boldı* deyirlər (IIc.,s.84).

Məlumdur ki, eyni məna-məzmun müxtəlif qrammatik formalarla ifadə oluna bilər. Bizə belə gəlir ki, M.Kaşğaridən verilmiş nümunələrdən birincisi feili sifət, ikincisi isə feilin lazım şəkli.

Feil şəkillərindən biri də vacib şəklidir. Məlumdur ki, feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları içərisində morfoloji baxımdan omonimlik vardır. Onlar şəxs şəkilçisi ilə işlənilib-islənməməsinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Fikrimizə şorə,

M.Kaşğari “Divan”da lazım şəkildən bəhs açmamış, “ismi-zaman” və ya “ismi-məkan”dan bəhs edərkən bənzər faktdan danışmışdır.

Məlumdur ki, arzu və vacib şəkilləri məzmunca bir-birinə yaxındır, lakin onların qrammatik formaları, yəni morfoloji əlamətləri həqiqi kateqoriyanı dəqiqləşdirir. Burada da iki formadan biri verilməlidir: 1) *gərək onu öpə*; 2) *onu öpməlidir*. *Gərək* sözü arzu ədatıdır və arzu formasının yaranmasında iştirak edir. Hətta *gərək* sözü qoşa şəkildə bölüşdürmə bağlayıcısı kimi işləndikdə də “istər” mənasını ifadə edir ki, bu da “arzu etmək” deməkdir. Ona görə də, fikrimizcə, yuxarıdakı misalın daha dəqiq tərcüməsi məhz birincidir, çünki mətnin özündə elə *gərək* sözü işlənmişdir. Bu baxımdan həmin nümunə vacib yox, arzu şəkli kimi təqdim edilməlidir.

Qeyd edək ki, türkologiyada *-sa+gərək* formasının daha qədim vaxtlarda, habelə orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində vacib şəkli yaratdığı göstərilir (43:167).

Göründüyü kimi, feil şəkillərində də müasir dilimizlə səsleşən və səsleşməyən hallar vardır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Divanü-lüğat-it-türk tərcüməsi (çevirəni Besim Atalay). I – IV cild, Ankara: I c. 1939; II c. 1940; III c. 1941, 425 səh.; IV c. 1943, 885 səh.
2. Əskər R. M.Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008. 432 səh.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. // Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı: Elm, 1983. səh. 25-34.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1983, 320 səh.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, II hissə. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2007, 354 səh.
6. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Tərtib edəni F.R.Zeynalov və Ş.Q. Əlizadədir, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1988, 265 səh.
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 səh.
8. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 475 səh.
9. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 268 səh.
10. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 368 səh.
11. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: “Şərq – Qərb” nəşriyyatı, 2008, 416 səh.

Р Е З Ю М Е
КАТЕГОРИЯ ГЛАГОЛОВ В "ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ-ТУРК"
МАХМУДА КАШГАРИ

Во времена гойтюрков был написан ряд блестящих произведений. Среди этих произведений величайшее произведение тюркского мира - «Дивану лугат-ит тюрк» М. Кашгари. Этот труд был энциклопедией тюркизма из-за его научной ценности. Произведение отражает турецкую историю не XI века, а более раннего периода.

По подсчетам видного турецкого ученого А.Б. Эрчиласу, количество слов, используемых в крупных памятниках Кул Тигина, Билга Кагана и Тоньюкука, без учета ономастических, составляет 700 слов. "Диван" М. Кашгари содержит около 9000 слов, самые распространенные среди них - глаголы.

Глаголы изменяются по временам, лицам, по элементам суффиксов относятся к различным формам. Известно, что глаголы делятся на 2 группы и бывают спрягаемые и неспрягаемые. Спрягаемые глаголы, которые имеют окончания и неспрягаемые - инфинитив, деепричастие и причастие. При использовании в речи и образовании предложений большую роль играет спряжение глаголов, т.е. их окончания. Окончания глаголов играют роль средств выражения. В современном языке имеется 6 форм глагола: повелительный, желательный, изъявительный, повествовательный, обязательный, условный. В старотюркском языке глаголы имеют такие же формы, что и в современном языке. Но своеобразная сторона некоторых из них отмечается Махмудом Кашгари, который, при разборе глаголов повествовательного наклонения, обращал большое внимание на них. Из-за того, что, эта форма не имела особых форм, использовались суффиксы и корни.

Ключевые слова: *глаголы, категория, глагольные картинки, турецкие языки, грамматические особенности.*

S U M M A R Y
PICTURES OF THE VERB IN MAHMUD KASHGARI'S
"DIVANU LUGAT-IT-TURK"

A number of brilliant works were written during the time of the Goyturks. Among these works, the most magnificent work of the Turkish world is M. Kashgari's "Divanu lugat-it Turk". This work was the Encyclopedia of Turkism due to its scientific value. The work reflects the Turkish history of the earlier period, not the XI century.

According to the calculations of the prominent Turkish scholar AB Ercilasu, the number of words used in the large monuments of Kul Tigin, Bilga Khagan and Tonyukuk is equal to 700 words, excluding onomastic words. M. Kashgari's "Divan" contains about 9000 words. The most common of these words are verbs.

Verbs have different forms according to the signs of time, person and image: definite and indefinite. The form described, that is, the verb forms, plays an important role in the construction of speech, in the formation of sentences. Verb images reflect different attitudes in whether or not the subject's actions are performed. Verb images appear as a necessity, a desire, a certain connection to the performance of an action.

In our modern language, there are six forms of the verb: command, message, necessary, important, desire, condition.

We come across all these pictures in the work "DLT" by M. Kashgari, the first researcher of ancient Turkish languages. The verbs in "Divan" do not differ significantly from the verbs in modern Turkish languages due to their grammatical features. This feature is directly related to the conservatism of the grammatical, especially morphological structure of the Turkish languages.

Keywords: *verbs, category, verb pictures, Turkish languages, grammar features.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dürdanə Nağıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNAY HÜSEYNZADƏ

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail: g.huseynzade@mail.ru

İNGİLİS DİLLİ MƏTNLƏRDƏ DEYKTİK ELEMENTLƏRİN ROLU

XÜLASƏ

Diskursun psixoloji və ya koqnitiv cəhətdən öyrənilməsi onun fəal, üslubi, arqumentativ təhlilindən fərqlənir. Bu zaman diskursun strukturunu təsvir edən abstrakt kateqoriya və qaydalar deyil, dil istifadəçilərinin mental ifadə və prosesləri paylaşılır.

Diskursa psixoloji yanaşma onun empirik anlamını nəzərdə tutur, yəni diskursun strukturuna strateji yanaşmaq əvəzinə, diskursun yaranmasını ona daxil olan sözlərin, cümlələrin və digər vahidlərin mənasının anlaşılmasına yönəlmiş cəhd, ancaq natamam mental aktların ardıcılığı kimi öyrənir.

Beləliklə, ritorik vasitələr də təkcə semantik cəhətdən deyil, biliklərin koqnitiv proses və ifadəsi ilə də izah olunmalıdır.

Başqa sözlə desək, diskursun anlaşılması və yaranması təkcə baxışlara görə deyil, həm də kontekstual səbəblərdən kommunikasiyanın koqnitiv aspektlərinin öyrənilməsi üçün məqsəduyğundur.

Aparılan tədqiqatlarda verbalizasiyanın struktur və üsulları, dinamikası, konseptin əlamətləri, reprezentasiyanın dil vasitələri, habelə, struktur-məzmun modelləşməsinin vasitələri təhlil olunurdu.

Xüsusilə, konseptlərin funksionallaşdırılması və evolyasiyası təhlil edilirdi. Tədqiqatçılar konseptin müxtəlif komponentlərini müəyyənləşdirməyə başladılar. Buraya emosional, ideoloji, koqnitiv, aksioloji komponentləri aid edirdilər.

Konseptə linqvokulturoloji yanaşma çərçivəsində mədəniyyətin vahid bazası nəzərdə tutulur.

Linqvokoqnitiv yanaşma “fərdi şüurdan mədəniyyətə istiqamətdir.” Amma linqvokulturoloji yanaşma “mədəniyyətdən fərdi şüura” istiqamətdir.

Monoloji nitqin dialoqlaşdırılması və dinləyicinin daxili aktivliyi ritorik suallar və sual-cavab gedişi və ya təhkiyə sualının yaranmasına səbəb olur.

Təkrar intensional komponent kimi mətn ötürücüsünün nitq mədəniyyətindən asılıdır, dinləyicini məlumatlandırmaq, onun davranışına təsir etmək, onun emosional və nitq reaksiyasını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

Linqvistik konseptuallaşmada həm qrammatik, həm də üslubi vasitələr iştirak edir. Qrammatik vasitələr arasında xüsusi diqqət deyktik elementlərə yönəldilməlidir. Deyksis və deyktik elementlər haqqında bir çox əsərlər mövcuddur. Formal-qrammatik vasitələr arasında “bu”, “o”, “həmən” kimi elementlər də vardır ki, “deyktik” adlandırılır. Onlar əvəzliliklə ifadə olunmuş elementlərdir.

Açar sözlər: diskurs, danışiq, meyar, dil, söz, nitq

Beləliklə, əvəzliliklər, zərflər, artikllər deyktik elementlər sayılır. C.Hart deyktiklərin konstrual rolunu diskurs strategiyalarının perspektivləri baxımından təhlil edir. O, şəxs və yiyəlik əvəzliliklərinə xüsusi diqqət yetirir.

Faktiki olaraq, şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilikləri C.Hart tərəfindən müzakirəyə qoyulan təkə siyasi diskursda deyil, şəxsin deyktik təqdimatında, həmçinin media diskursunda da mərkəzi nöqtədir. M.Talbot media diskursunun xarakterik əlamətinin janr hibridizasiyası olduğuna diqqəti çəkir. Tədqiqatçı buraya mətbuatı, radionu, televiziyanı, həmçinin sosial şəbəkələri də aid edir.

Görünən odur ki, cəmiyyətdə medianın spesifik rolu təkə hibridizasiya fenomenonuna deyil, həmçinin diskursun müxtəlif tiplərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, A. Fetzer “siyasi media diskursu” kimi hibridizasiya növündən bəhs edir. Dilin müxtəlif janr və tiplərdə istifadəsi bir neçə faktorla motivə olunur, amma onlardan ikisi daha öndə gedir:

1. sosio-lingvistik təbiət faktorları;
2. Fərdi xüsusiyyət faktorları.

Əsas nitq hissələrinin aktuallaşması və onların mətnyaratma imkanları arasında əvəzliliklər daha çox rol oynayır. Bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycanlı dilçilər K.Abdullayev, A. Məmmədov, Ə. Xəlilov, Ə.Abdullayev və digərlərinin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır.

Bu münasibətlə K.Abdullayev yazır: “Müəyyən cümlə üzvünün aktuallaşması, yəni onun həmin cümlənin remasına çevrilməsi söz sırasından başqa eyni zamanda müxtəlif qrammatik və leksik elementlərin (əlamətlərin) köməyiylə də baş verir. Bununla bağlı müəyyən formal hissəciklər Azərbaycan türk dilində ayrılıb bir qrup təşkil edir ki, bütövlükdə bu qrupun elementləri cümləyə remanın varlığını seçib ayırmaq, nəzərə çatdırmaq üçün daxil edilir” [1,s.21].

Qeyd etməliyik ki, aktualizatorun əksinə olaraq, deaktualizator kimi təqdim etdiyimiz termin aktuallaşdırmanın əksinə, aktuallaşdırmamağa xidmət göstərən vasitədir[1, s.116].

Bu tipli deaktualizatorlar cümlədə aktual üzvlənmənin yəni, temanın ayrılmasına xidmət edirlər. Hər hansı bir üzv, hər bir formal-qrammatik vasitə diqqəti temanın üzərinə çəkirsə, o zaman rema da təbii şəkildə ayrılır.

Deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında ilk növbədə kontekst (mətn) qurulmasına xidmət göstərən çox vacib deyktik elementləri göstərmək mümkündür.

Deməli, deyktik - əvəzliliklə ifadə olunmuş elementdir. Buna görə də böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Alman və ingilis dillərində müəyyənlik artikli kimi ayrılan artikllər cümlənin

məlum hissəsinə, yəni temasına, qeyri-müəyyənlik artikllər kimi ayrılan artikllər isə cümlənin yeni hissəsinə, yəni rəsməsinə işarə edirlər.

Lyons 1977-ci ildə çap etdirdiyi “Semantics” adlı kitabda şəxs, məkan və zaman deysislərini müzakirə edir. Onu da qeyd edək ki, Lyonsun deysisə verdiyi tərif bu günə qədər də aktualdır. Deytik elementlər diskursiv prosesdə böyük rol oynayır. C. Fillmor (1971) və S. Levinson (1983) deysis kateqoriyasının təbiətini personal, temporal, spatial, sosial və diskursiv perspektivlər baxımından qruplaşdırmışdır. Faktiki olaraq, deysis və deytik elementlər dil istifadəçilərinə, verbal kommunikasiyanın tam prosesinin bütün parametrlərini müəyyən etməyə kömək edir. Sonrakı tədqiqatlar çox aydın şəkildə göstərdi ki, deytik elementlər ən çox eksplisit tekstual əlaqələndiricilər arasındadır. (Halliday and Hasan, 1976 Echlich, 1983, Enkvist, 1989, və s.)

C. Fillmorun baxışları Lyonsun fikirləri ilə oxşarlıq təşkil edir. C. Fillmor deytik elementləri “deictic” və “non-deictic” kimi iki sinfə ayırır. S. Levinson 1983 -cü ildə çap etdirdiyi “Praqmatics” adlı kitabında fəlsəfi və deskriptiv cəhətdən ümumiləşdirmələr aparmışdır. Bu münasibətlə, biz də fikirlərimizi hal-hazırda diskursa sosio-koqnitiv yanaşmada mərkəzi nöqtəyə çevrilən kommunikativ situasiyaya yönəlmək niyyətindəyik (Van Dijk, 2008, Van Dijk, 2009 və b.). Son onillikdə diskurs mövzusu onun daha çox sosial, yoxsa fərdi təcrübə olması ilə bağlı xeyli mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Faktiki olaraq, bu dilemma yadımıza abstrakt obyektivlik (əsasən F. de Saussure ideyalarına bağlıdır) və fərdi subyektivlik (W. von Humboldt ideyalarına əsaslanır) arasındakı qarşıdurmanı salır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar bizə əsas verir ki, diskurs sırf sosial fenomendir. Bu fikir W. Teubert tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin eyni vaxtda belə sosiolinqvistik baxışlara qarşı çıxanlar da oldu. T. Van Dijk də sosial quruluşla diskurs quruluşu arasında birbaşa körpü olduğunu qeyd etdi [3, s.4].

Biz diskurs qurmaq üçün koqnitiv biliklərimizi aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

- Göndərici diskursda anlam və interpretasiya üçün müəyyən lingvistik və ritorik vasitələri cəlb edir;
- Qəbuledici diskursun təşkili prosesində yeni biliklərdən istifadə edir;
- Mətn qəbuledicisi köhnə biliklə yeni biliyin sinerjisinin (synergy) nəticəsi olaraq, ümumi diskurs haqqında mental təqdimatlar əlavə edir [4, 10].

Qeyd edək ki, sosial situasiya ilə diskurs arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Sadəcə ona görə ki, situasiyanın sosial imkanları diskurs produksiyasının və anlamı tərəfindən koqnitiv prosesə birbaşa cəlb olunurlar. Təhlil və təsvirin müxtəlif növ və səviyyələrinin fenomenası vardır. Görünən odur ki, yalnız koqnitiv fenomena koqnitiv prosesə birbaşa təsir edə bilər.

Düzdür, konseptualizasiyada deytik ifadələrin rolu da tədqiqatçıların hədəfi olmuşdur, lakin diskursiv-koqnitiv paradiqma axınında uzun müddət qala bilməmişdir. Deytik ifadələrdən danışmışkən 2003-cü ildə F. Lenz tərəfindən redaktə edilmiş “vaxt, məkan və şəxs deytik konseptualizasiyaları” adlı kitabın

adını çəkməmək mümkün deyil. Kitabın girişində F.Lenz diqqəti şəxs deyksisinə çəkir. Deyksis pragmatikada, semantikada vacib sahə sayılır.

Dilçilikdə deyksis sözlərə və ifadələrə istinad edilir. Bu bəzi sözlərin xüsusi funksiyasıdır ki, onların denotatları bir diskursdan digərinə dəyişir. Bühler, S. Levinson kimi dilçilər iki növ deyktik kateqoriyanın adını qeyd edirlər: sosial deyksis və diskurs deyksisi.

D e i x i s yunan mənşəli söz olub, “nümayiş, istinad, display” mənasını ifadə edir. Deyksis səslənmə zamanı müəyyən söz və ifadələrin mənalарının anlaşılmasına istinad edən fenomendir. Eyni zamanda kontekstual informasiya tələb edir. Hər hansı mənanın əhatə olunmasında kontekstual informasiya tələb edən söz və ifadələr deyktik adlanır. Deyktik məlumatlar səslənmənin interpretasiyası üçün vacib sayılır.

Deyktik sözlərə ən bariz nümunə əvəzlilərdir. Xüsusi şəxs və fiqurları təəssüm etdirə bilməyən çoxlu əvəzlilər vardır. Məsələn, əgər kimsə “you” və “me” əvəzlilərini çərçivədən kənarda səsləndirsə digərləri bu əvəzlilərin kimə istinad olunduğunu bilməyəcəkdir. Amma biz kontekstin əvvəlində adlar qeyd etmiş olsaq, dərhal hansı şəxslərə müraciət olunduğu aydınlaşacaqdır. Onlar insan münasibətlərinin lingvistik təəssümüdür. Danışan elə bir əvəzlik seçməlidir ki, həmin əvəzlik sosial cəhətdən qəbul edilsin. Sosial interaksiya zamanı müvafiq əvəzliyin seçilməsi çox vacibdir. Belə ki, bu əvəzlik ətrafında olan insanlarla münasibətdə şəxsin sosial statusunu simvolizə edir. Deyksis eksoforanın (exophora) formasıdır. Spesifik olaraq, deyksis nitq hadisəsini təqdim edir. Müxtəlif deyktik ifadə növləri vardır. Deyktik ifadələr söz və ya fraza şəklində vaxta, danışanın yerləşdiyi məkan və ya situasiyaya aid olur. Məsələn: this, that, those, these, now, then. Deyktik ifadələr identifikasiya ideyası və ya işarə ilə diqqətçəkmə fikrinə əsaslanır. Deyktik ifadələrdə deyktik sözlər istifadə edilir. Deyktik söz mənanın bəzi elementlərini situasiyadan götürür. Onun əmələ gəlməsinin ümumi fenomeni deyksis adlanır. İngilis dili deyksisi şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri və zamanla ifadə olunur.

Deyktik ifadələr həmçinin iki cür istifadə oluna bilər: “gesturally və ya non-gesturally”.

Onlar ənənəvi olaraq üç yerə ayrılır: person, place, time (şəxs, məkan, zaman). C. Fillmor bu kateqoriyaları deyksisin “əsas qrammatikləşmiş tipləri” (major grammaticalized types) adlandırır.

Bunlardan əlavə, C. Fillmor və Lyons “Sosial deixis” və “discourse deixis” ifadələrinin adlarını çəkir.

Deyktik sistemin təşkilində bəzi ifadələr vardır ki, fundamental əhəmiyyətə malikdirlər: This, that → here, there.

I wish to live in this city.

Here is where he will place the statue.

She was walking over there.

Burada “here” danışanın yerləşdiyi regionu, “there” isə danışandan kənarda olan distal regionu nəzərdə tutur.

Növbəti hədəfimiz “temporal və ya zaman deyksisidir”. Buraya “now”, “then”, “soon” daxildir.

Now – proximal

Then – distal (both past and future)

Temporal events that move towards us (into view) – this weekend

Temporal events that move away from us (act of view)

“Now” sözü ilə müqayisədə distal ifadə olan “then” həm keçmiş, həm də gələcək zamanda işlədilir.

Do you mean yesterday night? I was at the restaurant with my family then meeting at 7 p.m. on Saturday? Okay, I’ll meet you there then. Qeyd edək ki, “last”, “next” sözləri distal xarakterə malikdir.

Yuxarıda biz şəxs deyksislərindən bəhs etdik. A.Məmmədov müxtəlif, deyktik elementlərin şəxsi konseptuallaşma imkanlarından bəhs edir [2, s.73].

Xəyali şəxsi təqdim etmək üçün media mətnini göndərən “you” əvəzliyindən istifadə edir. Bu əvəzliyin qəfil peyda olması dilemma yaradır. Bir tərəfdən bu diskurslarda personifikasiya (personification) vacibliyinə əlavə qiymət verir, digər tərəfdən şəxsi sosiallaşdırır. Amma, “you” daha konkret şəkildə də meydana çıxıb bilər. Məsələn:

Hang on George! What will the robots do with your billions?

And the reason you don’t hear about the following anomaly, the reason it isn’t debated every morning on the Today program on Radio 4, or in Parliament, is that it only affects those of us who are not rich (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 24).

Əlbəttə, bu cür diskurs strategiyası koqnitiv effekt baxımından daha məhsuldardır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu mətn sosial deyksis baxımından maraqlıdır.

Növbəti özündə diskurs strategiyası ehtiva edən nümunəyə nəzər salaq:

1) You never actually own a Patek Philippe.

You merely look after it for the next generation (Financial Times, Saturday, June, 9, 2012, p. 11).

2) Only we give you 100 pounds the day you switch, plus 5 pounds each month. It’s even easier with our top rated switching service (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 38).

3) You won’t find a better price with your network.

Introducing our NEW Network Price Promise.

Whether you’re a new or existing customer, on pay monthly or pay as you go, we’ll match the best price a network can offer. So you can be sure you’re getting the best possible deal.

Upgrade Your Upgrade at Carphone Warehouse (The Sun, July 13, 2011, p. 18).

Bu mətnin göndəricisi “you” şəxs əvəzliyini əlavə personifikasiya üçün işlətməmişdir. Baxmayaraq ki, diskurs iştirakçılarının alicənablıq, yaradıcılıq, karizmanın dərəcəsi, ideologiya, mədəni, yaş, cins, irq və sosial status, eləcə də hazır media alətləri kimi fərdi və sosial xüsusiyyətləri çox vacibdir, şəxsiyyət diskursunun təqdimatında müvafiq kommunikativ situasiyanın olması daha vacibdir. Şəxsiyyətin deyktik təqdimatı koqnitiv prosesdə alətdir. Bu da diskursda subyektivliyin universal dominantlığıdır. Müvafiq diskurs strategiyaları üçün diskursda məqsədə tam nail olmaq üçün deyktik ifadələrdən necə istifadə etmək bacarığı vacib sayılır[4,200].

Qeyd edək ki, kommunikasiya prosesində nitqin qavranılması və anlaşılması özünəməxsus yer tutur. Belə güman etmək olar ki, verilən nitq informasiyanın kodunun açılmasında bir növ mətni yaratmağın əks ardıcılığını təkrar edir. Dinləyici nitq axınında sözü seçərək, onun mənasını açır. Qrammatik qaydalara yiyələnməklə, leksemlərin bir-birilə əlaqəsini açır, bununla da verbal məlumatın məzmunu, mənasını bildirir. Lakin aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu olduqca mürəkkəb bir işdir. Şübhəsiz, ifadənin anlaşılmasında leksik-qrammatik biliklər mühüm rol oynayır. Lakin anlama əhəmiyyətdən mənaya doğru gedən passiv mexaniki hərəkət deyildir. Bu olduqca mürəkkəb psixoloji prosesdir. Bu iş ifadədəki ümumi fikrin axtarılmasından başlanır ki, burada dinləyicinin dil şüurunda mühüm rol oynayan qabaqlayıcı inikasin (qabaqcadan düşünmə) yaranması mühüm rol oynayır.

Siyasi diskursların təşkilində də sözügedən elementlərin rolu danılmazdır.

Siyasi diskursda 1-ci şəxs əvəzliliklərinin (we, us, our – biz, bizə, bizim) tez-tez işlənməsi diqqət çəkir. Siyasi çıxışlarda şəxs və yiyəlik əvəzliliklərinin (I, we, my, our və s.) tez-tez istifadəsi (adresantın) kütlə ilə (adresatla) eyni fikir və məramlara malik, birgə olduğuna inandırmaqdır.

Beləliklə, siyasi diskurs iştirakçıları nə qədər dil bacarıqları və leksik biliklərə malik olsa da, kifayət deyildir. Qrammatik bacarıqlar da yetərinə olmur. Dil daşıyıcıları kommunikativ bacarıqlara malik olmalıdırlar ki, bu da dil istifadəsindəki biliklərdir. Siyasi diskurslarda dilin diskurs quruluşu vacibdir və günün tələbidir.

Diskursun özünəməxsus semantikasi vardır. Bu gün humanitar, poetik, siyasi, dini, ekonomik, işgüzar, komputer, elmi-fantastik və s. sonsuz diskurs növlərinə rast gələ bilərik. Bu isə diskursun cəmiyyətimizdə nə qədər geniş bir sahəni əhatə etdiyini göstərir. Sonda isə belə nəticəyə gələ bilərik ki, diskurs bildiyimiz dil bacarıqlarından necə istifadə etməyimiz haqqında biliklərdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. Bakı: 2016, 111 s.

rus dilində

3. Дейк Т.А., ван. Язык, познания, коммуникация. М: 1989, 200 с.

ingilis dilində

4. Wodak R. The Discourse of Politics in action. Politics as Usual. London: Palgrave Macmillan, 2009, 234p.

HUSEYNZADE G.

THE ROLE OF DEICTIC ELEMENTS IN ENGLISH TEXTS

SUMMARY

The article deals with the role of deictic elements in English texts. This must capture your reader's attention, establish rapport, and announce your purpose. The main body must be an effective sequence of ideas. In addition, finally, the conclusion must summarize the main points stated in the body and close the whole thing smoothly. In the communicative model of language teaching, instructors help their students develop this body of knowledge by providing authentic practice that prepares students for real-life communication situations. They help their students develop the ability to produce grammatically correct, logically connected sentences that are appropriate to specific contexts, and to do so using acceptable (that is, comprehensible) pronunciation. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the backgrounds of these elements. The author emphasizes its role. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. Many times, material will dictate the pattern you use; but, unless the pattern is suited to your purpose and audience, not hesitate to try another one.

After you have chosen a specific subject heading, identified your main and supporting points, and selected an appropriate organizational pattern, your next step is to outline material in the framework as it will appear in your letter, book report, research paper, etc. Even exceptional writers need an outline for their ideas to appear as if they were naturally arranged from the beginning of the message or report to the end. Thus, this blueprint is a time-saver rather than a time-waster. If you plan to write a short letter, message, or report, your list of main points may be all you need. Even so, you will find it helpful to arrange them according to their order of importance. As a minimum, write down your main points in some kind of orderly arrangement before you begin to write. For longer papers and reports, you will find a detailed outline is usually a better aid in organizing your material. Even though developing the outline can be a difficult process, it forces you to align your main and supporting ideas in logical order before you begin writing. Otherwise, distractions of all kinds can confuse you and make your writing job much more difficult than it should. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is

unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font.

However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life.

Key words: discourse, speaking, criteria, language, word, speech

Гусейнзаде Г.

РОЛЬ ДЕЙКТИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы роль дейктических элементов в англоязычных текстах. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются.

С другой стороны, на другом уровне существует коммуникативная потребность обучаемого как индивидуума, т.е. индивидуальная потребность в речевой коммуникации. Эта внутренняя потребность является субъективной. Основной движущей силой, основным мотивом, лежащим в основе всего процесса обучения иностранному языку и его изучения, несомненно, является интерес, любознательность со стороны изучающих язык. Для того, чтобы система обучения тому или иному иностранному языку наиболее целесообразным образом содействовала успешному обучению языкам и их усвоению, следует непременно дифференцированно подходить к наличию у людей интереса к обучению и межличностным контактам, потребности в обмене информацией и мыслями. Также существуют личные интересы и потребность делиться знаниями и культурой с другими людьми, а также потребность в самореализации. Относительно коммуникативного подхода к обучению иностранному языку, многие авторы поддерживают идею, согласно которой коммуникативные потребности как внутренние осознанные потребности, требуют самого серьезного рассмотрения. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе

обучения языка текстовых материалов. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования, так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Современный учитель иностранного языка должен обладать стремлением к приобретению знаний о социально-культурном окружении и основах общества и страны изучаемого языка, должны приобретать знания о своей стране и своем обществе, и о том, каким их видят люди, принадлежащие к другим культурам.

Ключевые слова: дискурс, разговор, критерия, язык, слова, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜLNAR TAHİR qızı ƏSGƏROVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
guasgarova@beu.edu.az

DURĞU İŞARƏLƏRİNİN SINTAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə durğu işarələrinin sintaktik əhəmiyyətindən bəhs olunur. Punktuaasiya dilin ümumi qrafik sistemində xüsusi yer tutan işarələr sistemidir ki, bunlar hərflər və digər yazı vasitələri ilə (rəqəmlər, bərabərlik işarəsi, bənzərlik işarəsi və s.) ifadə etmək mümkün olmayan cəhətləri bildirmək üçün işlədilir. Durğu işarələrinin vəzifəsi danışmaq aktının məna daşıyan parçalara üzvlənməsini (mənalı hissələrini) göstərməkdən və onların tanınmasını təmin etməkdən, habelə danışmada reallaşan sintaktik strukturun ritmik-melodik xüsusiyyətlərini əks etdirməkdən ibarətdir. Hər bir dilin ümumi punktuaasiya qaydaları həmin dilin fərdi xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Çünki dilin etnopsixoloji cəhətləri, fonetik xüsusiyyətləri, morfoloji və sintaktik özəllikləri durğu işarələrinin tətbiqində nəzərə alınır.

Punktuaasiya sisteminin yazıda tətbiqi nitq intonasiyasını və dilin sintaktik prinsiplərini nəzərə alır. Məqalədə yazılı mətnin kommunikativ-sintaktik və kommunikativ-məna təşkilində punktuaasiya vasitələrinin funksiyaları da müəyyən edilir. Araşdırmada qeyd olunur ki, mətn daxilində sintaktik əlaqələrin qurulmasında durğu işarələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Punktuaasiya sisteminin sintaksisin nəzəri-metodoloji aspektlərinin işlənməsi məsələsində xüsusi mövqeyi var. Bir sözlə, punktuaasiya sistemi mətnin, eləcə də cümlənin sintaktik cəhətdən bölünməsində aparıcı rol oynayır.

Açar sözlər: *durğu işarələri, punktuaasiya sistemi, yazı, norma, sintaksis*

Hər bir dilin öyrənilməsində və mənimsənilməsində punktuaasiya sistemi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Əgər rus dilçiliyində V.Lomonosov, A.Şapiro, A.Peşkovski, Y.Qrot, F.İ.Buslayeva, D.Rozental rus punktuaasiyası ilə bağlı nəzəri fikirlər müəllifdirsə, tatar dilçiliyində Mirfatıq Zəkiyev, Azərbaycan dilçiliyində Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmmədağa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Zərifə Budaqova Azərbaycan dilinin punktuaasiyasının nəzəri əsasları haqqında elmi fikirlərin müəllifidirlər.

Müasir dilçilikdə punktuaasiya probleminə dilin kommunikativ-praqmatik aspektindən yanaşılır. Hər bir dildə verbal və qeyri-verbal ünsiyyət formaları var. Punktuaasiya sistemi məhz qeyri-verbal ünsiyyət formalarından biridir. Müasir dünya dilçiliyində punktuaasiyanı öyrənən tədqiqatlar üç istiqamətdə aparılır: intonasiya cəhətdən punktuaasiya, sintaktik cəhətdən punktuaasiya və məntiqi-semantik cəhətdən punktuaasiya. Müasir nəzəri dilçilikdə punktuaasiyaya funksional-kommunikativ və

semiotik-praqmatik cəhətdən də yanaşılır. Funksional baxımdan punktuasiya probleminə yanaşdıqda mətnin qurulmasında onun yazılı nitqdəki rolunun təsbit edilməsi nəzəri cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir nəzəri dilçilikdə mətn probleminə diskurs prizmasından da yanaşılır. Mətnin təşkilində koheziya və koherentlik əlaqələri sintez şəklində əsas komponentlər, seqmentlər kimi dərk olunur. Bu cəhətdən professor Azad Məmmədov Azərbaycan dilində olan mətnlərlə rus, ingilis və fransız dillərində olan mətnləri müqayisə edərək bu nəticəyə gəlir ki, müxtəlif sistemli dillərə aid mətnlərin qurulmasında ümumi cəhətlərlə yanaşı, diferensial cəhətlər də mövcuddur. Alim qeyd edir ki, *“təbiidir ki, mətni formalaşdıran dil vasitələrini nəzərdən keçirdikdə hər bir dilin tipoloji spesifikasi da maraqlı kəsb edir. Bu amili nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki mətnlərlə yanaşı, rus, ingilis və fransız dillərindəki mətnlərə də müraciət edirik. Azərbaycan dilindən istifadə edən şəxslər üçün bu dildəki müxtəlif qrammatik, leksik və üslubi vasitələrin mətn yaratmaq imkanları baxımından zəngin empirik baza mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan dilindəki mətnlərdə həmin vasitələrdən istifadə imkanları genişdir. Azad Məmmədov bildirir ki, “artikillərin mövcud olduğu dillərdə (ingilis, fransız və s.) isə onların leksik təkrarlarla birgə mətn yaratmaq imkanlarından tez-tez istifadə olunur”* (5, s.427-429). Yəni müxtəlif sistemli dillərdə mətnyaratmanın fərqli modelləri, fərqli morfoloji-sintaktik üsulları mövcuddur.

Mətn daxilində sintaktik əlaqələrin qurulmasında durğu işarələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Punktuasiya sisteminin sintaksisin nəzəri-metodoloji aspektlərinin işlənməsi məsələsində xüsusi mövqeyi var. Bir sözlə, punktuasiya sistemi mətnin, eləcə də cümlənin sintaktik cəhətdən bölünməsində aparıcı rol oynayır.

Cümlədə xitabların, yəni müraciət bildirən sözlərin xüsusi intonasiya ilə fərqlənməsi yazıda vergül işarəsinin köməyi ilə həyata keçirilir. Faktlara baxaq:

Yenə toz... aman, bu toz buludları nə istər,

Bilməm səndən, ey Bakı, sən ey atəş diyarı! (3, s.28).

Nümunədə “Ey Bakı” xitabını intonasiya cəhətdən fərqləndirmək üçün hər iki tərəfdən vergül işarəsi qoyulub. Eyni zamanda, cümlənin sonunda nida işarəsinin qoyulması həmin cümlənin məqsəd və intonasiya cəhətdən nida cümləsi olmasını bildirir. Deməli, vergül yazılı nitqdə sintaktik funksiyanın reallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır, nida işarəsi isə cümlənin intonasiya tipini təsbit edir. Nöqtə işarəsinin isə sintaktik funksiyası çox geniş və əhatəlidir. İlk növbədə, nöqtə işarəsi cümlənin sonunda qoyularkən mühüm sintaktik funksiya daşıyır. Belə ki, nöqtə işarəsi cümlənin sonunda qoyularkən cümlənin bitdiyini oxucuya işarə edir, həmçinin yeni cümlənin başlanmasına işarə edir.

Təsadüfi deyil ki, müxtəlif dillərin sintaksisinə həsr olunmuş ayrı-ayrı kitab və monoqrafiyalarda punktuasiyaya aid bir bölmə verilir. Məsələn, professor Qəzənfər Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (Bakı, 2004) kitabında “Durğu işarələri” ayrıca bir bölmədə verilmişdir (2, s.482-489). Çünki dilin sintaktik quruluşunun, sintaktik əlaqələrin, yəni morfoloji-sintaktik bağlılığın yazılı nitqdə

düzgün şəkildə əks olunması üçün durğu işarələrinin tətbiqi mütləqdir. Bir sözlə, yazılı nitqdə durğu işarələrinin ən mühüm funksiyalarından biri dilin sintaktik strukturunu əks etdirməkdir.

Rus dilçiliyində O.Krıllov, L.Maksimov və Y.Şiryayev tərəfindən 1997-ci ildə yazılan “Müasir rus dili. Nəzəri kurs. Sintaksis. Punktuaasiya” kitabında da sintaksis bəhsində məhz punktuaasiyaya yer verilmişdir (14). Musa Adilov qeyd edir ki, *“punktuaasiya həm də sintaktik əsaslara malikdir. Lakin punktuaasiya cümlənin sintaktik strukturuna tabe edilə bilməz. Çünki cümlənin quruluşunun özü mənadan asılı olub, ona tabedir. Deməli, cümlənin quruluşu da, durğu işarələrinin qoyuluşu da nitqin məna cəhəti ilə əlaqədardır, ondan asılıdır”* (4, s. 444).

Xüsusilə, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin əlaqələnməsində, mürəkkəb quruluşlu cümlələrin əlaqələnməsində vergül işarəsinin funksiyası çox genişdir. Faktlara müraciət edək: *Firuzə mənən elə baxdı ki, nəzərləri ürəyimin dərinliklərinə işlədi* (6, s.43); *Tənəzzül dağının üstündən Vüqarlıya şaxıyan günəş təzə tikilən binaların yaraşığına xüsusi rəvnəq verir, kəndin cah-calalını daha da artırırdı* (6, s.51).

Professor Qəzənfər Kazımov qeyd edir ki, *“durğu işarələri dilin qrafik sisteminə mühüm yer tutur, hərflərlə, rəqəmlərlə və bir sıra digər vasitələrlə (vurma, bölmə, paraqraf işarələri və s.) verilə bilməyən cəhətlərin ifadəsinə xidmət edir. Yazılı nitqin düzgün formalaşmasında durğu işarələrinin böyük rolu vardır. Mətnin düzgün anlaşılmasına kömək etməklə mühüm kommunikativ funksiya daşıyır”* (2, s.482).

Qeyd edək ki, hər bir dilin yazı sistemində tətbiq edilən punktuaasiya sistemi bir neçə aspektlərə malikdir. Bu aspektlər ilk növbədə, fonoloji, semantik və sintaktik istiqamətlərə ayrılır. Durğu işarələri yazılı nitqdə sintaktik strukturların bir-biri ilə əlaqələnməsini təmin edir, cümlə üzvlərinin və cümlələrin ayrılma sərhədlərini təsbit edir, cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növlərini müəyyənləşdirir və ilk növbədə, oxucu təfəkkürü üçün yazılı mətnin sintaktik və intonasiya, eyni zamanda semantik cəhətdən mənimsənilməsinə yardım edir. Beləliklə, durğu işarələri oxucu ilə yazılı mətn arasında rabitəni təmin edir.

Musa Adilov qeyd edir ki, *“punktuaasiya həm də sintaktik əsaslara malikdir. Lakin punktuaasiya cümlənin strukturuna tabe edilə bilməz. Çünki cümlənin quruluşunun özü mənadan asılı olub, ona tabedir”* (4, s.224). Göründüyü kimi, M.İ.Adilov bu məsələdə semantikaya üstünlük verir.

Türkoloq Mirfətq Zəkiyevin fikrincə, *“müasir tatar dilində tətbiq edilən punktuaasiya sistemi ənənəvi olaraq qrammatik prinsipə əsaslanır. Hər bir durğu işarəsinin konkret bir funksiyası var və onlar qrammatik qaydalara tabedir. Tatar dilində durğu işarələri, ilk növbədə cümlənin sintaktik quruluşuna, söz sırasına uyğun olaraq tətbiq edilir. Digər tərəfdən, tatar punktuaasiyası cümlənin intonasiya cəhətdən qurulması prinsipinə də əsaslanır”* (17, s. 11).

Məlumdur ki, yazılı mətnlə ritm bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu əlaqənin öyrənilməsi aktual üzlənmə baxımından da əhəmiyyətlidir. O.V.Aleksandrova

“Ekspressiv sintaksis” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, *“mətn sintaksisində durğu işarələrinin semiotik funksiyası çox böyükdür. Onun fikrincə, yazılı nitqin ritmik cəhətdən qurulmasının öyrənilməsi problemi həm mətn sintaksisi, həm də mətnin tipologiyası problemlərinin öyrənilməsinə yardım edir”* (9, s.83).

Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndəsi olan Y.Vaxek “Yazı dili və çap dili” adlı yazısında qeyd edir ki, Karl Byülerin konsepsiyasına əsasən, *“istənilən dil söyləmi üç funksiyaya ehtiva edir: ekspressiv və ya ifadə funksiyası (funksiya vırəjeniya), apellyativ və ya müraciət funksiyası və reprezentativ və ya xəbər (soobşəniya) funksiyası”* (11, s.537).

Müasir dildə punktuasiyanın aktuallığından bəhs edərkən onun əsas funksiyası olan sintaktik konstruksiyaların əlaqələnməsində, dilin sintaktik seqmentindəki rolunu qiymətləndirmək lazımdır. Punktuasiyanın sintaktik konstruksiyaların əlaqələnməsindəki rolundan bəhs edərkən cümlə faktorunu unutmamaq olmaz. Çünki müasir yazıda mətn məhz cümlələrdən təşkil edilir. Həmcins üzvlər arasında əlaqələri təmin etmək üçün, mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlamaq üçün durğu işarələri tətbiq olunur. Beləliklə, müasir yazı sistemlərində tətbiq edilən durğu işarələri həm də sintaksis nəzəriyyəsinə əsaslanır. Yəni sintaktik struktur nəzərə alınmadan durğu işarələrinin funksional-semantik və fonetik mahiyyətini dərk etmək olmaz.

Son dövrlərdə dünya dilçiliyində aktual bir sahəyə çevrilən mətn dilçiliyi sintaksisə psixoloji və məntiq qanunları ilə yanaşır. Dünya dilçiliyində mətn dilçiliyi ilə bağlı V.Mateziusun, V.Admoninin, A.V.Bondarkonun, N.Pospelovun, A.M.Peşkovskinin nəzəri fikirləri var. Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyi ilə bağlı Kamal Abdullayevin, Mehman Musayevin, Əfqan Abdullayevin araşdırmaları mövcuddur. Mətn dilçiliyinin yaranması ilə elmi ədəbiyyata *söyləm, sintaktik bütövlər, sintaktik təkrarlar, frazavöfqü vahidlər* anlayışları gətirildi.

Mətn dilçiliyinin mühüm məsələlərindən biri aktual üzvlənmədir. Ənənəvi təsnifdən fərqli olaraq mətn sintaksisində, xüsusilə aktual üzvlənmədə cümlənin baş üzvləri psixoloji cəhətdən məntiqi-psixoloji cəhətdən mübtəda və xəbərə, yəni tema və remaya bölünür. Məhz müasir dilçilikdə yazılı nitqin aktual üzvlənməsində punktuasiya sistemi indikator rolunu oynayır. İntonasiya və punktuasiya paralel şəkildə fəaliyyət göstərir. Doğrudur, intonasiya ilə punktuasiya hər zaman üst-üstə düşmür, yəni intonasiyanın punktuasiya ilə müqayisədə imkanları daha genişdir, daha əhatəlidir.

Durğu işarələri arasında digər işarələrlə müqayisədə vergül, tire, nöqtəli vergül, nöqtə, sual və nida işarələri daha çox sintaktik mahiyyətlidir. Bu işarələr mətn yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Əlbəttə, söhbət yazılı mətndən gedir.

İsmayıl Kazımov yazır ki, *“qoşulma konstruksiyalar əsas cümlə ilə möhkəm semantik əlaqədə olduğu kimi, struktur cəhətdən də bağlı olur - əsas cümləyə xüsusi intonasiya ilə bağlanır: əsas cümlənin sonunda ton alçalır, birləşdirici fasilə ilə parselyant özündən əvvəlki cümləyə qoşulur, yazıda əsas hissə ilə parsel arasında qoyulan nöqtə, vergül, tire, eyni hüquqludur, buna görə də yazıda qoşulma cümlələr*

əsas cümlədən müxtəlif durğu işarələri ilə - nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, üç nöqtə və ya tire ilə ayrılır” (1, s.16).

Yazılı mətndə özünü göstərən parselyasiya hadisəsinin ifadəsində də durğu işarələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, parselyasiya çox zaman mətndə emosional-ekspressiv vəziyyətlərin ifadəsinə xidmət edir. Parselyasiya hadisəsindən daha çox bədii üslubda istifadə olunur. Parselyasiya nitq aktının bir neçə sintaktik strukturlarda verilməsidir. Yəni parselyasiya zamanı nitqdə ifadə olunan informasiya, anlam bir neçə müstəqil sintaktik vahid formasında təqdim olunur. Məsələn rus dilində: *Он тоже пошоль... В магазин. Сигарет купить* (10, s.369). Buna görə də nöqtə işarəsi parselyasiyaların bitkinliyini məhz yazıda ifadə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilində durğu işarələri sistemi / Tərtibçilər: İ.Kazımov, Q.Kazımov, Q.Məşədiyev və b. –Bakı: Avropa, – 2020. – 256 s.
2. Kazımov, Q. Müasir azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Azpoliqraf LTD” MMC, 2004, 496 s.
3. Müşfiq, M. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
4. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşmələri və sadə cümlə sintaksisi: [4 cildə] / F.Y.Veysəlli, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov [və b.] – Bakı: Prestij çap evi, – c.3. – 2014. – 530 s.
5. Vəliyev, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Vəliyev. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – 320 s.
6. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif”, 1989.
7. Адмони, В.Г. Основы теории грамматики / В.Г.Адмони. – Ленинград: Наука, – 1964. – 104 с.
8. Адмони. В. Г Синтаксис современного немецкого языка (система отношений и система построения). Л., “Наука”, 1973, 366 с.
9. Александрова, О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса. На материале английского языка: — М.: Высш. шк., 1984. — 211 с.
10. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Глав.ред. В.Н.Ярцева. М.: Издательство “Большая Российская энциклопедия”. 1998. 685 с.
11. Вахек Й. Письменный язык и печатный язык. // Москва: Пражский лингвистический кружок, – 1967, с.535-543.
12. Власов, М.С. Теоретико-экспериментальное исследование процессов порождения и восприятия "естественной" пунктуации (на материале русского и английского языков). М.: 2008.

13. Дондик, Л.Ю. Функционирование пунктуационных знаков в тексте: сопоставительное исследование на материале французского и русского языков. М.: 2007.
14. Крылова О.А., Максимов Л. Ю., Ширяев Е.Н. Современный русский язык. Синтаксис. Теоретический курс.- М.: Изд. РУДН., 1997.
15. Пешковский А.М. Избранные труды. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1959. - 252 с.
16. Современная русская пунктуация : система и ее функционирование / Б.С. Шварцкопф; отв. ред. Ю.Н. Караулов
17. Тарасова А.Н. О особенностях пунктуации и графики сетевых текстов (на материале татарского, русского и английского языков) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Елабуга: 2015. -27 с.

ГЮЛЬНАР АСКЕРОВА

СИНТАКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается синтаксическое значение знаков препинания. Пунктуация - это система знаков, которая занимает особое место в общей графической системе языка и используется для обозначения особенностей, которые не могут быть выражены буквами и другими средствами письма (числа, равенства, сходства и т. Д.). Задача знаков препинания - показать принадлежность (значимые части) речевого акта к значимым частям и обеспечить их узнаваемость, а также отразить ритмико-мелодические особенности синтаксической структуры, реализуемой в речи. Общие правила пунктуации для каждого языка также связаны с индивидуальными особенностями этого языка. Потому что при применении знаков препинания учитываются этнопсихологические особенности, фонетические особенности, морфологические и синтаксические особенности языка. Применение системы пунктуации в письменной форме учитывает интонацию речи и синтаксические принципы языка. В статье также определены функции средств пунктуации в коммуникативно-синтаксической и коммуникативно-смысловой организации письменного текста. В исследовании отмечается, что пунктуация важна для построения синтаксических отношений в тексте. Система пунктуации занимает особое место в развитии теоретических и методологических аспектов синтаксиса. Короче говоря, система пунктуации играет ведущую роль в синтаксическом разделении текста, а также предложений.

Ключевые слова: *пунктуация, написание, норма, синтаксис.*

Gulnar Askerova

SYNTACTIC SIGNIFICANCE OF PUNCTUATION

SUMMARY

The article explores the syntactic significance of punctuation. Punctuation is a system of signs that occupies a special place in the general graphic system of a language and is used to express features that cannot be expressed by letters and other means of writing (numbers, equals, similarities, etc.). The task of punctuation marks is to show the membership (meaningful parts) of the speech act in meaningful parts and to ensure their recognition, as well as to reflect the rhythmic-melodic features of the syntactic structure realized in the speech.

The general punctuation rules of each language are also related to the individual features of that language. Because ethno psychological features, phonetic features, morphological and syntactic features of the language are taken into account in the application of punctuation marks. The application of the punctuation system in writing takes into account the intonation of speech and the syntactic principles of language. The article also defines the functions of punctuation tools in the communicative-syntactic and communicative-semantic organization of the written text. The study notes that punctuation is important in building syntactic relationships within a text. The punctuation system has a special position in the development of theoretical and methodological aspects of syntax. In short, the punctuation system plays a leading role in the syntactic division of text as well as sentences.

Keywords: *punctuation, punctuation, writing, norm, syntax*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru İlham Tahirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

EMİLİYA QASIMOVA VƏLİ QIZI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici Dillər kafedrası.ÜNEC
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,b.ım.
İstiqlaliyyət küç.6.
emiliyaqasimova@com.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ETİMOLOJİ PARALELLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİN İŞLƏNMƏSİ HAQQINDA XÜLASƏ

Etimologiya - sözün mənasını öyrənən dilçilik sahəsi. Cəmiyyətin ictimai iqtisadi təcrübəsi olub, dərk etmənin mənbəyi, hipotez və nəzəriyyənin həqiqilik meyarı.

Etimologiya – [yun. etymologia – həqiqət] 1)cəmiyyətin ictimai iqtisadi təcrübəsi olub, dərk etmənin mənbəyi, hipotez və nəzəriyyənin həqiqilik meyarı; 2)sözlərin mənşəyini öyrənən tarixi dilçilik sahəsi. Etimologiyada sözlər və ya dil vahidləri qohum, yaxud qonşu dillərin oxşar vahidləri ilə tutuşdurulur, qanunauyğunluq əsasında ayrı-ayrı sözlərin milli mənsubiyyəti, inkişaf yolu, fonetik və məna dəyişmələri müəyyən edilir.

Etimologiyada sözlər və ya dil vahidləri qohum, yaxud qonşu dillərin oxşar vahidləri ilə tutuşdurulur

Azərbaycan dilindəki **kino** və **sinema** sözlərinin sistem daxili semantik paralelliyi dublet vəziyyətini yaradıb. Məsələnin maraqlı tərəfi isə ondan ibarətdir ki, bu leksik vahidlərin özləri də eyni bir sözün variantlarının fərqli mərhələlərdə və fərqli mənbələrdən dilimiz tərəfindən mənimsənilmiş variantlarından başqa bir şey deyil. Kino sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm

müstəqil şəkildə, həm də digər mürəkkəb sözlərin komponenti kimi istifadə olunmaqdadır: kinodramaturq, kinoatnyə, kinoaktyor.. Sinema sözü nisbətən yeni dövr alınmalarından hesab edilir və bu səbəbdən də onun standart izahlı lüğətlərə daxil olduğunu söyləmək olmaz. Buna baxmayaraq KİV –in dilində sinema sözünün və törəmələrinin geniş şəkildə işləklilik nümayiş etdirilməsi “təkrar alınma” nın baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Məsələn:

1895-ci il dekabrın 28-də Kapusin bulvarında ilk sinematoqraf göstərildikdən sonra bu məqsədlə yeni binanın tikintisinə ehtiyac yarandı.

Kino musiqisinə meyillik hiss olunur. Bu, müasir sinematoqrafiya üçün maraqlı material ola bilər. Sonuncu nümunədən göründüyü kimi dilimizdə variantlardan törəmiş bu dubletlərin müvazi işlənmə potensialı var.

Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən variantlılıq və dublet məsələlərinə ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqatına münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz

kimi , dilçi , bu kimi oxşar misalların timsalında dildaxili , sistemdaxili leksik paralelizm faktlarına aydınlıq gətirmişdir.

Bizi bu kimi dil vahidlərində maraqlandıran cəhət həmin leksemlərin və variantlarının Azərbaycan dili ilə paralelizm təşkil etməsi məqamlarıdır. Məsələn, N.K.İvanovun ingilis dilinin leksikologiyasına həsr edilən goal u jail ,channel u canal tədqiqatında qeyd edilən etimoloji dubletlərin Azərbaycan dili ilə paralelliyi diqqətdən yayın bilməz. Məsələn: qol – futbol, kanal – su kanalı - TV kanalı və s.

Açar sözlər: İngilis dili, leksik paralelizm, etimoloji dubletlər, sistemdaxili paralellər, semantik diferensiaslaşma

Təqdim olunan nümunələrdən də göründüyü kimi , bu hallarda həm sistemdaxili, həm də sistemlərarası leksis paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalar da konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralingvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.

Nə üçün “ təkrar alınma” ? . Belə ki, artıq söylədiyimiz kimi, kino və sinema sözləri eyni mənbədən şaxələnmədir. Yunan dilində kino hərəkət edirəm deməkdir. Sinema sözü isə yunan dilindəki bu leksemin latınlaşmış, yəni latın dilinin fonetik sistemində adaptasiya olunmuş variantıdır. Müqayisə üçün deyək ki, kinema , kinematos hərəkət mənasını ifadə edir və **V.Aslanov :”Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər” əsərində yazır:**” Bu sözün ixtisar edilmiş şəkildə film mənasında istifadəsini dilin qənaət prinsipi ilə izah edir. Maraqlıdır ki, ədəbi dildə mövqeləri möhkəmlənmiş və ixtisar edilməmiş variantın fonetik tərkibinin təhlili burada variantla bənzərliyi ortaya qoyur.: kinematoqraf – sinematoqraf, kinematoqrafik – sinematoqrafik.(1.s.271)

Variantlılıqdan törəmiş olan bu dubletlilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini , digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir. Məsələn:

Asian cinema refers to the film industries and films produced in the continent of Asia , and is also sometimes known as Eastern cinema.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin yetərinə fərqliliyinə görə , bu dillərin leksik sistemindəki paralelizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq nümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, leksik paralelizm vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər deyilir. Göründüyü kimi , biz yenidən dublet termini ilə və yenidən terminoloji çoxmənalılıqla qarşılaşmış oluruq.

Bu kimi leksik paralelizmlər, ingilis dilinin leksikologiyası və qrammatikasını diaxronik aspektdə tədqiq etmiş mütəxəssislərin bildirdiyi kimi, bütövlükdə, ingilis

dilinin leksik inventarının zənginləşməsi və qrammatik sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. İngilis dilinin dialect rəngarəngliyinin nəticəsi kimi, meydana çıxan paralelizm situasiyalarının kütləviliyi ingilis ədəbi dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə azaltmağa başladığı məlumdur. Xatırladaq ki, daha əvvəl də bildiyimiz kimi, bu qrup paralelizmlər dilçilik ədəbiyyatlarından daha çox etimoloji dubletlər çərçivəsində tədqiq edilir. Konkret olaraq, ingilis dilinin leksikası sahəsindəki etimoloji araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, whole –sağlam və ya xəstəlikdən azad və hale –sağlam bərk. İkinci öz orijinal mənasında qalmaqdadır və have and hearty – sağlam və gümrah birləşməsində saxlanılır. Hər iki söz qədim ingilis dilindəki hal sözündən yaranmışdır. Digər isə bu modifikasiyanın baş vermədiyi şimal dialektindən gəlmişdir. Oxsar cəhət raid və road dubletlərində var, onların əlaqəsi mənası düşməncəsinə soxulma a raid olan inroad terminində aydın şəkildə qalmışdır. Drag və draw felləri qədim indilis dilində dragon sözündən gəlmişdir. Azərbaycan dilindəki tarixi-etimoloji planda araşdırmaların obyektini təşkil edən etimoloji dubletlər dilimizin özünün fərqli tipoloji quruluşu səbəbindən dərin morfein rekonstruksiyası araşdırmalarının obyektini təşkil etmişdir. Bu sahədə dilçiliyimizdə V.Aslanovun araşdırmalarının xüsusi maraq kəsb etdiyini vurğulamamaq olmaz. Dilimizdəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən V. Aslanovun tədqiqatlarında diqqətə alınan bir çox faktlarının, o cümlədən, kiçik /küçük, cocuq/çocuq və cüyüx, cıncılı/dıncılı/cıqqılı/dıqqılı, habelə dırnaq /dırmaq/gırmaq/cırnaq/caynaq, eləcə də çevri-/devri - /evir-/əyir-/dövrə -/yörə və bununla bərabər, yumru/yumruq/yumupda/tumurcuq və s. bu kimi paralelliklərin eyni kökün fonosemantik təkamülündən törəyən etimoloji dubletlər olduğunu da qeyd etmək istərdik. Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına, habelə morfonologiyasına dair araşdırmalarda dilimizdəki etimoloji dublet törəmələrin formalaşması üçün həm anlaut mövqeyindəki konsonant səslərin, eləcə də auslaut mövqeyindəki samitlərin variativliyinin mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Sonuncular bəzi hallarda ilkin köklə üzvlənməyə məruz qalmayaraq şəkildə birləşən fel köklərinin növ kateqoriya formatlı söz formalarıdır. Belə ki, Q.Batırovun Azərbaycan dilindəki fellərin fono-semantik inkişafına həsr edilmiş araşdırmasından bəlli olur ki, dilimizdə uzan-, azut-, dart-, dağıl-, gödəl-və s. kimi fel köklərinin auslaut konsonantı törəmə kök tərkibində “daşlaşmış” növ kateqoriyası göstəricilərindən başqa bir şey deyil. Azərbaycan dilçiliyindəki bəzi araşdırmalarda həmin növ etimoloji dubletlərin, əslində, fuzion xəlitə törəmələrindən başqa bir şey olmadığı iddia edilir. Azərbaycan və ümumilikdə, türk dillərində fuziallaşmış kök morfeimlər problemini araşdırmış B.Məhərrəmli yazır: “Ənənəvi olaraq dilçilikdə bu proses “daşlaşmış” da adlandırılır. Eyni zamanda müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında həmin prosesə leksikləşmə, sıxılma da deyilir. Məhz aqqlütinativ quruluşun təkamülündən yaranan fuzial kök morfeimlər türk dillərinin morfoloji inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Azərbaycan dilindəki qarış – felinin qar- kökü ilə - ış növ şkilçisinin fuziallaşması nəticəsində yaranmasını digər türk dillərindəki faktlar

təsdiq edir.” Bir sözlə desək, Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri ingilis dilini struktur xarakteristikasından yetərincə fərqləndiyi üçün dilimizdəki etimoloji dubletlər mahiyyət etibarilə ikincidəkilərdən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Maraqlıdır ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin morfoloji struktur özəyini təşkil edən komponentlər arasında sinhaerminizm faktoru mühüm rol oynayır və həmin faktorun nüfuz dairəsi nəinki dilimizin morfoloji struktur spesifikasiyasını, formalaşdırır, habelə çoxsaylı araşdırmalardan məlum olduğu kimi, etimoloji dubletlərin trajlaşdırılmasında da əhəmiyyətli dərəcədə iş əmsalı nümayiş etdirir. Belə ki, bir çox türkoloji səpkili, eləcə də altayşünaslıqla bağlı araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi sözügedən dil ailəsinə daxil olan dillərin aksial söz strukturunu formalaşdıran ahəng qanunu, eləcə də sinharmonik oppoziyalara istinad edən etimoloji dubletləri formalaşdırmağa qadirdir. Bu zaman isə daha öncə qeyd edilən auslaur və anlaut konsonantının variativliyi deyil, sait tərkibinin və bir çox hallarda intervokalın variativliyi həlledici rol oynayır.

Arnold İ.V. “The English Word” Moscow “Vysshaya shkola” kitabında qeyd edir ki “Leksik paralelizm hadisəsi özlüyündə eyni bir dil sistemi çərçivəsində və ya fərqli dil sistemləri müstəvisində nəzərdən keçirilə bilən və fonomorfoloji və semantik parametrlərə əsaslanan korrelyasiya faktlarını ehtiva edir. Bir çox leksik paralelizm faktlarının kökündə dubletlik situasiyasının durması faktı burada əlaqəli təhlili labüd edir.” (2.p.295)

İlk olaraq onu qeyd edək ki, D.E.Rozantal və M.A.Telenkovanın linqvistik terminlər lüğətində qeyd edildiyi kimi, dublet dil vahidinin ikinövlülüyünü bildirir. Məsələn, vurğu dubletləri: иначе-иначе, творог-творог. Bəzən həmin dubletlərin fonomorfoloji xüsusiyyətlərində əsaslı dəyişikliklər baş verir və zamanla həmin dəyişikliklər öz ardınca daha yeni və daha fərqli metaforfozları labüd edir ki, bu da son nəticədə sistem daxili paralelliklərin meydana çıxmasına rəvac verir. Təqdim edilən məqalə çərçivəsində biz, həmin keçid prosesini yəni etimoloji dubletlərin sistem daxili və ya sistemlərarası leksik paralelliklərə çevrilməsi prosesini dəyərləndirəcək və konkret dil faktlarının nümunələrində həmin metamorfozları əyaniliklə izləyəcəyik. Sistem linqvistikasının aparıcı simalarından hesab edilən G.P.Melnikov, haqlı olaraq yazır: “Dil özünü tənzimləyən dinamik sistemdir və bununla da olduqca mürəkkəb bir hadisəni təcəssüm etdirir.” Məhz, dilin özünün daxili nizam yarada bilmə potensialı onu artıq omonimik ballastdan sığortalamaq məqsədilə variant paralelizmini təklif edir. Yəni əslində Azərbaycan dilçiliyində bir çox hallarda fonetik sözyarasdıclığı kimi dəyərləndirilən, ingilis dili ilə bağlı araşdırmalarda isə dialekt variantlılığı törəmələri hesab edilən dil hadisələri dilin daxili resurslarından, habelə kənar faktorlardan yararlanmaqla nominasiya prosesinə daha da aydınlıq, ya da konkretlik gətirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin 4-cü cildində qeyd edilir: “İngilis dilinin leksikologiyasını sistemli şəkildə araşdırmış V.V.Yeliseyeva bu dildəki omonimiya faktlarının mənbələri sırasında etimoloji dubletlərin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir

və bunu konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirir: *bazis towest part of anything* və *eyi zamanda basis deep sounding*. Bu kimi dil faktları eyni zamanda dublet səciyyəli leksik paralelizmləri təşkil edirlər. (3.s.792)

Dilçilik ədəbiyyatlarında bu kimi dil faktlarına etimoloji dubletlər problemi çərçivəsində geniş şəkildə müraciət edilir, onların yaranma səbəbləri və şəraiti müxtəlif rakurslarından araşdırılır. Onu da qeyd edək ki, etimoloji dubletlər məsələsini leksik paralellər problemi çərçivəsində araşdırmaya cəlb edərkən, istər-istəməz leksik variantlar probleminə də toxunmalı oluruq. Belə ki, sistem daxili paralellik situasiyaların, habelə dubletlik vəziyyətini yaradan situasiyalarda məhz variantlılıq öz işini görmüş olur. Konkret olaraq “İngilis dilinin tarixində etimoloji dubletləri”ni araşdırmış M.O.Nikitina özünün eyniadlı dissertasiyasında bu dildəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən onların həm dialekt rəngarəngliyi səbəbiylə, həm də fərqli zamanlı və fərqli tranzit dil vasitəçiliyi ilə mənimsənilən alınmalarla bağlı meydana çıxdığını qeyd etmişdir. Dilçi, bu qrup leksemlər və variantları sırasında *ancient –ensign, guard-ward, mainour, manner- manoeuvre* və s. faktları qeyd etmişdir. “Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin etimoloji əsasları” sahəsində fundamental araşdırma müəllifi olan N.N.Amosova da məsələyə geniş rəusdan nəzərə salaraq, etimoloji dubletlik situasiyası ilə səciyyələnən paralellik hallarının yekcins təbiətli qənaətini dilə gətirmişdir. Belə ki, dilçi bizim xüsusi növ sistem daxili paralellik kimi xarakterizə edə biləcəyimiz bu dil faktorlarının meydana gəlməsində daxili və xarici faktorların rolunu fərqləndirmişdir. Daha dəqiq desək, biz, müəllifi apardığı fərqləndirmə əsasında yanaşmanın məhz intro-və ekstralingvistik faktorlara söykəndiyi haqqında məntiqi nəticə hasil edə bilmişik. Konkret olaraq N.N.Amosova “ümummilli dildə təsadüf edilən dialektal dubletləri, yəni eyni bir sözün fonetik variantlarını” fərqləndirmiş və müvafiq nümunələri qeyd etmişdir: *kent.dial dent-əzik*, mərkəzi şərq *dial. dint-zərbə*, şimal *dial.raid –hücum*, mərkəzi şərq *road –yol* və s. irəlidə təkrarən Amosovanın yanaşmasına qayıtmamaq üçün məqamın yetişdiyinə görə onun variant və dublet faktlarına yanaşması ilə bağlı məsələyə öz münasibətimizi bildirmək istədik. Belə ki, doğurdan da, sistem daxili paralelliklərdən bəhs edərkən, sözün variantları ilə bağlı nəzəri problemə toxunmamaq mümkün deyil. Lakin variantlılıq situasiyasının N.N.Amosovanın yanaşmasında şahidi olduğumuz kimi, demək olar ki, dubletlik hadisəsi ilə eyniləşdirilməsi bir qədər qeyri-adekvat təhlil yanaşması hesab edilə bilər. Belə ki, bu növ dubletlik özlülüyündə, N.N.Amosovanın bildirdiyi kimi, çox vaxt semantic şaxələnmə ilə nəticələnən variantlılığı təcəssüm etdirmir. Dubletlilik özlülüyündə tələffüz fərqliliyinin sərhədlərini aşan bir hadisə olub mütləq şəkildə variantlılıq çərçivəsindən kənarlaşan müstəqil söz yaradıcılığını ehtiva edir. N.N. Amosovanın bu qeydi ilə bağlı fərqli mövqeyimizin olmasına baxmayaraq, ümumilikdə, onun ingilis dilini sistem daxili paralellikləri ilə bağlı fikirləri ilə bölüşürük.

Etimologiya sözü yunan sözü olub «etimon» və «logos» hissələrindən ibarətdir. Dilçiliyin etimologiya şöbəsi sözün mənşəyindən, nədən yaranmasından

bəhs edir. Etimologiya mənşə sözünün sinonimi kimi də işlənir. Dilimizdə bəzi sözlər vardır ki, qədim dövrlərdə yaranıb, bu gün isə dildə işlənir, ancaq indiki dövrdə onun lüğəvi mənası qavranılmır. Belə olan halda bu cür sözlərin mənşəyinin öyrənilməsi ilə etimologiya məşğul olur. Bu baxımdan «Arsak» sözünün etimologiyası səciyyəvidir:

Arsak indiki Qarabağın qədim adı olub. Arsak sözü indiki günümüzdə işlənmir, lüğət tərkibimizin indiki materialı ilə onu şərh etmək mümkün deyil. Etimoloji təhlil aşkar edir ki, bu yer adı iki **hissədən ar və sak** ibarətdir: ar. Sak qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Ar isə ər sözünün fonetik cəhətdən dəyişməsinin, ahəng qanununun tələbi ilə sak sözünə uyğunlaşmasının nəticəsidir. Ər sözü qədim dilimizdə igid, cəngavər mənalarında olub.

ƏDƏBİYYAT:

1. V. Aslanov : "Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər" II cild, Bakı: Elm, 2003. 271 s.
2. Arnold İ. V. "The English Word" Moscow "Vysshaya shkola" 1986 , -295 p.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti . 4 cildə , Bakı: Şərq –Qərb , 2011, 792 s.
4. Q. Bağırov : "Azərbaycan dilində feillərin leksik semantik inkişafı " Bakı , Maarif, 1971, 160 c.

E. Kasimova

THE FACTS OF THE ETIMOLOGICAL DOUBLET

SUMMARY

In this article the facts of the etymological doublets , played an important role in the formation of the intersystem lexic parallels are studied. Etymological doublets pass the process of their formation on the of the phonetics, phonomorphological variations the same word which appears in the semantic differentiated parallels later/ At an early stage of the given sort the etymological doublets identify themselves special group of intersystem parallels. Then, at times they can pass in a rank of the intersystem parallels. This article deals with the metrological terms in English. Some metrological terms were analysed according to etymology. The origin and development of them were given and based on the language materials. Some of these metrological terms are native and borrowed from different languages. The majority of these terms are coined because of somatisms. The somatisms play very important roles in metrological terms. They can be used either in English and in Azerbaijani language as well. The sentences with language materials have been taken from different literature. The article deals with the words with figurative meaning and its ways of expressions are shown here. The words with figurative meanings appear in the multiciphered process and a lot of examples are given in the article. At the same

time the ways of formation the words with figurative meanings are expressed here. The figurative meaning of every word are reflected in this article.

Key words: lexic paralelism, etymological doublets, intersystem paralels< semantic differentiation.

Е.Касимова

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ ДУБЛЕТИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

В статье исследуются факты этимологических дублетов, сыгравших немаловажную роль в возникновении внутрисистемных лексических параллелей. Этимологические дублеты проходят процесс своего становления на почве фонетических, фоморфологических вариаций одного и того же слово, которые позже переливаются в семантически дифференцированных параллелей. На раннем этапе данного рода этимологические дублеты отождествляют собой особую группу внутрисистемных параллелей. Затем, по пришествию времени они могут переходить в ранг межсистемных параллелей.

Эта статья связана также с этимологической терминологией в английском языке. Некоторые этимологические термины были проанализированы относительно их этимологии, происхождение же было взято и базировано на основе языковых материалов. Большинство этих терминов образовались благодаря соматизмам. Соматизмы играют очень важную роль в этимологической терминологии. Они могут быть использованы как в русском, так и в азербайджанском языках. Предложения с языковым материалом были взяты из различных источников.

В статье рассказывается о словах этимологическим значением, использованные на английском языке и указывается их средства выражения на азербайджанском языке. Здесь подробно говорится о форморивании метафора, главным образом в процесс многозначности слова, приводятся примеры.

Также в статье нашло свое отражение пути появления этимология на английском языке. Даны метафорические значения каждого слова на азербайджанском языке.

Ключевые слова: лексически параллелизм, этимологический дублеты, внутрисистемных параллелей, семантический дифференциация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

**МАХИРА МУСАЕВА
СЕДАГЕТ НУРИЕВА**

**Азербайджанское Высшее Военное Училище имени
Гейдара Алиева**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГАФОННЫХ УСТРОЙСТВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: лингафонные устройства, учебное техническое средство, активное речевое обучение, речевая сфера, лингводидактические возможности, слуховое восприятие, речевая деятельность, имитационные упражнения, формирование умений, интонационные способности, артикулирования русских звуков, самокоррекция речи

Задача формирования продуктивного национально – русского двуязычия (свободное владение, наряду с родным, русским языком как средством общения и орудием познания), привитие учащимся практических навыков русской речи является одной из важнейших задач, поставленных перед учителями русского языка. На современном этапе развития методической мысли данная задача может быть успешно решена с помощью совершенствования методов и средство обучения, в частности, « путём широкого внедрения в учебный процесс технических средств обучения, ускоряющих и облегчающих практическое овладение учащимися русским языком и позволяющих учителям творчески обогащать традиционную методику обучения». (1, с.31)

Практическое овладение русским языком учащимися в условиях отсутствия русской речевой среды – сложный процесс, и этот процесс будет протекать тем успешнее, чем активнее будут участвовать в овладении иноязычной (русской) речью все каналы восприятия. Ещё Я.А. Коменский говорил: «...пусть будет золотым правилом: всё, что только можно, представлять для восприятия чувствами, а именно: видимое – для восприятия зрением, слышимое – слухом, запахи – обонянием, доступное осязанию – осязанием. Если какие-либо

предметы можно воспринимать несколькими чувствами, пусть они сразу охватываются несколькими чувствами. (2, с.302) Ту же мысль позднее повторил К.Д. Ушинский: «Если вы хотите, чтобы учащиеся усвоили что-нибудь прочно, то заставьте участвовать в этом усвоении возможно большее число нервов:

- 1) заставьте участвовать зрение, показывая картину...
- 2) призовите к участию голосовой орган, заставляя их произносить громко и отчётливо то, что они учат...

3) призовите к участию слух, заставляя внимательно слушать то, что говорит громко и ясно учитель или повторяют остальные учащиеся, и замечать сделанные ошибки...». (3, с.252)

Лингводидактические возможности лингафонных устройств реализуются лишь при наличии специальных средств – учебных звукозаписей, которые принято называть лингафонными упражнениями. Основное назначение лингафонного устройства – использование в учебном процессе лингафонных упражнений, содержание которых определяется целью и этапами обучения. По цели и содержанию лингафонные упражнения могут быть следующих видов: а) артикуляционные, назначение которых – привитие навыков правильного произношения русских звуков и их сочетаний; б) интонационные, цель которых – привитие навыков правильного интонирования русских предложений разных структурных типов, изучаемых по программе; в) аудитивные, целью которых является привитие навыков слушания и понимания речи на слух; г) грамматические, направленные на формирование грамматических автоматизмов; д) речевые, способствующие привитию навыков говорения, развитию связной устной и письменной речи. Каждый из видов лингафонных упражнений характеризуется своей системой заданий, постепенно усложняющихся по способу выполнения.

Использование ЛУ в работе над произношением

В работе по привитию учащимся навыков правильного русского произношения, составляющих основу таких видов речевой деятельности, как аудирование и говорение, широко могут быть использованы артикуляционные и интонационные лингафонные упражнения. По характеру выполнения это двухтактные имитационные паузированные упражнения, цель которых – выработка у учащихся умения опознавать и различать на слух звуковые единицы русской речи – звуки, слова, словосочетания, предложения, их ритмические модели (развитие речевого слуха) и формирование навыков правильного артикулирования русских звуков и правильного интонирования русских предложений.

Орфоэпические (артикуляционные и интонационные) лингафонные упражнения могут выполняться с помощью ЛУ двояко: а) только на слух, б) со зрительной опорой на печатную основу. На способ выполнения упражнения указывается в инструкции: «Слушайте и повторяйте» (упражнения выполняется только на слух), «Слушайте и повторяйте, читая про себя» (упражнение выполняется со зрительной опорой на письменный текст).

Слуховое восприятие звучащего речевого образца беззрительной опорой на письменный текст способствует наряду с выработкой произносительных навыков, формированию орфографических и пунктуационных навыков. В этом случае устанавливается связь между звуками и буквами, слуховым и графическим обликом слов, словосочетаний,

предложений. Письменный текст находится перед глазами учащихся. Он проецируется на экран или записывается на доске или же предъявляется на карточках. Наличие зрительной опоры повышает учебную нагрузку лингафонных артикуляционных и интонационных упражнений; одновременно с произношением слова учащиеся выполняют и его написание, наряду с интонацией предложения обращается внимание на его структуру и пунктуацию.

Лингафонные орфоэпические упражнения, выполняемые со зрительной опорой на письменный текст, эффективны также для предупреждения такой распространённой ошибки, как побуквенное чтение: соотнося звуки и буквы в речевом потоке, учащиеся осознают различие между произношением и написанием слов.

В системе работ по привитию навыков правильного русского произношения необходимы лингафонные упражнения как без опоры, так и зрительной опорой на письменный текст, притом целесообразно начинать с устных упражнений без зрительной опоры.

При определении системы артикуляционных упражнений следует учитывать позицию и фонетическое окружение отрабатываемого звука. Артикуляция каждого трудного для нерусских учащихся русского звука сначала отрабатывается отдельно на специально подобранных слогах и словах, затем закрепляется и автоматизируется на материале словосочетаний, предложений, связных текстов. Полезно использовать для тренировки скороговорки, пословицы и поговорки, загадки, стихи, достаточно насыщенные отрабатываемым звуком.

Использование ЛУ в обучении видам речевой деятельности

Процесс устного речевого общения происходит с участием таких видов речевой деятельности, как **аудирование** и **говорение**, которые неразрывно связаны. Значит, в задачу обучения устной речи обязательно входит выработка навыков и говорения, и аудирования.

Для **аудирования(восприятия и понимания речи на слух)** необходимо уметь:

- сосредоточивать внимание на слушании речи;

- узнавать воспринимаемые на слух звуковые образы слов, словоформ, фраз в самых разнообразных условиях – в разном произношении, темпе и из разных источников;

- соотносить звуковые образы слов, словоформ и фраз с их лексическим и грамматическим содержанием;

- соотносить лексическое и грамматическое значение отдельных слов с содержанием всего высказывания;

- удерживать в памяти содержание воспринимаемых на слух речевых единиц в течение всего процесса слушания;

вслушиваться в интонацию речи, улавливать эмоциональные оттенки, экспрессивную окраску речи, отличать главное от второстепенного и т.д.

Эти умения быстрее и легче вырабатываются в ходе выполнения специальных лингафонных упражнений с помощью ЛУ.

В зависимости от того, какие конкретные умения вырабатываются с помощью того или иного упражнения, задания могут быть самыми разнообразными как по содержанию, так и по характеру выполнения:

- выделить из прослушанного текста определённые звуки, слова, словосочетания, предложения;
- выделить слова определённого класса (существительные, прилагательные, глаголы и т.д.);
- выделить слова определённой грамматической формы (глаголы в форме прошедшего времени, существительные в родительном падеже, прилагательные в форме сравнительной степени и т.д.);
- выделить слова с одинаковыми окончаниями и объяснить их значение (народные песни, петь песни; температура воды, минеральные воды);
- указать слова с приставками, с суффиксами;
- указать границы предложений;
- определить интонацию предложений (повествовательная, вопросительная, побудительная, восклицательная) и другие.

Основная цель аудирования – понимание содержания воспринимаемой на слух речи, извлечение из неё информации. Для этого необходимо уметь соотносить лексическое значение отдельных слов и смысл отдельных предложений с содержанием всего высказывания, отличать основное от второстепенного. Формированию этих умений способствуют следующие задания, которые являются одновременно приёмами проверки понимания прослушанного:

- прослушать текст и ответить на данные вопросы;
- прослушать текст затем поставить вопросы по его содержанию и ответить на них;
- прослушать текст и определить, раскрывают ли данные вопросы всё содержание текста, какие ещё вопросы можно было бы поставить;
- прослушать текст и определить, правильно ли поставлены вопросы по его содержанию; какие из вопросов неуместны;
- прослушать текст и составить план пересказа его содержания;
- прослушать текст и пересказать его содержание;
- определить основную мысль прослушанного текста;
- выразить своё отношение к прослушанному, дать оценку фактам и т.д.

Упражнения на аудирование призваны также формировать умения воспринимать и понимать устную речь с разных голосов, в разном темпе и из разных источников звуковой информации. Для формирования этих умений

необходимо организовать прослушивание одного и того же текста с одного и того же голоса в нарастающем темпе, с разных голосов в разном темпе и из разных источников. Лингафонные устройства позволяют выполнять эти задания.

Лингафонные упражнения на аудирование, которые сопровождаются выполнением устных заданий по содержанию прослушанного текста, являются одновременно упражнениями, которые способствуют привитию навыков говорения.

Говорение как активный компонент устного речевого общения участвует в обеих формах устной речи – диалогической и монологической, поэтому обучение говорению предполагает обучение диалогам и монологам.

Выработке навыков ведения диалога будут способствовать следующие выполняемые с помощью ЛУ озвученные упражнения.

1. Воспроизведение готового диалога. Обычно это микродиалоги, состоящие из 2-6 реплик, служащие образцом диалогической речи предусматривающие активизацию необходимой лексики, грамматических форм, синтаксических конструкций. Учащимся предлагается их запомнить. Поэтому слушание и повторение за диктором этих микродиалогов сопровождается зрительной опорой на письменный текст.

2. Выбор из нескольких предложенных вариантов реплик наиболее подходящих для данной ситуации; замена в диалоге одной или нескольких реплик и др.

3. Подбор к данной реплике подходящей по смыслу диалога реплики-реакции.

4. Продолжение диалогов. Учащиеся продолжают диалог, подбирая новые реплики.

5. Составление новых диалогов путём подражания данному образцу.

6. Самостоятельное составление учащимися диалогов. Эту работу можно выполнить на материале: а) прочитанных или прослушанных текстов; б) иллюстративной наглядности (рисунков, картин, слайдов, диафильмов); в) просмотренных кинофильмов; г) воображаемых ситуаций на темы из окружающей жизни.

Вся система работ, проводимых на уроках русского языка подчинена выполнению этой задачи. Многие из видов работ по обучению монологической речи могут быть выполнены с помощью лингафона. Это в основном выполнение разнообразных заданий по содержанию прослушанной звукозаписи. Задания эти предусматривают не только извлечение информации из прослушанного текста, но и создание самими учащимися на его основе нового речевого высказывания. Типы заданий: Прослушайте текст и ответьте на вопросы по его содержанию; Перескажите его содержание и т.д.

Учащиеся, не снимая наушники, всё одновременно вслух пересказывают содержание прослушанного текста. Учитель поочередно контролирует работу учащихся. Пересказ одного из учащихся учитель может записать на магнитофонную ленту и воспроизвести для обсуждения.

Работа в лингафонном кабинете для развития навыков говорения может проводиться и на основе зрительной наглядности. Работа выполняется в наушниках: учащиеся выполняют задание всё одновременно и вслух. Учитель же выборочно контролирует их работу. В методике чтение определяется как вид речевой деятельности, направленный на получение информации. Процесс чтения состоит из двух взаимосвязанных процессов:

а) восприятия печатного текста, б) его осмысления.

Звукозаписи можно широко использовать прежде всего для совершенствования техники чтения. Они дают возможность учащимся многократно прослушивать образцовое чтение диктора и подражать этому образцу, а учителю – контролировать работу учащихся.

Прослушивание звучащего текста сопровождается одновременным чтением его про себя или вполголоса. Потом, подражая диктору, учащиеся читают текст вслух.

Подобные озвученные упражнения позволяет также отрабатывать темп чтения. С этой целью учащимся предлагается следить за чтением диктора по печатному тексту, водя по строке пальцем или указкой.

Темп чтения ускоряется постепенно. Очень полезно поупражнять учащихся в чтении за диктором одного и того же текста несколько раз в разном темпе.

Наиболее целесообразно использование ЛУ для привития навыков выразительного чтения вслух. Цель – довести до сознания слушателей основную мысль текста. Кроме того, выразительное чтение, как в зеркале, отражает степень овладения учащимися техникой чтения. Прослушивание текстов в образцовом исполнении способствует лучшему пониманию учащимися их идейного содержания. Этот процесс помогает понять богатство и красоту русского языка, усиливает его эмоциональное восприятие и эстетическое воздействие. Звукозаписи служат образцом для подражания. Процесс обучения выразительному чтению в условиях кабинета, оснащённого лингафонным устройством, предполагает определённую структуру деятельности учителя и учащихся:

- 1. Вводная беседа**
- 2. Слушание образцового чтения текста (в звукозаписи)**
- 3. Выполнение имитативных упражнений**
- 4. Тренировочное чтение**

Вводная беседа - На этом этапе учащимся сообщается о цели работы со звукозаписью текста (например, повторение за диктором, подражая ему, для

отработки темпа чтения, для отработки правильности, выразительности чтения, знакомство с лексическим значением новых слов, разъяснение смысл отдельных словосочетаний, выражений).

Слушание образцового чтения текста (в звукозаписи) - На этом этапе учащимся предлагается следующее задание: «Слушайте чтение текста диктором, обращая особое внимание на интонацию, одновременно следите по книге (Читайте про себя)». Подобная установка направлена на овладение учащимися буквозвуковыми соотношениями, на выработку умения объединить воспринимаемый материал в смысловые группы и правильно оформлять их интонационно.

Выполнение имитативных упражнений - Данные упражнения предназначены для закрепления навыков правильного интонирования. Учащиеся получают задание: «Слушайте текст, следите по книге и повторяйте за диктором». Следует считать оправданным включение в лингафонные упражнения материалов, иллюстрирующих интонацию вопроса, побуждения, перечисления, сопоставления, обособления и др.

Тренировочное чтение - На данном этапе отрабатываются навыки выразительного чтения текста в громкой речи всеми учащимися одновременно. Учитель, периодически подключаясь к рабочим местам учащихся, осуществляет непрерывный выборочный контроль за их деятельностью. В необходимых случаях он помогает исправить допущенные ошибки. Учитель обращает внимание на техники выразительного чтения, как громкость, разборчивость, скорость, соблюдение пауз, правильную методику вопросительных и восклицательных предложений, эмоциональную окраску голоса: интонацию одобрения, удивления и др.

Эффективную помощь в совершенствовании навыков выразительного чтения у учащихся окажет использование в качестве материала звукозаписи небольших поэтических текстов или рифмованных пословиц и загадок. Ритмическая организация языкового материала подсказывает необходимое слово и место ударения в нём, помогает верно его произнести и прочно закреплять в памяти образцы правильного произношения, эффективно развивает необходимый для чтения механизм предвосхищения, облегчает заучивание наизусть. (4, с.33)

По следующей последовательности осуществляется методика проведения изложения с использованием звукозаписи:

1. Ознакомление учащихся с темой и целью предстоящей работы.
2. Вступительное слово учителя.
3. Прослушивание звукозаписи с помощью ЛУ.
4. Словарно-фразеологическая работа.

5. Словарно – орфографическая работа, направленная на предупреждение возможных ошибок.

6. Беседа по содержанию текста с одновременным анализом языковых средств передачи прослушанной информации.

7. Работа над планом изложения.

8. Устный пересказ содержания прослушанного текста.

9. Вторичное прослушивание звукозаписи.

10. Самостоятельная письменная работа учащихся.

В работе со звукозаписью учащимся можно предложить выполнить и другие виды письменных заданий:

- сформулировать главную мысль прослушанного текста;
- составить план его пересказа;
- поставить вопросы к отдельным его частям;
- выразить своё отношение к той или иной ситуации, о которой рассказывается в тексте звукозаписи;
- подготовить письменный отзыв о прослушанном;
- подготовить рассказ на аналогичную тему и т.п.

Звукозапись может быть использована также при обучении различным видам сочинений. Но чаще всего и главным образом она используется в сочинениях по картине:

1) в звукозаписи сообщается дополнительная информация об истории создания картины, о художнике;

2) в звукозаписи «оживают» герои картины (озвучивается предполагаемый разговор героев картины);

3) в звукозаписи даётся описание картины;

4) в звукозаписи даётся для прослушивания текст, созвучный содержанию картины (могут быть даны также стихи, помогающие глубже понять содержание и идею картины);

5) в звукозаписи могут быть даны образцы сочинений разных жанров. Подражание образцу облегчает учащимся выбор языковых средств в собственном сочинении;

6) может быть использована музыка для создания эмоционального настроения и т.д.

Звукозаписи, используемые в обучении сочинениям, должны отвечать всем тем требованиям, которые предъявляются к учебным текстам: быть информативными,

доступными и интересными учащимся данного возраста, способствовать решению образовательных и воспитательных задач.

Звукозаписи могут быть использованы также в сочетании с экранными пособиями, диафильмами (озвучивание диафильмов). Комплексное

использование звукозаписей с экранными средствами обучения ещё более расширяет возможности применения их в учебном процессе.

Задание в звукозаписи с помощью ЛУ можно практиковать в связи с изучением любого грамматического материала. Виды заданий по каждой теме могут быть довольно разнообразными. Время и место использования их на уроках определяются системой упражнений, имеющихся в учебнике.

В процессе обучения нерусских учащихся грамотному письму учителю приходится систематически опираться на слуховые представления, с помощью которых многие орфограммы могут быть рационально объяснены.

Наиболее эффективными типами заданий при использовании лингафонных упражнений в работе по повышению уровня орфографической грамотности учащихся являются:

- прослушивание текста звукозаписи, распознавание на слух отрабатываемого орфографического явления;
- определение звуков, произносимых в безударном положении в различных морфемах;
- сравнение слов с разными безударными корнями, совпадающими по звучанию;

Задача звукозаписи в обучении пунктуации – служить слуховой иллюстрацией интонационных особенностей изучаемых синтаксических конструкций, обеспечить усвоение учащимися интонационных моделей предложений разных типов и смысловых отрезков внутри предложения (однородных членов, обособленных членов внутри простого предложения, придаточных предложений в составе сложноподчинённого и т.п.)

В этой работе целесообразно использовать имитативные паузированные упражнения, обеспечивающие развитие навыка правильного соотношения пунктуации с интонацией.

В целях привития учащимся пунктуационных навыков можно предложить в звукозаписи следующие типы заданий:

- 1) Слушайте и повторяйте, фиксируя с помощью условных графических обозначений конструкцию предложений.
- 2) Слушайте и следите по тексту, сравнивая интонацию предложений со знаками препинания, расставленными в них.
- 3) Слушайте и повторяйте, следя по тексту; определите (впишите) предложения заданной конструкции.
- 4) Слушайте и повторяйте, подчеркните слова, прочитанные с интонацией перечисления и т.д.

Одним из условий успешного использования лингафонных упражнений в обучении учащихся русскому языку является их жёсткая неизменяемая структура, краткие, однозначно поднимаемые инструкции, не требующие никаких дополнительных разъяснений со стороны учителя. (5, с.85)

Литература

1. Бойцова А.Ф. Использование аудиовизуальных компонентов учебно-методических комплексов по русскому языку в национальных школах РСФСР. - в сб.: Роль учебных кабинетов и технических средств обучения в совершенствовании преподавания русского языка в национальной школе. Пособие для учителей. Под ред. С.С.Шамсутдиновой. – Л.: Просвещение, 1986, с.31.
2. Каменский Я.А. Избр.пед.соч. -М.: Учпедгиз, 1955, с. 302-303.
3. Ушинский Д. Собр.соч. М.-Л.: Издательство АПН РСФСР, 1950, с. 252.
4. Кабинет русского языка и литературы в национальной школе. (под ред. Л.М.Зельмановой) – Л.: Просвещение, 1984, с. 33.
5. Глушкин В.М. Лингафон на уроке английского языка.- М.: Просвещение, 1978, с. 85.

М. Мусаева
С. Нуриева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГАФОННОГО ОБОРУДОВАНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Лингафонное устройство – это единственное техническое средство, которое даёт возможность не только прослушивать звукозаписи образцов русской устной речи, но и говорить всем учащимся одновременно, не мешая друг другу. Уроки русского языка в лингафонном кабинете с использованием лингафонного устройства проходят при максимальной активности сохранения устойчивого внимания учащихся, с пользой для каждого учащегося и увеличивается время для активной речевой тренировки. Использование лингафонного устройства способствует варьированию структуры уроков русского языка, индивидуализации учебного процесса, активизации самостоятельной работы учащихся, созданию эмоционального настроя. Работа с ЛУ воспитывает у учащихся критическое отношение к своей речи, прививает им навыки самоанализа и объективной оценки результатов своего труда. Запись и воспроизведение своей подготовленной и спонтанной речи позволяют учащимся слушать себя «со стороны», понять свои речевые ошибки.

При умелом использовании ЛУ звуковые пособия становятся верными помощниками учащихся в овладении русским языком. Таковы роль и значение использования ЛУ в обучении русскому языку. Важная методическая задача – вооружить учителей необходимыми методическими умениями использовать

ЛУ в учебном процессе. Лингводидактические возможности ЛУ реализуются лишь при наличии специальных средств– учебных звукозаписей– лингафонными упражнениями. Основное назначение ЛУ – использование в учебном процессе лингафонных упражнений, содержание которых определяется целью и этапами обучения. Каждый из видов лингафонных упражнений характеризуется своей системой заданий, постепенно усложняющихся по способу выполнения.

RUS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ LİNGAFON AVADANLIĞININ İSTİFADƏ OLUNMASI XÜLASƏ

Linqafon cihazı yalnız rus şifahi nitqi nümunələrinin səsyazmalarını dinləmək deyil, eyni zamanda bütün şagirdlərə bir-birinə mane olmadan eyni anda danışmaq imkanı verən yeganə texniki vasitədir. Linqafon qurğusundan istifadə edərək linqafon kabinetində rus dili dərsləri şagirdlərin davamlı diqqətini qorumaq üçün maksimum fəallıqla, hər şagird üçün faydalı və aktiv nitq məşqləri üçün vaxt artırılır. Linqafon qurğusundan istifadə rus dili dərslərinin strukturunun dəyişməsinə, tədris prosesinin fərdiləşdirilməsinə, şagirdlərin müstəqil işlərinin fəallaşmasına, emosional əhval-ruhiyyənin yaradılmasına kömək edir. LU ilə işləmək şagirdlərdə öz nitqinə tənqidi münasibət bəsləyir, onlara öz-özünü analiz etmək və əməyinin nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək bacarıqlarını aşılayır. Hazırlanan və spontan nitqlərinin yazılması və oynatılması şagirdlərə özlərini «kənardan» dinləməyə, nitq səhvlərini başa düşməyə imkan verir.

LQ-dan bacarıqla istifadə edildikdə səs vəsaitləri rus dilini öyrənməkdə şagirdlərin sadıq köməkçisinə çevrilir. LQ-nun rus dilini öyrətməkdə rolu və əhəmiyyəti budur. Mühüm metodiki vəzifə müəllimləri təlim prosesində LQ-dan istifadə etmək üçün lazımi metodik bacarıqlarla silahlandırmaqdır. LQ-nun linqvodidaktik imkanları yalnız xüsusi dərs vəsaiti olduqda həyata keçirilir. LQ-nun əsas təyinatı tədris prosesində linqafon məşqlərindən istifadə etməkdir. Linqafon məşqlərinin hər bir növü öz tapşırıq sistemi ilə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: linqafon qurğuları, tədris texniki vasitəsi, fəal nitq təlimi, nitq mühiti, dilçilik imkanları, eşitmə qavrayışı, nitq fəaliyyəti, imitasiya məşqləri, bacarıqların formalaşması, intonasiya qabiliyyəti, rus səslərinin artikulyasiyası, nitqin korrektəsi

**USING LINGAPHONE EQUIPMENT IN RUSSIAN
LANGUAGE LESSONS
SUMMARY**

A lingaphone device is the only technical tool that makes it possible not only to listen to sound recordings of samples of Russian oral speech, but also to speak to all students at the same time, without interfering with each other. Lessons of the Russian language in the Lingaphone office using the Lingaphone device take place with maximum activity and maintaining the steady attention of students, with the benefit of each student and increasing the time for active speech training. Using a lingaphone device helps to vary the structure of Russian language lessons, individualize the educational process, activate the independent work of students, and create an emotional mood. Working with LD brings students a critical attitude to their speech, instills in them the skills of introspection and objective assessment of the results of their work. Recording and reproducing their prepared and spontaneous speech allows students to listen to themselves "from the outside," understand their speech errors.

With the skillful use of LD, sound manuals become faithful assistants to students in mastering the Russian language. These are the role and importance of using LD in teaching the Russian language. An important methodological task is to equip teachers with the necessary methodological skills to use LD in the educational process. LD's linguodidactic capabilities are realized only if there are special means of educational sound recordings - lingaphone exercises. The main purpose of the LP is to use LP exercises in the training process, the content of which is determined by the purpose and stages of training. Each of the types of lingaphone exercises is characterized by its own system of tasks, gradually becoming more complicated in the way they are performed.

Key words: lingaphone devices, educational equipment, active speech training, speech sphere, lingvodidactic capabilities, auditory perception, speech activity, imitation exercises, formation of skills, intonation abilities, articulation of Russian sounds, self-correction of speech

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Təvəkgül Cavadova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

FİDAN İMAMƏLİYEVƏ AZAD QIZI
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dilinin tədrisi
metodikası və metodologiyası fakültəsi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti gənclik korpusu, Təbriz küçəsi,
1234
justmefidan@gmail.com*

TEACHING SPEAKING IN THE CLASSROOM

Summary

There's nothing quite like great speaking class. It all boils down to one thing: creating an environment where students can express themselves freely, with no pressure. Being an effective speaking teacher requires more than just talk.

If there was one piece of advice to every new teacher, it would be this: have in your back pocket a few exercises which are very light and fun, which work with any level of class, and which practice or review useful material.

Being able to say what you mean with a foreign language is one thing, being able to interact with others is another. Ask your students questions. Observe how they speak to one another. A student with effective interaction skills will be able to answer questions and follow along with a conversation happening around him. Great oratory skills will not get anyone very far if he or she cannot listen to other people and respond appropriately.

The communicative method is all about communication. Communicative language teaching makes use of real-life situations that necessitate communication. The teacher sets up situations that students are likely to encounter in real life.

While you may want to ensure that your pupils succeeds, it's also important that he or she maintains a positive and relaxed attitude toward school and learning.

One of the reasons for schooling is to help children function in the real world, to empower with the abilities they truly need.

Celebrating the small victories and accomplishments of your students will help them feel motivated.

Key words: communication, speech, teacher, student, lesson, grammar, dictionary

Introduction:

Our lives are very noisy. At any given time, we are bombarded by so many sounds that we do not even notice them most of the time. Challenge your students' powers of observation by taking some time out of typical class activities to listen quietly. For example, the fan on my computer, the washing machine in my basement, and my roommate breathing as well as the air blowing through the vents in the back of the room. Normally, we do not notice the sounds around us all the time, but by

focusing for just a few minutes we can hear a completely new world. If you can take your students to an unusual place, a courtyard, a park, some nearby woods or a stream, do so and then take some time to listen to the natural sounds around you. If you cannot leave the school, your students will still benefit from this activity in the classroom. After spending a given amount of time listening, have your students share what they heard either through discussion or in writing. This might also be a good time to teach the word onomatopoeia - a word that is structured to sound like the noise it represents. Examples that you can give might include bark, meow, and crash.

Icebreakers are important when you are trying to get to know your students. Depending how your school organizes its classes, you may use these types of activities primarily at the beginning of the school year. You can also adapt icebreakers into activities to use when starting new topics. It is sometimes easier for students to share their ideas if they know the rest of the class will have to share theirs too.

In order to learn students' names, you can conduct an activity where students take turns saying their name. You can make this more challenging by having students say the name of the last student to speak or even the names of all students who have already said their name before saying their own name. To make it more interesting and to learn a little more about your class, ask students to include something specific such as their favorite cereal, color, sport, or movie. By the end of the activity you should try your best to say every students' name.

If your class is quite small you may also consider having students think about the three things they would take with them to a deserted island and then share why they chose one or all of those things. This is an excellent way of getting to hear about what is important to your students and how they are able to organize their thoughts.

If your class is larger, you can conduct the same activity in groups which is good for getting students talking with one another but will exclude you for most of the activity. Another similar group activity is to have students write down the first word that pops into their head when they hear you say a certain color. Students can then discuss why they chose certain words in their groups or just have the students with the most unusual choice explain his choice. After a few minutes give them another color to think about and discuss. Groups should present the class with a brief summary of their discussions towards the end of the lesson.

Just because your class is being quiet does not mean they are not learning and practicing English. These activities may decrease the volume of your typical class period but they will also increase your students' proficiency in English.

Icebreakers are excellent because they give students the opportunity to share things about themselves and learn about their peers.

These activities often get students moving or thinking creatively. They can be lots of fun and dissolve any tension or nervousness there might be in your

classroom. It is important that students be able to interact with one another easily because learning English is all about communication.

When it comes to speaking, confidence is the key. No matter how many different activities that you try with your student, nothing beats a smile when it comes to unlocking the confidence. A smile provides the students with positive outlook on what they can perceive as being the impossible task of speaking a foreign language. The key to unlocking their inner confidence, which is one of the major factors in speaking English with confidence.

Pronunciation is a basic quality of language learning. Though most second language learners will never have the pronunciation of a native speaker, poor pronunciation can obscure communication and prevent ESL student from making his meaning known.

After noting your students' pronunciation levels, move to vocabulary. Vocabulary comprehension and vocabulary production are always two separate banks of words in the mind of a speaker, native as well as second language. You should encourage your students to have a large production vocabulary and an even large recognition vocabulary. For this reason it is helpful to evaluate your students on the level of vocabulary they are able to produce. Listen for the level of vocabulary your students are able to produce without prompting and then decide how well they are performing in this area. Vocabulary is all around us. By paying attention to the language around them even in unexpected places and at unexpected times, your students can acquire an admirable set of working vocabulary. Vocabulary learning can be fun. If you just use a little imagination and your students exercise their gray matter, students can do far more than just memorize a list of words and their definitions. Overall it is better for students to produce material than for you to give them. It will keep them more engaged in your lessons because they will never know when you may ask them something and it will help them maintain a broader set of vocabulary. At every level of language learning, vocabulary acquisition is vitally important to success. Obviously, we cannot express ourselves unless we have the words to do so. A student needs to encounter a new word 10 to 16 times to effectively "learn" it according to recent research.

Grammar has always been and will forever will be an important issue in foreign language study. Writing sentences correctly on a test, though, is not the same as accurate spoken grammar. Students are good at doing grammar exercises, however, when it comes to applying this grammar in their writing, they fall short. Most likely because we as teachers tend to teach writing and grammar as separate concepts. Nothing shakes them up better than getting them out of their seats. When you see your students daydreaming, not paying attention, or simply bored, tell them to get up and form a circle. Now, this simple exercise works great to teach numerous grammar points, but here's an example:

Say you want your students to practice the simple past of regular or irregular verbs. Grab a small ball or bean bag and say a verb out loud, toss the ball to a student who will have to say its past form. He or she tosses the ball back to you and you choose another student. Whenever a student makes a mistake, he or she has to leave the circle. The last student left standing gets a reward sticker or other prize. You can say a sentence in affirmative, and they have to supply a question, or vice versa... This activity can be adapted to any grammar point. As your students speak, listen for the grammatical structures and tools you have taught them.

Conclusion:

In small groups, students are to think about the pros and cons of social networking. Two students from different teams must then debate the issue. The teacher should allocate students in favour of and students against, to prevent likely agreement on many points. Students must be prepared to argue and justify a view that is not necessarily their own.

Students are to make a clock face using a piece of paper and attaching the hands with a paper fastener so that they are moveable. Students practice asking the time and telling the time in pairs using their clocks.

Assessing communication in your students means looking at their creative use of the language they do know to make their points understood. A student with a low level of vocabulary and grammar may have excellent communication skills if she is able to make you understand her, whereas an advanced student who is tied to manufactured dialogues may not be able to expressive with language and would therefore have low communication skills. Don't let a lack of language skill keep your students from expressing themselves. The more creative they can be with language and the more unique ways they can express themselves, the better their overall communication skills will be.

Literature:

1. How to teach speaking like a pro by busy teacher (pages 4, 5 10, 30) www.scribd.com
2. How to teach vocabulary like a pro by busy teacher-www.scribd.com
3. How to teach grammar like a pro by busy teacher-www.scribd.com
4. Summer Express Scholastic Teaching Resources

Danışq bacarıqlarının öyrədilməsi

Xülasə

Xarici dilin tədrisində əla danışan sinifdən yaxşı heç nə yoxdur. Ən əsas tələbələrin heç bir təzyiq olmadan fikirlərini sərbəst ifadə edə bildikləri mühitin yaradılmasıdır. Effektiv nitq müəllimi olmaq sadəcə danışmaq tələb etmir.

Hər bir yeni müəllimə veriləcək təkə bir məsləhət olsaydı bu cibində bir nəçə asan və əyləncəli, çox vaxt tələb etməyən, bütün dil səviyyəsində olan siniflərlə oynanıla biləcək, praktik və yaxud təkrar etmə tapşırıqlarının olmasıdır.

Xarici dildə fikrini ifadə edə bilmək ilə xarici dildə başqaları ilə ünsiyyət qura bilmək tamamilə fərqli məsələlərdir. Tələbələrinizə suallar verin. Onların bir-birləri ilə necə danışdıqlarını müşahidə edin. Yüksək danışq bacarıqları olan tələbə suallara cavab verə və ətrafında baş verən söhbətə qoşula bilir. Əgər kimsə insanları dinləyə və onların suallarına düzgün cavab verə bilmirsə, yüksək nətiqlik bacarıqları həmin şəxsə fayda verə bilməz.

Kommunikativ metod bütünlüklə kommunikasiya barəsindədir. Kommunikativ dil tədrisi real həyatda kommunikasiya tələb edən təcrübələrdən istifadə edir. Müəllim şagirdlərin real həyatda qarşılaşa biləcəkləri situasiyalar qurur.

Şagirdlərin uğurlarını təmin edə bilərsiniz lakin, şagirdlərin məktəb və dərslər haqqında pozitiv düşüncəyə sahib olmaları önəmlidir.

Məktəblərdə öyrənmənin səbəblərindən biri şagirdlərin real həyatda fəaliyyət göstərmələrinə kömək etməkdir, onlara lazımi qabiliyyətlərin öyrədilməsidir.

Şagirdlərinizin kiçik qələbələrini və nailiyyətlərini qeyd etmək onların motivasiyalı hiss etmələrinə kömək edir.

Açar sözlər: kommunikasiya, nitq, müəllim, şagird, dərslər, qrammatika, lüğət

Обучение разговорной речи в классе

Резюме

Нет ничего лучше классного разговорного класса. Все сводится к одному: создание среды, в которой учащиеся могут свободно выражать свои мысли, без давления. Чтобы быть эффективным учителем устной речи, нужно больше, чем просто говорить.

Если бы у каждого нового учителя был один совет, это был бы такой: имейте в кармане несколько упражнений, которые очень легкие и веселые, которые подходят для любого уровня класса и которые практикуют или повторяют полезный материал.

Умение говорить на иностранном языке то, что вы имеете в виду, - это одно, а возможность общаться с другими - это другое. Задайте своим ученикам вопросы. Понаблюдайте, как они разговаривают друг с другом. Учащийся, обладающий навыками эффективного взаимодействия, сможет отвечать на вопросы и следить за происходящим вокруг него разговором. Хорошие ораторские навыки никого не продвинули, если он или она не может слушать других людей и отвечать соответствующим образом.

Коммуникативный метод - это общение. Коммуникативное обучение языку использует жизненные ситуации, которые требуют общения. Учитель создает ситуации, с которыми ученики могут столкнуться в реальной жизни.

Хотя вы можете обеспечить успехи своих учеников, также важно, чтобы он или она сохраняли позитивное и расслабленное отношение к школе и учебе.

Одна из причин для обучения в школе - помочь детям функционировать в реальном мире, дать им те способности, которые им действительно нужны.

Празднование маленьких побед и достижений ваших учеников поможет им почувствовать мотивацию.

Ключевые слова: общение, речь, учитель, ученик, урок, грамматика, словарь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

Rəyçi: ADPU-nun filologiya elmləri doktoru professor Nailə Sadıqova
Məmmədhüseyn qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAFIYYA GULAMOVA

BBU

Safiyyaqulamova@gmail.com

BARRIERS IN EFFECTIVE COMMUNICATION SUMMARY

Given article deals with the barriers in effective communication. Effective communication is very essential not only for the development and progress of the organizational structure, educational institution, academic learning or in implementation of one daily routine tasks but also for the individual as a whole. There are number of barriers that do come within the course of communication, these are environmental and physical barriers, semantic barriers, cultural barriers, psychological barriers and perception of reality. In the final part of the article, steps have been identified to overcome the communication barriers, these are, eliminating differences in perception, use of simple language, reduction and elimination of noise levels, active listening, emotional state, simple organizational structure, avoid information overload, provide constructive feedback, proper media selection and flexibility in meeting the targets.

It is essential to overcome the barriers by identifying the causes that give rise to them, some of the barriers are avoidable whereas some are unavoidable and an individual is not left with any option but to face the barriers.

Keywords: barriers, effective communication, organization, concept, language, information, factors, perception of reality.

Language is the fundamental factor leading and affecting communication. Language is communication and vice versa. It can also help with everyday tasks such as, explaining issues and procedures exchanging ideas or learning ideas. I would say that without language, we would not be able to communicate. Communication is a very common concept in everyday life and takes place in every setting, organization, area or a place, no work or operation or function is carried out without effective means of communication. Within the process of communication, it is apparent that barriers and obstacles do occur, which can be avoidable and which cannot be avoidable; therefore an individual should inculcate all the required skills, attitudes and traits amongst himself so that he can effectively overcome all the barriers to communication. In this research, there have been various crucial areas, kinds of barriers to effective communication, barriers to effective communication within an organization and procedures for overcoming them, psychological barriers to effective communication, content barriers to effective communication and overcoming communication barriers. This research makes provision of pertinent information about the communication barriers and what kinds of procedures should be adopted in

order to overcome them. (1,223 s.) Communication is stated to be one of the most crucial systems, which is essential to develop in all areas. It does not matter how good the communication system is, how well formed and well developed it is, barriers do occur within the communication systems, whether it is an organization, communication between the family members, social network, institution and so forth. Barriers that take place within the communication systems are very unfortunate and unwanted, every individual wants that his functioning should be implemented in a smooth manner without the occurrence of barriers, for instance, when a person is discussing a vital issue with somebody, or two friends are having a friendly conversation and a door bell rings or somebody enters then in most cases, it is displeasing. There are number of reasons due to which these barriers take place, most of the barriers carry a reason, for instance, if some important task is going on and a door bell rings and somebody enters immediately, this might have occurred due to a particular reason and there are also numerous factors which can be physical barriers, such as faults that take place in the telephonic system, internet not working or any barriers which are random. (2,19 s.)

There are barriers to communication which are of different kinds and possess various kinds of characteristics: Environmental and Physical Barriers – Under the environmental and physical barriers, there have been classification of barriers as follows: time – This is the barrier which is concerned with developing quicker and speedy channels of communication; space – It is vital to eliminate the unwanted distance within the communication system, if the condition requires it, for example, it can occur in telephonic communication; place – the area, the environment where the communication is taking place should be clear and not over-crowded; medium – the medium via which the process of communication is taking place should be effective and appropriate. (3, 225 s.) Semantic Barriers – When communicating with the other persons, no matter what kind of communication means is utilized, whether it is formal or informal, it is vital to make use of appropriate words, vocabulary and language; all kinds of communication should reflect decency. Cultural Barriers – Communication also takes place between people belonging to different nationalities, religions, castes, creeds, races, ethnicities etc. in other words, when two persons are communicating with each other, there may be differences in their cultural backgrounds. One must appreciate people of all cultures, as well as their beliefs and convictions. When talking, avoid using phrases or allusions that are only relevant to a certain culture. It will be easier to get along with people from different cultures if you are familiar with their cultures and traditions. To overcome cross-cultural obstacles, I recommend a number of approaches. When talking with another individual or group, it is necessary to utilize a language that is familiar to them. Perception of Reality – When communicating, it is important to understand various perceptions of a situation or of an issue or a problem. Communication is known to be the key factor for the success of any organization, within any kind of an

organizational structure, individuals have to work in collaboration, they need to conduct meetings, discuss with each other various issues regarding their functions and activities.

One of the ways to improve the process of communication with an organization and to remove the barriers to effective organizational communication is by forming a positive attitude within the workplace. It is vital to be considerate, respectful and polite with ones colleagues, superiors and subordinates in order to create an integrated working environment. Barriers prove to be highly unproductive and will not lead to goodwill of the organization. It is up to the individuals to possess this responsibility of overcoming the barriers, working in coordination with the co-workers, efficiently supervising and managing the subordinates and maintaining trustworthy relations with one employers and superiors. There are many ways of overcoming communication barriers: Eliminating Differences in Perception – Within the organization when individuals are recruited, their performance, qualifications, skills, abilities, knowledge, attitude should be taken into consideration; Use of Simple Language – While communicating no matter what language, the use of words should be understandable, clear and simple; Reduction and Elimination of Noise Levels – Noise is the most common barrier which occurs everywhere, for instance, when family members are communicating at home, constant noise comes from busy neighborhoods, or at the workplace too while working on the computers, people may get engaged in informal conversations, hence that leads to emergence of noise levels; Active Listening – The receiver should listen to the speaker with awareness and in a considerate manner; Emotional State – During communication, the speaker is required to make effective use of body language and not depict ones emotional state; Avoid Information Overload – Employers as well as the employees should not overload themselves with work; Provide Constructive Feedback – While making provision of feedback to the employees and subordinates, negativity should be avoided and feedback should always be delivered in a constructive manner.

In the concluding part of this article, it is vital to highlight that effective communication is very essential not only for the development and progress of the organizational structure, educational institution, academic learning or in implementation of ones daily routine tasks but also for the individual as a whole. There are number of barriers that do come within the course of communication, these are environmental and physical barriers, semantic barriers, cultural barriers, psychological barriers and perception of reality. **(4, 335 s.)**

Keeping the technology updated, developing within oneself effective speaking and listening skills, being respectful, being fluent in English language, not speaking to each other while working on an important assignment, developing effective leadership, stress management, anger management, time management skills and so forth, these are some of the ways that lead to avoidance of barriers.

References

1. Introduction to Communication Theory. (n.d.) Retrieved June 16, 2015 from Skills You
2. Need. (2011). Barriers to Effective Communication. Retrieved June 18, 2015 from <http://www.skillsyouneed.com/ips/barriers-communication.html>
3. Zaineb, A. (2010). Barriers to Effective Communication in an Organization and Overcoming it. Retrieved June 17, 2015 from p365
4. <http://blog.commlabindia.com/elearning-design/barriers-to-communication>

Səfiyyə Qulamova

EFFEKTİV ÜNSİYYƏTDƏ MANEƏLƏR XÜLASƏ

Bu məqalə effektiv ünsiyyətdə maneələrdən bəhs edir. Effektiv ünsiyyət təkcə təşkilati strukturun, təhsil müəssisəsinin, akademik öyrənmənin inkişafı və tərəqqisi üçün deyil, həm də bütövlükdə bir şəxs üçün çox vacibdir. Ünsiyyət zamanı ortaya çıxan bir sıra maneələr var, bunlar ekoloji və fiziki maneələr, semantik maneələr, mədəni maneələr, psixoloji maneələr və reallığın qavranılmasıdır. Məqalənin son hissəsində ünsiyyət maneələrini aradan qaldırmaq üçün addımlar müəyyən edilmişdir. Bunlar qavrayışdakı fərqlərin aradan qaldırılması, sadə dildən istifadə, səs-küy səviyyələrinin azaldılması və aradan qaldırılması, aktiv dinləmə, emosional vəziyyət, sadə təşkilati quruluş, anlaşılmayan məlumatdan qaçınmaqdır. Konstruktiv rəy, düzgün media seçimi və hədəflərə çatmaqda çeviklik təmin edin. Əngəlləri yaradan səbəbləri müəyyən etməklə onları aradan qaldırmaq vacibdir, bəzi maneələrdən qaçınmaq olar, bəziləri isə qaçılmazdır və insana maneələrlə üzləşməkdən başqa heç bir seçim qalmır.

Açar sözlər: maneələr, effektiv ünsiyyət, təşkilat, konsepsiya, dil, məlumat, faktorlar, reallığın qavranılması.

Сафия Гуламова

БАРРИЕРЫ В ЭФФЕКТИВНОЙ КОММУНИКАЦИИ РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются барьеры на пути к эффективному общению. Эффективное общение очень важно не только для развития и прогресса организационной структуры, учебного заведения, академического обучения или для выполнения одних повседневных задач, но и для человека в целом. Есть ряд барьеров, которые возникают в процессе общения, это экологические и физические барьеры, семантические барьеры, культурные барьеры, психологические барьеры и восприятие реальности. В заключительной части статьи были определены шаги по преодолению

коммуникативных барьеров, а именно: устранение различий в восприятии, использование простого языка, снижение и устранение уровней шума, активное слушание, эмоциональное состояние, простая организационная структура, избегание информации. перегрузка, конструктивная обратная связь, правильный выбор средств массовой информации и гибкость в достижении целей. Важно преодолевать препятствия, определяя причины, которые их порождают. Некоторые из препятствий можно избежать, в то время как некоторые неизбежны, и у человека не остается другого выбора, кроме как столкнуться с препятствиями.

Ключевые слова: барьеры, эффективное общение, организация, концепция, язык, информация, факторы, восприятие действительности.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çinarə Şahbazlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ABIYEVA VALİDƏ
SƏFİXANOVA AFƏT
sefixanovaafet@gmail.com
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun 167

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ YERİ

Xülasə

Bu məqalədə ingilis dilini öyrənmə müddətində söz ehtiyatının yetərsiz olduğunu vacib olduğunu qeyd etmək lazımdır. İngilis dilində sözlərin sonuna əlavə edilən şəkilçilərin olmasına baxmayaraq, şəkilçilərin çoxu Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözlərin qarşısında istifadə olunur. Bu səbəbdən ön şəkilçilər sözlərin qarşısında işlənir. Bu səbəbdən də ön şəkilçilər ingilis dili qrammatikasının bir hissəsini təşkil edir. İngilis dilində bəzi ön şəkilçilər var ki, onlar birlikdə istifadə olunduqda sözün mənasını dəyişirlər. İngilis dilində suffiks-sonluq şəkilçilərin bir hissəsi isimlərdən feil düzəltmək üçün istifadə olunur. İngilis dilində bəzi sözlər var ki, heç bir şəkilçi olmadan isim və ya feil kimi istifadə oluna bilər. "Text" sözü şifahi nitqdə "texting" kimi də işlənir. Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan qaydasız feillər ingilis dilində geniş yayılmışdır. İngilis dilində söz yaradıcılığı digər dillərdə olduğu kimi dilin yarandığı kimi dilin yarandığı dövrdən başlayaraq daim inkişafda olmuş, bir proses kimi insanların bir tarixi quruluşdan digərinə keçidi zamanı özünü daha aydın büruzə vermiş və yeni anlayışları istifadə etmək üçün yeni sözlərin meydana gəlmə ehtiyacını təmin etmişdir. Məlum olduğu kimi söz düzəltmədə suffikslərin rolu böyükdür. Bu suffikslər vasitəsilə yeni sözlər yaranaraq lüğət tərkibi genişlənir.

Müasir dövrdə xarici dillərin tətbiqində istifadə olunan metodlara görə xeyli üsullardan istifadə edilmişdir.

Xarici dillərin öyrənilməsi dilçilikdə əsas yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, dili 2 üsulla öyrənmək lazımdır. Birincisi, dilin öz qrammatik quruluşunu öyrənmək lazım gəlir. Xarici dillərin öyrənilməsində qrammatika da əsas yer tutur. Dilin öyrənilməsində qrammatik üsullardan biri də morfologiyanın sematik cəhətdən öyrənilməsidir ki, isimdə, sifətdə və ya sayda hansı suffiks və prefikslərin işlədilməsini qeyd etmək lazımdır.

(Məmmədova M. Yunusov D. İngilis qrammatikaçısı) səh 18-21, 2011.

Açar sözlər: sifət, suffiks, morfologiya, isim qeyri-məhsuldar və məhsuldar, ingilis dili

Bir çox alimlər sözlərin şəkilçiləşmə prosesini izah edərkən göstərirlər ki, tam mənalı sözlər əvvəl köməkçi sözlərin yerinə keçir və nəhayət, söz kimi yaşamaq xüsusiyyətini itirdikdən sonra qrammatik funksiya daşıyan bir ünsürə çevrilir və şəkilçiləşir. Məlumdur ki, şəkilçilərin ayrıca heç bir qrammatik mənası yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dildə vaxtilə müstəqil söz kimi işlənmiş və indi köməkçi söz olaraq işlədilən bir sıra şəkilçiləşmə doğru inkişaf edə bilər. Şəkilçilər, xüsusilə söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilər, ancaq sözlərin əvvəlcə köməkçi söz yerinə köməkçi və sonra da şəkilçiləşməsi yolu deyil, eyni zamanda, mürəkkəb söz tərkibində olan sözlərdən birinin fonetik tərkibini dəyişərək müstəqilliyini itirməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilçilikdə morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi sintaktik üsulla olan bir prosesin davamı olub, ondan törəmiş və sonradan meydana gəlmişdir. Hal-hazırda, bu prosesin özünəməxsus çox zəngin istər semantik, istərsə də formal xüsusiyyətləri meydana gəlmişdir. **(Yunusov.D “müqayisəli tipologiya” Bakı 2012 səh. 9-10)**

Morfoloji yolla sözdüzəltmə prosesində əsas rol oynayan abstrakt ünsürlərin şəkilçilərin ümumi cəhətlərini bilmədən onların xüsusi cəhətlərini, bir nitq hissəsinə xas olan əlamətlərini və nəhayət, hər şəkilçinin spesifik xüsusiyyətlərini bilmək qeyri-mümkündür. Şəkilçilər, ümumiyyətlə, belə bölünür:

- 1.Fonetik xüsusiyyətlərinə görə 2.Məna ardıcılığına görə
- 3.Leksik və qrammatik əlamətlərinə görə 4.Törəmə yollarına görə

Söz düzəltmə nöqtəyi-nəzərindən “ingilis sözləri bitmə ilə deyil,sözləri ilə deyil, sözləri ilə demək daha doğru olar allomorfik (yəni-demək olar ki,eyni şəkilçiləri “tion/ion/ation. Onları yalnız sözün mənşəyini bilməklə ayırd edə bilərsiniz. ”sion” şəkilçisi onlara bənzəyir. Sonu “tion” olan sözlər hərəkətləri, prosesləri, anlayışları, xüsusiyyətləri, elmlər və obyektləri ifadə edən sözlərdir. İngilis dilində feil düzəldən prefikslər əsasən əks mənəni bildirir. Feil düzəldən prefikslər (ön şəkilçilər) bunlardır. En-əsasən isim və sifətə qoşularaq onları hərəkətə gətirir. Məsələn, large-enlarge mis-i düzgün olmayan “səhv” mənasını verir, məsələn, understanding-misunderstanding un-inkarlıq bildirir: believe-unbelieve.

Re yenidən “təkrar” mənasını verir: read-reread Over-“daha çox” eat-overeat

Sözdüzəldici morfemlər sözlərə bitişərək yeni leksik mənalar yaradır: lead-leading, drive-driver, sleep-sleepy və s.

İstər morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər, istərsə də dilin qrammatikasını əmələ gətirən şəkilçilər sözdən ayrılıqda işlənməmək, tərkibində bir leksik vahid olmamaq (bir məfhum ifadə etməmək) və sözlərə bitişik yazılmaq etibarilə ümumi xarakterlərə malikdir. Lakin dildə işlənən şəkilçiləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə onların öz funksiyaları etibarilə müxtəlif qruplara ayrıldığını dərhal hiss edə bilərik. Bunlardan bir qismini sözdüzəltmə prosesi ilə əlaqələndirərək sözdəyişdirici adlandırmaq olar. (A.Axundov “Ümumi dilçilik”, Bakı 1980 (səh 22-25)

Sözdüzəldici şəkilçilərin köklərə təsiri və sözün məzmununu dəyişdirmək etibarilə eyni xüsusiyyətə malik olmadığını, yeni bəzi sözdüzəldici şəkilçilərin yeni-yeni mənə əmələ gətirmə xüsusiyyətinə malikdir. Lakin sözdüzəldici şəkilçilərin bu xüsusiyyəti onların bir nitq hissəsindən eyni və ya başqa nitq hissəsi ilə izah olunur ki, bu da məsələnin əsas mahiyyətini açmaq üçün kifayət deyil.

Leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı mənəşəbətini, dilin qrammatik sistemində leksikanın əsas yer tutduğuna görə hər iki sahənin quruluşunda böyük rol oynayan şəkilçiləri əsas dörd qrupa ayırmaq olar:

- 1) leksik şəkilçilər
- 2) leksik-qrammatik şəkilçilər
- 3) qrammatik-leksik şəkilçilər 4) qrammatik şəkilçilər

Birinci qrup şəkilçilər müəyyən məfhumu ifadə edən leksik vahidlərin düzəlməsində iştirak edir.

İkinci qrupun şəkilçiləri müəyyən məfhum ifadə edən yeni leksik vahidlər əmələ gətirməklə bərabər, bu vahidlərin başqa sözlərlə qrammatik əlaqəyə girməsi tələbini də özündə əks etdirir.

Üçüncü qrupa mənsub olan şəkilçilər mənə bağları əmələ gətirdiyi kimi, eyni zamanda yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyl göstərir.

Dördüncü qrupa mənsub olan şəkilçilər artırıldığı sözlərdə ancaq bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın funksiyasını yerinə yetirir. Bu qrupa ismin hal şəkilçilərini və şəxs sonluqlarını əlavə etmək olar. Leksik və leksik-qrammatik şəkilçilərdən bəziləri ancaq ismə və bəziləri ancaq feilə aid olduğu halda, həmin şəkilçilər isim, sifət və saylara da aid ola bilər.

Leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə görə şəkilçilərin bu cür qruplaşması eyni zamanda hər qrupa mənsub şəkilçilərin özlərinə məxsus mənə cəhətləri, sözlərin semantikasi ilə olan münasibəti, nitq hissələrinə görə bölünməsi, leksika və qrammatika arasında olan əlaqəni aydın göstərir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığın prosesində iştirak edən bütün şəkilçilər özlərinin yeni-söz yaratma bacarığına görə eyni deyildir.

Söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər öz mənşələri etibarilə çox mürəkkəb bir sistemə malikdir. Bununla belə bu mürəkkəb sistemin müqayisə yolları ilə tədqiqi onların mənşəyi və qruplaşdırılması haqqında müəyyən yeniliklər əldə etmək olar.

(Ginsburg "a course in modern English lexicology" Moscow, 1925 səh 29-30)

Müasir ingilis dilində sifət düzəldən şəkilçilər isim düzəldən şəkilçilərə nisbətən daha rəngarəngdir. İngilis dilində sifət düzəldən şəkilçilər latın və fransız mənşəli şəkilçilərə nisbətən azdır. İngilis dilində şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən sifət əmələ gələ bilər. İngilis dilində sifət düzəldən şəkilçilərdən ən çox işlənənləri aşağıdakılardır:

İble, able, an, less, ey, ous, ful, ic, y

Able, ible suffiksləri fransız mənşəlidir. That is a very reasonable explanation. She said lightly.

“Full” şəkilçisi ingilis dilinə “ful” sözündən keçib: doubtful, merciful

“Ed” alman mənşəli suffiksdır: aged, talented, gifted və s.

“En” şəkilçisi ilə düzələn sifətləri də bu şəkilçi ilə düzələn feil və isimlərlə qarışdırmaq olmaz. “Y” şəkilçisi müasir ingilis dilində keyfiyyət mənasını verir. (Məmmədova M. Yunusov.D ingilis dilinin qrammatikası Bakı 2011 səh 32-40)

Şəkilçilərin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri,eyni zamanda məhsuldar və qeyri- məhsuldarlığı ilə əlaqədar olan mühüm məsələdən biri də onların mənşəyi məsələsidir. Məlumdur ki, dildə olan bütün şəkilçilərin ayrı-ayrılıqda mənşəyini müəyyən etmək və onların inkişaf xüsusiyyətini aydınlaşdırmaq çox çətinidir. Ona görə ki, dillərin özləri qədim tarixə malik olduğuna görə onları təyin etmək mümkün olmur. Şəkilçilərin özləri də dilin uzun inkişaf yolu keçməsinə göstərir. Şəkilçilər özləri də çox söz əmələ gətirmə bacarığına malikdir.Onlar yeni-yeni sözlər əmələ gətirərək lüğət tərkibini genişləndirə bilər. (A.Axundov Ümumi dilçilik Bakı, 1980 səh 26-28)

Söz düzəltmə qabiliyyətinə görə məhsuldar və qeyri-məhsuldar sözləri vardır. Qeyri-məhsuldar sözləri az söz əmələ gətirmə qabiliyyətinə malikdir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər öz söz yaradıcılığı dairəsinin dar və genişliyinə görə müxtəlif yöndə olur. Buraya bir söz yaradan şəkilçidən başlanmır, bir söz yarada bilən şəkilçiləri aid etmək olar. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin bəzisi başqa dillərdən keçmiş və hələ müasir ədəbi dildən çıxmaqda olan şəkilçilərdir. Burada xüsusilə bir və ya iki söz əmələ gətirə bilən şəkilçilər, dilin inkişaf tarixi nöqteyi-nəzərindən diqqəti daha çox cəlb edir. Sözdüzəltmə prefikslər və suffikslərin rolu tarixən dəyişikliyə uğramışdır. Bəziləri elə suffiks olaraq yaransa da, sonradan dilin inkişafı zamanı dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu gün onları kökün tərkib hissəsindən ayırmaq mümkün deyildir. Prefikslərin də bəziləri də bu qəbildəndirlər.

Belə ki, tarixən sözdüzəltmədə istifadə edilsə də bu gün onları kökdən ayırmaq olmur, buna səbəb həmin prefikslər ayrıldıqdan sonra kökün heç bir məna verməməsi ya da, prefikslə işlədilən sözün mənası ilə heçbir yaxınlığının olmamasıdır. Məs: remain, refuse, reduce, discuss, dispute, prepave, submit, subject və s.

Bu sözlər düzəltmə sözlər deyildir. (Р.Т.Зямковская “Суффиксная система англечоского ялика” Москва 1992 səh 73-75)

İngilis dilinin öyrənmə prosesində mövcud söz ehtiyatının yetərsiz olduğunu hiss etmək olar. İngilis dilində öyrənmək mümkün olmaya bilər, ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu düzəltmə sözlər dili öyrənəndə asanlıqla başa düşmək olar.

Bunun üçün müxtəlif sözləri və sözsonu şəkilçilərinin və şəkilçilərin mənalərini və hansı məqsədlər üçün istifadə olunduğunu öyrənmək lazımdır. İngilis dili lüğətinizi sürətlə inkişaf etdirməyə və yazı və nitq anlayışlarınızı artırmağa kömək edəcək bəzi tövsiyələri tələbələrə mövzu izahı ilə birlikdə təqdim edilir. Qeyd etməliyik ki, ingilis dilində söz yaradıcılığı digər dillərdə olduğu kimi, dilin yarandığı dövrdən başlayaraq daim inkişafda olmur, bir proses kimi insanların bir

tarixi quruluşdan digərinə keçidi zamanı özünü daha aydın büruzə vermiş və yeni anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlərin meydana gəlmə ehtiyacını təmin etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilikdə sözlərin inkişaf etdirilməsi, artırılmasında suffikslərin və prefikslərin rolu çox böyükdür.

Dilin zənginləşməsində əsas rol oynayan suffikslər və prefikslər bütün dillərdə morfologiyanın əsas tərkib hissəsi kimi mühüm rol oynayır. İngilis dilində “suffikslərin təhlili” mövzusu tədris prosesində tələbələrə ingilis dilinin qrammatikasının morfoloji leksik özəlliyini açmaq üçün aktualıq kəsb edir və böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. A. Axundov “Ümumi dilçilik Bakı 1980”

2. Р. Т. Зятковская “Суффиксальная система современного английского языка” Москва, 1992

3. Мəmmədova. М. Yunusov. D “İngilis dilinin qrammatikası, Bakı 2011”

**Валида Абыева
Афет Сафиханова**

РЕЗЮМЕ

СУФФИКСИ И ИХ ИСНОЛЬЗОВАНИЯ В АНГИЛИСКОМ ЯЗЫКЕ

Современный мир часто требует от нас новых навыков. Одним из них может стать умение суффиксов в английском языке. Английский язык содержит специальные языковые единицы, с помощью которых мы образуем новые слова. Нас интересуют приставки суффикс в английском языке, и какие именно из них употребляются для создания различных частей речи, имен существительных, прилагательных и т.д. Изучение словообразования очень полезно. Ведь знания значений тех или иных суффиксов и приставок в английском языке позволяют вам с лёгкостью определить значение слова. Более того, вы сможете уточнить, какой частью речи являются незнакомые вам слова как и во всех языках, простые и сложные словарные модели занимают особое место в английском языке. Появление новых слов, особенно новых, на основе новых моделей – это историческое прочтение, который всегда существовал. Роль языка в обогащении словарного запаса и нынешнее положение в терминологии неоспорима. Современный английский язык Суффиксы более красочные и универсальный, чем те, которые составляют название. Англоязычные суффиксы относительно меньше чем у латинских французских ориенталов. Современный английский может использоваться как прилагательное для разных речевых частей. Суффиксы указывают, какие атрибуты принадлежат грамматическому классу.

Студенты могут систематически узнавать, что созданы новых слов и суффиксоальной системе основано на общении и сложности отвлечения и подтверждения с помощью суффиксных систем. Учитель уточняет словарный запас в процессе обучения и превращает его в предмет обучения. Это один из основных предметов в обучении лексико-морфологической системы.

Ключевые слова: прилагательные, суффикс, английский, единственные

**ABIYEVA VALIDA
SAFİXANOVA AFET**

**SUMMARY
ENGLISH WORD-FORMING SUFFIXES
THEIR USAGE.**

Modern English suffixes are more colourful and versatile than those that make up the name. English suffixes are relatively smaller than latin and french originals as in all languages, simple and complex vocabulary patterns have a special place in the English language.

The emergence of new words, especially new ones on the basis of new models is a historical process. Modern English can be used as an adjective for different speech parts. Suffixes indicate reduced attributes belong to the grammatical class.

In this regard, the analysis and study of the suffixal system of the English language in the learning process. Students can systematically learn that the creation of new words in a suffix system, the meanings of negation and confirmation using suffix systems.

Actually, the teacher clarifies the vocabulary, as well as their specific functions in the learning process. This is one of the main factors in the teaching of the lexical-morphological system.

Key words: morphology, noun, suffix, adjective

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SABINA ZULFUGAROVA
AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY
sabazulf@gmail.com

COMMUNICATIVE STRATEGIES AND ENHANCING VOCABULARY IN TEACHING ENGLISH

SUMMARY

The distribution of knowledge is carried out according to the principle of social spheres of activity, not only in the scientific, but also in the ordinary sense. Any person who is engaged in in-depth study of a foreign language thinks about how to increase the vocabulary of a foreign language. This aspect is paramount to success. Students must have a high level of motivation to learn lexical items. The level of motivation development depends, first of all, on the teacher's experience and the relevance of the material being studied. The essence of the intensification of learning processes is defined as the intensification of the functions of consciousness and subconsciousness in educational activities. In everyday situations, language learners are often confronted with unfamiliar words and phrases that hinder their understanding of the language. In addition, learners have difficulty in situations where language barriers prevent them from expressing themselves effectively. The fact that the dictionary of the language contains about 300 thousand words is only of theoretical interest for a beginner to learn this language. Perhaps the main principle for the rational organization of their studies, especially at the initial stage, is the economy of words. You need to learn to memorize fewer words, but do it as best you can.

The article deals with the problem area of intensive teaching of a foreign language. Conceptual ideas for the formation of communicative competence based on expanding the vocabulary of the English language are being implemented in order to test the developed methodology. The methodological and pedagogical techniques of working with vocabulary are described, mechanisms are determined that contribute to the psychological conditions for the assimilation of active vocabulary.

Key words: communicative strategies; vocabulary; lexical units; lexical skills; communicative competence; English; speech exercises

As you know, vocabulary is a set of elements that are in regular relationships and together form a certain integrity. In the process of functioning, words are arranged into a system and make it possible to discover such interrelationships that make the lexical-semantic system self-organizing. Only ordered, systematized and arranged information is easier to remember and easier to retrieve from memory. If it

is necessary to use this or that word, a person does not go through the entire dictionary, but somehow limits his search with lightning speed [5, p. 99].

Indeed, one of the main basic tasks in learning a foreign language is to increase the number of actively used words, which improves the level of a person's literacy and introduces a significant variety in his speech. To memorize new words well, you need to spend a lot of time and make every effort. Types of memory can be classified into three types: short-term (deals with information processing immediately at the time of its receipt), medium-term (reproduces information received recently) and long-term (capable of storing part of the information throughout its life). In addition, memory can be passive or active. Thus, in order to replenish the vocabulary of the English language, it is necessary to arrange the memorization of new words so that the information is deposited in long-term memory and reproduced by its active part. This can be done quite simply if you use modern techniques for memorizing new information. As you know, for the best development of communication skills, it is necessary to master new teaching methods and strategies aimed at developing such activities as speaking, reading, writing and listening. To solve the set tasks, certain intellectual skills are required, the formation of linguistic, sociolinguistic and pragmatic competence. Comparison of a foreign culture with the culture of one's own country should not be a cultural shock, but on the contrary, as W.Humboldt wrote: "Through the diversity of languages, the wealth of the world and the diversity of what we learn in it are revealed to us; and human being becomes wider for us, since languages in distinct and effective features give us different ways of thinking and perception" [2, p. 35].

As noted, language learning strategies are some of the most well-researched areas of language education. Accordingly, some scholars have defined the term "foreign language learning strategies", developed a typology and identified more than 100 individual strategies [8]. Thus, in most languages, teaching the principles and rules of classifying languages and linguistic units (taxonomy) is one of the most common methods. When studying a foreign language, communicative strategies are used that contribute to the disclosure and development of skills and abilities, the elimination of any mistakes in the grammatical field and the expansion of the vocabulary of students. Requirements for the level of formation of skills and abilities in the process of teaching foreign languages include an intercultural linguistic aspect, suggesting the following:

- perception and adequate use of deviations from the standard norm of modern English (dialectal, colloquial, socially-colored);
- knowledge of the differences in the methods of linguistic realization of intentions in Azerbaijan and the country of the target language;
- the ability to act in everyday situations in the country of the target language;
- awareness of the significance of the experience acquired in the native culture, and the degree of its influence on the character and actions of a person;

- the ability to navigate in the value system of another culture and show tolerance for another value system. Some of the tasks that foreign language teaching specialists suggest to expand vocabulary are as follows:

- *work with texts*: understanding the text based on certain keywords allows you to interpret and take the meaning of words out of the context that accompanies them, without the need to use a dictionary at any time;

- *search for associations*: the exercise is recommended for updating new terms that are associated with certain images or other lexical units associated with them (synonyms, antonyms or words that are often used with them);

- *classification*: creating a family of words on a specific topic or one semantic or grammatical category, which allows you to arrange the studied vocabulary for further use in appropriate contexts;

- *exercises with phrases*: the main condition for learning vocabulary words is practice, either in the form of creating written sentences that include new vocabulary, or its application in oral speech;

- *games*: the use of crosswords has a didactic and motivational power when learning new words in other languages [6].

Unfortunately, for a long time, the main principle of the format for constructing the old authoritarian system of language education was the relationship at the level of “instruction-fulfillment”. Innovative and creative ideas that allow using these principles in a new format of language education cause fear and reluctance in students to revise their usual working methods and use more effective innovative technologies. Although it is generally accepted that the development of communication skills occurs only with the presence of motivation and expression of their individuality. For the successful introduction, consolidation and activation of vocabulary, we highlight the psychological and methodological aspects, as well as thematic and situational introduction of vocabulary. In the first approach, we select lexical units, the most common phrasal verbs, idioms, using visual material, definitions, translation and the method of linguistic guesswork. Students make up dialogues, sentences, monologues, various situations. This stage, in our opinion, contributes to the consolidation of new vocabulary, speeds up the memorization process. The studied lexical units are used in speech exercises and grammatical tasks, logical and associative connections are established. All this makes it easier to memorize lexical units. All linguistic material is systematized into thematic groups of varying complexity. These thematic selections help us design lessons around specific topics, taking into account the individual characteristics of the students.

Note that the center of communication is no longer in the linguistic plane, but in the plane of communication, and this, in our opinion, helps students participate in maintaining a conversation and improving the quality of communication. This, in turn, allows them to make contact, listen to another and receive feedback, express themselves as a person, defend their point of view. For example, G. A.

Kitaygorodskaya examines foreign language communication from a socio-psychological point of view. We agree that this is a specially organized educational communication, during which there is a cognitive assimilation of the material, mastery of the subject and active creative development of the individual using a system of controlled group interactions. The author considers the following as the most important principles of intensive learning: personality-oriented communication; role-based organization of the educational process; collective interaction; concentration in the organization of educational material; polyfunctionality of exercises [4, p. 38].

It is also noteworthy that language teaching can best summarize specific actions and forms of activity, behavior or thinking processes that students consciously intend to use to enhance their own language learning. They learn not only to listen to themselves, but also to speak their thoughts, to enter into communication with a representative of another culture. We encourage students to cooperate, organize conferences and thematic meetings with native speakers, to conduct research work in Internet projects, and we consider this an important pedagogical and methodological technique.

The next technique that is used in the work to expand the lexical stock is memorizing the situationally introduced lexical units. The proximity of knowledge to real life makes it more understandable. It is the use of bright, memorable techniques that is situationally justified, as well as creative and interesting, because new living conditions pose new challenges. The essence of the language is made up of multi-aspect conceptual relations that manifest themselves at a deep level and create a complex conceptual network. B.A. Borukhov believes: "For a long time, linguistics has studied not language as such in the unity of its bodily and spiritual aspects, but only the grammatical, syntactic, semantic skeleton of the language. It was for this reason that it was not possible to build a bridge from language to thinking, to find the beginning that connects them. Meanwhile, not the skeleton, but the soul of the language, that is, the worldview, the ideology of the system of values objectified in it, directly connects it with the soul of the speaking subject, his inner world, thinking" [1, p. 116].

A program was developed to help master the basics of communication in English in oral and written forms. Its relevance lies in the fact that, along with improving the English-speaking communicative competence, the program contributes to self-education using various methods of introducing lexical units and expanding the vocabulary of the learners' language. For the purpose of a more visual demonstration, illustrative material is used (drawings, photographs, videos, various schemes), translation is used with an explanation of the most incomprehensible points, lexical units are explained using definitions, synonyms, antonyms to systematize words, the technique of linguistic guesswork (international words,

gestures, facial expressions, context). At the stage of activating lexical units, students perform a variety of creative exercises:

- make up mini-situations with staged dialogues on behalf of different characters, using an image, posture, gestures, facial expressions, symbols, signs;
- compose monologues with the use of new lexical units based on the plan;
- practice elements of language material in pre-speech exercises;
- interact in natural communication situations, where structurally completed actions are used in the communication function.

In classroom and extracurricular activities, students should be able to use the following communication strategies:

1. Explain the words and phrases they want to say when they do not have a high level of English.
2. React appropriately when faced with unfamiliar words or phrases in English.
3. Correct when students use an English word incorrectly.

The increase in the frequency of foreign words leads to numerous errors in their understanding. Of the latter, 13% are convinced that they understand the meaning of the presented foreign words, although in reality they do not understand them correctly, and the rest either have not heard certain foreign words, or do not know their meaning, or have a superficial, inaccurate idea of their meaning [7].

Any person who is engaged in in-depth study of a foreign language thinks about how to increase the vocabulary of a foreign language. This aspect is paramount to success. One of the main basic tasks in learning a foreign language is to increase the number of actively used words, which increases a person's literacy level and introduces a significant variety in his speech. To memorize new words well, you need to spend a lot of time and make every effort.

The beginner's task is to master the most necessary words and expressions as quickly as possible, the active minimum of which will be enough to start speaking in English.

Thus, the conceptual basis for determining the target purpose of expanding vocabulary, content and teaching strategies is precisely the sociocultural approach to language education, on the basis of which students would form knowledge about the realities and traditions of the country and would be included in the dialogue of cultures. Additional reading, watching videos, extracurricular activities and meetings with native speakers, participation in research work, in Internet projects, various vocabulary exercises of a training nature, clarity when introducing foreign language material, and practicing situational speech contact play an important role in expanding the vocabulary. After analyzing the psychological and intellectual characteristics of students, we came to the conclusion that our research allows us to outline a perspective in the field of methods for expanding the vocabulary of the language.

REFERENCES

1. Borukhov B.A. metaphor in the history of culture // Logical analysis of language: cultural concepts. Moscow: 1991.pp. 109-117.
2. Humboldt V. von. Language and philosophy of culture. Moscow: Progress, 1985.370 p.
3. Gunnemark Eric V. The art of learning languages. Saint Petersburg: Tessa, 2002.42 p.
4. Kitaygorodskaya G.A. New approaches to teaching foreign languages // Linguistics and intercultural communication. 1998. No. 1. pp. 32-38.
5. Kubryakova E. S., Sakharov L. V., Shakhnarovich A. M. Human factor in language: language and speech generation. Moscow: Nauka, 1991.239 p.
6. Panyushkina O.A. Practice of application of new technologies for enrichment of vocabulary in the process of studying foreign languages [Electronic resource].
7. Sternin I. A. What is happening with the Russian language? An outline of changes in the Russian language at the end of the 20th century. 2000.71 p.
8. Pezhman Z. Language Learning Strategies Among EFL / ESL Learners: A Review of Literature [Electronic resource].

S.ZÜLFÜQAROVA

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV STRATEGİYALAR VƏ LÜĞƏTİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Biliyin bölüşdürülməsi təkcə elmi deyil, həm də adi mənada sosial fəaliyyət sferaları prinsipinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Xarici dilin dərinədən öyrənilməsi ilə məşğul olan hər bir şəxs xarici dilin söz ehtiyatını necə artırmaq barədə düşünür. Bu aspekt dilin effektiv tədrisi və öyrənilməsi üçün əsasdır. Tələbələr leksik elementləri öyrənmək üçün yüksək motivasiyaya malik olmalıdır. Motivasiyanın inkişaf səviyyəsi, ilk növbədə, müəllimin təcrübəsindən və öyrənilən materialın aktuallığından asılıdır. Təlim proseslərinin intensivləşdirilməsinin mahiyyəti təhsil fəaliyyətində şüur və şüuraltı funksiyalarının intensivləşdirilməsi kimi müəyyən edilir. Gündəlik vəziyyətlərdə dil öyrənənlər tez-tez dili başa düşmələrinə mane olan naməlum söz və ifadələrlə qarşılaşırlar. Bundan əlavə, dil öyrənənlər müəyyən mövzu ətrafında fikirlərini effektiv ifadə etmək üçün müəyyən vəziyyətlərdə çətinlik çəkirlər. Dilin lüğətində 300 minə yaxın sözün olması bu dili öyrənməyə yeni

başlayanlar üçün yalnız nəzəri maraq doğurur. Ola bilsin ki, onların öyrənilməsinin rəşional təşkilinin əsas prinsipi, xüsusən ilkin mərhələdə sözlərə qənaətdir. Dil öyrənmənin ilkin mərhələsində daha az söz əzbərləmək lazım olur, lakin dil öyrənən bunu bacardığı qədər etməlidir.

Məqalə xarici dilin intensiv tədrisinin problem sahəsindən bəhs edir. Hazırlanmış metodologiyanın sınaqdan keçirilməsi məqsədilə ingilis dilinin lüğət tərkibinin genişləndirilməsi əsasında kommunikativ səriştənin formalaşdırılması üçün konseptual ideyalar həyata keçirilir. Lüğətlə işləməyin metodoloji və pedaqoji texnikaları təsvir edilir, aktiv lüğətin mənimsənilməsi üçün psixoloji şəraitə kömək edən mexanizmlər müəyyən edilir.

Açar sözlər: kommunikativ strategiyalar; lüğət; leksik vahidlər; leksik bacarıqlar; kommunikativ bacarıq; İngilis dili; nitq tapşırıqları

С.ЗУЛФУГАРОВА

**КОММУНИКАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ И РАСШИРЕНИЕ
СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

РЕЗЮМЕ

Распространение знаний осуществляется по принципу социальных сфер деятельности не только в научном, но и в быденном смысле. Любой человек, который занимается углубленным изучением иностранного языка, задумывается о том, как увеличить словарный запас иностранного языка. Этот аспект имеет первостепенное значение для успеха. Студенты должны иметь высокий уровень мотивации к изучению лексических элементов. Уровень развития мотивации зависит, прежде всего, от опыта преподавателя и актуальности изучаемого материала. Суть интенсификации процессов обучения определяется как интенсификация функций сознания и подсознания в учебной деятельности. В повседневных ситуациях изучающие язык часто сталкиваются с незнакомыми словами и фразами, которые мешают их пониманию языка. Кроме того, учащиеся испытывают трудности в ситуациях, когда языковые барьеры мешают им эффективно выражать свои мысли. Тот факт, что словарь языка содержит около 300 тысяч слов, представляет только теоретический интерес для начинающего изучать этот язык. Пожалуй, главный принцип рациональной организации учебы, особенно на начальном этапе, — это экономия слов. Вам нужно научиться запоминать меньше слов, но делайте это как можно лучше.

В статье рассматривается проблемная область интенсивного обучения иностранному языку. В целях апробации разработанной методики реализуются концептуальные идеи по формированию коммуникативной компетенции на

основе расширения словарного запаса английского языка. Описаны методические и педагогические приемы работы со словарным запасом, определены механизмы, способствующие формированию психологических условий усвоения активной лексики.

Ключевые слова: коммуникативные стратегии; запас слов; лексические единицы; лексические навыки; коммуникативная компетентность; Английский; речевые упражнения

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi, dosent Gülnarə Əhmədova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.**

RAHIMA MAMMADOVA

AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY

Azadlıq küç. 20

rus.fat.126@gmail.com

MODERN TECHNOLOGIES OF TEACHING ENGLISH DISTANTLY

SUMMARY

Distance learning aids are increasingly being introduced into the educational process. Therefore, the search for innovations in the development of methods and technologies for such lessons is considered a priority. In particular, scientists are working in the following areas: increasing the intensity of lessons; expansion of content; the construction of individual trajectories for each student, taking into account his abilities and the motivational-value sphere of the personality; intensification of students' independent work.

Although distance learning has appeared relatively recently, it has already become a serious educational element, has established itself as a promising pedagogical technology. This type of training is gaining popularity thanks to a personal approach, taking into account the student's self-esteem, motivating him and using the latest technological tools in the learning process. Now, in order to further increase the effectiveness of distance learning methods, it is time to develop a holistic concept of creating tools for working with any discipline, including English.

Distance learning is a modern reality, which is an important part and addition to the traditional form of education for the modern student and expands the possibilities of classical university education. The introduction of new technologies has created new opportunities for the effective teaching of foreign languages, and the transition to online education in a very short period of time has resulted in a sharp increase in the use of technology. Students from even the most remote villages of the country have the opportunity to join classes via the Internet. As a result, the main goal is to use high-level online learning platforms and various teaching methods to support students and increase their language skills.

Keywords: e-learning, online-test, chats, English, education, distantly, teaching, Internet, foreign language.

The role of a foreign language as a means of intercultural communication is growing noticeably in the modern conditions of the socio-economic and political development of our country. Computer technologies, Internet resources, digital devices, Web 2.0 technologies, distance learning are increasingly being used in the education system. However, the unsystematic, unregulated use of modern

information technologies in the educational process reveals a pedagogical problem: teachers lack a clear understanding of what didactic, psychological and pedagogical tasks can be solved with the help of new technologies. The process of introducing distance learning into the education system in different countries has its own characteristics. It depends on the state policy of the country: either distance learning is recognized as one of the forms of obtaining education along with other forms of education, or distance educational technologies are used in the education system as a means of teaching. Let's clarify the concepts of distance learning, and distance learning technologies. 2019-2020s have become for everyone a year of changes that have arisen in connection with the developing pandemic of the new coronavirus infection. Fortunately, humanity has long invented various means for communication and information transfer. Moreover, more efficient and multitasking tools and technologies are being created every year. People subdued progress, directing it towards the development of the transmission and processing of information. Everyone can find what they need without getting lost in a huge amount of data, use the information for their own purposes and, most importantly, exchange it among themselves.

In this regard, people of many professions have to master modern methods of their work, annually improving their qualifications. As never before, this issue has become very relevant in the field of education. The teachers had to study the rules for using digital technologies in high-speed mode. In addition, the number of resources in the hands of the teacher increases every year, which adapt to the new generation of students and to the situation in the world. It also happened in 2020, there was a "revolution" in teaching methods. Nowadays, no one is surprised by online courses, a distance learning system, online testing, and video lectures. Each teacher must be able to competently and with interest convey the knowledge that he possesses. Therefore, in the education system, it is important not only to tell, but also to make it memorable, so that students remain interested in education, strive to independently learn something new for themselves, improving daily. Another problem that is urgent at all times is the lack of understanding between generations. Modern teenagers and university students use their personal gadgets every day and almost every minute. Their nervous system has adapted to quickly search for information that they can use at the same moment. A kind of system: found and applied. For this type of problem, a system of advanced learning was developed, which allows students to work and master knowledge according to the principle to which they are accustomed: quickly and profitably. For example, when studying English, students do not need to carry a huge dictionary with them to look up the translation of new words, just go to the application, type a word and after 2 seconds you can check the use of this word in combinations, listen to the pronunciation and write it into an electronic dictionary for further memorization.

What is the effectiveness and practical value of new teaching methods?

The most common forms of organizing distance education are: video lessons, video conferencing and forums. Most of the universities in our country in 2020 were able to find ways to record or deliver lectures in this format. The lessons were presented online when they were broadcast live, as well as offline when the recording was made in advance. Lectures could be recorded using exclusively a webcam and microphone. But recordings on professional equipment were also popular for brighter and clearer video pictures and good sound quality. These factors are very important when delivering lectures in this format, since students do not have the opportunity to ask again. When learning English, it is extremely important to hear teacher's pronunciation, intonation, as well as the explanation of grammatical material, which is offered in an easy-to-learn format. **(Polat, E.S., Petrov, A.E., Moiseva, M.V. Pedagogical technologies of distance learning: textbook. M.: Publishing house Academy, 2008. 392 p.)**

One interesting form of conducting a video lesson is screencast, which is a recording of the speaker's screen. It is very convenient to present the material in a similar technique, since you can clearly present it at a presentation or in any other format, while it is not necessary to see the speaker, it will be enough to use an audio track (audio recording of new words). This way of recording saves both physical and financial resources. **(Kruk, B.I., Juravleva, O.B. Using video in distance learning: for teachers/ M.: Publishing house Publishing solutions, 2017, 150p.)**

An interesting tool in the hands of some teachers turned out to be a graphic tablet, which could be used like an ordinary board, displaying information on the screen simply by drawing on it. This gadget was a great addition for video conferencing and lessons, but not all teachers could afford it. **(Sharipov, F.V., Ushakov, V.D. Pedagogical technologies of distance learning: a textbook M.: Publishing house, 2016, 304 p.).**

An important feature is also the fact that there is a choice of methods of conducting lessons and lectures. They can take place at the same time, or they can be divided in such a way that students and their teacher do not overlap in real time. This method is only possible when teaching at a distance. Consequently, when conducting such lessons, the only condition for their successful implementation is the ability to use remote access (for example, on online platforms, students can be "placed" in separate rooms (breakout rooms) to compose situational dialogues in English, without interrupting the lesson). The specificity of the subject "Foreign language" correlates with the specificity of distance learning, the main features of which are network (remote) interaction of all participants in the educational process and a relatively large volume of independent work carried out in the "Just in time" mode, interactivity, selection and structuring of educational material (authentic texts), pedagogical technologies, etc.

Working with information based on reading texts and watching videos in English allows you to use Internet resources, expanding the content of the textbook

with authentic and relevant information (recent events in the world (sports, cultural, political, etc.), texts of native speakers (speeches of political figures at conferences, seminars, information from leading television broadcasts, films, videos, electronic libraries, etc.). Actual information helps to increase motivation to learn the English language. The potential number of individual educational trajectories in this case turns out to be significantly greater than in traditional education. However, at present for the time being, not every text from Internet resources can be used in the educational process, since not all texts are suitable directly for educational purposes. It is possible to increase the volume of speech communication or the density of communication in a foreign language both orally and in writing by means of Internet technologies, (blog, forum, chat, skype, etc.), multimedia as part of the integration of full-time and distance learning; within the framework of a unified information educational environment for general and additional education, as well as in specialized training (elective course, network model of distance learning). Blogging is now widely used in education. A blog is a means for publishing materials on the web with the ability to read them, as well as a platform for distance learning. There are many servers for creating blogs, for example www.blogger.com: <http://www.ning.com>. With the help of a blog, you can solve didactic tasks such as teaching various types of reading, writing, speaking and listening. One of the requirements for the content of a modern English language textbook is the availability of tasks related to project activities. On the one hand, such tasks contribute to the development of creative, research activities, on the other hand, the formation of information and communication competence of students, since in the course of project research, as a rule, educational resources of the Internet are involved, which, in turn, require the ability to work with information. Communication with native speakers plays an essential role in the acquisition of English students. It is participation in international educational projects that makes it possible to implement communication in English with peers of foreign countries, native speakers. The current situation in higher education shows that it has become vitally important to conduct lessons using new information technologies. Note that the introduction of online learning into the educational process should not at all exclude traditional teaching methods, but only supplement them. The main goal of online learning is the formation of sustainable motivation through the active participation of students and teachers in the educational process. It is possible to ensure a qualitative improvement in the results of educational activities only with a reasonable combination of accumulated methods, personal experience and modern technologies. To practice speaking and listening skills, such technologies as Microsoft Teams, ZOOM Internet platform are used. These platforms provide the widest opportunities for organizing a video lesson: see the student (the organizer has the ability to include a video from the listener); divide the group into subgroups for practicing dialogues, monologue statements;

use a “virtual” board; show the teacher’s laptop screen; send files to students; organize student chats. On the above-mentioned platforms, “classroom” lessons are held, including such methods of work as a survey, a monologue statement, and a conversation. During the lesson, students have the opportunity to ask the teacher questions directly. To practice writing skills, such a method can be applied: on the basis of mini texts presented at the lesson, students must create a statement in writing, where they need to identify intentions, inherent in the text they wrote (for example, give a recommendation, characterize a person, etc.), as well as when writing a statement, students should use the lexical and grammatical means of various functional styles of the English language. The results of the work are also discussed in a webinar with the teacher and other students.

Moreover, when speaking about online testing it is worth noting that it has turned out to be the basic method of knowledge control among distance learning students. Can this method of assessing knowledge be considered objective? The answer is ambiguous. It is generally accepted that it is impossible to objectively assess the knowledge of students in a distance learning environment. I think that many will agree with this statement, since students will not perform tasks using only their own memory and intelligence, therefore, classic online tests with multiple or single correct answers and a time limit are used. Such answers do not need to be checked (they are checked by the system itself), and also to give extra time to complete control tasks. (**Dorofev, A.S., Sosinskaya, S.S. Models of the training course in the development of distance learning systems. M.: Synergy Publishing House, 2007. 13p.**).

Distance learning, individualized in nature, should not exclude direct communication and collaboration with the teacher and other partners. It is important to ensure prompt and systematic interaction with the leading teacher of the lesson, consultant coordinators, organize group work with other lesson participants on the type of cooperative learning, using all the variety of problematic, research, search methods in the lesson of working on training modules. The system for monitoring the assimilation of knowledge and methods of cognitive activity by students, the ability to apply the knowledge gained in various problem situations should be complex and built both in the form of operational feedback (through the organization of an operational appeal to a teacher or consultant) and in the form of delayed control (for example, at test).

Any distance learning model should provide for a flexible combination of students learning information, selected from various resources on their own, with the study of teaching materials specially developed for the lesson. When building a modern distance learning course for foreign languages, the following conceptual pedagogical provisions are of particular importance.

At the center of the distance learning process is the independent cognitive activity of the student: independent work on mastering various types of speech activity, the

formation of skills and abilities. (Polat, E.S., Bukharkina, M. Y., Moiseva, M.V. **Theory and practice of distance learning: textbook. M.: Publishing Center Academy, 2004. 416 p.).**

With distance learning, the student must not only have user skills in working with a computer, but also possess methods of working with authentic information from Internet sources. This presupposes possession of various types of reading (studying, searching, introductory), the ability to work with electronic reference books and dictionaries. Self-acquisition of knowledge should not be passive. The student must be involved in active cognitive activity, which certainly involves the use of acquired knowledge to solve communication problems, including in joint creative activities in groups. Learning English is a continuous process for information saturation. The use of Internet technology in English as a direction meets all requirements, as it fully realizes the right to free information for every participant in the educational process. (Lysenkova, S.N. **The method of anticipatory teaching: M.: Publishing House 1988. 192p.).**

Distance education, which combines all the innovations in the education system, opens wide prospects for school education. However, the importance of distance learning in the education system becomes more serious only when it is combined with other teaching aids, such as printed materials and multimedia equipment. New technologies have proven to play an important role in transmitting listening and video materials to students, which are an integral part of language skills. High school teachers have repeatedly encountered students who are fluent in the grammar of the language, have a certain vocabulary, but have poor pronunciation and speech, and in some cases even incomprehensible. The situation was due to the lack of a test system on the one hand, and technical equipment in remote areas on the other, resulting in the students not being able to understand the language of either the teacher or their peers. Experience has shown that in just one month, students who use audio and video materials develop their pronunciation and, in some cases, are completely free of speech defects. This fact once again proves the importance of listening to audio materials in class. Thanks to new technologies, the same text can be listened to as much as desired in three speed modes (slow, normal and fast). As a result, it allows students with different levels of knowledge to choose the frequency that suits them or desires, and gradually prepares them for a faster level. Even when classes are conducted online, the teacher can not only provide students with listening materials according to the curriculum, but also provide them with selected audio assignments according to the students' wishes, which is undeniable. It is an indisputable fact that education based on interest is the essence of academic success.

So, we can conclude that the distance learning system is effective, but not ideal and requires more detailed study together with students. Lack of motivation, personal contact with teachers leads to a drop in the threshold for stressing the mental forces of students, which began to replace the time allotted for training with

other activities. The year that fell on the new freshmen turned out to be the most unusual in the history of education. In addition to changing their usual place of study, they had to immediately adapt to new technologies and methods of teaching. Not everyone was able to quickly navigate and continue to actively engage in the study of English. We hope that in 2021 the picture will change for the better and students will be able to normalize their schedule with interest in studying at the university. So, main conclusions are:

1. Distance learning is a motivating factor in the study of English, contributes to the achievement of personal, subject learning outcomes and, ultimately, the achievement of the goal of teaching English: the formation of communicative competence.

2. Distance learning contributes to the implementation of modern educational paradigms such as individualization and differentiation of educational activities, self-education and self-development of students.

3. The introduction of information and communication technologies in teaching English reveals a pedagogical problem. Pedagogical science is faced with the task of methodological mastering of existing modern teaching aids, researching new technical means that are promising in teaching English.

Reference

1. Dorofev, A.S., Sosinskaya, S.S. Models of the training course in the development of distance learning systems. M.: Synergy Publishing House, 2007. 13p.
2. Kruk, B.I., Juravleva, O.B. Using video in distance learning: for teachers/ M.: Publishing house Publishing solutions, 2017, 150p.
3. Lysenkova, S.N. The method of anticipatory teaching: M.: Publishing House 1988. 192p
4. Polat, E.S., Bukharkina, M. Y., Moiseva, M.V. Theory and practice of distance learning: textbook. M.: Publishing Center Academy, 2004. 416 p.
5. Polat, E.S., Petrov, A.E., Moiseva, M.V. Pedagogical technologies of distance learning: textbook. M.: Publishing house Academy, 2008. 392 p.
6. Sharipov, F.V., Ushakov, V.D. Pedagogical technologies of distance learning: a textbook M.: Publishing house, 2016, 304 p.

R.V.MƏMMƏDOVA

İNGİLİS DİLİNİN MƏSAFƏDƏN TƏDRİSİNİN MÜASİR ÜSULLARI XÜLASƏ

Distant təhsil vasitələri təhsil prosesinə getdikcə daha çox daxil edilir. Ona görə də belə dərslərin metod və texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasında yeniliklərin axtarışı prioritet hesab olunur. Xüsusilə, bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçılar aşağıdakı istiqamətlərdə işləyirlər: dərslərin intensivliyinin artırılması; məzmunun genişləndirilməsi; hər bir tələbə üçün onun qabiliyyətlərini və şəxsiyyətin motivasiya-dəyər sferasını nəzərə alaraq fərdi trayektoriyaların qurulması; tələbələrin müstəqil işlərinin intensivləşdirilməsi.

Distant təhsil nisbətən yaxınlarda meydana çıxsada, o, artıq ciddi təhsil elementinə çevrilmiş, perspektivli pedaqoji texnologiya kimi özünü təsdiq etmişdir. Bu tip təlim tələbənin özünə hörmətini nəzərə almaq, onu həvəsləndirmək və təlim prosesində ən son texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə fərdi yanaşma sayəsində populyarlıq qazanır. İndi distant təhsil metodlarının effektivliyini daha da artırmaq üçün ingilis dili də daxil olmaqla istənilən fənnlə işləmək üçün müvafiq vasitələrin yaradılmasının vahid konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasının vaxtı çatıb.

Distant təhsil müasir tələbə üçün ənənəvi təhsil formasının vacib hissəsi və əlavəsi olan və klassik universitet təhsilinin imkanlarını genişləndirən müasir reallıqdır.

Yeni texnologiyaların tətbiqi xarici dillərin səmərəli tədrisi üçün yeni imkanlar yaratmış, çox qısa müddətdə onlayn təhsilə keçid texnologiyadan istifadənin kəskin artması ilə nəticələnmişdir. Ölkənin ən ucqar nöqtəsindən belə öyrəncilər internet vasitəsilə dərslərə qoşulmaq imkanı əldə edə bilirlər. Nəticədə əsas məqsəd tələbələrə dəstək olmaq və onların dil biliklərini artırmaq üçün yüksək səviyyəli onlayn təlim platformalarından və müxtəlif tədris üsullarından istifadə etməkdir.

Açar sözlər: e-öyrənmə, onlayn-test, İngilis dili, təhsil, distant, tədris, İnternet, xarici dil

P.B.МАМЕДОВА

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ДИСТАНЦИОННОГО ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Инструменты дистанционного обучения все чаще включаются в образовательный процесс. Поэтому поиск нововведений в разработке методов и технологий таких уроков является приоритетом. В частности, исследователи, работающие в этой области, работают по следующим направлениям:

повышение интенсивности уроков; расширение контента; построение индивидуальных траекторий для каждого ученика с учетом его способностей и мотивационно-ценностной сферы личности; интенсификация самостоятельной работы студентов.

Хотя дистанционное образование появилось относительно недавно, оно уже стало важным элементом образования и зарекомендовало себя как многообещающая педагогическая технология. Этот вид обучения набирает популярность благодаря индивидуальному подходу, который учитывает самооценку студента, мотивирует его и использует в процессе обучения новейшие технологические средства. Пришло время разработать единую концепцию создания подходящих инструментов для работы с любым предметом, включая английский, чтобы еще больше повысить эффективность методов дистанционного обучения.

Дистанционное образование - это современная реальность, которая является важной частью и дополнением традиционной формы обучения современного студента и расширяет возможности классического университетского образования.

Внедрение новых технологий создало новые возможности для эффективного обучения иностранным языкам, а переход к онлайн-обучению за очень короткий период времени привел к резкому увеличению использования технологий. Даже из самых отдаленных уголков страны ученики могут получить доступ к урокам онлайн. В результате основной целью является использование платформ онлайн-обучения высокого уровня и различных методов обучения для поддержки студентов и повышения их языковых навыков.

Ключевые слова: электронное обучение, онлайн-тестирование, английский язык, образование, дистанционный, обучение, Интернет, иностранный язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevil Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

КАМАЛЯ ГАДЖЫ ГЫЗЫ НАБИЕВА
д.ф.ф.н (Гянджинский Государственный Университет)

ЛИНГВО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ НАУЧНОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

В качестве объекте обучения мы избрали устную научную монологическую речь, так как считаем, что, во-первых, научной речи в большей мере присуща монологическая форма речи, нежели диалогическая, во-вторых, монологическая речь более сложная форма по сравнению с диалогической.

Как и письменная, устная научная монологическая речь характеризуется строгим, логическим изложением мысли, точностью языковых средств (лексика научного стиля устной и письменной речи используется в ее прямом, предметно-логическом значении), отсутствием эмоционально-экспрессивной окраски, изобразительно-выразительных средств. Конечно, при обучении необходимо считаться и с речевыми особенностями, обусловленными характером устного существования научной речи.

Согласно принятым нами трем этапам в процессе формирования навыков монологической речи, нам представляется целесообразным выделить упражнения трех типов: языковых, рече-подготовительных и речевых.

Ключевые слова: монологическая речь, устная речь, русский язык, методика, научный текст.

Эта практическая жизненная необходимость предопределяет и высокую роль русского языка. Выпускник вуза должен владеть русским языком не только как средством общения в повседневной жизни, но и в сфере избранной им специальности. Оказываясь в определенных жизненных ситуациях, обязанных производственной деятельностью, специалист должен уметь делать сообщения, давать описания, рассуждать, аргументировать, т.е. в конечном итоге уметь логично, последовательно, правильно оформляя, выражать свои мысли по тому или иному вопросу, связанному с конкретной темой, используя научный стиль речи.

Как отмечают исследователи, для научного стиля наиболее характерна монологическая речь, и обучение ей должно занять соответствующее место в практической курсе русского языка.

Многолетние наблюдения и специально проведенная экспериментальная проверка показали, что студенты неязыковых вузов не владеют научной монологической речью, у них нет закрепленных навыков использования необходимых видов монолога в определенных речевых ситуациях, навыков аргументации и доказательств на русском языке.

Создавшееся положение, по нашему мнению, объясняется отсутствием программ, учебников и учебных пособий, предназначенных для специальных неязыковых вузов и отражающих их специфику. Это приводит к тому, что преподавание практического курса русского языка в неязыковых вузах осуществляется без программной установки на специальное обучение особенностям научной речи, специфичной в языковом и стилистическом отношении. Обучение зачастую сводится к повторению школьной нормативной грамматики и в лучшем случае – изучению специальной лексики и терминологии.

Вопросы обучения нерусских студентов научной речи на материале специальности получает все большее освещение в научно-методической литературе. Следует отметить, однако, что в большинстве своем указанные работы посвящены методике обучения научному стилю речи студентов-иностранцев или студентов, изучающих иностранные языки. Мы же имеем дело с иным контингентом учащихся, с другой языковой основой, лексической базой и уровнем подготовки. В имеющихся исследованиях чаще всего затрагиваются общие вопросы обучения русскому языку студентов неязыковых вузов с учетом их будущей специальности или обращается внимание на усвоение учащимися специальной лексики как на один из способов обогащения словаря студентов. Специальных же исследований по проблеме обучения научной монологической речи студентов национальных групп неязыковых вузов пока нет.

Жизненная важность и актуальность проблемы обучения русской научной монологической речи студентов неязыковых вузов, неразработанность этого вопроса в научно-методической литературе определили выбор темы исследования.

Известно, что наиболее ярко особенности научного стиля проявляются на уровне синтаксиса, который отличается особой сложностью. Как указывает проф. С.Г.Бархударов: “Научный стиль литературного языка отличается не только специфическим словоупотреблением, но и структурными и синтаксическими особенностями” [1,18].

Следовательно, встает необходимость осуществлять обучение научной монологической речи на конкретном языковом материале, т.е. на синтаксических конструкциях, специфичных для научного стиля речи.

Исходная рабочая гипотеза исследования была сформулирована следующим образом: если обучение студентов-азербайджанцев научной монологической речи строить на специальном языковом материале путем не этапной реализации различных видов языковых, рече-подготовительных и речевых упражнений, данных в определенной системе (с преимущественным вниманием к речевым упражнениям), то возможно добиться поставленной цели – обучить студентов научной монологической речи.

Для проверки этой гипотезы необходимо было решить следующие задачи:

- 1) изучить особенности монологической речи, определить те её виды, обучение которым необходимо и возможно в условиях национального вуза технического профиля;
- 2) определить место и время обучения устной научной монологической речи в практическом курсе русского языка в неязыковых вузах;
- 3) отобрать минимум языкового (синтаксического) материала для обучения нерусских студентов научной монологической речи;
- 4) разработать рациональную систему работы по обучению студентов научной монологической речи;
- 5) экспериментально проверить целесообразность и эффективность предлагаемой системы работы.

Данные выдачи решаются на материале атрибутивных конструкций. Это обусловлено тем, что они, как указывают и исследователи [2] наиболее частотны в научной речи, и вследствие имеющихся несоответствий и расхождений при передаче их значений в русском и узбекском языках представляют значительные трудности для студентов-азербайджанцев.

Монологическая речь как одна из разновидностей устной речи отличается целым рядом специфических черт. Она характеризуется тем, что в ней «... тема сообщения исходит не из стимулов собеседников и не из ситуации сообщения, а из внутреннего замысла человека, формулирующего это сообщение, из мыслей субъекта, из того содержания, которое этот субъект хочет передать в развернутом высказывании» [3,37].

В структурном отношении монологическая речь в отличие от диалогической характеризуется плановостью, связностью и относительной длительностью высказывание. Связное монологическое высказывание можно рассматривать с двух точек зрения: с точки зрения его содержания и с точки зрения выражения. Если в плане содержания «связная речь – это такая речь которая может быть вполне понята на основе её собственного предметного содержания» [4,359], то в плане выражения – это речь, которая может быть правильно воспринята слушающим лишь при условии полной лингвистической адекватности и синтаксически законченном оформлении.

Монологу свойственны развернутость предложений и развернутость высказанной мысли которая обеспечивается последовательной связью предложений между собой.

С точки зрения современной психологии овладение речью рассматривается как последовательное формирование на основе знания первичного умения, навыка, вторичного (сложного) умения. Под первичным умением понимается «... возможность совершить данное действие при условии концентрации на нем произвольного внимания», под вторичным умением

понимается «... совершенное владение каким-либо навыком, совершенное выполнение какого-либо действия в плане слепопроизвольного внимания» [4,359] . С этих позиций овладение научной монологической речью как определенным видом речевой деятельности предполагает формирование у студентов первичного умения, навыка и вторичного (сложного) умения, которое является конечным результатом процесса обучения.

Работая над развитием навыков связной научной монологической речи нерусских студентов, преподаватель должен в конечном итоге научить их логично, последовательно, правильно выражать свои мысли в монологической форме, выбрать необходимый для данной речевой ситуации тип монолога.

Основываясь на работе акад. В.В.Виноградова [5], мы выявили и определили вид монолога, обучение которому необходимо и возможно в условиях национального неязыкового вуза. Это монолог сообщающий (повествовательный) с его разновидностями –сообщением, описанием, рассуждением. Эти разновидности монолога взаимосвязаны и взаимообусловлены и представляют собой образцы неподготовленной речи, основанной на приобретенных навыках подготовленной речи.

При обучении устной научной монологической речи овладение навыками неподготовленной речи является конечной целью учебной работы. Однако, как показывают наши наблюдения, достичь этой конечной цели из занятий по русскому языку в неязыковом вузе, где обучение ведется в пределах ограниченного учебного времени, практически невозможно. Решение этой задачи осложняется еще и тем, что студенты не имеют устойчивых навыков владения научной монологической речью на родном языке, т.е. исключается возможность транспозиции.

Поэтому мы предлагаем на первом этапе обучения научной монологической речи ограничиться развитием навыков «тематически подготовленной речи», при которой наличествует подготовленная речь с элементами переработки заданного содержания и изменением языкового материала для новой цели. Так как эта форма речи сближается по своим параметрам с неподготовленной речью (возможны собственная интерпретация чужих мыслей, изменение и комбинация языкового материала), то становится очевидным, что тематически подготовленная речь может явиться связующим звеном, предполагающий переход от подготовленной к неподготовленной речи.

Обучение научной монологической речи в национальной студенческой аудитории возможно на конкретном языковом материале, т.е. на синтаксических конструкциях, специфичных для научного стиля.

Литература

1. Бархударов С.Г. Основные проблемы преподавания русского языка в национальных группах вузов. "Русский язык в национальной школе", 1964, № 2.
2. Бах С.А. Некоторые наблюдения над определительными конструкциями в художественном и научном стилях современного русского литературного языка. В кн.: «Вопросы стилистики», вып.1, Саратов, Изд-во Саратовского ун-та, 1962;
3. Лурия А.Р. Словесная система выражения отношений. Курс общей психологии. М., 1965.
4. Артемов В.А. Курс лекций по психологии. Харьков, Изд-во Харьковского ун-та, 1958.
5. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, В., Изд-во АПН СССР, 1963.

KƏMALƏ NƏBİYEVƏ TƏLƏBƏLƏRƏ ELMİ MONOLOJİ NİTQİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN LİŊVOMETODİK ƏSASLARI XÜLASƏ

Araşdırmanın obyektı olaraq biz şifahi elmi monoloji nitqi seçmişik. Birincisi, elmi nitqə geniş mənada nitqin monoloq forması xasdır, ikincisi, monoloji nitq dioloji nitqlə müqayisədə daha mürəkkəb formadır. Şifahi elmi monoloji nitq fikrin ciddi, məntiqi çatdırılması ilə, dil vasitələrinin (şifahi və yazılı nitqdə elmi üslubun leksikası birbaşa, predmetli – məntiqi mənada istifadə olunur) dəqiqliyi ilə səciyyələnir. Burada emosional- ekspressiv çalarlara, bədii təsvir vasitələrinə yer verilmir. Əlbəttə, tədris zamanı şifahi elmi nitqin xarakteri ilə şərtlənmiş nitq xüsusiyyətləri ilə hesablamaq lazımdır.

Elmi nitqin şifahi formalarının, ixtisas üzrə mətnlərin linqvistik təhlili göstərir ki, şifahi elmi monoloji nitqi mənimsəməsi üçün terminoloji xarakterli əsas leksik vahidləri bilmək, isimlərin feildən yaranma qaydalarını bilmək, öz nitqində təktərkibli cümlələrdən ismi və feli xəbər konstruksiyalı cümlələrdən və s. istifadə etmək vacibdir.

Monoloji nitqin formalaşması üç mərhələdən ibarət olub, üç tip tapşırıqlardan istifadə olunur: dil, nitq hazırlığı və nitq üzrə tapşırıqlar.

Açar sözlər: monoloji nitq, şifahi nitq, rus dili, metodika, elmi mətn

KAMALA NABIEVA

**LINGUO-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS
OF TEACHING STUDENTS
A SCIENTIFIC MONOLOGUE SPEECH**

Summary

As the object of we have chosen oral scientific monologue. First, scientific speech is characterized by a monologue form of speech in the broadest sense, and second, monologue speech is a more complex form than diological speech. Oral scientific monologue speech is characterized by a serious, logical delivery of ideas, the accuracy of language means (lexicon of scientific style in oral and written speech is used in a direct, subject-logical sense). Emotional-expressive shades and means of artistic description are not included here.

Of course, it is necessary to calculate the characteristics of speech conditioned by the nature of oral scientific speech during teaching. Linguistic analysis of oral forms of scientific speech, texts on the specialty shows that in order to master oral scientific monologue, to know the basic lexical units of terminological nature, to know the rules of formation of nouns from verbs, nouns and verb constructions, etc. It is important to use. The formation of monologue speech consists of three stages, using three types of tasks: language, speech preparation and speech tasks.

Key words: monologue speech, verbal speech, Russian language, metodic, scientific text.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

***Rəyçi: filologiya elmləri doktoru professor Rüstəm Kamal
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur***

HƏQİQƏT MEHDİYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
hmehtiyeva@internet.ru

ALMAN DİLİNDƏ SƏHVLƏRİN TEZAURUSU

Xülasə

İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə tələbə etdiyi səhvin səbəbini nə qədər tez bilsə, ondan daha tez yaxa qurtarar. Bununlada lazımı bacarıq və vərdişlərə vaxtında yiyələnər.

Məqalənin əsas məqsədi tələbələrin yazılı və şifahi nitqində etdiyi tipik səhvləri öyrənməkdir. Buna görə də elə bir tədris metodundan istifadə etmək lazımdır ki, o, tələbəni müstəqil müşahidəyə təhrik etsin, dil hadisələrini müəyyənləşdirsin, tipik səhvlərin səbəbini aydınlaşdırsın və onlardan yaxa qurtarmaq yollarını axtarıb tapsın. Səhvlərin tezaurusu linqvistik məhsul deyil. O, fəaliyyətin metodik tədqiqatıdır. :

Bu məqalədə səhvlər tezarusuna çox ciddi yanaşılır. Məqalədə Alman dilinin mənimsənilməsi prosesində müxtəlif səbəblərdən doğan səhvlər göstərilir və qrammatik, leksik və orfografik səhvlər olaraq qruplaşdırılır. Tipik səhvlər üzərində nə qədər çox işlənərsə, onun səmərəsi bir o qədər çox olar.

Açar sözlər: tipik səhvlər, səhvlərin müəyyənləşdirilməsi, tipik səhvlərin “tezaurusu”, tədris metodu, dil hadisələri

Əgər iki dilin, özü də təzadlı dilin qarşılaşdırılması ilə interferensiya hallarını qabaqcadan dəqiq və tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olsaydı, onda biz yalnız müqayisə yolu ilə bu məsələni həll edərdik və metodik planda alman dilinin tədrisində ortaya çıxacaq və ya çıxa biləcək səhvləri qabaqcadan müəyyənləşdirərdik. (1,28 s)

Ancaq bu səhvləri qabaqcadan demək mümkün olmadığından burada öz təcrübəmizə müraciət edib, tipik səhvlərin tezarusunu, kolleksiyasını veririk.

Səhvlərin tezaurusu linqvistik məhsul deyil, o, fəaliyyətin metodik tədqiqatıdır. Səhvləri linqvistikanın köməyi ilə izah edib etməməyimizdən asılı olmayaraq, biz səhvlər tezaurusuna ciddi yanaşırıq.

Biz dilin şüurlu şəkildə öyrənilməsi prinsipindən çıxış edir və qrammatik formalar arxasında dilin məna məzmununu görürük. Tələbə ünsiyyətə hansı dil vasitəsilə çatmaq bacarığına malikdir və o, buna necə nail olur? Bu sualı əsas götürüb çoxillik pedaqoji fəaliyyətimdə Azərbaycan auditoriyasında ildən – ilə müşahidə etdiyimiz tipik səhvlər tezarusunu tərtib etməyə çalışmışam. Sözsüz bu tezaurusu hər bir alman dili mütəxəssisi təkmilləşdirə və genişləndirə bilər. Tipik səhvlər üzərində nə qədər çox işlənərsə, onun səmərəsi bir o qədər çox olar.

Tezaurusun tərtibi üçün hər tədris ilində dərs dediyimiz və həmçinin dərs demədiyimiz onlarla tələbənin şifahi və yazılı nitqini izləmiş, onların nitqini qeydə almış, ev tapşırıqları, kontrol yazı dəftərlərini və sairə yoxlamaqla yanaşı səhvlər üzərində müşahidə aparmış və nəhayət, “səhvlər aləmidən” ən tipik, xas olanlarını seçib, “tipik səhvlər kolleksiyası” və daha doğrusu “tezaurus” tərtib olunub. Bu kolleksiyadan müəyyən hissələri verməyi məqsəduyğun hesab edirəm.

İsim bəhsi üzrə

Cinsin düzgün müəyyən olunmaması:

die Tochter	*das Tochter
das Flugzeug	*der Flugzeug
die Kuh	*der Kuh
das Fenster	*die Fenster
die Zeit	*der Zeit
das Bier	* der Bier
eine Stadt	* ein Stadt
sein Name	* seine Name
diese Frau	*dieses Frau
in der Schule	* im Schule
in den Hof	*ins Hof

Sie ist ein schönes Mädchen. *Sie ist eine schöne Mädchen

Heute ist der 8. März. *Heute ist die 8. März

Halın düzgün müəyyən olunmaması.

Der Mann hatte den größten Wunsch, seine Frau zu sehen

*Der Mann hatte der größten Wunsch, seine Frau zu sehen

Hallanmaya düzgün riayət edilməməsi:

Ich will alles, was ich am Herzen habe, erzählen.

*Ich will alles, was ich am Herz habe, erzählen.

Ich sah einen Menschen.

*Ich sah einen Mensch.

Seine Frau gab ihm einen Brief.

*Seine Frau gab ihm ein Brief.

Wir müssen diesen Text bis zum Ende übersetzen.

*Wir müssen dieser Text bis zum Ende übersetzen.

Erkläre diesem Jungen seine Aufgabe.

*Erkläre diesem Junge seine Aufgabe.

Ich lese meinem Kameraden den Brief meines Vaters.

*Ich lese meinem Kamerad den Brief meines Vaters.

Da sah Ali einen Mann.

*Da sah Ali ein Mann.

In den Schränken stehen viele Bücher.

*In den Schränken stehen viel Bücher.

Uzlaşmanın düzgün müəyyən olunmaması.

Die Kinder sangen neue Lieder.

*Die Kinder sang neue Lieder.

Die Studenten sprangen ins Wasser.

*Die Studenten sprang ins Wasser.

Ich beherrsche viele Sprachen.

*Ich beherrsche viele Sprache.

Cəmin sonluqlarının düzgün müəyyən olunmaması.

Vögel sangen Lieder.

*Vögeln sangen Lieder.

Ich habe viele Freunde.

*Ich habe viele Freunden.

seine Werke

*seine Werken.

Orfoqrafik səhvlər

der Mann

*der Man

der Korridor

*der Koridor

die Kartoffeln

*die Kartoffeln

die Kontrollarbeit

*die Kontrolarbeit

“h” hərfinin düşməsi halları:

die Wahrheit

*die Warheit

die Bahn

*die Ban

der Sohn

*der Son

„ie“ – nin “i” ilə əvəz olunması və ya əksinə”i” –nin “ie” ilə əvəz olunması.

Unterricht

*Unterrieht

Krieg

*Krig

Maschine

*Maschiene

Schriftsteller

*Schrieffsteller

Yanaşı gələn muxtəlif samitlərə samit və ya sait əlavə edilmə halları:

die Zimmer	* die Zimmern
die Kinder	*die Kindern
ein Mantel	*ein Mantel
die Kartoffeln	*die Kartoffelin

“v” hərfinin “w” həriflə qarışdırılması halları:

November	* Nowember
Kriegsinvalide	*Kriegsinwalide
Blumenvase	*Blumenwase

“qu” hərf birləşməsinin səhv yazılması halları:

Bequemlichkeiten	*Beguemlichkeiten
Qualität	*Gualität
Urquelle	Urguelle

„ß“- in “s”, “ss”- lə əvəz olunması halları:

Großvater	*Grosvater
Eiweiß	*Eiweiss
Gefäß	*Gefäss

İsimlərin kiçik hərflərlə yazılması:

Sohn	*sohn
ohne Lachen	*ohne lachen
vor dem Einsteigen	*vor dem einsteigen

Mürəkkəb və düzəltmə isimlərin tərkib hissələrinə parçalanması:

ein Blumenstrauß	*ein Blumen Strauß
Oberschenkel	*Ober Schenkel
Nervensystem	*Nerven System
Frauenarzt	*Frauen Arzt
Sprechstunde	*Sprech Stunde

Yanlış mürəkkəb isimlərin düzəldilməsi:

das kulturelle Zentrum	*das Kulturellzentrum
der großartige gotische Dom	*der großartige Gotischedom

Umlautun atılması:

Stück	*Stuck
Bäume	*Baume
Häuser	* Hauser
Gespräch	*Gesprach

“ver” prefiksinin səhv yazılması:

Fehlervverbesserung	*Fehlerferbesserung
---------------------	---------------------

Artikl

Artiklin səhv işlənməsi halları:

Ich lese ein Buch von einem deutschen Autor.

*Ich lese das Buch vom deutschen Autor.

In diesem Auditorium sehen wir sechs Tische, eine Tafel, viele Stühle und eine Lampe.

*In diesem Auditorium sehen wir sechs Tische, die Tafel, Stühle und eine Lampe.

in einem kleinen Zimmer

*in kleinem Zimmer

das andere Kind

*anderes Kind

Sifətin hallanmasında olan təhriflər:

der bekannte Mann

*der bekannter Mann

der junge Mann

*der junger Mann

die süßen Kirschen

*die süße Kirsche

in jeder großen Stadt

*in jeder groß Stadt

Sifətin qüvvətli hallanmasında olan səhvlər:

aus verschiedenen Ländern

aus verschiedene Ländern

Başqa hallanma növlərində olan səhvlər:

ein reicher Mann

*ein reiche Mann

eine alte Frau

*ein alte Frau

in einem kleinen Zimmer

*in einem kleinem Zimmer

Die Wohnung hatte einen großen Korridor.

*Die Wohnung hatte ein großer Korridor.

der zweite Sohn

*der zweiten Sohn

Das war sein großer Wunsch.

*Das war seine großer Wunsch

Sifətin dərəcələrində olan səhvlər:

Er war der älteste Sohn in der Familie.

*Er war ein größerer Sohn in der Familie.

orfoqrafik səhvlər:

älter

*elter

vollwertig

*wollvertig

selbständig

*selbstendig

freudig	*freudich
schön	*shön
ehrlich	*errlich

Əvəzlilər

Şəxs əvəzliləri. Janlış hallandırma halları:

Er sah sie. *Er sah ihnen.

mit ihr *mit sie

Wer hat Ihnen geholfen?

*Wer hat ihnen geholfen?

Entschuldigen Sie mich!

*Entschuldigen Sie mir!

Machen Sie das Fenster auf!

*Machen sie das Fenster auf!

Cinslərin qarışdırılması halları:

Ein Mann steht da. Er wartet.

*Ein Mann steht da. Sie wartet.

Mein Zimmer ist groß. Es hat drei Fenster.

*Mein Zimmer ist groß. Er hat drei Fenster.

Yiyəlik əvəzliləri.

İsimlə cinsin uzlaşmaması və ya səhv hallanma halları:

Ich halte das Buch mit meinen Händen.

*Ich halte das Buch mit meine Hände.

Er glaubte seinen Ohren nicht.

*Er glaubte seine Ohren nicht.

Endlich sagte er seinen Namen.

*Endlich sagte er seiner Namen.

seine Frau, seine Mütze

*sein Frau, sein Mütze

Ihr Vater kam, weil er seine Tochter sehen wollte.

*Ihr Vater kam, weil er sein Tochter sehen wollte.

Sie zog ihren Mantel an.

*Sie zog ihr Mantel an.

Cinsin qarışdırılması və səhv hallanma halları:

Sie erzählte über ihre Tochter.

*Sie erzählte über seine Tochter.

Sie verstand ihren Fehler.

*Sie verstand seine Fehler.

Wo hast du deine Sommerferien verbracht?

*Wo hast du seine Sommerferien verbracht?

Sie sagte ihrer Lehrerin.

*Sie sagte seiner Lehrerin.

Sual əvəzlilikləri. Sual əvəzliliklərinin təhrifi və uzlaşması.

Was besucht Leyla?

*Wo besucht Leyla?

Wo arbeitete Ali?

*Wohin arbeitete Ali?

Was besuchten die Kinder?

*Wohin besuchten die Kinder?

Wie viel Monate hat das Jahr?

*Welche Monate hat das Jahr?

Wer kam eines Tages?

*Wer kamen eines Tages?

Was ist heute?

*Heute ist was?

Başqa əvəzliliklərin işlənməsində təhrif halları.

nach einigen Stunden

*nach einiger Stunden

Ich fand einen Weg.

*Ich fand ein Weg.

in diesen Häusern

*in diesem Häusern

Ich benutzte jeden Augenblick.

*Ich benutzte jeder Augenblick.

viel Zeit

*viele Zeit

Er legte es unter seinen Kopf.

*Er legte unter seinen Kopf.

Say

Uzlaşmama halları, tarix və sayda təhriflər.

6 Millionen; zwei Palmen

*6 Million; zwei Palme

Es war im April 2015;

*Es war im April im 2015

Da brachte er drei Bücher;

*Da brachte er drei Buch

Orfoqrafik səhvlər

drezehn

*dreizen

um 3Uhr

*um 3. Uhr

das siebte Kreuz

*das siebente Kreuz

10 Bücher

*10. Bücher

in der 8. Klasse

*in der 8 Klasse

Ich bin 17 Jahre alt

*Ich bin 17. Jahre alt

Sözönlər

Halın düzgün müəyyən olunmaması halları:

Er saß unter einem Baum.

*Er saß unter ein Baum.

Sie lagen in der Sonne.

*Sie lagen in die Sonne.

Er legte es unter den Stein.

*Er legte es unter der Stein.

Legen Sie es auf den Tisch.

*Legen Sie es auf dem Tisch.

Sie fand in der Zeitung einen interessanten Artikel.

*Sie fand in die Zeitung einen interessanten Artikel.

Nicht weit von ihnen unter einem Baum saß ein Junge.

*Nicht weit von ihnen unter einen Baum saß ein Junge.

Sözönlərin düzgün seçilməməsi halları:

Er besuchte die Musikschule.

*Er besuchte in die Musikschule.

Er kam nach Hause.

*Er kam zu Hause.

Sie gingen ins Theater.

*Sie gingen nicht im Theater.

Er stand an der Tür. *Er stand auf der Tür
In diesem Buch spricht man ... * In diesem Buch spricht man ...

Fel bəhsi üzrə

İdarənin düzgün müəyyən olunmaması:

Er fragte ihn. *Er fragte zu ihm. Er fragte von ihm.
Er trug einen Sack. *Er trug ein Sack.
Er hatte keinen Großvater. *Er hatte kein Großvater.
Sie sah einen großen Fisch. *Sie sah einen großer Fisch.
Das Schiff näherte sich dem Ufer. *Das Schiff näherte sich das Ufer.
Sie wartete auf ihn. *Sie wartete ihn.
Dann schrieb der Mann einen Brief an den Professor.
*Dann schrieb der Mann ein Brief an den Professor.

„sich“ əvəzləyinin düşməsi və ya səhv işlənməsi:

Wir beschäftigen uns. *Wir beschäftigen sich.
Sie näherten sich dem Felsen. *Sie näherten dem Felsen.
Er beschloß sich an ihn zu wenden. *Er beschloß sich an sich zu wenden.

Ayrılan prefikslərin düşməsi:

Die Männer suchten alle Häuser durch. *Die Männer suchten alle Häuser
Sie nahmen ihren Plätze ein. *Sie nahmen ihren Plätze.

Zaman formasının düzgün işlədilməməsi.

Der Knabe lief nach Hause und erzählte alles.
*Der Knabe lief nach Hause und erzählt alles.
Ich habe jetzt drei Bücher.
*Ich hatte jetzt drei Bücher.

Məsdərin düzgün işlədilməməsi.

Er ging spazieren. *Er ging zu spazieren.
Den Text müssen wir lernen. *Den Text müssen wir zu lernen.
Er beschloss, an die Front zu gehen. *Er beschloss, an die Front gehen.

Orfoqrafik səhvlər.

nahm *nam verdiente *verdinte
schrieb *schrib erzählte *erzälte

Söz sırası

Sadə nəqli cümlələrdə (xüsusən “dann”, “aber”, “darum” bağlayıcılarından sonra) və sual cümlələrində söz sırsının pozulması.

Aber er ist nicht gekommen. *Aber ist er nicht gekommen.
Dann kam er nach Istanbul. *Dann er kam nach Istanbul.
Eines Tages war seine Frau krank. *Eines Tages seine Frau war krank.
Ich habe dieses Buch nicht gelesen. *Ich habe nicht gelesen dieses Buch.
Ich kann einen Satz nicht übersetzen. *Ich kann nicht übersetzen einen Satz.
Darum denke ich. *Darum ich denke.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə söz sırasının pozulması. (xüsusən “aber”, “deshalb”, und bağlayıcılardan sonra) halları.

Er fragte uns etwas, aber wir verstanden ihn nicht.

*Er fragte uns etwas, aber verstanden wir ihn nicht.

Meine Mutter ist krank und ich muß in die Apotheke gehen.

*Meine Mutter ist krank und muß ich in die Apotheke gehen.

Bald kamen alle Studenten, aber alle Türen waren geschlossen.

*Bald kamen alle Studenten, aber waren alle Türen geschlossen. (2, 44 s.)

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə söz sırasının pozulması (als, wenn bağlayıcılarının qarışdırılması ilə yanaşı daß bağlayıcısının düşməsi) halları.

Als Ahmed ins Zimmer treten wollte, stand hier seine Mutter.

*Wenn Ahmed wollte ins Zimmer treten, hier stand seine Mutter.

Als der Krieg begann, war sie Krankenschwester.

*Wenn der Krieg begann, war sie Krankenschwester.

Ich habe so verstanden, dass das Wort im Plural ist.

*Ich habe so verstanden, dass das Wort ist im Plural.

Da sagte mein Freund, dass er diese Bücher zur Wohnung seines Freundes tragen wird.

*Da sagte mein Freund, dass er diese Bücher zur Wohnung seines Freundes werde tragen . (3, 558 s)

HAQIQAT MEHDİYEVA

THESAURISM OF ERRORS IN GERMAN ABSTRACT

The article covers the typical errors of the students written and oral speech in German. The errors caused by various reasons in learning German are classified from grammatical, lexical and orthographic point of view.

It is stated that the students can avoid any oral or written speech errors faster if they perceive earlier the cause of the errors. This will enable them timely to acquire the language skills and abilities. Therefore the teaching techniques should be applied stimulating the student to critical thinking, independently to identify the language phenomenon and determine the cause of the typical errors as well as the ways of avoiding them.

It is also noted that the thesaurus of the errors is a serious problem. It is not a linguistic product but a methodic research of the activity. The more we will make effort to avoid the typical errors the better results will be achieved.

Key words: typical errors, determination of the errors, thesaurus of the typical errors, the teaching method: the language phenomenon

ХАГИГАТ МЕХДИЕВА

**ТЕЗАУРИЗМ ОШИБОК В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Чем раньше студент узнает причину устной или письменной ошибки, тем скорее он избавится от нее. При этом они вовремя приобретут необходимые навыки и привычки.

Основная цель статьи – это изучение типичных ошибок, допускаемых студентами в письменной и устной. Следовательно, необходимо использовать метод обучения, который побуждает студента проводить независимые наблюдения, определять языковые явления, выяснять причины типичных ошибок и находить способы их избежать. Тезаурус ошибок не является лингвистическим продуктом. Это методическая проработка деятельности.

Эта статья очень серьезно относится к тезису об ошибках. В статье показаны ошибки в процессе овладения немецким языком по разным причинам. Они сгруппированы как грамматические, лексические и орфографические ошибки.

Чем больше вы работаете над типичными ошибками, тем меньше вы будете их допускать.

Ключевые слова: типичные ошибки, выявление ошибок, «тезаурус» типовых ошибок, метод обучения, языковые явления

Ədəbiyyat:

- 1.Duden. “Richtiges und gutes Deutsch” Duden Band9. Dudenverlang Mannheim – Zürich 2011
2. Langenzeit. Großwörterbuch
- 3.A.Aliyewa “ Deutsch” 2001
4. Monika Reimann Grundstufen - Grammatik

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, ZEMFİRA MƏMMƏDOVA
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LALƏ ƏFƏNDİYEVA,
Bakı Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
lalare@mail.ru

EPISTOLYAR ÜSLUB VƏ EPISTOLYAR MƏTNLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MÜXTƏLİF MÖVQELƏR

XÜLASƏ

Məktub bir çox əsrlər boyu insanlar arasında mühüm ünsiyyət vasitəsi olmuşdur, buna görə də epistolyar üslub və epistolyar mətnlər həmişə araşdırmaçıların diqqətini cəlb etmişdir. Müxtəlif elmi mənbələrdə məktublar bir çox aspektlərdə tədqiq olunur. Linqvistlər epistolyar mətnlərin janr-üslub özəlliklərini, məktubların strukturunu, epistolyar mətnlərdə dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə funksionallığını, epistolyar mətnlərin funksional üslublar sistemindəki mövqeyini tədqiqat obyektinə kimi nəzərdən keçirirlər.

Hər bir dilin tarixi inkişafı, daxili quruluşu və imkanları onun özünəməxsus funksional üslublar sisteminə malik olmasını təmin edir. Azərbaycan dilçiliyində funksional üslublar sistemində epistolyar üsluba münasibət nisbətən birmənalı qəbul edilmişdir və müasir dilçiliyimizdə epistolyar üslubun müstəqil funksional üslub olduğu inkar edilmir.

Bu mövzu xarici, o cümlədən rus dilçiliyində daha geniş işlənmişdir. Ayrı-ayrılıqda epistolyar üslub və epistolyar mətnlər məsələsi müxtəlif istiqamətlərdə və bir sıra mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmış, epistolyar üslubu funksional üslublar sistemi daxilində nəzərdən keçirmişlər. Bu mövzuda «epistolyar janr», «epistolyar üslub» terminləri ilə yanaşı, son dövrlərdə «epistolyar nitq», «epistolyar kontekst», «epistolyar cərgə» kimi terminlər də geniş yayılmışdır.

Məqalədə dilçiliyə dair tədqiqatlarda epistolyar üsluba münasibət məsələsi araşdırılır, bu mövzuda aparılmış tədqiqatlar təhlil edilir.

Açar sözlər: Epistolyar üslub, epistolyar mətnlər, adresat, məktub, funksional üslublar

Məktub bir çox əsrlər boyu insanlar arasında mühüm ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Son illərdə isə müxtəlif elmi mənbələrdə məktublar bir çox aspektlərdə tədqiq olunmağa başlamışdır: linqvistlər epistolyar mətnlərin janr-üslub özəlliklərini, məktubların strukturunu, epistolyar mətnlərdə dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə funksionallığını, epistolyar mətnlərin funksional üslublar sistemindəki mövqeyini yenidən araşdırırlar. Ümumilikdə epistolyar üslub funksional üslublarla bağlı araşdırmalar arasında hələ də mübahisə obyektinə olaraq qalmaqdadır. Bu istiqamətdə istər yerli, istərsə də xarici ölkə dilçilərinin hər birinin öz fərqli mövqeləri açıqlanır və bununla bağlı olaraq epistolyar mətnlərə dair də müxtəlif fikirlər, mülahizələr irəli

sürülür. Bu xüsusda maraq doğuran və mübahisələr yaradan problemlərdən biri epistolyar mətnlərin əsasını təşkil edən məktubların bu sırada yerinin müəyyənləşdirilməsi məsələsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cəhətdən Azərbaycan dilçiliyində, funksional üslub kimi epistolyar üsluba münasibət nisbətən birmənalı qəbul edilmişdir. Əvvəlki illərin bir sıra tədqiqatlarında üslubların diferensiasiyasından danışan və bunları fərqləndirən müəlliflər üslublar arasında sadəcə olaraq, epistolyar üslubun adını çəkməklə kifayətlənmişlər. Yəni bu üslubun qəbul edilib-edilməsinə mövqe göstərmirlər, eyni zamanda, epistolyar üslubu inkar edən fikir də söyləməirlər. Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyində funksional üslublar sırasında epistolyar üslub məsələsinə toxunmayan müəlliflərin mövqeyini də izləmək olur.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələnin müntəzəm şəkildə izlənməsi XX əsrin 60-cı illərindən sonrakı vaxtlara aiddir. Onun tədqiqi özünü həm ümumi xarakterli, həm də funksional üslub probleminə həsr olunmuş əsərlərdə özünü göstərir. Həmin əsərlərdə üslub, funksional üslubların təsnifi, mahiyyəti haqqında, xüsusilə də funksional üslubların qruplaşması məsələsində fikir birliyi yoxdur. A.Qurbanov üslubların bölgüsündə müxtəlifliyi belə izah edir: «Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki funksional üslubların miqdarı haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə müxtəlifliyin səbəbi üslublarla məşğul olan tədqiqatçıların üslubi hissetmə fəaliyyətləri ilə əlaqədardır» [9, s.197].

Müxtəlif prinsiplərlə çıxış edərək, alimlər ədəbi dili üslublar üzrə parçalayır və təbii olaraq, bu təsniflər bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Ə. Dəmirçizadə ədəbi dildə üç üslubun (bədi, elmi, ictimai-siyasi) olduğunu göstərir [2, s.31]. Ə. Bağirov ədəbi dilin yazılı və şifahi formada çıxış etmə xüsusiyyətini nəzərə alıb ədəbi dildə dörd üslubun (rəsmi, bədi, publisistik, elmi) olduğunu qeyd edir [1, s.5]. K. Əliyev isə dil vasitələrinin üslubi rənginə və tarixilik prinsipinə əsaslanaraq ədəbi dildə altı üslubun (elmi, bədi, publisistik, natiqlik, rəsmi, danışiq) mövcud olduğunu göstərir [4, s.22]. Üslublarla bağlı elmi araşdırmalarda K. Y. Əliyev funksional üslubların həmin dilin tarixi inkişafı, dilin daxili quruluşu və imkanları ilə bağlı olduğunu göstərir və hər bil dilin özünəməxsus funksional üslublar sisteminə malik olmasını da bununla izah edir, üslubiyyat sahəsində geniş yayılmış elmi fikirləri və üslubların bölünməsinə yanaşma prinsiplərini ümumiləşdirərək Azərbaycan dilində altı üslub göstərir: elmi, bədi, mətbuat, rəsmi-əməli, natiqlik və məişət üslubu [5, s.16]. Beləliklə, K. Əliyevin bölgüsündə, ümumiyyətlə, epistolyar üslub məsələsinə toxunmadığını nəzərə alaraq, onun bu üslubu qəbul etməməsi fikrinə gəlmək olar.

Eyni mövqeni T. Əfəndiyevanın da Azərbaycan dilindəki üslublarla bağlı araşdırmalarında izləmək mümkündür. O, üslubi təsnifat zamanı ədəbi dilin ictimai-funksional səciyyəsinin mühüm rolunu qeyd edir: «Dilin təfəkkürlə əlaqədar yazılı və şifahi şəkildə olaraq insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə xidmət edən bir anlamı vardır ki, məhz ona görə də üslublar üzrə parçalanır. Onun üslublara ayrılması əslində ictimai sahələrə tam uyğundur. Bu meyara əsasən, ədəbi dil cəmiyyətdə

daşdığı ictimai funksiyası ilə əlaqədar olaraq, yəni insan həyatının məişət, elmi, publisistik, rəsmi və bədii sahələrinə müvafiq olaraq beş üsluba ayrılır və bu üslublar çərçivəsində nitq üslubları yerləşir. Beləliklə, yazılı və şifahi tərzdə ortaya çıxan ədəbi dilimiz də aşağıdakı üslublara ayrılır: 1. Danışiq-məişət üslubu; 2. Elmi üslub; 3. Publisistik-qəzet üslubu; 4. Rəsmi-işgüzar üslub; 5. Bədii-estetik üslub» [3, s.14]. Beləliklə, gördüyümüz kimi, o, epistolıy üslub anlayışını ümumiyyətlə, işlətmir, ancaq eyni zamanda, termin olaraq funksional üslub, nitq üslubu kimi anlayışlara aydınlıq gətirərək funksional üslubların sabit olaraq qalmadığını, dillə bir yerdə bunların da inkişaf etdiyini və dəyişməsinə göstərir, ədəbi dilin inkişafı və nüfuz dairəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar funksional üslublarda da parçalanmaların baş verdiyini qeyd edir, üslubiyyatla bağlı Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərini təhlil edərək özü də etiraf edir ki, «funksional üslub anlayışı, üslubların təsnif və sayı, dil və nitq üslubları termini və onların məzmunu və s. ətrafında fikir mübadiləsi davam etməkdədir, belə ki, dilçilər ayrı-ayrı ölçüləri əsas alaraq, ədəbi dili cürbəcür nitq üslublarına ayırmaqdadır [3, s. 13]. Buradan da belə bir qənaətə gəlmək olar ki, alim özü Azərbaycan dilinin üslubları sırasında epistolıy üslub göstərməsə də, eyni zamanda, onun bölgüsündən fərqli əsaslandırılmış bir bölgünün də irəli sürülməsinə qarşı çıxmır.

Azərbaycan dilçiliyində digər üslublarla yanaşı, epistolıy üslub haqqında ardıcıl olaraq öz tədqiqatlarında N. Xudiyev, H. Həsənov, A. Qurbanov konkret fikirlər söyləmişlər.

Nizami Xudiyev XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarının XIX əsrdəkindən daha çox milli məzmun kəsb etdiyini və daha çox diferensiallaşdığını göstərir və bədii, publisistik, elmi və rəsmi üslublar haqqında danışır. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı dövrlərdə isə üslubların diferensiasiyasının gücləndiyini qeyd edir, bədii, elmi, publisistik, rəsmi üslublarla yanaşı, epistolıy üslubu da göstərir. Bu dövrdə epistolıy üslubun geniş intişar tapmasını əhalinin kütləvi savadlanması ilə izah edir. Epistolıy üslubun tarixinə nəzər salaraq göstərir ki, «XVIII əsrlərə aid cümlələrdə epistolıy xarakterli mətnlərə təsadüf edilir. XIX əsrdə məktub, xatirə, eləcə də gündəliklər yazılır, yəni bu üslubun tarixi, hər halda, bir neçə əsr əvvələ gedib çıxır, bununla belə, daha intensiv inkişafı XX əsrin əvvəllərinə, xüsusən sovet dövrünə düşür.

[7, s.481-48]. Deməli, N. Xudiyev epistolıy üslubun yeni deyil, hələ orta əsrlərdə də özünəməxsus şəkildə mövcud olduğunu təsdiqləyir.

Eyni mövqə A. Qurbanovun da üslublarla bağlı fikirlərində müşahidə edilir. O, müasir dövrdə inkişaf etmiş dünya dillərində bir-birinə müəyyən qədər oxşar və ya fərqli xeyli sayda üslublar formalaşdığını qeyd edir və bu anlayışların müvafiq terminlərlə adlandırıldığını göstərir. Müasir Azərbaycan dilində isə XX əsrin ikinci yarısından etibarən funksional üslub kimi ədəbi danışiq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolıy üslubu fərqləndirir [9, s.198]. Müəllif epistolıy üslubun məktubların meydana çıxması ilə əlaqədar yarandığını və

məktublaşma sənədləri üçün istifadə dairəsi kimi ədəbi dilin epistolıy funksional üslubunu göstərir. Epistolıy üslubu tam müstəqil üslub kimi göstərən A. Qurbanov onun ədəbi dilin funksional üslubları sistemində xüsusi mövqeyə malik olduğunu vurğulayır və onun janrlarını da fərqləndirir: «1) Ailə-məişət məktubları. Ailə üzvləri və qohumları arasındakı yazışmalar bu janra aid olur. Bu növ məktubların məzmununda hal-əhval bilməklə yanaşı, informasiya vermək də xüsusi yer tutur. 2) Dostluq məktubları. Dostlararası yazışma, bir növ, birinci qrup məktublara çox yaxın olur. Dost məktubu da vəziyyətlə tanışlıq və zəruri informasiya üzərində qurulur. 3) Rəsmi məktublar. Bu, əsasən, dövlət xadimlərinin bir-birinə olan yazışmalarına məxsus məktublardır. Belə yazışmalarda son dərəcə zəruri olan siyasi, iqtisadi və digər məsələlərə toxunulur. 4) Açıq məktublar. Bu növ məktublar, adətən, mətbuatda dərc edilir. Bunun məzmunu tənqid və müraciətlə bağlı olur. Açıq məktublar, digərlərindən fərqli olaraq, həm şəxsi, həm də kollektiv şəkildə yazıla bilər» [9, s. 214].

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilçiliyində epistolıy üslub yalnız funksional üslublar sistemində tutduğu mövqe baxımından nəzərdən keçirilmiş və bilavasitə bu üslubun bütün linqvistik göstəriciləri, təzahür formaları diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu cəhətdən epistolıy üslub bir tədqiqat obyektı olaraq İ. Salehova tərəfindən araşdırılmışdır. İ. Salehova bu mövzunun araşdırılmasına həsr etdiyi namizədlik dissertasiyasında konkret olaraq epistolıy üslubun dil-üslub xüsusiyyətlərini araşdırmış, bu sahədəki mövcud tədqiqatlar və linqvistik mövqeləri sistemləşdirmiş, bütövlükdə epistolıy üslubun funksional üslublar sistemindəki yerini göstərmiş, nitq-kompozisiya xüsusiyyətlərini araşdırmışdır[10]. Epistolıy üslubla bağlı araşdırmaları geniş təhlilə cəlb etmiş alim bu üslubun digər üslublar arasında əridilməsi fikrinə qarşı çıxaraq qeyd edir ki, «epistolıy üslubun fərqli əlamətlərə malik növlərinin olması “heç də məktubların ayrılıb müxtəlif üslubların tərkib hissəsinə daxil edilməsinə əsas vermir...Məktubların növləri xüsusi fərdi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, epistolıy üsluba xas olan ümumi əlamətləri də özündə birləşdirir. Epistolıy üslub bu janrların sadəcə bir yerə yığılmasından deyil, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir [11, s. 81]. Müəllif «epistolıy üslub», «epistolıy janr» kimi terminlərin dəqiqləşdirilməsinin zəruriliyini göstərir, funksional üslublarla, konkret olaraq epistolıy üslubla bağlı müxtəlif mövqeləri araşdıraraq bu üsluba olan müxtəlif yanaşmaların, onun digər üslublar arasında əridilməsi fikrinin, ümumiyyətlə, epistolıy üslubun qəbul edilməsi və ya inkar edilməsi haqqında mülahizələrin köklərini göstərir və bununla bağlı konkret, əsaslandırılmış mövqe sərgiləyir: «Hər bir janrın təhlili zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, epistolıy üslub müstəqil üslub kimi mövcuddur və ona aid olan ümumi funksiya (müəllif və adresat arasındakı müəyyən məsafədə məlumatların verilməsi funksiyası) epistolıy üslubun bütün janrları üçün ümumiləşdirici mahiyyət daşıyır. Üslubun növlərə bölünməsi isə yazışmanın məqsədi, müəllifin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri, müəlliflə adresat arasındakı münasibət və s. ilə əlaqədardır» [83].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzu xarici, o cümlədən rus dilçiliyində daha geniş işlənmişdir. Ayrılıqda epistolyar üslub və epistolyar mətnlər məsələsi müxtəlif istiqamətlərdə və bir sıra mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmış, epistolyar üslubu funksional üslublar sistemi daxilində nəzərdən keçirmişlər. Bu mövzuda «epistolyar janr», «epistolyar üslub» terminləri ilə yanaşı, son dövrlərdə «epistolyar nitq», «epistolyar kontekst», «epistolyar cərgə» kimi terminlər də geniş yayılmışdır.

Ənənəvi olaraq epistolyar mətnlərin janr üslub xüsusiyyətlərinə münasibətdə üç mövqe müşahidə edilir: 1) yazışmalar epistolyar üslub kimi; 2) epistolyar mətnlər bu və ya digər üslubun növü kimi; 3) yazışmalar müxtəlif janr və üslubların vəhdəti kimi nəzərdən keçirilir.

L. N. Ketsba epistolyar üslubu funksional üslublar sistemində ekstralingvistik amil kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir. Funksional üslublar dil elementlərinin müəyyən məqsədlərlə seçilməsi, həmin məqsədlərə uyğun tətbiq edilməsi və ədəbi dilin zəngin ifadə vasitələrinin məqsədyönlü əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranır. Buna görə də funksional üslubun seçilməsi üçün ekstralingvistik konteksti nəzərə alan üslub yaratma xüsusiyyəti və həmin xüsusiyyəti əks etdirmək imkanlarına malik ifadə vasitələrinin məcmusu olmalıdır. Epistolyar üslubun funksional mahiyyəti nitqin yazılı forması vasitəsilə bir-birindən uzaq məsafədə olan iki kommunikant arasında əlaqə yaratmaq məqsədindən asılı olaraq müəyyənləşir. Beləliklə də, üslub yaratma əsası kimi kommunikantların (müəllif və adresat) nitq xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsində reallaşan ünsiyyət qurma – əlaqə yaratma funksiyası ortaya çıxır. Müəllifin nitqinin adresata uyğunlaşdırılması məlumatı alanın cavab nitq reaksiyasını nəzərdə tutur. Ayrılıqda götürülmüş bir məktubun ikili xarakteri bunu göstərir – müəllif yazır və konkret adresata ünvanlayır. Burada müəllifin nitqi adresatın konkret cavab məktubuna nəzərən qurulur [14, s. 173]. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, epistolyar mətnlər üçün polifunksionallıq xarakterikdir, yəni eyni zamanda bir neçə funksiya özünü göstərir. Buna görə də «əlaqə yaratma funksiyası» epistolyar üslub üçün mütləq göstərici ola bilməz. Bundan əlavə, hər hansı bir üslubun özəl cəhətlərini üzə çıxarmaq üçün müəyyən dil vahidləri və səciyyəvi nitq təzahür etməlidir ki, bunların vasitəsilə ümumi üslubi xüsusiyyətlər yaradılsın və bu və ya digər funksional üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyənləşsin. L. N. Ketsba ekstralingvistik üslubi əsaslara müvafiq olaraq, epistolyar üslubun nitq strukturunu müəyyən edən dil vasitələrini göstərir: 1) birinci şəxs əvəzlilikləri və feillərdə birinci şəxs şəkilçisinin mövcudluğu; 2) ikinci şəxs əvəzlilikləri (burada birinci şəxsdən fərqli olaraq, hörmət əlaməti olaraq ikinci şəxsin cəmi də çox işlədilir) və bunlara müvafiq olaraq feillərdə də ikinci şəxs şəkilçilərinin mövcudluğu; 3) təhkiyənin hadisələrə müvafiq zamanla əlaqəsi; 4) epistolyar mətnlərdə monoloji nitq forması və bir məktubda dil materiallarından istifadə xüsusiyyətləri, yəni məktubun əvvəli və sonunda epistolyar üslub üçün xarakterik standart ifadələrin işlədilməsi [14, s.168].

L. N. Ketsba bu vasitələrlə yanaşı, eyni zamanda, epistolıy üsluba digər funksional üslubların da nüfuz etdiyini göstərir. Bu, yazışmanın konkret məqsədindən asılı olaraq, epistolıy üslubun digər üslublara yaxınlaşmasından irəli gəlir. O qeyd edir ki, bu xüsusiyyətlərinə görə, epistolıy üslubda dil vasitələrindən istifadə etmək baxımından digər funksional üslubların təzahürləri güclüdür və bu üslub funksional üslublar sistemində xüsusi aralıq mərhələ təşkil edir [14, s. 169].

Epistolıy mətnlərin janrı-üslub xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalarda belə qənaət verilir ki, bütün funksional üslubların yazılı formalarında epistolıy mətnlərin mövcudluğu səbəbindən məktubların birmənalı üslubi funksional xüsusiyyətlərini göstərmək mümkün deyil. O. Y. Kustova qeyd edir ki, şəxsi məktublar məişət üslubuna, açıq məktublar publisistik, ədəbi-bədii məktublar isə bədii üsluba aiddir. Bu da epistolıy üslubun bütün funksional üslublara uyğunlaşmaq imkanını göstərir. Belə çoxşaxəliliyinə görə epistolıy üslubun səciyyəvi linqvistik vasitələri də mövcud deyil. Bu üslub müəyyən funksional üsluba qoşularaq müvafiq linqvistik xüsusiyyətlər kəsb etmiş olur: işgüzar məktubların dil xüsusiyyətləri rəsmi-işgüzar üsluba, bədii məktublar bədii-publisistik üsluba, şəxsi məktublar məişət üslubuna uyğun gəlir. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, dil xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyi də epistolıy üslubun mühüm xüsusiyyəti kimi göstərilə bilməz. [15]. İkinci mövqe, yəni epistolıy mətnlərin müəyyən bir üslub daxilində nəzərdən keçirilməsi mövqeyindən yanaşmada bunlar janrı kimi qiymətləndirilir. M. M. Baxtin «Nitq janrları problemi» məqaləsində janrı və üslublar arasında üzvi bağlılıq olduğunu göstərək qeyd edir ki, bu əlaqə həm dil, həm də üslub problemləri əsasında təzahür edir: «Mahiyyət etibarilə, dil və ya funksional üslublar insan fəaliyyəti və ünsiyyətinin müxtəlif sferalarının janrı üslublarından başqa bir şey deyil. Hər bir sferanın öz tələblərinə cavab verən janrları mövcuddur və müəyyən üslublar da bu janrlara müvafiq tətbiq edilir. Müəyyən funksiya (elmi, texniki, publisistik, işgüzar, məişət) və hər sfera üçün spesifik olan nitq ünsiyyəti şərtləri müəyyən janrlar doğurur, yəni nisbətən sabit kompozisiya və üslubda səsləndirilmiş ifadələr yaranır» [12,s.254-255]. Nitqin janrı cəhətdən təşkili sosial əlaqə proseslərində mühüm rol oynayır; onun vasitəsilə kommunikantların sosial yönümü müəyyənləşir. İnformasiya göndərən və informasiya alan qismində konkret fərdlər çıxış edir və mətnin məqsədi həm məzmunu müəyyənləşdirir, həm də məktubun janrı xüsusiyyətlərini təyin edir. N.İ.Vlasenko janrı vahid prinsip əsasında formalaşdırılmış funksional üslubun törəməsi, material və istifadə edilmiş üslubi fiqurların özünəməxsus kompozisiyası kimi nəzərdən keçirir. Buna görə də epistolıy janrı yarıümüslublar sistemi (işgüzar məktublar və şifahi nitq üslubu) kimi qiymətləndirir [13, s.7]. Digər bir müəllif – L. N. Nijnikova da həmçinin hesab edir ki, müxtəlif formalı məktubları janrı qismində mövcud funksional üslubların tərkibinə daxil etmək daha məqsədəuyğundur və bununla da epistolıy mətnləri ayrılıqda bir üslub kimi deyil, epistolıy janrın bir vahidi kimi nəzərdən keçirir. Müxtəlif epistolıy mətnləri bir-birindən fərqləndirən və bir-birinə yaxınlaşdıran

xüsusiyyətləri göstərərək epistolyar janr daxilində birləşdirir, ancaq eyni zamanda, bu janr daxilində məktubların fərqli üslubları olduğunu da inkar etmir [16].

Yazışmaları müxtəlif janr və üslubların vəhdəti kimi nəzərdən keçirən dilçilər epistolyar mətnləri müxtəlif üslub və mətnlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirməyi təklif edirlər. Üslub öz-özünə mövcud ola bilməz, o, bir janrdan başqa bir janra keçir, onu inkişaf etdirir, həmçinin hər hansı bir janrda digər üslublarla birləşmə dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən kompozisiya yarada bilər. Y. A. Şemetevanın fikrincə, məktubların bu və ya digər bir funksional üsluba aid olması bu janrın diferensial əlamətlərindən biridir, bu da, öz növbəsində, belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, şəxsi məktublar epistolyar və məişət üslublarının qovuşması həddlərində baş verir, epistolyar üslubun elmi üslubla əlaqəsi isə peşəkar yönümlü məktubun yaranmasına səbəb olur; epistolyar üslubla publisistik üslubun qarşılıqlı əlaqəsi zamanı açıq məktub yaranır; epistolyar və işgüzar üslub işgüzar yaşışmalarda təzahür edir və nəhayət, bədii üslub epistolyar üslubla birləşərək epistolyar roman janrında təzahür edir [17, s. 6].

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz əsərlərə əsasən, epistolyar üslubla bağlı mövcud olan bir neçə mövqe göstərmək olar: 1) Yazışma funksional üslub kimi qəbul edilir; 2) Yazışma müxtəlif janr və üslubların birləşməsi kimi nəzərdən keçirilir; 3) Epistolyar üslub özünəməxsus bir nitq janrıdır.

Müxtəlif tədqiqatçıların bir ümumi üslub və ya janr daxilində epistolyar üslub, epistolyar janr, həmçinin yarımüslublar və ayrı-ayrı janrlar göstərməsi epistolyar mətnlərin birmənalı olmadığını göstərir və onların tədqiqində daha diqqətli, çevik olmağı tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Bağırov. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları haqqında. Bakı, 1967.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı. «Nurlan», 2007.
4. Əliyev K. Azərbaycan ədəbi dili üslubiyyatının əsasları. Bakı, 1989.
5. Əliyev K. Üslubiyyat və üslubi kateqoriyalar haqqında.//Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı. Oçerklər. Bakı, Elm, 1970.
6. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003.
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif, 1995.
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985.
9. Qurbanov A. Seçilmiş əsərləri. Ümumi dilçilik. III cild, AMEA, 2019.
10. Salehova İ. S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin epistolyar üslubu: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası/ - Bakı, 1988.
11. Salehova İ. Epistolyar üslub.// Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Elmi, rəsmi və epistolyar üslublar. Bakı, «Elm», 1990.
12. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство, 1986.- 445 с.

13. Власенко Н.И. Косвенные речевые акты в эпистолярном жанре: на материале англ. языка: автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.04/ - СПб, 1999. - 16 с.
14. Кецба Л.Н. Речевая реализация эпистолярного стиля в литературных письмах Томаса Манна и Райнера Марии Рильке / Л.Н.Кецба // Вопросы Романо-германской филологии: сб. науч. тр. - М.: МГПИИЯ, 1974. – Выпуск 77. - С. 168-175
15. Кустова О.Ю. Письмо как самостоятельный текст и как композиционная часть художественного произведения: на материале творчества Теодора Фонтане: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / О.Ю.Кустова. – СПб., 1998. - 18 с.
16. Нижникова Л.В. Письмо как тип текста: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Л.В.Нижникова. - Одесса, 1991. - 17 с.
17. Шеметова, Е.А. Стратегии сближения коммуникантов в жанре английского частного письма [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Е.А.Шеметова. - Иркутск, 2002. - 17 с.

LALA AFANDIYEVA

**SOME PROBLEMS OF STUDYING EPISTOLARY STYLE AND
EPISTOLARY TEXTS**

SUMMARY

Key words: epistolary style, epistolary texts, addressee, letter, functional styles.

For many centuries, letters have been an important tools of communication, and therefore the epistolary style and epistolary texts have repeatedly become the focus of attention of numerous researchers. Certain aspects of this problem are reviewed in various scientific studies. Linguists studied the genre and style features of epistolary texts, as well as the structure and linguistic features characteristic specific for such texts. The originality of the functional styles' system depends on historical development of the language and its internal structure. In Azerbaijanian linguistics, there is an unambiguous relation to the epistolary style in the system of functional styles. At the same time, the modern linguistics do not deny the independence of the epistolary style. This problem has been studied more extensively in international, including Russian, linguistics. Scientists pay special attention to the problems of studying the epistolary style and epistolary texts in the system of functional stylistics. In this regard, such terms as “epistolary genre”, “epistolary style”, and now – “epistolary speech”, “epistolary context”, “epistolary series” and others, have become widespread.

This article reviews the questions included in the circle of linguistic research related to the study of the epistolary style; it also reviews the materials on this problem.

ЛАЛА ЭФЕНДИЕВА

РЕЗЮМЕ

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭПИСТОЛЯРНОГО
СТИЛЯ И ЭПИСТОЛЯРНЫХ ТЕКСТОВ**

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: эпистолярный стиль, эпистолярные тексты, адресат, письмо, функциональные стили.

На протяжении многих веков письма являлись важным средством общения, в связи с чем эпистолярный стиль и эпистолярные тексты не раз становились объектом внимания многочисленных исследователей. В различных научных изысканиях рассматриваются отдельные аспекты данной проблемы. Лингвисты изучали жанрово-стилевые особенности эпистолярных текстов, а также структуру и языковые признаки характерные для текстов подобного рода. Своеобразие системы функциональных стилей зависит от исторического развития языка и его внутренней структуры. В азербайджанском языкознании существует однозначное отношение к эпистолярному стилю в системе функциональных стилей. Вместе с тем в современном языкознании не отрицается самостоятельность эпистолярного стиля. В зарубежном, в том числе и русском языкознании данная проблема исследована более подробно. Особое внимание учеными уделяется проблемам изучения эпистолярного стиля и эпистолярных текстов в системе функциональной стилистики. В связи с этим широкое распространение получили такие термины как «эпистолярный жанр», «эпистолярный стиль», а в настоящее время – «эпистолярная речь», «эпистолярный контекст», «эпистолярный ряд» и др.

В настоящей статье рассматриваются входящие в круг языковедческих изысканий вопросы, связанные с изучением эпистолярного стиля, а также исследуются материалы по данной проблеме.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəhla Əhmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

UMUDOVA ZİYAFƏT MÜBARİZ QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Zina.umudova@gmail.com

**TƏDRİS PROSESİNDƏ MOTİVASİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏDRİS
PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN, ŞAĞİRTLƏRİN, MÜƏLLİM-ŞAĞİRD
MÜNASİBƏTLƏRİNİN ROLU**

Xülasə

Motivasiyanın hər zaman insan həyatında rolu böyük olmuşdur. Motivasiya bir uğurun əldə olunması və hətta insan həyatını yönləndirən ən vacib iki açardan biridir. Digər vacib açar isə məqsədin, yəni hədəfin təyin olunmasıdır. Hədəf təyin olunduqdan sonra, motivasiya insanı o məqsədə doğru getməsinə kömək edən qüvvə olur.

Motivasiya mövzusu həyatımızın hər sahəsini əhatə etdiyi kimi təhsil sistemində də bu mövzuya geniş yer verilir. Şagird və ya tələbənin nailiyyət qazanmasında motivasiyanın önəmli yeri vardır. Müəllim doğru yanaşma ilə şagirdi hədəfə doğru yönləndirir. Bu, şagirdlə yanaşı müəllim və təhsil ocağının uğurlu olmasına şərait yaradır. Eyni zamanda disiplin, müəllimlərin doğru seçilməsi də təhsil ocaqlarının uğurlu fəaliyyət göstərməyinə birbaşa təsir edir. Hətta dərslərin tədrisi zamanı istifadə olunan üsul və metodlar şagirdlərin motivasiyasının yaranmasında, artmasında və davamlı olmasında böyük rolu vardır.

Bu mövzu haqqında çoxlu sayda tədqiqatlar aparılsa da bu mövzunun daha dərinəndən öyrənilməsi, tədqiq edilməsi zəruridir. Bu məqalədə tədris prosesində motivasiyanın əhəmiyyətindən və tədris prosesində müəllimin və müəllim-şagird münasibətlərinin rolundan bəhs olunur.

Açar sözlər: *motivasiya, müəllim, şagird, müəllim-şagird münasibətləri, inam, sevgi*

Motivasiya insan münasibətlərinə istiqamət verən ən önəmli amillərdən biridir və müəyyən fəaliyyətə başlamaq və həmin fəaliyyəti davam etdirmək üçün vasitədir. “Motivasiya” latın sözü olub “sövqetmə”, “oyatmaq” mənası verir. Motivasiyanın mənbələrə görə iki növü olduğu qeyd edilir: daxili (təbii) motivasiya və xarici motivasiya. (1,22 s.)

1. Daxili motivasiya insanı xoşbəxt edən və sevdiyi şeylərlə məşğul olduğu zaman hiss etdiyi qüvvədir. İştirak etdiyim psixoloji və pedaqoji təlimlər zamanı etdiyim müşahidələrə görə daxili motivasiyası güclü olan bir insanın xarici motivatorlara çox da ehtiyacı olmur. Yəni rəsm çəkməyi çox sevən bir insan bu işi xoşbəxt olduğu üçün edir. Əslində rəsm çəkmək onu xoşbəxt etdiyi üçün bunu sevir və buna can atır. Qısası, o, xoşbəxt olmağı sevdiyi və xoşbəxtliyi ona rəsm çəkmək bəxş etdiyi üçün bu işlə məşğul olur. Eyni zamanda rəsm çəkməklə daxili hüsur,

rahatlıq, xoşbəxtlik tapır. Bu insan daim uğurlu ola bilməz, amma etdiyi səhvlər onun motivasiyasını zəiflətmir, əksinə, onu daha da motivə edir. Daxili motivasiyası güclü olan insanlar üçün nəticədən çox, rəsm çəkdiyi zaman hiss etdikləri həzz daha vacibdir. Bu cür insanlara idrak motivatorları da deyilir, yəni onlar özlərinə hədəf seçir, nəticələrini qiymətləndirir, qabiliyyətlərini artırmağa cəhd edirlər. (2, 225 s)

Xarici motivasiyaya isə müəllim, motivator, ailə, dost və s. ilə yanaşı mükafatlar və ya cəza aid edilə bilər. Xarici motivatorların insan təkamülündə, uğur qazanmasında əhəmiyyətli yeri olsa da, daxili motivasiya insan üçün daha çox önəm kəsb edir və davamlıdır.

Motivasiya təlim prosesinə və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən, fərdin idrak proseslərinə təsir edən, eyni zamanda məktəbdəki şagirdlərin fəaliyyətini müəyyənləşdirən, və buna uyğun qərar qəbul etməyi təmin edən qüvvədir. Bu zaman müəllimin fəaliyyətinə daha çox ehtiyac duyulur.

Motivator kimi müəllimin rolu daha təsirli və vacibdir. Məktəb zamanından öyrədildiyi kimi məktəb ikinci evimiz, müəllimə isə ikinci anamızdır. Müəllimlər şagirdləri doğru motivə etməkdə, onları həvəsləndirməkdə və şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında önəmli rol oynayırlar.

“Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq”. Ümummilli lider Heydər Əliyev müəllim haqqında bildirmişdir.

Müəllim həm motivator, həm doğru yol göstərən varlıqdır.

"Yaxşı müəllim nə deməkdir?" sualına V.A.Suxomlinski belə cavab verirdi: "O, ilk növbədə, uşaqları sevən insandır, onlarla ünsiyyətdən sevinc tapır, inanır ki, hər bir uşaq yaxşı insan ola bilər, uşaqlarla dostluq etməyi bacarır, uşaqların sevincini və kədərini ürəyinə sala bilir, uşağın qəlbini oxuyur və heç vaxt unutmur ki, özü də vaxtilə uşaq olub. İkincisi, yaxşı müəllim tədris etdiyi fənnin elmini yaxşı bilir, ona vurğunluqla onun inkişaf üföqlərini- yeni kəşfləri, tədqiqatları, nailiyyətləri izləyir, o elmin problemlərindən də xəbərdardır. Yaxşı müəllim orta məktəbin tədris proqramında nəzərdə tutulanlardan daha çox bilir. (3, 454 s.)

Dərin bilik, geniş dünyagörüş, şagirdlər qarşısında elmin, biliyin, fənnin, tədris prosesinin cəzbedici qüvvəsini açma bilmək üçün vacibdir. Şagirdlər müəllimin simasında ağıllı, bilikli, düşüncəli, sənətinə vurğun bir insan görməlidirlər... Üçüncüsü, yaxşı müəllim psixologiya və pedaqogika elmlərini bilən, tərbiyə haqqında elmləri bilmədən uşaqlarla işləməyin mümkünsüzlüyünü hiss və dərk edən insan olmalıdır. Dördüncüsü, yaxşı müəllim öz peşəsinin ustası olmalıdır".

Bəli, məhz yaxşı müəllim və müəllim adını zirvələrə daşıyan pedaqoqlardan bəhs edirik. Bu barədə Ü.Hacıbəyov belə yazırdı:

"Müəllimlik vəzifəsi çox çətin və ən məsuliyyətli bir vəzifədir. Hər adam onun öhdəsindən gələ bilməz və hər bir adama müəllim deyib, uşaqları ona tapşırmaq böyük xətdir. Yalnız bir təlimdən başqa uşağın tərbiyəsi dəxi müəllimin öhdəsindədir. Uşaq dəxi qabili- tərbiyə bir şey olduğuna görə, onu nə tövr tərbiyə

etsən, o cür də adam çıxar. Tərbiyə işində cüzi bir səhlənkarlıq uşağın gələcəyini pozub, evini yıxar. Bu ağır sənətə qədəm qoyan müəllim əfəndi bunların hamısını əvvəlcə mülahizəyə almalıdır. Müəllimliyi özü üçün Sibir əzabı bilən müəllim, yaxşıdır özünü bu sənətdən kənar etməklə, zəhmətdən və cavabdehlikdən qurtarsın, qəlbində tərbiyə və təlimə bir şövq və həvəs yoxsa, heç bu işə girməsin və bu sənəti əhl adamlara tərk ilə özünə başqa bir kəşfi - ruzi vasitəsi axtarsın".

Hər bir müəllim tədris etdiyi fənnlə yanaşı, həm uşaq psixologiyasını həm də pedaqogikanı yaxşı bilməlidir. Müəllim hər bir şagirdə qayğı göstərməli, fərdi yanaşmalı, və onun daxilindəki şəxsiyyəti dərk etməlidir. **(4, 38 s.)**

Yalnız əmək sevən, tərbiyyənin gücünə inanan, hər bir uşağın şəxsiyyətini və ruhunu oxuya bilən, şagirdin daxilindəki "mən"i görə bilən şəxs həqiqi müəllim ola bilər. Yəni müəllim şagirdə sadəcə tədris etdiyi fənnin sirlərini deyil, eyni zamanda ona humanistliyi də öyrətməlidir. Müəllim öz tədris etdiyi fənni mükəmməl bilsə də, şagirdlərinə fərdi yanaşa bilmir, və uşağın bilik- bacarıqlarını diqqətə almadan davranarsa, onlar arasında səmimi münasibət qurula bilməz, hətta şagirdə müəllimə qarşı inam azalar. Çünki hər bir uşaq psixologiyası fərdi yanaşma, diqqət və qayğı tələb edir. Uğuru artırmaq üçün müəllimlər şagirdə özünə inam duyğusunu formalaşdırmalı, şagirdin maraqları nöqtəyi - nəzərindən çıxış etməli, öyrənməni şagird üçün mənalı və dəyərli etməli, hər kəsin özünə uyğun hədəflər seçməsinə yardım etməli, sinifdə öyrənmək üçün zövqverici bir mühit hazırlamalı, gərəkli anlarda həvəsləndirici çalışmalar təşkil etməli, şagirdin özünə olan hörmətini, güvənini və qürur hissini gücləndirməlidir. Şagird və müəllim münasibəti maraq, diqqət və inam üzərində qurulmalıdır. Yalnız bu zaman həqiqi ünsiyyət yaranacaq, şagird öz mentorunu eşidəcək və onun istəklərini yerinə yetirə biləcək. İnam, sevgi və qarşılıqlı hörmət üzərinə qurulan bütün münasibətlər kimi, müəllim-şagird münasibətləri də zəfərlə nəticələnir. **(5, 154)**

Müəllim həqiqətən də gələcəyimizi yetişdirən, təyin edən varlıqdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi müəllim eyni zamanda ən güclü motivatordur. Bəzi müəllimlər nəticəyə daha çox önəm verirlər. Amma tədris prosesində uğur qazanmaq üçün nəticə deyil, proses daha vacibdir. Məhz prosesə üstünlük verən müəllim və şagird hər zaman daha məhsuldar olur. "Qəhrəman olmağımız üçün zəfər qazanmalıyıq!" düşüncəsi zamanəmizdə geniş yayılmış, insan zəhnini yoran, hətta böyük uğursuzluğa səbəb olan düşüncə qəlibidir. Çünki qələbənin olduğu yerdə məğlubiyyət də vardır və bu məğlubiyyətlər insan motivasiyasını tamamilə zəiflədən ünsürə çevrilə bilər. Şagird istədiyi nəticəni ala bilmədikdə təşvişə düşmüş olur. Bu təşviş zamanla onun cəmiyyətdə adaptasiya olmasına, normal fəaliyyət göstərməsinə mane olur, bacarıqlarını aşkar edə bilmə imkanlarını azaldır. Səlahəddin Əyyubinin "biz zəfərdən deyil, səfərdən cavabdehik" cümləsi bu problemə dərs vermiş olur.

Dərslərin standart və darıxdırıcı olması gözlənilən effekti verməyə bilər. Buna görə də auditoriyanı daim dinamik vəziyyətdə saxlamağa ehtiyac duyulur. Yəni dərsləri müxtəlif şəraitdə keçmək, metodların tez-tez dəyişimi, yeniliklərdən istifadə

etmək tələbələrin dərsləri böyük maraqla qarşılmasına səbəb olur. Müəllim şagirdin motivasiyasını artırmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə edə bilər. Məs:

1. Materiallardan istifadə -yəni rəsm, parça, kart, oyuncaq və s.dən istifadə edərək keçirilən dərslərin izahı. Bu zaman istifadə olunan material təbii ki, yaş qrupundan asılı olaraq dəyişir.

2. Düşünməni, təhlil etməni təbliğ etmək üçün sual verməyə həvəsləndirmək. Məs: şagird sual verir və bu sualı vermək üçün təhlil etmə bacarığını inkişaf etdirir, eyni zamanda bu sual ətrafında düşünür. Hər hansı bir cavabı olduqda bu, onun özünə inamını formalaşdırır, motivasiyasını daha da artırır.

3. Yaş qrupundan asılı olaraq metodu doğru seçmək. Məs: 3-6 yaş arası uşaqlara hərf və ya rəqəm tədris olunmalıdır. Rəqəmlər hekayələrlə tədris edildiyi zaman daha yaddaqalan olur və ən əsası bunları dərslər zamanı sıxılmadan diqqətlə dinləyir. Bu hekayələr dostluğu, birliyi aşladığı üçün müəllim eyni zamanda həm rəqəmləri tədris etmiş, həm də əxlaqi keyfiyyətləri aşlamış olur. Və yaxud universitet tələbələri üçün debat metodu hər zaman daha maraqlı və yaddaqalan olur. Məs: hər hansı bir mövzu qoyulur. **“Death penalty-ölüm cəzası”**

Tələbələr qruplara bölünür. Ölüm cəzası ilə razılaşanlar və razılaşmayanlar. Hər bir tələbənin öz arqumenti və bunu təsdiq edəcək mülahizəsi olmalıdır. Dərs zamanı növbə ilə ölüm cəzasına hə deyənlər və yox deyənlər müxtəlif mülahizələri müzakirə edirlər. Bu zaman tədris olunan yeni sözlər daha yadda qalan olur, yeni sözlər öyrənilir və yenə də əxlaqi keyfiyyətlər, nəyin doğru, nəyin yanlış olduğu tələbələrə aşılır. (6, 332)

Hər hansı bir hekayənin, romanın müzakirəsi zamanı da bu metoddan istifadə etmək uğurlu nəticə əldə etməyə şans verir. Hekayədə personajların psixoloji, əxlaqi keyfiyyətləri müzakirə edilərək həm dərs tədris olunur, həm də şagirdləri düşünməyə yönəldir. (7.268)

Hər şagirdin yeni dərslərə, metodlara rəqsiyası eyni olmur. Kimisi aktiv, kimisi sakit mühitdə kitab oxumağı, kimisi də qrupla çalışmağı daha çox sevir. Müsbət rəqabətdən istifadə edilməsi həvəsləndirici rol oynayır. Şagirdləri biliklərinə görə mükafatlandırmaq isə motivasiyalarının yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda onlara verilən tapşırıqları yerinə yetirməklə özlərini sübut etməyə çalışırlar, və özlərini dəyərli və önəmli hiss edirlər. Müəllim öyrətmək üçün nə qədər can atarsa, şagirdlər bunu hiss edər və öyrənmək üçün o qədər həyəcanlı olurlar. (8,145)

Bu gün müəllim və pedaqoqlar fəal təlimin hər hansı mərhələsini, o cümlədən motivasiya mərhələsini reallaşdırarkən müxtəlif problem və çətinliklərlə qarşılaşır. Bəzən motivasiya ya məqsəduyğun olmur, yaxud o dərəcədə çətin olur ki, şagird təfəkkürünü tədqiqatə sövq etmək əvəzinə, blokadaya salmış olur. Təbii ki, bu problemlər, çətinliklər öz üzərində işləyən, inkişaf etməyə çalışan və peşəsini sevən müəllimlər sayəsində zamanla həllini tapacaqdır. (9,244)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 2.В.А.Сухомлинский, Сердце отдаю детям, Киев. Рад, школа, (1972)
- 3.В.А.Сухомлинский, Избранные педагогические сочинения, 43, (3-cü cild, Moskva 1980)
- 4.Этика взаимоотношений в педагогическом коллективе, (Радянська школа. — 1977, № 11)
- 5.Ü.Nacibəyov, Seçilmiş əsərləri, 128-129, (Bakı – 1985)
- 6.R. Abdullaoğlu. Qorxular, 18-22, (Bakı-2020)
- 7.Müəllim-şagird münasibətləri əməkdaşlıq müstəvisində (21.09.2018) <https://muallim.edu.az/news.php?id=2307> (last visited 14.11.2021)
- 8.Pedaqogikada yaş dövrləri və onların pedoqoji-psixoloji xüsusiyyətləri (01.11.2017) <https://genderi.org/pedaqogikada-yas-dovrleri-ve-onlari-pedaqoji-psixoloji-xususi.html> (last visited 14.11.2021)
- 9.Сухомлинский Василий Александрович — народный педагог (25.02.2015) <https://pedsovet.su/publ/188-1-0-5589> (last visited 14.11.2021)
10. Azərbaycan müəllimi (09.11.2012) http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2012/noyabr/276983.htm (last visited 14.11.2021)

ЗИЯФАТ УМУДОВА

**ВАЖНОСТЬ МОТИВАЦИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ И РОЛЬ
УЧИТЕЛЯ, УЧЕНИКА, ОТНОШЕНИЯ УЧИТЕЛЬ-УЧЕНИК В
УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ**

Резюме

Роль мотивации в жизни человека всегда была велика. Мотивация - один из двух важнейших ключей к успеху и даже к жизни человека. Еще один важный ключ - поставить цель. Как только цель установлена, мотивация становится силой, которая помогает человеку двигаться к этой цели. Мотивация охватывает все аспекты нашей жизни, а также систему образования. Мотивация играет важную роль в успехе ученика. Учитель правильным подходом направляет ученика к цели. Это вместе с учеником способствует успеху учителя и школы. В то же время от правильного выбора дисциплины и преподавателей напрямую зависит успешность образовательного учреждения. Даже методы и приемы, используемые при проведении уроков, играют важную роль в формировании, росте и устойчивости мотивации учащихся. Хотя по этой теме было проведено много исследований, необходимо изучить эту тему более глубоко. В данной статье обсуждается важность мотивации в учебном процессе и роль взаимоотношений между учителем и учеником в учебном процессе.

Ключевые слова: мотивация, учитель, ученик, отношения учитель-ученик, доверие, любовь

UMUDOVA ZİYAFAT

**THE IMPORTANCE OF MOTIVATION IN THE TEACHING PROCESS
AND THE ROLE OF TEACHER, STUDENTS, TEACHER-STUDENT
RELATIONS IN THE TEACHING PROCESS**

Summary

The role of motivation in human life has always been great. Motivation is one of the two most important keys to success and even guiding human life. The other important key is to set a goal. After setting a goal, motivation becomes the force that helps a person move toward that goal. Motivation covers the educational system as well as every aspect of our live. Motivation plays an important role in the success of a pupil and student. The teacher directs the student towards the goal with the right approach. This, beside student, contributes to the success of the teacher and even the school. At the same time, discipline and the right choice of teachers has a direct impact on the success of educational institutions. Even the methods and techniques used in the teaching of lessons play an important role in the formation, growth and sustainability of students' motivation. Although a lot of research has been done on this topic, it is necessary to study this topic more deeply and thoroughly. This article discusses the importance of motivation in the teaching process and the role of teacher and teacher-student relations in the teaching process.

Key words: *motivation, teacher, student, teacher-student relations in teaching process, faith, love*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: ADPU-nun Xarici Dillər Mərkəzinin filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nailə Əlizadə Mustafa qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ARZU MİRZƏYEVA
Azərbaycan Tibb Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
e-poçt: Mrs.arzu1960@gmail.com

SAYLARIN İŞTİRAKI İLƏ YARANAN İDİOMLAR

XÜLASƏ

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir.

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhqiqat işlərinə cəlb etmişdir.

Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.

Açar sözlər – Sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı ifadələr, milli xüsusiyyətlər.

Dünya dillərində saylar ən qədim nitq hissələrindən biridir. (5. 88)

Dilin lüğət tərkibinin artması, genişlənməsi və zənginləşməsində sayların özünəməxsus və mühüm rolu vardır. Belə ki, dilimizin lüğət fonduna daxil olan və leksikanın xüsusi böyük bir qrupunu təşkil edən saylardan küllü miqdarda yeni sözlər

və ifadələr yaranır. Maraqlı burasıdır ki, başqa nitq hissələrinin heç birindən say düzəlmir, əksinə, saylardan xeyli miqdarda nitq hissəsi əmələ gəlir. Bu halda say həmin nitq hissələrinin lüğəvi məna, morfoloji əlamət və sintaktik vəzifəsini qəbul edir. Məsələn: üçlük, birincilik, azlıq, çoxluq, birləşdirmə, milyonçu, ikili (mövqe), birgə (səyahət), onluq (lampa), çoxdankı (əhvalat), beşlguşəli (ulduz), qapıbir (qonşu), canbirqəlb (dostlar), dördnala (çapmaq), biroturuma (yemek), birbəbir (soruşmaq), hərdənbir (gəlmək), birdəfəlik (getmək), birdən-birə (qaçmaq), Altıağac, Qırıxbulaq, Yüzbulaq, Üçtəpə.

Sayların mənaca iki növü vardır: miqdar sayları, sıra sayları.

Miqdar sayları əşyanın miqdarını bildirir. Miqdar saylarının aşağıdakı növləri var:

1. Müəyyən miqdar sayları
2. Qeyri-müəyyən miqdar sayları
3. Kəsir sayları

Müəyyən miqdar sayları əşyanın konkret miqdarını bildirən saylara müəyyən miqdar sayları deyilir. Müəyyən miqdar sayları *neçə? nə qədər?* suallarına cavab verir.

Müəyyən miqdar saylarından sonra işlənən isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *üç dəftər, on qələm, on iki şagird*.

Müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci (asılı) tərəfi kimi işləndikdə heç bir şəkilçi qəbul etmir: *beş armud, otuz dəftər*.

Yazılı abidələr və klassik ədəbiyyatımız göstərir ki, Miqdar sayları qədim tarixə malikdir. Məsələn: 80 sayı dilimizdə paralel olaraq iki şəkildə işlənir: səksən, həşdəd.

Yazılı abidələrin verdiyi faktlar göstərir ki, dilimizin bütün dövrlərində əsasən *səksən* sözü işlənmişdir. Yazılı abidələrdə səksən sayının işlənməsi təbii, çünki, səksən sözü əsl türk sözü olub, türk dillərinin əksəriyyətində mövcuddur. Mənşəcə fars sözü olan həşdəd sayına son illərdə təsadüf olunur. (1. 25)

Öz dövrünə görə az-çox ticarət mərkəzi olan və fars dili təsirinə məruz qalmış yerlərdə - şərq və cənub dialektlərində həşdəd sözü daha çox yayılmış, həm danışığ, həm də ədəbi yazı dilində normal bir söz kimi işlənmişdir. (6. 161)

Müəyyən miqdar sayları ilə aid olduqları isim arasında bəzi sözlər işlənə bilər. Bunlara *numerativ sözlər* deyilir.

Numerativlər iki cür olur:

- a) Əsas vəzifəsi numerativ olanlar: *dənə, nəfər, dəst, cüt, metr, ton, litr* və s.
- b) Əsas vəzifəsi numerativ olmayan, ancaq numerativ kimi işlənə bilən sözlər: *parça, tikə, damcı, qaşığı, göz, baş, top, vaqon, sətir, qaşığı, ədəd,*

vedrə, çəllək, qazan, nəlbəki və s. Bunlar əslində isim olub, haradasa, hansı məqamdası numerativ kimi işlənən sözlərdir. Dilimizdə numerativ sözlər az deyildir.

Nəfər – ancaq insan bildirən isimlərlə işlənir.

Baş – əsasən, ev heyvanlarını bildirən isimlərlə işlədilir.

Ədəd, dənə - cansız əşya adını bildirən isimlərlə işlənir.

Cüt və dəst numerativləri qoşalıq bildirmək üçün işlədilir: *bir cüt corab, bir dəst kostyum*.

Bəzi saylar söz yaradıcılığında çox məhsuldardır:

Bir- birlik (isim), *birdən* (zərf), *birgə* (zərf), *birdənlik* (fel), *birgünlük* (sifət), *birinci* (sıra sayı), *birincilik* (isim), *birdən-ikidən* (zərf), *bir çox* (say), *bir qədər* (say, zərf).

Az – *azlıq* (isim), *azalmaq* (fel), *bir az*, *az-çox* (say, zərf), *azdan-çoxdan* (zərf).

Çox – *çoxlu* (say), *çoxluq* (isim), *çoxdan* (zərf), *çoxdankı* (sifət), *çoxalmaq* (fel), *çoxmərtəbəli* (sifət).

İki – *ikilik* (isim), *ikinci* (sıra sayı), *ikiləmək*, *ikiləşmək*, *ikilənmək* (fel).

Və ya: *üçlük*, *beşlik*, *onluq*, *yüzlük* (isim), *onmərtəbəli* (sifət) və s.

Bəzi saylar mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi olur; məs.: *üçatılan*, *beşatılan* (isim), *beşmərtəbəli*, *üçgözlü* (sifət), *birnəfəsə* (zərf) və s.

Sayların cümlədəki əsas vəzifəsi təyin olmasıdır. Bəzən xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək cümlənin ismi xəbəri də olur. Saylar isimləşərək cümlənin mübtədası və tamamlığı ola bilər.

1. Say təyin kimi. Birinci otaq genişdir.
2. Say xəbər kimi. Atam birincidir.
3. Say zərflilik kimi. Qardaşım birinci gəldi.
4. Say mübtədə kimi. Birincilər onlardır.
5. Say tamamlıq kimi. Birinci mənə ver.

Say mənasında işlənən idiomların tərkibində kiçik rəqəmlərdən tutmuş böyük rəqəmlərə qədər saylar iştirak edir. Lakin, birləşmə daxilində işlənən saylar konkret miqdar deyil, daha çox ümumi məna bildirir. Məsələn: *bir qarın çörəyə möhtac, bir əldə iki qarpız tutmaq, iki daş arasında, altı-beş vurmaq, göyün yeddi qatına çıxmaq, yüz arxın suyunu bir arxa calamaq* və s.

Başqa dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində tərkibində say olan idiomların inkarı qeyri mümkündür. Məsələn: *bir könüldən min könlə aşıq olmaq, iki başlı danışmaq, bir daş altıdan bir daş üstə qoymaq, bir əldə iki qarpız tutmaq* və s.

Tərkibində say olan idiomlar Azərbaycan dilində çox məhduddur. Buna görə də onları aşağıdakı qaydada təsnif etmək olar.

1. Tərkibində bir miqdar sayı işlənən idiomlar; məsələn: *Bir könüldən min könülə, bir tük qədər, bir iynə ulduzunca, bir özü, bir boğazı, bir ayağı burda, bir ayağı korda, biri bir batman gələn söz, bir od ,beş alov, bir dəri, bir sümük, bir budaqda oturub min budağı yırğalamağ* və s.

Kimisi qoca bir xanın cavan *bir qıza bir könüldən min könülə aşiq* olduğunu söyləyib, onun əcaib əməlinə bəraət verdi, kimisidə varis həsrətində olan xanın ayrı çarəsi olmadığını iddia etdi, (7.24) Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin itməkliyinin özgə eşşəklərinin itməkliyinə *bir tük qədər* də oxşarı yoxdu (4.17). Əgər quran qəsəmi qılmaqsız da səndə zərrəcə vicdan, *bir iynə ulduzunca* insaf-mürüvvət vardırsa, gərək indi-indi qanada qalxan, sən allahsız bacının əlləri üstündə qoğazlanıb quğuldayan qardaşına qatil olduğun üçün gərək tövbə edib peşman olasan, tüstülənib yanasan, ya tüstün təpəndən çıx (7.149). Əziz kişi ömrünü tək-tənha başa vurmaqda idi. Əvvəllərdə nədənsə evlənməyə əhəmiyyət verməmişdi, çünki qulağı “*dinc*”, başı “*salamat*” idi, dostlarının, yoldaşlarının dediyi kimi, *bir özü idi, bir boğazı* (3.51). Ancaq bu qocalardan heç birisi Salamat Salamatovun dələduz adam olduğunu demir, “*bir ayağı burda, bir ayağı gorda*” olduğu zamanın, ya cavan prokurorun ədalət adamı olduğunu duyduqları üçün mü Salamat barəsində uydurulan intriqaalara qol qoya bilmirdilər (8.91). Dayanmaq olmur, durmaq olmur, o sapsarı sifəti görmək, *biri bir batman gələn*, sözü udmaq olmur (8.167). Qızdırma orada-burada bizə hərami kəsilirdi, canımızdan çıxmır, başqa-başqa xəstəliklər üçün hazırca zəmin yaradır, *bir dəri, bir sümükdən* ibarət zəif vücutlar hazırlayırdı (7.156). Bir teli burma qarı dinqilladır, bu da qabağında gözlərini süzdürə-süzdürə, özünü də sındıra-sındıra diringi vurur, *düzü bir od olub, beş alov* yapışıb mənim yaxamdan (8.129). O, *bir budaqda oturub, min budağı yırğalayandır*, özü də prokurorun arvadı Züleyxa ilə bacılıq olubdur (8.307).

2. Tərkibində iki miqdar sayı olan idiomlar: məsələn, iki ayağını bir başmağa qoymaq, ikiəlli tutmaq və s.

Sən Allah, niyə *iki ayağını bir başmağa qoyub* ki, gərək mən qatığa qara deyəm? (8.241).

3. Tərkibində dörd, üç və beş miqdar sayı işlənən idiomlar: məsələn, *üçdə alacağı, beşdə verəcəyi* və s.

Üçdə alacağı yox, beşdə verəcəyi, subaylıq atını minib hara gəldi çapırdı (3.51).

4. Tərkibində dörd miqdar sayı olan idiomlar: məsələn, *dördəlli çalışmaq, dördnala çapmaq, dördqat bükülmək* və s.

Nə zaman ki, məqsədimiz
Mənzilimiz deyil bəlli.
Çalışsaq da biz *dörd əlli*,
Tez yorular başqa bədən (9.70)

Atını *dördnalla* çapdıqca zaman,
Hər günə, hər ilə bayraqdar olduq (9.25)
Özündən güclüyə *dördqat* bükülən,
Özündən gücsüzün üstünə gülən
Bir tufeyli kimi çıxır cərgədən (9.32).

5. Tərkibində yeddi miqdar sayı işlənən idiomlar: məsələn, yeddi qatından keçmək.

Belə bir səmimi görüş Kamilova yaman toxundu, elə bil bir qıyıq ona sancılıb yeddi qatından keçdi (8. 313).

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə A.C. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası Bakı.1966 səh.25
2. Haqverdiyev Ə., Xortdanin cəhənnəm məktubları. Cənnətin qəbzi. Azərbaycan yazıçılarının ateizm əsərləri. Bakı, Azərnəşr 1986
3. Hüseynoğlu G., Seçilmiş əsərləri, I cild.Azərnəşr. Bakı, 1993
4. Məmmədquluzadə C. Danabaş kəndinin əhvalatları. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası Gənclik – Bakı 1983
5. Məmmədov H. Axundov A. Dilçiliyə giriş Bakı 1966 səh.88
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası Bakı.1962 səh.160-161
7. Rəhimov S. seçilmiş əsərləri, IV cild, Azərnəşr, 1970
8. Rəhimov S. seçilmiş əsərləri, V cild, Azərnəşr, 1974
9. Səməd Vurğun, seçilmiş əsərləri, II cild, Azərnəşr, Bakı, 1976

ARZU MİRZAYEVA

IDIOMS CREATED WITH THE PARTICIPATION OF NUMBERS SUMMARY

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning

and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Keywords - Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features

APZY MİRZAEVA

ИДИОМЫ, СОЗДАННЫЕ С УЧАСТИЕМ ЦИФРОВ РЕЗЮМЕ

В языковедении идиомы даны под названием устойчивые словосочетания, фразеологические сочетания, фразеологизмы и т.д.

Идиом – это слово греческого происхождения. Идиом – выражение со своеобразными свойствами. Идиом – это устойчивые словосочетания, которые являясь эквивалентом слов с прямым значением, соединяют их с переносным значением. А понятие, выражаемое идиомами, более конкретное по сравнению с другими словосочетаниями.

В языке идиомы выражаются эквивалентом слова, то есть как синоним слова, выраженный в переносном смысле.

Идиомы обладают национальными свойствами, поэтому изучая идиомы языка каждого народа можно близко познакомиться с их культурой, историей и образом жизни.

Одним из основных свойств идиом является то, что они образно-эмоциональные выражения. Идиомы выражают то или иное понятие намного

эффективнее и образнее чем отдельные слова. Своеобразные категории идиом отличают их от других языковых единиц. Идиомы – это оригинальное средство языка, его богатство.

Такие интересные свойства идиом заставили многих ученых, занимающихся в разных отраслях языковедения – лексикографов, стилистов, грамматиков, фольклороведов, долго подумать над ними, и привлек их к научно-исследовательским работам.

В азербайджанском языке идиомы подразделяются на 2 группы: именные и глагольные.

Ключевые слова – устойчивые словосочетания, идиомы, фразеологические единицы, образные выражения, национальные особенности

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: Xuraman Məhərrəmovə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

X.K.QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xayala_gasimova@yahoo.com

XARICI DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF VƏRDİŞ VƏ BACARIQLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİ XÜLASƏ

Qədim zamanlardan bəri insanlar müxtəlif usullarla bir biriləri ilə ünsiyyət qurublar. Dil ən mühüm və üstün ünsiyyət vasitəsidir. Körpə doğma dilində danışmazdan əvvəl ilk növbədə valideynini sadəcə dinləyir, yamsılayır və daha sonra serbest danismaga başlayır. Böyüdükcə öz dilində oxuyub-yazmağı da öyrənir. Xarici dili öyrənərkən də bu 4 bacarıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dinləmə və oxuma bacarığı məlumatları qəbul etmədə, danışmaq və yazı bacarıqları isə məlumatları ötürməkdə kömək göstərir.

Müasir və daim yeniləşən dünyada dil bacarıqları və bilikləri olduqca vacibdir. Bu baxımdan ana dili və ikinci xarici dil məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili unikal dillərdən biri kimi öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxlayır və zaman keçdikcə bu aktuallıq artıq bir zərurətə çevrilmişdir. İngilis dili istər funksional, istərsə də, struktur cəhətdən də digər dillərdən fərqlənir.

Heç şübhəsiz deyə bilərik ki, ingilis dili bütün dünyanı birləşdirən yeganə dildir. Bunun ən bariz nümunəsini biz müxtəlif dillərdə danışılan ölkələrə səyahət zamanı aydın şəkildə görə bilərik. O həmçinin tədris və təlim prosesində istifadə edildiyi üçün mühüm bir dildir. Hətta belə bir faktı da qeyd etmək kifayət edir ki, bir çox ölkələrin təhsil ocaqlarından ingilis dili ikinci dil kimi tədris edilir. Təbii ki, bu da səbəbsiz deyil. İngilis dilinin vacib dillərdən biri olmasının əsas səbəblərindən biri də ona olan tələbatla bağlıdır.

Məqaləmdə xarici dilin tədrisi üçün bu bacarıqların mənimsənilməsi və inkişaf etməsi yönündə daha geniş tədqiqatlar aparmışam.

Açar sözlər: produktiv, reseptiv, dinləmə, yazma, danışmaq, yazı, vərdis və bacarıqlar

Dinləmə bacarığı. Biz nəyisə və ya kimisə dinləyərək müxtəlif informasiya qəbul edirik. Dinləmə bacarığı reseptiv bacarıqlardan biridir. İnsan hər hansı bir mesajı və ya informasiyanı bir başqa insan tərəfindən və ya yəhud fərqli avadanlıqdan məsələn radio televizor kimi qurulardan eşidərək/dinləyərək qəbul edir, Buna görə də bu bacarıq qəbul etmə bacarığı və ya reseptiv bacarıq adlanır. (1,122 s.)

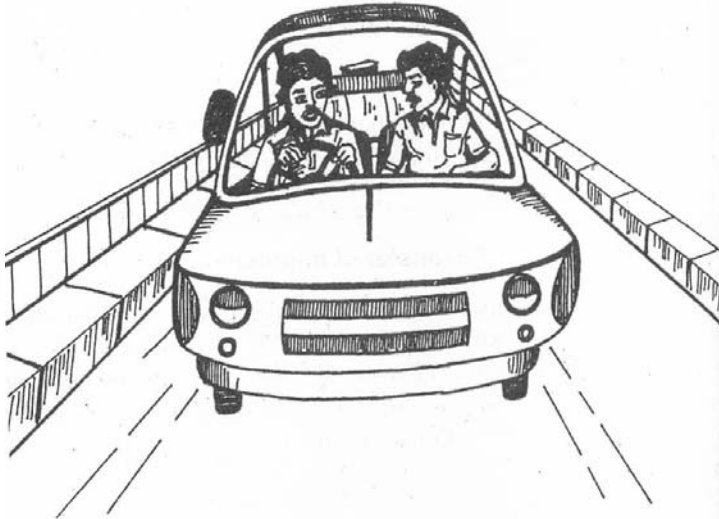
Bir necə dinləmə vərdislərimiz vardır. Xəbərlər, mühazirələr, mahnılar, hekayələr, qaydalar, hava şəraiti və s. kimi mətnlər günlük dinləmə vərdislərimizdir.

Passiv dinləmə. Bəzən müəllimlərin tədris edərkən istifadə etdiyi metodlarda hər sözü cümləni tərcümə etdikləri üçün şagirdlərdə passiv dinləmə bacarıqlarına yol açırlar. Bu şagirdlərin daha sonra dinləmə və danışmaq bacarıqlarına daha az marağının olduğunu ortaya çıxardır. Belə hallardan qaçınmaq üçün şagirdlər dərslərdə ingilis dilinə qulaq asmalı və sinifdə ingilis dilində danışmağa can atılmalıdır. Onların passiv dinləmə bacarığı aktiv dinləmə bacarığına çevrilməlidir və günlük həyatda istifadə edilməsində köməklik olunmalıdır. Əlbəttə ki, burda əsas məsələ müəllimin seçdiyi tədris metodu çox önəmlidir. Şagirdlərə anlamaq üçün dinləmək bacarığını formalaşdırmalıdır. Hər sözə deyildə məxzə yönəlmələrini öyrətməlidir və buna uyğun dinləmə strategiyaları yaratmalıdır. (2,324 s)

Məsələn: Where are you going? (Haraya gedirsən?) Məktəbə gedirəm. Tərcümə; I am going to school və ya sadəcə To school(məktəbə) şagird məxzin məktəb olduğunu almalıdır və bütün cümləyə diggət yetirməyin vacib olmadığını anlamalıdır eyni qaydada gələcəkdə danışmada da istifadə edəbilsin. (4, 121 s)

Dinləmə bacarığın zəif olmasının başlıca məsələlərindən biridə odurki müəllimlər siniflərdə L1 yəni ana dilindən istifadə etmələrinə icazə verir və hətta özündə istifadə edir. Sinif daxilində yalnız ingilis dilində danışmaq və dinləmə bacarığı formalaşarsa daha sonra sinif xaricində gündəlik həyatlarında istifadə edəbiləcəklər.

Danışmaq- Ünsiyyət mesajların effektiv şəkildə göndərilməsi və qəbul edilməsi deməkdir. Danışmaq dördündən ən vacib və ən üstün sayılan bacarıqdır. Danışmaq iki produktiv bacarıqdan biridir. Danışarkən məlumat ortaya çıxarırıq və məlumat ötürürük və informasiya boşluqlarını doldururuq. Qısaca, əminliklə deyə bilərik ki, biz ünsiyyət üçün danışırıq, yəni ideyalarımızı və ya fikirlərimizi başqalarına ötürürük. Xarici dildə danışmaq üçün əvvəlcə diggətlə dinləmək lazımdır. Nətiqələrlə, ünsiyyətdə olmaq, praktiki təcrübə bu bacarığa yiyələnməyin tək yoludur. Tək bir misal məsələni bizə aydınlaşdıracaq. (5, 175)

Bir insan avtomobil sürməyi öyrənmək istəyir. Ona qaydalar izah edilir və o hər birini çox yaxşı öyrənir. Lakin bunlar onun maşın sürməyinə kifayət etmir. Əgər o sürmək (6, 33 s.)

əvəzinə, yalnız sürücülük haqqında mühazirə dinləməyə davam edərsə sizcə o avtomobil, sürməyi öyrənə bilərmidi? Xeyr. Bu o deməkdir ki, burada vacib olan yalnız praktikadır, məşqdır. Eyni şəkildə, əgər biz yalnız dili təsvir etmək, onun formasını, qrammatik qaydaları əzbərləsek, biz dildən istifadə etməyi öyrənməyəcək. Biz danışmağı ancaq danışmaqla öyrənə bilərik (məşq etməklə). Beləliklə, bu bacarığı inkişaf etdirmək üçün yeganə cavab dili məşq etməkdir. Dili məşq etmək üçün müxtəlif yollar vardır. Sınıfdə müəllim şagirdləri ingilis dilində danışmağa həvəsləndirməlidir və özü onlarla yalnız bu dildən istifadə etməlidir. Digər dil inkişaf etmə vərdişləri filmlərə baxmaq və ya dil daşıyıcıları ilə canlı ya da internetdən danışaraq mənimsənə bilər.

Dildə dəqiqlik- Bura qrammatikanın məşgi, sözlərin tələfüzü forması, vurğusu kimi daxildir. Sınıfdə bu hissə kifayət qədər inkişaf etdirilmir və şagirdlərə öyrədilir. Şagirdlərə dəqiqlik hissəsinə o qədər önəm verilir ki səlislilik (fluency) hissəsi unudulur. (7, 123 s)

Səlislilik – kommunikativ bacarığın inkişafında çox böyük rol oynayır. Şagirdin qrammatik səfləri burda vacib nöqsan sayılmasada qarşı tərəfin kifayət gədən düzgün anlaması üçün ciddi səflərin qarşı alınmalıdır.

Qrup muzakirələri, dil məşqləri, rolculuq oyunu, mini muhazirələr dəqiqlik və səlisliliyin inkişaf etdirilməsində istifadə ediləbiləcək üsullardır,

Oxuma bacarığı- 2 reseptiv bacarıqlardan biridir. Mətni oxuyub anlamaq üçün istifadə olunan bacarıqdır. Oxuma bacarığı özündə mətni oxuyanı, mətindəki məlumatları anlayıb izahı özündə əks etdirir. Biz müxtəlif mətnlərlə üzləşirik və müxtəlif məqsədlərlə onları oxuyuruq. Bəzən ümumi məlumat axtarıq bəzən hər sözə diqqət yetirərək xüsusi məlumatlar toplayırıq.

Oxuyarkən mətni sürətli şəkildə gözdən keçirməyə skimming, mətnin hər hissəsinə daha diqqətlə oxuyub nəzər yetirilməsinə isə scanning deyilir. (8, 48 s)

Yazı- produktiv bacarıq sayılır çünki biz öz fikirlərimizi, ideyalarımızı yazı şəkildə ortaya çıxarıq. Bu bacarıq vasitəsi ilə ünsiyyət qurmaq üçün çoxlu məşqlər edilməlidir, təcrübə yigilməlidir. Yazı bacarığı 4 bacarıq arasında şagirdlər üçün ən çətin gələn bacarıqdır. Buna görə də bu bacarıq mütəmadi olaraq məşq edilməlidir. Yazı yazarkən onun məqsədini unutmamalıyıq. Yazının məqsədi ünsiyyət qurmaqdır. Biz yazı üzərindən məlumat paylaşırıq, fikirlərimizi ideyalarımızı digər insanlarla bölüərək ünsiyyət qururuq. Bunu şifahi ünsiyyət qurabilmədikdə istifadə edirik. Yazıda qarşılaşdığımız cətinliklər ondan ibarətdir ki biz bezen kifayət gəder söz ehtiyatımız olmur yaxud mətni nece başlayıb nece bitirmək lazım olduğunu bilmediyimiz üçün cətinlik çəkirik. Müəllim sınıfdə yazı bacarığına kifayət gəder səy və vaxt ayırmalıdır şagirdlərin qarşılaşabiləcəyi çətinlikləri onlara izah edib onlarla məşq etməlidir.

Nəticə

Dil öyrənərkən bacarıqlara yiyələnmək və onları mənimsəmək çox vacibdir. Hər bir bacarıq ayrılıqda öyrədilməlidir. Məsələn, ingilis dilinin qrammatikası ilə işləyirsinizsə, yazmaq və oxumaq üçün məşq edirsiniz. Əgər audio kitab dinləyirsinizsə, dinləyib-anlamada məşq edirsiniz. Əgər ucadan oxuyursansa, oxumağı və danışmağı məşq edirsiniz. Əgər mətni təkrar danışırınsınızsa, nitqi inkişaf etdirirsiniz.

Məktəblərdə yazı və oxuya daha çox diqqət verildiyi üçün şagirdlərdə dinləmə və danışmaq bacarıqları kifayət qədər formalaşmır. Biz bilirik ki, danışmağı öyrənmək üçün danışmaq lazımdır. Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olan ki, tədris zamanı qeyd edilən hər bir bacarığın (dinləmə, yazı, oxu, danışmaq) inkişafına və mənimsənilməsinə ayrı ayrılıqda diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Teaching Adults, An ESOL Resource Book, Developed by ProLiteracy America
2. Teaching speaking, listening and writing By Trudy Wallace, Winifred E. Stariha and Herbert J. Walberg
3. Bachman, L., & Palmer, A. (1996). Language testing in practice. Oxford: Oxford University Press.
4. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1, 1-47.
5. Council of Europe (2001) Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment, Cambridge: Cambridge University Press.
6. Fitzpatrick, A., & O'Dowd, R. (2012). English at Work: The International Research Foundation for English Language Education report.
7. Kassim, H & Ali, F (2010) English communicative events and skills needed at the workplace: Feedback from the industry. English for Specific Purposes, 29(3), 168-182.
8. Powers, D. E. (2010) The case for a comprehensive, four-skills assessment of English Language Proficiency. TOEIC Compendium Study. ETS Publications.

Х.КАСЫМОВА

**ОСВОЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ НАВЫКОВ В ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**

Резюме

С давних времен люди общались друг с другом по-разному. Язык - самое важное и высшее средство общения. Прежде чем говорить, малыш просто слушает родителей, имитирует их, а затем начинает бегло говорить. По мере взросления он учится читать и писать на своем родном языке. Эти 4 навыка также очень важны при изучении иностранного языка. Навыки аудирования и чтения помогают получать информацию, а навыки устной и письменной речи помогают передавать информацию.

В современном и постоянно меняющемся мире языковые навыки и знания очень важны. В этой связи особое значение приобретает вопрос о родном языке и втором иностранном языке. Английский как один из уникальных языков по-прежнему сохраняет свою актуальность сегодня, и со временем эта актуальность стала необходимостью. Английский язык отличается от других языков как функционально, так и структурно.

Можно без сомнения сказать, что английский - единственный язык, объединяющий весь мир. Самый очевидный пример этого можно наглядно увидеть, путешествуя по странам, где говорят на разных языках. Это также важный язык, потому что он используется в процессе преподавания и обучения. Достаточно сказать, что во многих странах английский преподается как второй язык. Конечно, это неспроста. Одна из основных причин, почему английский является одним из самых важных языков, - это спрос на него.

В своей статье я провела больше исследований по приобретению и развитию этих навыков при обучении иностранного языка.

Ключевые слова: чтение, письмо, говорение (речь), понимание на слух, навыки и умения, принимающий, продуктивный

X.K.QASIMOVA

**MASTERING DIFFERENT SKILLS IN FOREIGN
LANGUAGE TEACHING**

Summary

From ancient times, people have communicated with one another in various ways. Language is the most important and superior means of communication. Before a baby can speak his mother tongue, he simply listens to his parents, imitates them and then he begins to speak fluently. As he grows up, he learns to read and write in

his native language. These 4 skills are also very important while learning a foreign language. Listening and reading skills help to receive information (receptive skills), and speaking and writing skills help to transmit information (productive skills).

In a modern and constantly changing world, language skills and knowledge are very important. In this regard, the issue of mother tongue and second foreign language is of particular importance. English, as one of the unique languages, still retains its relevance today, and over time, this relevance has become a necessity. English differs from other languages both functionally and structurally.

We can say without a doubt that English is the only language that unites the whole world. The most obvious example of this can be clearly seen when traveling to countries where different languages are spoken. It is also an important language because it is used in the teaching and learning process. Suffice it to say that English is taught as a second language in many countries. Of course, this is not without reason. One of the main reasons why English is one of the most important languages is the demand for it.

In my article, I have done more research on mastering and developing these skills in foreign language teaching.

Key words: listening, reading, writing, speaking, skills, receptive, productive, teaching, learning

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent FAİDA İSAYEVA
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYGÜN. QƏDİMLİ

ADU

E-mail: qedimliaygun@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARININ TƏDQIQI

Xülasə

Azərbaycan dilində feilin təsriflənəməyən formaları əhəmiyyətinə görə dilçilərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mövzu qrammatikamızda əhəmiyyətli və çox işlənən mövzulardandır. Tədqiqatçılar tərəfindən feilin təsriflənəməyən formaları bütün dövrlərdə çox maraqlı mövzu kimi qəbul edilib. Buna görə də müxtəlif dilçilər fərqli zamanlarda feilin təsriflənəməyən formalarını araşdırmışdır. Əsasən iki aspektdən feilin təsriflənəməyən formaları arasında oxşar və fərqli cəhətlər, feilin təsriflənəməyən formalarının növləri və xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Məsələn, feili sifət və feili bağlama arasında oxşar və fərqli cəhətlər özünü bir çox cəhətdən aydın şəkildə göstərir. Həm yazıda, həm də danışmada sadə və aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırmaqda feilin təsriflənəməyən formalarının mühüm rolu var. Feil tarixən ən az dəyişikliklərə uğrayan nitq hissəsidir. Dillərin mənşəyinin öyrəlməsində çox əhəmiyyətli yeri vardır. Feil dilin qrammatik quruluşuna görə təsriflənəmə sistemində uyğun dəyişir. Təsriflənəməyən feillər şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Azərbaycan dilində feillərin qrammatik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Elə bir dil yoxdur ki, onun leksik tərkibində feillər müxtəlif şəkillərdə fərqləndirilməmiş olsun. Azərbaycan dilində bütün feillərin məzmununda hərəkət anlayışı özünü göstərir. Amma onların hamısında eyni hərəkət ifadə edilmir. Bir qismində fəal, digər bir qismində isə qeyri-fəal hərəkətləri əks etdirir.

Açar sözlər: feil, feilin təsriflənəməyən formaları, tədqiqat işi, tərkib yaratmaq, oxşar cəhətlər, fərqli cəhətlər

Azərbaycan dilində feilin təsriflənəməyən formaları ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli aspektlərdə tədqiq edilmişdir. Ərəb dilindən dilimizə keçmiş feil sözü fənd, fitnə sözləri ilə birləşir. Azərbaycan dilində feilin iş, əməl, hərəkət kimi mənaları ilə qarşılaşırıq və bu mənələrdən biri sözdə daha üstün mövqeyə sahib olur. Hər bir feil konkret lüğəvi mənasına görə bir iş, hərəkət bildirdiyi kimi, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də iş, hal, hərəkət bildirir. (2, s.159)

Əsas nitq hissələri içində ən geniş tərkibə malik olanı feildir. Feil bəhsi həcm baxımından morfologiyanın 40 faizini təşkil edir. (1, s.163) Sahib olduğu kateqoriyalar sisteminə görə feil digər nitq hissəsi ilə müqayisə edilməyəcək dərəcədə zəngindir. Feilin quruluşu barədə bir çox alimlər müxtəlif fikirlər irəli sürmüş, tədqiqatlar aparmışdır. Beləliklə də, aparılan müxtəlif tədqiqatlara uyğun

olaraq feilin qrammatik kateqoriyaları haqqında fikirlər də müxtəlifdir. Q.Kazımov feilləri dildə işləklilik formasına görə iki yerə: şəxslı və şəxssız formaya ayırmışdır. Şəxslı feillər dedıkdə feillərin (feıl əsaslarının) zaman, şəkil, şəxs əlamətləri qəbul edərək dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsrifi nəzərdə tutulur. (2, s.161) Müəllif həmçinin ikili xüsusiyyət qazanan və təsrif olunma imkanını itirən feilləri isə şəxssız feillər kimi qeyd etmişdir. Buraya məsdər, feili sifət və feili bağlama aid edilmişdir. Müəllifi olduğu “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində Q.Kazımov qeyd edir ki, təsriflənməyən feil yoxdur. Təsriflənmə - feilin kökünün və ya əsasının nəzərə alınmasıdır. Feilin müvəqqəti olaraq digər nitq hissələrinin də xüsusiyyətlərini daşması onun təsriflənməsinə imkan vermir. Beləliklə də, müəllif təsriflənməyən feillər terminini məntiqsiz hesab etmişdir. Feilin qrammatik kateqoriyaları haqqında Muxtar Hüseynzadənin də fərqli və özünəməxsus fikirləri vardır. O, feilin şəxs, zaman, inkarlıq, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyalarını araşdırsa da, növ, şəkil və tərz kateqoriyaları haqqında ətraflı məlumat verməmişdir. Y.Seyidov isə məsdər, feili sifət və feili bağlama kateqoriyaları ifadəsini işlətməklə onların hər birinə ayrı-ayrı kateqoriya kimi baxdığına işarə edir. (4, s.8) Müəllif öz qeydlərində, feilin daxili və xarici kateqoriyaları olduğunu göstərir. Nəticə etibarilə, feilin kateqoriyalarının tədqiqində “daxili qrammatik kateqoriya” və “xarici qrammatik kateqoriya” terminləri işlətmiş olur.

Ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən feilin təsriflənməyən formaları müxtəlif dövrlərdə öyrənilmiş və araşdırılmışdır. Dilçilərin bəziləri isə onları müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Müasir Azərbaycan dilində təsriflənməyən feillərin oxşar və fərqli cəhətləri daim tədqiq edilir, qədim və müasir elmi ədəbiyyatlar nəzərdən keçirilir. Bu tədqiqatlarda tarixi abidələr də köməyə çatır. Məqsəd feilin təsriflənməyən formalarına dair biliklərin yenilənməsi, dərinləşməsi və sistemləşməsidir.

Tədqiqatçılar tərəfindən təsriflənməyən feillərin nəzəri bazası və praktik materialları müəyyənləşdirilir. Təsriflənməyən feillərin məsdər, feili sifət və feili bağlama arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər göstərilir.

Elmi araşdırmalarda və aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrinin yazıya alınmasında müqayisəli, qarşılaşdırma və tarixi metodlardan istifadə olunur. Bunlarla bərabər elmi ədəbiyyatdan, bədii ədəbiyyatdan, jurnallardan, internet saytlarından, dilçiliklə bağlı məqalələrdən istifadə olunur. Elmi metodlardan istifadə edərək təsriflənməyən feillərin əmələgəlmə yolları, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri və sintaktik funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, feilin təsriflənməyən formalarının hər biri ikili xüsusiyyətə malikdir. Onların hər birində əsas olaraq feilin xüsusiyyətləri mövcuddur.(2, s.276) Məsdər, feili sifət və feili bağlama feil kimi təsirli və təsirsiz olur, təsdiq və inkar bildirir, növ kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir və tərkib yaradır.

İkili xüsusiyyətlərdə məsdər isim və feilin, feili sifət feilin və sifətin, feili bağlama isə zərfin və feilin xüsusiyyətlərini daşıyır. Onların hər üçünün əmələgəlmə yolları fərqli olduğundan məsdər, feili sifət və feili bağlamaları bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək heç də çətin deyil.

Azərbaycan dilində özünəməxsus mövqeyi olan xüsusi feilin təsriflənməyən formalarının hər biri feillə digər əsas nitq hissələri arasında əlaqə yaradır. Bu da öz növbəsində dilimizin vahid sisteminin yaranmasına xidmət edir.

Feilin təsriflənməyən formalarını ümumiləşdirən cəhətlərlə yanaşı, məsdər, feili sifət və feili bağlamanın özünə aid fərqi xüsusiyyətləri də vardır. Bu fərqi xüsusiyyətlər özünü daha çox başqa nitq hissələrinə münasibətdə aydın şəkildə göstərir.

Dilimizdə feilin təsriflənməyən formalarının tutduğu mövqeyin daha dəqiq və geniş öyrənilməsi mühümdür. Çünki Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarından geniş şəkildə istifadə edilir.

Feilin təsriflənməyən formaları haqqında bir çox fikirlər yazılmışdır. Müxtəlif dövrlərdə türkologiyada təsriflənməyən feillərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərində təsriflənməyən feillərin müxtəlif nitq hissələrinə bənzəyişi formal olaraq göstərilmiş, əslində isə təsriflənməyən formalar özlərində ən mühüm feil əlamətlərini mühafizə etdiyi vurğulanmışdır.

Müstəqil Göytürk dövlətinin yazılı abidəsi olan "Orxon-Yenisey" abidələrində də müxtəlif qəliblənmiş ifadələrlə yanaşı feilin təsriflənməyən formalarına da yer verilmişdir. Abidənin dilində -mak şəkilçisi – makçı şəkilçisinin daxilində işlənmişdir. Bu şəkilçi yazılı abidənin dilində məsdər şəkilçisi kimi çıxış etmişdir. Armaqçı- yalançı, armaq- aldatmaq

Abidədə məsdər şəkilçisi kimi yalnız bir dəfə istifadə olunmuş – ma şəkilçisi "yelmə" sözündə işlənmişdir. Burada yelmə- çapmaq mənasını ifadə etmişdir.

Çağatay dilinə aid mətnlərdə işlənməyə başlayan – ğan şəkilçisinə Orxon abidələrində də məsdər şəkilçisi kimi rast gəlinmişdir.- ğan şəkilçisi ilə işlənmiş yargan- mühakimə etmək, kapağan- tutmaq, fəth etmək mənalarında işlənmişdir.

"Orxon-Yenisey" abidələrində və ümumiyyətlə qədim türk dillərində məsdər, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərinin malik olduğu funksiyalar və işlənmə xüsusiyyətləri müasir türk dillərindəkindən fərqlənir.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarından biri olan məsdər müxtəlif qrammatika kitablarında fərqli terminlərlə adlandırılmışdır. İnfinativ- latın dilində "infinitus" sözündən götürülmüş və mənası qeyri-məhdud deməkdir.

Tədqiqatçılardan bəziləri məsdəri M.Kazımbəy, P.M.Melioranski, V.A.Qordlevski "feilin qeyri-müəyyən şəkli"; A.N.Kononov, N.K. Dmitriyev, A.N.Borovkov, A.Qulamov - "infinitiv", K.K.Yudaxin, K.K. Sartabayev, V.V.Reşetov, N.L.Direnkova, İ.A.Batmanov -"feili isim", M.B.Balakayev, V.Əliyev,

V.M. Nasilov, B.K.Kutlimuratov, M.B.Balakayev, B.Toyçubekova - "hərəkətin adları", A.M.Şerbak - "substantivləşmiş feili isimlər" adlandırmışlar.

Məsdər termini qrammatikamızda XX əsrin 30-cu illərindən işlənməyə başlamışdır. Bu termin dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. Müxtəlif dillərdə də məsdər terminindən istifadə olunur. Məsələn, gürcü dilində də məsdər terminindən istifadə olunur. Şərq dillərində də həmçinin dilşünasların əsərlərində məsdər termininə yer verilmişdir. M.Kaşgari öz "Divan"ında məsdərlərə xüsusi diqqət yetirmiş ətraflı məlumat vermişdir. Azərbaycan dilçiliyində A.Axundov və M.Hüseynzadə çox zaman məsdər və hərəkətin adı ifadələrini eyniləşdirmişlər. Rus dilçiliyində isə məsdər termininə sinonim olan "infinitiv" terminindən istifadə olunur.

Tədqiqatçıların bəziləri qeyd edir ki, "infinitiv" termini bu kateqoriyanın mahiyyətinə tam uyğun gəlməsə də, beynəlmiləl xarakterli və ümumanlayışlı termindir. XX əsrin 60-80-ci illərində isə bəzi tədqiqatçılar məsdər termininin əvəzinə "hərəkətin adı" terminini daha uyğun hesab etmişlər. Tədqiqatçı B.K.Kutlimuratov məsdərin adlandırılması ilə bağlı qeyd edir ki, bir çox terminlər içində ən uyğun gələni "hərəkətin adı" ifadəsidir. Çünki "feili isim" və "infinitiv" ifadələri türk dillərində hərəkət adı kateqoriyasının məzmununa tam olaraq cavab vermir.

Mahiyyətinə görə hələ də türkologiyada məsdərin müstəqil qrammatik kateqoriya olması barədə vahid bir fikrə gəlinməmişdir. N.K.Dmitriyev qeyd edir: "Məsdər anlayışının özü qrammatik kateqoriya kimi kifayət qədər mütərəddid və qeyri- müəyyəndir. Məsdərin spesifikasiyası ayrı-ayrı dillərdə son dərəcə müxtəlifdir.

Türkologiyada məsdərin tədqiqinə dair ilk işlərdən biri də M. Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adlı monoqrafiyadır. M.Kazımbəy öz tədqiqatları ilə şəxssiz feilin forma və çoxaspektliliyinin tədqiqinin əsasını qoydu. Müəllif əsərində məsdəri "hərəkət adı" termini ilə adlandırılmışdır.

Məsdər feilin ilkin və əsas lüğət forması hesab olunur. Türkologiyada inkişafın ilk dövrlərindən məsdər məqsəd bildirən hərəkət adı, qeyri-müəyyən şəkil, supin kimi adlarla adlandırılmışdır. Məsdərlərin cümlədə işlənməsi həmin cümləyə bir çox hallarda modallıq və lakoniklik vermişdir.

M.Hüseynzadə 1954-cü ildə məsdəri feilin şəkilləri sırasında vermişdir. (4, s.82)

Dilçilikdə məsdərin qrammatik, leksik-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxaran təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyaları əsas götürülür. Bəzi tədqiqatçılar A.A. Potebnaya, F.F. Fortunatov və bir çoxları məsdəri feil sistemindən ayıraraq xüsusi nitq hissəsi kimi qəbul etmişdir. Dünya dillərinin bir çoxunda məsdər ikili xüsusiyyətlərə malikdir.

Mahmud Kaşgari "Divanü lüğət-it-türk" kitabında məsdəri digər adı ilə feili isim kimi adlandırmış, eyni bu gün olduğu kimi şəkilçisi də eyni verilmişdir. Məsdərin ikili xüsusiyyətini vurğulamaq üçün o yazmışdır: " Məsdərin başqa bir

növü də var. Bu məsdər isim yerinə işlənir və failin həmin işi gördüyü zaman failə izafə edilmiş formasıdır.” (5, s.281)

Məsələn: anıq yarmak tər+ igi kör yəni onun pul yığmasını gör. (5, s.282)

M. Kaşğari öz “Divan”ında həm -mak, mək şəkilçisi ilə bitən feilləri, yəni bu günkü məsdəri, həm də -ık, -ığ, -ig şəkilçisi ilə bitən feilləri feili isim kimi qəbul edir. (5, s.282)

M. Kaşğarının feilin təsriflənməyən formalarına aid etdiyi –mak, -mək, -ık, -ık, -ığ, -ig, -ış, -ğu, -gü, -sig, -suğ, -süg şəkilçili hərəkət adları mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etsələr də, onların müasir dilimizdə məsdərlər kimi hallanmalarına dair heç bir nümunə yoxdur.(5, s.283) “Divan”ı tədqiq edən tədqiqatçılar da belə qənaətə gəlir ki, həmin dövrdə məsdərlər ümumiyyətlə hallanmamışdır.

Türk dillərində məsdərin -maklık, məklik şəkilçili variantına da rast gəlmək olur. Bu şəkilçi ilə işlənən sözlər - geniş məsdərlər adlanır. Geniş məsdərlər mümkünlük çalarlarını və hərəkətin yerinə yetirilməsində subyektin qabiliyyətini bildirir. (5, 466)

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə məsdər şəkilçisi “maq”- “max” formasında işlənmişdir. Məsdərin –maq şəkilçisinin həm “max”, həm də “mæg” variantlarından “Dastani Əhməd Hərami” dastanında istifadə olunmuşdur.

Bəzi dilçilər məsdəri iki yerə ayırır: ədati- məsdər və məsdəri-xəfif. Ədati-məsdərin ikinci adı güclü məsdərdir. Ədati-məsdər “maq, məq” şəkilçisi ilə düzəlir. Məsdəri-xəfif isə “ma, mə” şəkilçisi ilə yaranır. “Ma, mə” şəkilçisinin artırılması ilə düzələn feillər feilin substantivləşmiş forması sayılır. Yəni məsdəri- xəfif məsdərlərə yaxın olub, məsdərdən daha çox isimlik xüsusiyyətinə malikdir. (1, s.255) Məsdərin -ma, -mə şəkilçili variantı ən qədim məsdər formalarından sayılır. Türkologiyada tədqiqatlar aparıldıqca aydın olur ki, -ma -mə şəkilçili məsdər forması olduqca mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. V-XI əsrlərə aid ən qədim türk yazılı abidələrində məsdəri- xəfif formasına rast gəlinir.

Türk dillərində istifadə olunan məsdərlər eyni fəallıqda istifadə olunmur. Bu dillərdəki məsdər forması yeganə formadır və çox geniş yayılmışdır. Həmçinin bir çox türk dillərində məsdər inkarlıq xüsusiyyətinə malik deyil.

Müəyyən bir dövr türkologiyada feili sifətin ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsəda uyğun hesab edilmişdir. Hal-hazırda feili sifət təsriflənməyən feillərin tərkibində öyrənilir.

M.Kazımbəy, M.M.Əfşar, M.Ə. Vəzirov, B.V. Çobanzadə və başqaları Azərbaycan dilçiliyində feili sifətin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur.

M.Kaşğarının “Divan”ında feili sifətlərə geniş şəkildə yer verilmişdir. “Divan”da feili sifətin 18 şəkilçisindən və onlardan düzələn feili sifətlərdən geniş şəkildə bəhs edilmişdir. “Divan”da –duk, -düg şəkilçisinin divanda başqa variantı verilməsə də, “Orxon- Yenisey” abidələrində isə -tuk, -tüg variantı da verilmişdir. Məsələn, Tənqri küç ber + tük üçün – Tanrı güc verdiyi üçün (5, s.284)

Böyük türkoloq, professor M.Kazımbəy Azərbaycan dilində feili sifət haqqında ilk məlumatları verən şəxsdir. Apardığı tədqiqatlarda feili sifətləri feil kateqoriyasına aid etmişdir. Müəllif feili sifətləri "причастия" adlandırılmışdır. Feili sifətlərin hal, hərəkət və keyfiyyət bildirdiyiniz göstərmişdir.

Azərbaycan dilində feili sifət substantivləşir, yəni hal, mənsubiyyət, şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Bu hadisə dilimizdə geniş şəkildə özünü göstərir. Substantivləşmə zamanı feili sifət təyin etdiyi sözün funksiyasını da öz üzərinə götürür. (1 , s.263)

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu sistemində substantivləşmə qabiliyyətinə malik feili sifətlər olduqca qədim tarixə malikdir. Tarixi abidələrin dilində də görüldüyü kimi feili sifətin şəkilçiləri çox məhsuldar olmuşdur.

Qədim abidəmiz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da feili sifətin şəkilçiləri tədqiq edilmişdir. Substantivləşmə hadisəsi belə dastanda yer alır. Məsələn, Amin deyənlər didar görsün!

Azərbaycan dilində geniş tədqiq olunmuş təsriflənməyən formalardan biri də feili bağlamadır. Digər adları isə adverbial feil, feili-zərf kimidir. Feili bağlama ilə bağlı bir çox elmi tədqiqatlar aparılmışdır.

Feili bağlama təsriflənən feillərdən fərqli olaraq, başqa bir feilə mənaca bağlanıb onu müxtəlif cəhətdən izah edir və izah etdiyi deyilsən əvvəl gəlir. Bir qayda olaraq feili bağlama şəklə, zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, özündən sonra gələn feillə müqayisədə asılı mövqedə işlənir, ən əsası da feilin mühüm əlamətlərini də özündə saxlayır. Əsas feillə bağlı olaraq onu əsasən tərzə, zamana, bəzən də səbəb və şərtə görə izah edib tamamlayır.

Tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri də feili bağlama şəkilçilərindən bir qisminin bəzi hallarda sinonim mənalar ifadə etmələridir. Çox vaxt asanlıqla bir-birini əvəz edə bilən -anda, -dıqda və arkən şəkilçilərinin ifadə etdiyi mənalar demək olar ki, oxşar və ya eyni olmaqla sinonimlik yaradır.

"Qutadğu Bilig" və M. Kaşğarinin "Divanü Lüğat-it Türk" əsərlərində feili bağlamanın hal-vəziyyət və qismən də tərz-hərəkət və zaman məzmunu ifadə edən –ıp, -ip, -up, -üp şəkilçisinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Ortak bol+up bilişdi – ortaq olub tanışdı.

"Kitabi- Dədə Qorqud" dastanında da həmçinin –ıban,- ibən, -uban, -übən və –ıp, -ip, -up, -üp şəkilçiləri tədqiq olunmuşdur.Məsələn, Qoca eşid+üp şad oldu. (5, s.115)

Şah İsmayıl Xətayi, Kişvəri, Qazi Burhanəddin və digər bir çox ədiblərimizin yaradıcılığında da feili bağlamalara rast gəlinir. Ş.İ. Xətayinin yaradıcılığından nümunə kimi, Durna uç+ uban həvayə düşdü. (5,s.290)

Dilimizdə - "ıban" və "ıp" şəkilçiləri XIX əsrin əvvəllərinə kimi geniş miqyasda işlənib. Bu şəkilçi qədim abidələrdə, o cümlədən Azərbaycan yazılı abidələrində, ələlxüsus "Kitabi-Dədə Qorqud" da intensiv şəkildə işlənmişdir. Məsələn: Kül Tigin

Azman atığ bin+ip təgdi, santı – Kül Tigin Azman atını min+ ib hücumə keçdi, düşməni doğradı. (5, s.290)

Bu gün həmçinin dialekt və şivələrimizdə -a, -ə şəkilçisi feili bağlama şəkilçisi kimi işlənir. Məsələn, baxa qaldı.

Türklərə məxsus qədim abidələrə əsaslanaraq Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları tədqiq edilmiş, ayrı-ayrı dövrlərdə ona müxtəlif yöndən yanaşılmış, məsdər, feili sifət və feili bağlama adı ilə təqdim edilmiş, onların mahiyyəti və struktur-funksional xüsusiyyətlərinin izahında ciddi fərqlər özünü göstərməmişdir. Feili bağlamalar ünsiyyət prosesində fəal rol oynamaqla semantik və funksional baxımdan ən işlək dil vahidi kimi seçilir. Təsriflənməyən formalar içində feili bağlamalar özünəməxsus formal və struktur-funksional xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Feil və feilin təsriflənməyən formalarını araşdırmaq dilçilərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Feilin təsriflənməyən formaları feilin ən mühüm əlamətlərini özündə cəmləyir və dilimizdəki öz güclü mövqeyini bütün dövrlərdə qoruyur.

ГАДИМЛИ АЙГУН

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Неопределенные формы глагола в азербайджанском языке были в центре внимания лингвистов из-за их важности. Эта тема является одной из важных у часть обсуждаемых в ногтей грамматике. Неопределенная формы глагола во все времена восприкулось усследователями как очень интересная тема. По этому разные лингвисты изучали неопределенные формы глаголов в разное время. В основном изучались сходства и разлишия между двумя аспектами неопределенные формы глагола, а также типов и особенности. Разлишия и сходства между причастием, деепричастием, прилагательным и наречиям очевидны во многих отношениях. Неопределенные формы глагола играют важную роль в передаче идеал слушатели простым и понятными способом как в письменной, так и в устной форме. Глагол с древних времён наименее изменившаяся часть речи. Глагол играет важную роль в изучении происхождения языков. По грамматическому строению глагол изменяется по спряжениям. Неспрягаемые глаголы образуются с помощью окончаний. В Азербайджанском языке грамматические особенности глаголов исследовались в сравнительной форме. Нет такого языка , чтобы его глаголы в лексической форме не различались. В Азербайджанском языке глагол по морфологическим и синтаксическим особенностям всесторонне исследуется. Глаголы по значению подразделяются на такие лексические группы, как глаголы образа действия, вида, процесса, событий и т.д. Глаголы по своим строениям разные.

В азербайджанском языке все глаголы имеют неопределенную форму. В азербайджанском языке в сути всех глаголов отражается действие но не у всех одинаковые действия. В некоторых отражается активные действия, а в некоторых неактивные действия.

Ключевые слова: глагол, неопределенные глаголы, исследовательская работа, создать состав, схожие стороны, отличающиеся стороны

GADIMLI AYGUN

**RESEARCH OF INDEFINITE FORMS OF VERBS IN THE
AZERBAIJANI LANGUAGE
SUMMARY**

The indefinite forms of the verb in Azerbaijani language have been in the center of attention of linguistics due to their importance. This topic is one of important topics in our grammar. The indefinite forms of the verb always been considered by researchers to be a very interesting topic. In this case, at different times linguistics have researched the indefinite forms of the verb. Similarly and similar features, types and characteristics have been studied from two aspects. There are many similarities and differences between infinitive, participle. The indefinite forms of the verb play a very important role in both writing and speaking in order to convey the idea clearly and simply to the listener.

The verb is the least modified part of speech historically. Has a very important place in the study of the origin of languages. The verb varies according to the grammatical structure of the language according to the system of adverbs. Indefinite verbs are formed by suffixes. The grammatical features of verbs in Azerbaijani languages have been compared. Similarities and differences have been studied comparatively. There is no language which the lexical structure of verbs is not distinguished in different forms. The verb in Azerbaijani language is studied comprehensively and comprehensively according to its morphological and syntactic features. Verbs are divided into groups of lexical meanings according to their lexical meanings denoting work, situation, action, process, event, etc. Verbs are different according to facial structure. In the Azerbaijani languages, the concept of action manifests itself in the content of all verbs. But not all of them express the same action. Some are active and some are inactive.

Key words: a verb, the indefinite forms, research case, create content, similarities, differences

Ədəbiyyat siyahısı

1. Buludxan Xəlilov "Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası" Bakı-2016
2. Qəzənfər Kazımov "Müasir Azərbaycan dili" Bakı-2010
3. Muxtar Hüseynzadə "Morfolojiya" Bakı 2007
4. Səidə Qafarova " Azərbaycan dilində feili kateqoriyalar" Bakı 2018
5. Ramiz Əskər " Mahmud Kaşğari və onun -"Divanü Lügat-it-Türk" əsəri" Bakı 2008

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: dos. S.Mirzəyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAİLƏ CƏFƏROVA ƏLİXAN

BSU-baş müəllim

Süleyman Rüstəm küç33

Kazimovanaile@mail.ru

İNGİLİS DİLİ FRAZELOGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Xülasə

İngilis dili frazeologizmlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsi adlı məqalədə dilçiliyin ən mühüm məsələlərindən birindən bəhs olunur. Frazeologizmlərin bir başqa dilə tərcümə edilməsi çətin və çox məsuliyyətli işdir. Frazeologizmlərin hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sisteminin özünəməxsus leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyinə görə belə ifadələri azərbaycan dilinə tərcümə edərkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamısını saxlaması qeyri mümkündür.

Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Buna görə də frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları verilmiş mətndən düzgün seçməli, onları düzgün dərk etməli və orijinaldakı fikri təhrif etmədən ifadə edə bilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərinə dərinlən diqqət yetirilməlidir.

Açar sözlər: frazeologizmlər, tərcümə, dilçilik, frazeoloji vahidlər, söz birləşmələri

Başqa dillərlə müqayisədə ingilis dilinin frazeologizmləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə digər dillərin frazeologizmlərindən seçilir. Bu frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi dilçilikdə ən mühüm məsələlərdən biridir. İstər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə ingilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi işinə xüsusi diqqət yetirilir. Frazeologizmlərin başqa dillərə tərcümə edilməsi çox çətin və xüsusi məsuliyyət tələb edən bir işdir. Görkəmli yazıçı M.Qorki belə hesab edirdi ki, hər hansı bir fikri tərcümə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitəsi vardır. Bu qayda azərbaycan və ingilis dillərinə də aiddir. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətindir ki, onu bizim dilimizdə ifadə etmək qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, ingilis dilində olan frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərlə üzləşməli oluruq. Bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Buna görə də frazeologizmlərin lüğətlərdə

dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün deyil. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sisteminin özünəməxsus leksik- qrammatik formalarını əks etdirdiyindən belə ifadələr azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamsını eyni dərəcədə saxlamaq imkan xaricindədir.

Digər tərəfdən, sözün daxili formasında və bir sıra başqa hadisələrdə dillər arasındakı yalnız ayrılan cəhətlərin deyil, həm də uyğun gələn cəhətlərin frazeologizmlərdə mövcud olmasını görməmək olmaz. Belə ki, frazeologizmlərin leksik vahidlərinin mənalarını hər iki dilə məxsus lüğətlərlə tutuşdursaq, onlar arasında müəyyən məna yaxınlığı tapmaq olar. Müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji birləşmələrin məna və formaca bəzən bir-birlərinə uyğun olması insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə, eyni qanunlar üzrə inkişaf və təkamül etməsini göstərən amillərdən biridir. Burada həm də oxşar tarixi şəraitin, mənəvi yaxınlığın rolu böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də müxtəlif dillərdə həm semantik-üslubi, həm də formaca bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərin tərcüməsi o qədər də çətinlik törətmir. Belə tərcümədə yazıçının demək istədiyi fikri dəqiq çatdırılır, əsərin bədii emosionallığı qorunub saxlanılır.

Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Buna görə də frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları verilmiş mətndən düzgün seçməli, onları düzgün dərk etməli və orijinaldakı fikri təhrif etmədən ifadə edə bilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İngilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə edir. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, müştərək, parallel tərcümə növləri daxildir.

Ekvivalent tərcümə – bu tərcümə növü ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir. Ekvivalent tərcüməyə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

As cold as ice “buz kimi soyuq”; red as blood “qan kimi qırmızı”; black as coal “kömür kimi qara”; to play with fire “odla oynamaq”; the golden age “qızıl əsr”; Platonic love “platonik sevgi”; winged words “qanadlı sözlər”; as cunning as fox “tülkü kimi hiyləgər (bic)”; to take counsel “məsləhət almaq”.

Təsviri tərcümə – ingilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində adekvat və ya analoq tərcüməsi mümkün olmadığı zaman təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Tərcümənin bu növü verilmiş frazeologizmi azərbaycan dilinə sərbəst söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə edir. Bu zaman orijinaldakı frazeologizm bədiilik və ifadəlilik xüsusiyyətlərini itirir. Məsələn: to burn the candle on both ends

“səhərdən axşama kimi işləmək”; a black eye “gözünün altı göyərmiş”; the dark ages “orta əsrlər”; for a long “havayı”, “müftə”; straw in the wind “ümumi fikir”; have a yellow streak “cəsarətsiz adam”, “qorxaq”; be in pink “sağlam görünmək”, “gümrah olmaq”; in the black “cahcəlalı”. (Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь).

Antonim tərcümə – orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. İngilis dilində verilmiş frazeologizmlərin azərbaycan dilinə antonim tərcüməsində inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz edilir və yaxud da əksinə. Buna aşağıdakı tərcümələri misal göstərmək olar:

Don't count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; to keep one's head “başını itirməmək”; to keep one's head above water “borca girməmək”; to keep one's pecker up “ruhdan düşməmək”; to keep one's hair on “əsəbləşməmək”.

Kalka və ya hərfi tərcümə – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq, onların maksimal tərcüməsini verir. Frazeologizmlərin bədiiliyini vurğulamaq üçün kalka və ya hərfi tərcümədən istifadə olunur. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin azərbaycan dilinə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir. Kalka tərcümə növündən əsasən Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərin, antik və mifik dövrün frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı geniş istifadə olunur. Məsələn: Bibliyadan götürülmüş frazeologizmə baxaq: David and Jonathan “Devid və Conatan”, “ayrılmaz dostlar”.(11,35)

Bir çox əsərlərdəki frazeologizmlərin böyük bir qismi dilimizə hərfi tərcümə olunur. Hərfi tərcümə bədii dil baxımından səmərəli olmasa da, tərcümə

praktikasında geniş yayılıb. Tərcüməçi orijinaldakı frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərinə dərinlən yiyələnmədikdə, onların mənasını fərqləndirmədikdə sözləri sadəcə olaraq tərcümə elədiyi dilin sisteminə uyğun düzür, nəticədə hərfi tərcümə alınır. Məsələn: to put the cart before the horse atı arabaya qoşmaq (hər şeyi tərsinə etmək).

Tərcüməçi müəyyən ifadələri hərfi tərcümə edərkən ümumxalq ingilis dilində geniş yayılmış frazeoloji birləşmələrin leksik-qrammatik quruluşunu saxlamağa, onların mənasını azərbaycan oxucusuna aydın şəkildə çatdırmağa cəhd göstərir. Tərcüməçi hərfi tərcümədən imtina edərkən də son dərəcə diqqətli olmalıdır. Əks halda bəzən orijinaldakı fikir təhrif olunur. Onlar forma cəhətdən uyğunluq təşkil etsə də, məna təhrifinə gətirib çıxarır.

Müştərək tərcümə – verilmiş frazeologizmin analoq tərcüməsi onun mənasını tam olaraq ifadə etmirsə, o zaman bu frazeologizmin öncə kalka, sonra təsviri tərcüməsi verilir və onun analoq tərcüməsi ilə müqayisə edilir. Məsələn: to carry coals to Newcastle –Nyukasla kömür daşımaq. Bu frazeologizm “bir şeyin çox olduğu yerə həmin şeydən daşımaq” mənasını verir. Bunu “dənizə su tökmək” kimi tərcümə etmək olar.

Paralell tərcümə – tarixi mətnlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı paralel tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növü ingilis dilindəki verilmiş frazeologizmin qısa tarixi şərhini verir. Məsələn: “white elephant” – İngiltərədə insanlar çoxlu xərc tələb edən, lakin heç bir xeyri olmayan əşyaya “white elephant” deyirlər. Bu frazeologizm bir əfsanədən götürülmüşdür. O əfsanəyə görə şahzadə Siama öz düşmənlərini var-yoxdan çıxartmaq üçün onlara fil bağışlayır. Çünki fil Hindistan və Seylonda müqəddəs heyvan sayılır. Onu öz işlərində istifadə etmirlər. Bundan əlavə bu ölkələrdə fillərə qulluq böyük xərc tələb edir. (12,70)

İngilis dilinin frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən onların çoxmənalı və omonim olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Verilmiş frazeologizmin mənalarından biri frazeoloji, digəri omonim ola bilər. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Don't mention it 1) bu haqda mənə xatırlatmayın, 2) dəyməz (frazeologizm).
To be narrow in the shoulders 1) dar çiyinli olmaq, 2) yumor hissi olmayan (frazeologizm).

To pin back smb's ears 1) bir kəsin qulağını çəkmək, 2) bir kəs üzərində qələbə qazanmaq. (frazeologizm).

The girl next door 1) qonşu otaqda yaşayan qız, 2) belə qızlar çoxdur (frazeologizm).

To see eye to eye 1) göz-gözü gəlmək, 2) bir kəslə tam razı olmaq (frazeologizm).

To stretch one's legs 1) ayaqlarını uzatmaq, 2) gəzişmək (frazeologizm).

Eyni bir söz birləşməsinin həm sərbəst, həm də sabit olması tərcümə prosesində tərcüməçilər üçün böyük çətinliklər yaradır. İngilis dilinin frazeologiyasını dərinlən bilməyən tərcüməçilər bu cür frazeologizmlərin düzgün tərcüməsini vermək üçün külli miqdarda frazeologizm ehtiyatına malik olmalıdır. O, verilmiş söz birləşməsinin sabit və ya sərbəst olduğunu müəyyən etməyi bacarmalıdır. Tərcüməçi bu cür frazeologizmlərin məhz hansı mənada işləndiyini mətnin tələbləri baxımından da müəyyən edə bilər.

İngilis dilində elə frazeologizmlər də var ki, onlar bir-birindən artıqla fərqlənirlər və müxtəlif mənə ifadə edirlər. Məsələn: to go to sea “dənizçi”; to go to the sea “dənizə getmək”

Tərcümə prosesinə təsir göstərən əsas səbəblərdən biri də ingilis dilində zahirən oxşar, lakin semantik cəhətdən fərqlənən frazeologizmlərin olmasıdır. İngilis dilini kifayət qədər bilməmək, tərcümə prosesində diqqətsizlik belə frazeologizmlərin birinin digəri ilə qarışdırılmasına gətirib çıxarır. Məsələn: “to make good time” frazeologizmi “to have a good time” frazeologizmi ilə qarışdırılır. Əslində isə bunlar tam fərqli mənalar ifadə edirlər. “To make a good time” frazeologizmi “sürətlə keçib getmək”, “tez çatmaq” mənasını, “to have a good time” isə yaxşı vaxt keçirmək mənasını ifadə edir.

“To put one’s nose in” – “peyda olmaq” frazeologizmi isə “to put one’s nose into smb’s affair” “başqasının işinə burun soxmaq” frazeologizmi ilə qarşılaşdırılır.

“Backward(s) and forward(s)” – “eninə-uzununa”, “başdan-başa” frazeologizmi “back and forth” “irəli geri”, “gah o yana, gah bu yana” frazeologizmi ilə qarşılaşdırılır.

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bir hissəsi çoxmənalı səciyyə daşıyır. Məsələn: to pass the time of the day 1) söhbət etmək, 2) salamlamaq; on the side

1) gizli, 2) su ilə qatılmış, qarışdırılmış ; to let one’s hair down 1) ürəyini açmaq, 2) özünü sərbəst aparmaq mənasında işlənir. (11,58)

Jane is very nice girl. I’m sorry I’ve never seen her let her hair down. – Ceyn çox yaxşı qızıdır. Çox təəssüf edirəm ki, o mənimlə həmişə ehtiyatlı danışır.

Belə frazeologizmlərin malik olduqları mənələrdən məhz hansını ifadə etdiyini mətnin kontekstindən müəyyən etmək olar. Buna aşağıdakı cümlələri misal göstərə bilərik:

To kill time, my brother and I counted all the red automobiles that passed us on the highway. Bu cümlənin tərcüməsi belə olacaq: Vaxtı öldürmək üçün mən və qardaşım şosədən keçən bütün qırmızı maşınları saydıq. Bu cümlədə “to kill time” frazeologizmi “vaxt öldürmək” mənasında işlədilmişdir. Lakin bu frazeologizmi heç də həmişə bu cür tərcümə etmək olmaz. Bunu aşağıdakı cümlədə görə bilərik:

What is your favourite way of killing time? Bu cümlənin tərcüməsi isə belə olacaq: Sən boş vaxtını necə keçirtməyi xoşlayırsan? Burada isə “to kill time” frazeologizmi mənaca “try to fill otherwise empty time in as interesting a manner as possible” ifadəsinə uyğun gəlir.

The children got out of hand while their parents were away. – Valideynlərinin olmadığı müddətdə uşaqlar tamamilə sözə qulaq asmırdılar. Bu cümlədə “to get out of hand” frazeologizmi “sözə qulaq asmamaq” mənasında işlədilmişdir.

What caused the meeting to get out of hand yesterday? – Dünənki iclas nə üçün belə qeyri-mütəşəkkil keçdi? Bu cümlədə isə “to get out of hand” frazeologizmi “qeyri-mütəşəkkil keçmək (olmaq)” mənasını ifadə edir.

To understand that columnist you have to read between the lines, otherwise his words mean nothing. – Jurnalistin nə demək istədiyini başa düşmək üçün onun yazdığı məqaləni sətirbəsətir oxumaq lazımdır, əks halda bu məqalə öz mənasını itirər. Burada “to read between the lines” frazeologizmi “sətirbəsətir oxumaq” mənasını ifadə edir.

Professor Elton was a good speaker but you had to be able to read between the lines what he said. – Professor Elton çox gözəl natiqdir, lakin onun nə dediyini anlamaq üçün, onun söylədiklərinin altında hansı mənanın gizləndiyini bilmək lazımdır. Bu cümlədə isə “söylədiklərinin altında hansı mənanın gizləndiyini bilmək” mənasını ifadə edir.

İngilis dilini bəzi frazeologizmləri bir deyil, bir neçə variantla malik olur. Məsələn: to go (row, strive, swim) against the stream frazeologizmləri azərbaycan dilinə yalnız bir cür, “axının əksinə getmək” kimi tərcümə olunur.

Beləliklə hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənməyə borcludur. Tərcüməçi tərcümə prosesini zamanı orijinaldakı frazeologizmin xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün hər iki dilə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə edir, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini verir, ifadələri bir-birinə yaxın şəkildə yəni, komponentlərinin dəyişdirilib başqa ləksimlərlə əvəz edilməsi yolu ilə tərcümə edir. İngilis dilindəki frazeologizmi azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən, hərfi tərcümə və.s. vasitələrdən geniş istifadə edir.

Bir sözlə frazeologizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə edilərkən həm təmsil elədiyi milli düşüncələrdən, eləcə də bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşdırılmamalı, həm də tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1.Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963 səh 8-10.
- 2.Arnold İ. V. The english word. M-L1966
- 3.Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992
- 4.Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978
- 5.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970
- 6.Наси́ева Ə.Н, Наси́ева А. К İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006.
- 7.Нәсәнәв Н. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı,1979
- 8.Hüseýzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954
- 9.Комиссаров В. Н. Теория перевода. М., 1960
- 10.Комиссаров В. Н. Лингвистик перевод. М. 1980
- 11.Ку́нин А. В. Английская фразеология. М., 1970
- 12.С. П. Романов, А. Л. Коралов. Пособие по переводу с английского на русски

TRANSLATION OF ENGLISH PHRASEOLOGY INTO AZERBAIJANI

Keywords: phraseology, translation, linguistics, phraseological units, word combinations

The article "Translation of English phraseology into Azerbaijani" deals with one of the most important issues of linguistics. Translating phraseology into another language is a difficult and very responsible task. therefore, when translating such expressions into Azerbaijani, it was impossible for it to retain all of its original features. One of the main and primary reasons for the mistranslation of phraseologies

is their incorrect selection from the given text, their confusion with free word combinations.

Another reason is that the translator misunderstands these selected phraseologies, which often leads to distortion of the text. Therefore, in order to avoid mistakes in the translation of phraseologies, the translator must first select them correctly from the given text, understand them correctly and be able to express the idea without distorting the original. Vocabulary should be used correctly when translating phraseologies, language and stylistic issues should be taken into account.

ПЕРЕВОД АНГЛИЙСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ

**Ключевые слова: фразеология, перевод, языкознание,
фразеологизмы, словосочетания**

В статье «Перевод английской фразеологии на азербайджанский язык» рассматривается один из важнейших вопросов лингвистики. Перевод фразеологии на другой язык - сложная и очень ответственная задача. Поэтому при переводе таких выражений на азербайджанский язык невозможно сохранить все его оригинальные черты. переводе фразеологизмов, переводчик должен сначала правильно их выделить из заданного текста, правильно их понять и уметь выразить мысль, не искажая оригинал.

При переводе фразеологий необходимо правильно использовать словарный запас, следует учитывать языковые. Одна из основных и основных причин неправильного перевода фразеологизмов - их неправильное выделение из заданного текста, смешение их со свободными словосочетаниями. Другая причина в том, что переводчик неправильно понимает выбранную фразеологию, что часто приводит к искажению текста. Поэтому, чтобы избежать ошибок при и стилистические вопросы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Firuzə Kərimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ARZU MİRZƏYEVA
Azərbaycan Tibb Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
e-poçt: Mrs.arzu1960@gmail.com

İLƏ QOŞMASININ İŞTİRAKI İLƏ YARANAN İDİOMLARIN STRUKTUR TIPLƏRİ

XÜLASƏ

Qoşmalarla ifadə olunan feili idiomlar.

Qoşmalı feili birləşmələr köməkçi nitq hissəsi olan qoşmaların köməyi ilə yaranır. Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Qoşmalar feili birləşmənin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə yaradır. Eyni zamanda qoşmalar ayrı-ayrı sözlərin birləşərək söz birləşməsi yaratmasına kömək edir.

Qoşmalar feili birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında fəal iştirak edir. Qoşmaların idiomlarla işlənməsi isə başqa mənzərə yaradır. İdiomlarda tərəflər öz əvvəlki leksik mənasından uzaqlaşır və yeni məna daşıyır. İdiomlar nitqdə emosionallığı, ifadəliliyi yaranan ən təsirli vasitədir. Məcəzi məna daşıyan bu birləşmələr nitqdə canlılıq, obrazlılıq yaradır. Dilimizdəki idiomlar istər forma istərsə də məzmunca zəngindir. Onlardan danışmaq prosesində nitqi qüvvətləndirmək, məna rəngarəngliyi və ifadəlilik yaratmaq üçün istifadə olunur.

Açar sözlər: *Qoşma, feili birləşmə, idiom, məcəzi məna, obrazlılıq, ifadəlilik.*

Qoşmalar əsas cümlə üzvlərindən birinə qoşularaq müəyyən qrammatik məna yaradır. Qoşmalar tarixən müstəqil sözlərdən əmələ gəlib şəkildəşməyə doğru inkişaf edir. Qoşmalar da təklikdə müstəqil mənaya malik olmur, heç bir suala cavab vermir. Həmişə sözün sonuna qoşulur. Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə bir məna kəsb edir.

Qoşmaların feili birləşmələrlə işlənməsi çox maraqlıdır.

Qoşmalar feili birləşmələrdə nə qədər ciddi əhəmiyyətə malik olsalar da, onlar birləşmələrdə ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin əhəmiyyətini azaltmır. Birləşmələrin məna əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənaları qrammatik formaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1].

Bunlar göstərir ki, qoşmalı feili birləşmələrin dəqiq və ətraflı öyrənilməsi üçün qoşmaların müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi, onların işlənmə yerlərinin və məna əlaqələrinin yaranmasındakı tədqiqi lazımdır. Bir sıra mübahisəli məsələlərin

hələ də qalmasına baxmayaraq, türk dillərində qoşmaların əsas xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadənin,(5) S.Cəfərovun,(1) C.Əfəndiyevin,(2) F.Zeynalovun qoşmalar haqqındakı tədqiqləri burada tədqiqlərə dair bəhs açmaq ehtiyacını aradan qaldırır və bu sahədə bizə əhəmiyyətli kömək göstərir.

Qoşmalı feili birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır. Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Eyni zamanda qoşmalar feili birləşmənin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərin birləşərək söz birləşməsi yaratmasına kömək edir. Məsələn: *quş kimi uçmaq, sənin üçün yaşamaq* və s.

Qoşmalar feili birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında fəal iştirak edir. Məsələn: *at kimi getmək, at ilə getmək, at üçün gəlmək* və s.

Qoşmalı feili birləşmələri müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif etmək olar. Bu birləşmələri birinci tərəfdəki müstəqil mənalı sözlərin qrammatik formasına əsasən qruplaşdırmaq daha münasibdir. Bu nöqteyi-nəzərdən qoşmalı feili birləşmələrdə ilk növbədə iki əlamət diqqəti cəlb edir:

1. Bu birləşmələrin birinci tərəfdəki əsas söz şəkilçisiz olur: məsələn, adam kimi yaşamaq, uşaq kimi ağlamaq, kinayə ilə danışmaq və s.. Belə birləşmələrin tərəflərinin əlaqələnməsində qoşmalar yeganə vasitə olub, tərəflərini məna əlaqələrində daha fəal iştirak edir.

2. Bu birləşmələrin əsas qisminə birinci tərəfdəki söz qoşma ilə işlənməklə yanaşı, özü də hal şəkilçiləri qəbul edir: sənin kimi oxumaq, məktəbə sarı baxmaq, evdən ötrü darıxmaq və s.. Birləşmələrin bu növlərində əlaqə vasitələri bir növ qoşalaşır, qoşmalarla yanaşı hal şəkilçilərindən də istifadə edilir. Burada qoşmalar birləşmənin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə olmaq rollarını saxlasalar da, məna əlaqələrinin yaranmasında onların rolu bir qədər zəifləyir, onlar az da olsa, bu cəhətdən hal şəkilçilərinə güzəştə getməli olurlar.

Qoşmalı birləşmələrin birinci tərəfindəki sözlər ancaq yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul edə bilər.

Bu vəziyyət ismin hallarının qoşmalarla əlaqəsindən irəli gəlir, ona görə də bu sistemdə birinci tərəfi təsirlik və yerlik hallarda olan birləşmələr qeyd oluna bilmir, çünki türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində bu hallarla işlənən qoşmalar yoxdur. Qoşmaların hansı hallarla işlənməsi məsələsi türkologiyada müəyyən dərəcədə mübahisəyə səbəb olmuş qoşmaların təsirlik və yerlik hallarda işləmə bilməsi fikri də irəli sürülmüşdür. Lakin bu fikirlər dil faktları ilə sübut olunmur [9].

Bütün bunları nəzərə alıb, qoşmalı feili birləşmələri dörd yerə ayırmaq mümkündür. 1) birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənənlər; 2) birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edənlər; 3) birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul edənlər; 4) birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edənlər. Birinci və ikinci qrupa daxil olan

birləşmələr bəzi spesifik cəhətləri ilə daha çox diqqəti cəlb edirlər. Üçüncü və dördüncü növdə olan birləşmələrin birinci tərəfləri hallana bilən bütün sözlərlə ifadə oluna bildikləri halda, birinci növdəki birləşmələrin birinci tərəfləri əvəzliliklər, xüsusən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bilmir. İkinci növ birləşmələrinin birinci tərəfləri yalnız əvəzliliklərlə ifadə olunur. Məsələn: lalə kimi oxumaq, sən kimi oxumaq, Lalə üçün çalışmaq, sən üçün çalışmaq.

Yaratdıqları mənə çalarlarına görə qoşmaların mənə növləri var:

1) İsmi adlıq, yiyəlik halında işlənən –ila (-la2), -ca2 birgəlik vasitə yaradır. Eyni hallarda işlənən kimi, qədər, tək, tək, -ca2 bənzətmə mənası yaradır.

2) Yönlük halda işlənən qoşmalar kimi, qədər, tək, -can2 məsafə mənası yaradır. Eyni halda işlənən qoşmalar sarı, tərəf, doğru, qarşı istiqamət mənası yaradır.

Yönlük halda işlənən bəzi qoşmalar: dair, aid, xas, məxsus, aidlik mənası yaradır.

3) Çıxışlıq halda işlənən qoşmalar: əvvəl, qabaq, sonra, bəzi, zaman mənası yaradır. Eyni halda işlənən bəzi qoşmalar: başqa, savayı, özgə, qeyri, əlavə fərqləndirmə mənası yaradır.

Yiyəlik, yönlük, çıxışlıq halda işlənən bəzi qoşmalar: üçün, görə, ötrü, sarı, üstündə, uğrunda, naminə və s. səbəb və məqsəd mənası daşıyır.

Bunlara nümunələr göstərək: Məsələn:

Evə	kimi	səninlə gedəcəyik.
	qədər	
	-dək	
	-cən	

Quş		uçurdu.
	Kimi	
	tək	

Qoşmanın mənşəyi, daşdığı vəzifə və ifadə etdiyi mənə tarixi inkişaf nöqteyi nəzərindən öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlərdəndir. Çünki bu nitq hissəsi öz söz ehtiyatının azlığı cəhətdən bütün nitq hissələrindən kiçik olsa da, öz əhəmiyyəti etibarlı ilə demək olar ki, başqalarından heç də geri qalmır [1].

Qoşmaların bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, qoşmaların təklikdə müstəqil mənası yoxdur. Heç bir suala cavab vermir. Müstəqil cümlə üzvü ola bilmir.

Qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur. Qoşmalar sözlərə qoşulduqdan sonra müxtəlif mənalara malik olur [5].

İsmin müəyyən hal şəkilçisindən sonra gəlmiş qoşma hal şəkilçisinin ifadə etdiyi ümumi qrammatik mənanın konkretləşməsinə və daha dəqiq ifadə olunmasına yardım edir [7].

Qoşmaların feili birləşmələrlə, daha doğrusu, idiomlarla işlənməsi çox maraqlıdır. Çünki idiomlar nitqdə emosionallıq, obrazlılıq və ifadəlilik yaradan ən təsirli vasitələrdən biridir. Məcəzi məna kəsb edən bu birləşmələrin nitqdə yaratdığı çalarlıq, obrazlılıq onların qarşılığı olan leksik sinonimlərdən daha qüvvətlidir. Məsələn: *danışmaq – söz açmaq; doğrulmaq – dünyaya gəlmək; ölmək – dünyasını dəyişmək; incimək – üz çevirmək; gedib-gəlmək – ayaq döymək; tutulmaq – ələ keçmək; yaşamaq – ömür sürmək; bezmək – cana gəlmək* və s.

Dilimizdəki idiomlar istər forma, istərsə də məzmunca olduqca zəngindir. Onlardan danışq prosesində bütövlükdə nitqi qüvvətləndirmək, məna rəngarəngliyi və ifadəlilik yaratmaq məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Məsələn: canını boğazına yığmaq, kirpiyi ilə od götürmək, qayğı göstərmək, quşu gözündən vurmaq, aranı qarışdırmaq və s. Bu birləşmələr nə qədər yerli-yerində işlədilsə, nitq bir o qədər zəngin və maraqlı olar.

Nitqi zənginləşdirən sinonim idiomlardan bir neçəsini misal göstərək: *Yorulmaq – əldən düşmək, haldan düşmək, nəfəsi kəsilmək, taqətdən düşmək* və s.

Gözləmək – gözünün kökü saralmaq, gözü yolda qalmaq.

Düşünmək – fikrə getmək, xəyala dalmaq, fikir dəryasına qərq olmaq.

Kömək etmək – əl tutmaq, karına gəlmək, kömək əlini uzatmaq, qanadının altına almaq və s.

Antonimlik yaradan idiomlar: *özünü dartmaq – başaşağı olmaq; dili tutulmaq – dil-dil ötmək; göz yummaq – əhəmiyyət verməmək; göz yummaq – ölmək* və s.

Dildə frazeoloji ifadə (idiomların) və ibarələrin işlənməsi insanların zəngin həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Çünki heç vaxt kortəbii və təsadüfi şəkildə bu cür frazeoloji ifadələr dilə gəlmir. İnsan həyatı boyu müxtəlif hadisə və əhvalatlarla qarşılaşır və bunlardan nəticə çıxararaq onu öz nitqində obrazlı şəkildə ifadə etməyə çalışır. Məsələn: Azərbaycan dilində *işlənən “Daldan atılan daş topuğa dəyər” ifadəsi “Hər işi vaxtında görmək”* mənasında dədə-babalardan miras qalmışdır [6, 227].

İsmin qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənən qoşmalardan biri də ilə (-lə, lə) qoşmasıdır. Bu qoşma dilimizdə həm qoşma, həm bağlayıcı, həm də şəkilçi kimi işlənir. Bu qoşmanın inkişafı şəkilçiləşməyə doğru gedir: müvəffəqiyyətlə, sürətlə, tamamilə, cürətlə, bir sözlə və s. {5, 256-257}

İlə qoşmasının aşağıdakı məna növləri vardır: a) Vasitəli obyektı bildirir, b) birgəlik və iştirak obyektı bildirir, v) vasitə obyektı bildirir, q) tərz obyektı bildirir, ğ) zaman obyektı bildirir.

Qoşmalar təklikdə müstəqil mənaya malik olmurlar. Onlar ismin müxtəlif hallarında işlənən sözlərə qoşulduqdan sonra müxtəlif mənalar kəsb edirlər. Bu cəhətdən qoşmaların idiomlarla işlədilməsi daha maraqlıdır.

İlə qoşmasının iştirakı ilə əmələ gələn idiomlar aşağıdakı yolla yaranırlar.

I. Vasitə obyektini bildirən ilə qoşmalı isimlə yönük hal şəkilçili 2-ci növ təyini söz birləşməsi və fellərin əlavəsi ilə: N p+S(b2)+V *ətlə dirnaq arasına girmək*.

Kimə nə düşüb ki, ətlə dirnağın arasına girə? {1-137} Nə isə bizə nə düşüb ki, ətlə dirnağ arasına girək? {8-185}

II. Birgəlik və iştirak bildirən ilə qoşmalı ismin qeyri-müəyyən təsirlik halındakı isim və fellərlə birləşməsi yolu ilə: N p+Na+V kirpiklərilə od götürmək.

Sadə həyat keçirən, hər şeyə qənaət edən ömründə heç bir israfə yol verməyən, ehtiyacın nə olduğunu yaxşıca bilən, bir vaxt öz *kirpiklərilə od götürən* Xatun həyatın hamvar olmadığını dərk edirdi. {8-56}

III. Təsirlik hallı isimlərin birgəlik və iştirak bildirən ilə qoşması və fellərlə birləşməsi yolu ilə: Na+Na+P+V *dəvəni sarbanı ilə udmaq*.

Baxanda o bu *dəvəni sarbani ilə udur*, sən bir quş yumurtası boyda bir sarının elində aciz-avara qalırsan? {8-332}.

IV. Təsirlik hallı ismin birgəlik və iştirak bildirən ilə qoşmalı isim və fellə birləşməsi yolu ilə: Na+Np+V *dəvəni xizəklə qorxutmaq*. Yoxsa *dəvəni xizəklə qorxutmaq* olmaz. {8-124}. Muradoğlu Atamoğlu Mehman cənabları prokuror öz gözlərilə görür ki, *dəvəni xizəklə qorxutmaq* nəyə deyirlər? {8-189}

V. Birinci növ təyini söz birləşməsinin vasitəli obyektini bildirən ilə qoşması və fellə birləşməsi yolu ilə: SB (1)P+V *kor gözlə baxırlar*. {8-166}

VI. İkinci növ təyini söz birləşməsinin birgəlik və iştirak bildirən ilə qoşması və fellə birləşməsi yolu ilə: SB (2)+P+V *hamam suyu ilə dost tutmaq*. Guya ki, mən bu anbarı söküb dağıdıram, *hamam suyu ilə özümə dost-aşna tuturam!* {8-129}

VII. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin – vasitəli obyektini bildirən ilə qoşması və fellərlə birləşməsi yolu ilə: SB (3)+P+V *gözünün quyruğu ilə baxmaq*.

Elə yerə heç o *gözünün quyruğu ilə də baxmaz*. {8-160}

Beləliklə, ilə qoşmalı idiomların Azərbaycan dilində aşağıdakı struktur tipləri var: N (p)+SB(2)+V; Na+Np+V; Na+Na+p+V; SB 1P+V; SB2+P+V; SB3+P+V

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında Azərbaycan SSR EA xəbərləri 1956, №4;
2. Əfəndiyev C. Qoşma Azərbaycan dilinin qrammatikası I hissə 1951
3. Hüseynzadə F. Müasir türk dillərində qoşmalar Bakı, 1964
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili 1963
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, morfologiya, III hissə, "Maarif", Bakı, 1983.

6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik Maarif nəşriyyatı Bakı, 1989, səh. 223
7. Mirzəzadə M. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası Bakı, Azərnəşr 1962 səh. 298-299
8. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri 5-ci cild, Azərnəşr, Bakı, 1974.
9. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1992
10. Zeynalov F . Müasir türk dillərində qoşmalar. Bakı. 1964, səh. 13.

ARZU MİRZAEVA

VERB IDIOMS EXPRESSED BY SUFFIXES SUMMARY

Verb combinations with postposition are formed with the help of postpositions that are part of auxiliary speech. The attachment is the main link between the parties to these combinations. It creates a grammatical connection between the sides of verb combinations with postposition. At the same time, postpositions help to form a phrase by combining individual words.

Postpositions take an active part in the formation of the semantic connection of the parties of verb combinations with postposition. The use postpositions of with idioms creates a different view. In idioms, the parties move away from their previous lexical meaning and take on a new meaning. Idioms are the most effective means of creating emotionality and expressiveness in speech. These figurative combinations create vitality and imagery in speech. Idioms in our language are rich in both form and content. They are used in the speech process to strengthen speech, to create a variety of meanings and expressiveness.

Key words: postposition, verb combination, idiom, figurative meaning, figurativeness, expressiveness.

АРЗУ МИРЗАЕВА

ГЛАГОЛЬНЫЕ ИДИОМЫ, ВЫРАЖЕННЫЕ ПОСЛЕЛОГАМИ РЕЗЮМЕ

Глагольные сочетания, выраженные послелогом, образуются с помощью послелогов, которые являются вспомогательной частью речи. Послелог является основным посредником между сторонами этих сочетаний. Послелогообразуют грамматическую связь между сторонами глагольных сочетаний.

Одновременно послелог, соединяя отдельные слова, помогают образовать словосочетание.

Послелог принимает активное участие в образовании смысловой связи сторон глагольных сочетаний. А употребление послелогов с идиомами создает иную картину. В идиомах стороны отходят от своего прежнего лексического значения и принимают новое значение. Идиомы – самое эффективное средство для эмоциональности и выразительности речи. Эти сочетания, которые употребляются в переносном значении, создают живость и образность речи. Идиомы в нашем языке богаты как по форме, так и по содержанию. Они употребляются в речевом процессе для усиления речи, создания разнообразия значений и выразительности.

Ключевые слова: Послелог, глагольное сочетание, идиома, переносное значение, образность, выразительность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: Xuraman Məhərrəmovə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏNUBƏR MUSTAFAYEVA

ADU

Reşid Behbudov, 134

sanubar111@mail.ru

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏYLƏNCƏLİ QRAMMATİK ÇALIŞMALARDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Açar sözlər : qrammatik oyunlar, krossvord, viktorina, tapşırıq

Keywords: grammar games, crossword puzzles, quiz, exercises.

Ключевые слова: грамматика, кроссворд, викторина, этюд.

Təhsil islahatı böyüməkdə olan gənclərin hərtərəfli inkişaf etməsinə, sərbəst düşünməsinə, müstəqil fikir söyləməsinə imkan verən daha səmərəli təlim metodları müəyyənləşdirməyi qarşıya mühüm vəzifələrdən biri kimi qoyur. İctimai inkişafın tələblərinə cavab verən, milli zəminlə bağlı güclü informasiya axınından baş çıxarmaq bacarığına malik olan vətəndaş yetişdirmək təhsil sahəsində aktual problem kimi diqqəti cəlb edir. Bu vəzifə dərəcə, təlim materiallarına yeni yanaşma tələb edir. Şagirdlərin nitq və təfəkkürünün formalaşmasında və əqli tərbiyənin inkişafında əyləncəli qrammatik çalışmalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əyləncəli qrammatik çalışmalar adı altında şagirdlər qrammatikadan qazandıqları bilik və vərdisləri onları maraqlandıran zehni oyunlar vasitəsilə nümayiş etdirirlər. Belə ki, əyləncəli qrammatik çalışmanın məzmunu və tələbi bir növ oyun xarakterinə bənzəyir. Ona görə də bu çalışmanın məzmunu estetik tərbiyənin tələblərinə cavab verdiyindən şagirdi maraqlandırır və əyləndirir. Nəticədə, şagirdə məlum olmayan və ya çətin mənimsənilən mövzuları elə bir məzmununda izah etmək zərurəti meydana çıxır ki, şagird həmin mövzunu çox asanlıqla başa düşür. Məzmun şagirdin hafizəsində möhkəm iz salır və o, özü də hiss etmədən mürəkkəb bir kateqoriyanı dəqiq dərk edir. Əyləncəli qrammatik çalışmalar zehni fəaliyyətin elə təzahür formasıdır ki, onun tələbi ilə nəinki hiss üzvləri, habelə təfəkkürün tərkib hissələri də aktivləşir və bir-birini şərtləndirir. Bu cəhətinə görə o, didaktik oyunlardan fərqlənir. Əyləncəli qrammatik çalışmalar təfəkkür prosesinin fəaliyyəti ilə bağlı olduğu halda, didaktik oyunların böyük bir əksəriyyəti təfəkkür prosesinin fəaliyyətini sürətləndirmir. Deməli, əyləncəli oyunlar da şagirdlərin fiziki hazırlığını möhkəmləndirib qarşıya yüksək idman nailiyyətləri qazanmaq kimi ciddi məqsəd qoyulursa, əyləncəli qrammatik çalışmalarda özünü göstərən çevik, bacarıqlı, hazır cavab olmaq kimi keyfiyyətlər məhz idrakın fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Çünki burada uşağı maraqlandıran, onun zehni fəallığına təsir edən şəkillər, sxem və cədvəllər, müəyyən məqsəd daşıyan tapmaca və atalar sözləri, əyləndirici suallar və s. məsələlər öz əksini tapır.

Əyləncəli qrammatik çalışmaların aşağıdakı növləri vardır:

1. Bir qaydalı qrammatik oyunlar

Belə oyun-çalışmalar ən çox fransız dilinin təlimilə bağlıdır. Müəllim proqramın planlaşdırılması prosesində mövzuya maraq yaratmaq məqsədilə dərslərdəki çalışmaların əvəzinə lazım bildiyi qrammatik oyunlardan birini daxil edir. Deməli, müəllim müəyyən bilik verməklə yanaşı, şagirdin diqqətini, iradəsini və yaddaşını məşq etdirmək üçün yeni biliyin möhkəmləndirilməsi mərhələsində bu oyunlara üstünlük verir.

Müəllim birqaydalı oyunlardan tez-tez istifadə etməlidir. Hər oyun üçün 3-4 dəqiqə vaxt ayrılır.

2. Səjetli qrammatik oyunlar

Bu oyunda qrammatik qayda müəyyən bir səjetə malik olan əşyalar vasitəsilə nümayiş etdirilir. Şagird qrammatikadan aldığı təəssüratı şəkillər vasitəsilə tamamlayır və hər hansı bir qaydanı orada müəyyənləşdirir. Şagirdlər belə çalışmanın icrası prosesində hansı ardıcılığı gözləmək, nəyi aydınlaşdırmaq və konkret tələblərin nədən ibarət olması barədə müəllimdən dəqiq göstəriş alırlar. Bir qaydalı qrammatik oyuna nisbətən bu oyun üçün 5-7 dəqiqə vaxt ayırmaq lazımdır.

3. Qrammatik oyunlar

İstər bir qaydalı, istərsə də səjetli qrammatik oyunlarla qrammatik əyləncələr arasında prinsipə fərq yoxdur. Onların hər üçü idrakın tərkib hissələrinin inkişafına kömək göstərən və müəyyən qaydalara əsaslanan oyun növüdür. Lakin qrammatik əyləncələrin özünəməxsus spesifik cəhətləri də vardır. Əvvəla, qrammatik əyləncələrdə şagirdlərin ümumi fiziki hazırlığı vəhdətdə götürülür. Bu oyunun icrasında əqli hissələrlə yanaşı, təbii hərəkətlər də fəaliyyətdə olur.

İkinci qrammatik əyləncələrdən ən çox sinifdənkənar məşğələlərdə istifadə edilir. Çünki belə oyunların icrası üçün ayrılan vaxt məhdud deyil. Eyni zamanda, bu oyunda iştirak edən şagirdlərin sayı da məlum olmamalıdır. Müəllim oyunu qabaqcadan hazırlamalı və qarşıya qoyulacaq tələbi isə sabit saxlamalıdır.

Qrammatik əyləncələr, təxminən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Krossvord və çaynvordlar (bilməcələr)
2. Rebuslar
3. Riyazi qrammatik əyləncələr
4. Loqografik əyləncələr
5. Evfemizmlər
6. Viktorinalar

Müxtəlif xanalarə söz və hərflərin artırılması ilə müəyyən bir qrammatik qaydanın aydınlaşdırılmasına qrammatik krossvord və ya bilməcələr deyilir. Belə krossvord və ya bilməcələrin aşağıdakı növlərinə təsadüf edilir.

1. Söz krossvordları. Belə krossvordlar ən çox şagirdlərin nitqini və təfəkkürünü inkişaf etdirir. Ona görə də müəllim müxtəlif fənlərlə əlaqədar krossvordlar düzəldir və şagirdlər bu krossvordların köməyi ilə müəyyən bir

qrammatik qaydanı tapıb öyrənirlər. Məsələn, şagirdlər botanika ilə əlqədar olaraq sifətləri, coğrafiya ilə əlaqədar olaraq məkan bildirən isimləri təkrarlayırlar.

Həndəsi krossvordlar saylarla əlaqədardır. Şagirdlər xanalara müvafiq sayları artırmaqla sayın quruluşca və məna növələrini təkrarlayırlar.

2. Cümlə krossvordlar. Belə krossvordlar, əsasən hikmətli cümlələr üzərində qurulur. Şagirdlər dilimizdə işlənən tapmacaları, atalar sözləri və atmacaları xanalarına düzməklə hikmətli bir mətn yaradırlar. Əlbəttə, nitq inkişafı ilə bağlı olan belə oyuna şagirdlər tam hazır olmalıdırlar. Onlar lazımi qədər tapmaca və atalar sözləri bilməlidirlər.

Loqoqriflər sözün məna tərkibini dəyişən tapmaca növüdür, yəni sözü əks istiqamətdə çevirmək və sözlər yaratmaq loqoqriflərin əsas tələbidir. Loqoqriflər quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə loqoqriflərə görə sözdə müəyyən səs və heca atılmalıdır. Bəzən bunun əksinə olur. Sözə müvafiq səs və hecalardan biri artırılır.

Mürəkkəb loqoqriflərdə isə müxtəlif sözdən müxtəlif mənalı bir neçə söz yaradılmalıdır. Loqoqriflər xarakterinə görə iki yerə bölünür:

Metoqramlar və anoqramlar

Metoqramlar əsas xüsusiyyəti sözün yalnız səsinə dəyişməkdən ibarətdir. Sözün hər səsinə dəyişmək olmaz. Sözə yeni məna verən səsi dəyişmək lazımdır. Belə səsləri sözün əvvəlində, orta və axırında dəyişmək mümkündür. Məsələn:

sözün əvvəlində :

la mère – le père

la pomme- la gomme

dix-six

le mot- le pot

la tête – la fête

mettre- la lettre

sözün axırında :

son – soin

tige- tigre

pot- port

cap – carp

code – corde

cou – cour

Metoqramların icrası planlı olmalıdır. Müəllim şagirdlərə cingiltili samitlərin qarşılığını daha dərinədən öyrətmək üçün bu oyundan istifadə edir.

Sözün tərkibində hərflərin yerini dəyişməklə yeni söz almaq olur. Belə tapmacalara isə anoqram tapmacalar deyilir. Məsələn:

loupe – poule , maire- aimer, cas – sac , palme – lampe, niche – chien, nom – mon, son – nos, loin – lion, mai – ami, les – sel .

Viktorina tapmacaya bənzər çalışma formasıdır. Ona görə də ondan tək cə dil dərslərində deyil, bütün fənlərin tədrisində istifadə etmək olar.

Qrammatik viktorinalar isə nəzəri-praktik əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, viktorinada qoyulan nəzəri suala praktik cavab alınır və ya əksinə, praktik sual bir neçə nəzəri məsələnin izahını tələb edir. Viktorinalar dilin ən incə, ən maraqlı cəhətlərinin suallar vasitəsilə nümayiş etdirilməsi deməkdir. **(H.Hüseynov. Əyləncəli qrammatik oyunlar. Bakı 1992. s. 17)**

Viktorinada təkcə qrammatik biliklər deyil, dilçiliyin ümumi məsələləri də öz əksini tapır. Əyləncəli qrammatik çalışmaların səmərəli təşkilində əsas vəzifə qrammatik mövzuların planlaşdırılmasıdır. Qrammatik mövzular dörd yerə ayrılır:

1. Şagirdə məlum olan qrammatik qayda-qanunlar
2. Şagirdə nisbətən tanış olan qaydalar
3. Şagird üçün sırf yeni sayılan qaydalar
4. Şagirdlərin dilçiliyin elementar qaydaları ilə tanışlığı.

Şagirdlərə məlum olan qaydaları müəllim dərsin müəyyən mərhələsində əyləncəli çalışmalar vasitəsilə təkrarlayıb yada salır. Məsələn, müəllim aşağıdakı fonetik oyunu aparmaqla şagirdlərdə düzgün tələffüz vərdişlərini yaratmağa nail olur.

Jeu phonétique

Essayez de lire rapidement

1. Le rit tenta le rat, le rat tanté tâta le riz, le riz tâté tenta le rat. 2. Un pêcheur pêchait sous un pêcher, le pêcher empêchait le pêcheur. 3. Didro dîna, dit on, du dos d'un dodu dindon. 4. Ton thé, t'a-t-il ôté ta toux? 5. C'est un bon blond blé. 6. Suis-je chez ce cher Serge? 7. Chiens sachent chasser sans chasseurs. Sur ces seize séches, siègent ces seize duchesses. 8. Si ceci se sait, ce secret est sans succès. 9. J'ai bu une bien bonne bouteille de vin blanc vieux. 10. Le cheval d'Avalac avala l'eau du lac, l'eau du lac avala le cheval d'avalac.

İndi verəcəyimiz çalışma isə şagirdləri düşünməyə və öz yaradıcılıqlarını göstərməyə kömək edir.

1. Trouvez les lettres qui manquent dans le futur de ces quatre verbes et dites leurs infinitifs : j'a-rai, j'-rai, je s-rai, je sa-rai (cavab : j'aurai, j'irai, je serai, je saurai)

2. Changez une lettre dans le mot visage et vous aurez le nom d'une partie de la tête

(cavab : vizage)

3. Quelle lettre faut-il changer dans le mot sœur pour avoir le nom de l'organe central de notre organisme ? (cavab : cœur)

4. Changer une lettre dans le mot « hache » et vous aurez le nom d'un animal domestique. (cavab : vache)

5. Avec « M » je suis une partie de notre corps, l'homme en a deux. Elles lui servent à travailler. Avec « P » vous me mangez chaque jour avec de la soupe, de la viande etc. (cavab : main, pain)

6. Ouelle préposition peut-on obtenir en changeant la première lettre dans le mot « jour » (cavab : pour)

7. Dans le mot «roule» changez la première lettre et vous aurez le nom d'un oiseau domestique qui nous donne des œufs (cavab : coule , poule)

Bu tipli çalışmalar etməklə şagirdlərin nitqi, yaddaşı və qrammatikaya dair bilikləri yoxlanılır.

Oyunların spesifik xüsusiyyətini nəzər alıb belə nəticəyə gəlmək olar :

1) Əyləncəli qrammatikanın bir qismi biliyin təkrarlanıb möhkəmlənməsinə, digər bir qismi isə biliyin vərdiş halına salınmasına xidmət edir.

2) Əyləncəli çalışmaların məzmun, forma və mahiyyətini nəzərə alıb, ondan hər sinifdə eyni şəkildə istifadə etmək düzgün deyildir.

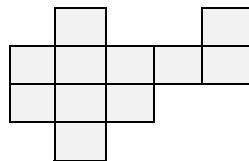
3) Əyləncəli çalışmalar daha çox cazibədar, oynaq formalara malikdir. Ona görə də onu hər dərstdə aparmaq olmaz. Əks halda, o, şagirdləri dərslük materiallarından uzaqlaşdırar və onların diqqətini, marağını şən hərəkətlər sistemində yönəldər. Əyləncəli qrammatik çalışmalarını plan üzrə aparmaq məsləhətdir.

İndi isə ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı istifadə edilən bəzi əyləncəli qrammatik çalışmalara müraciət edək.

Əyləncəli qrammatik çalışmalar

Jouons en français

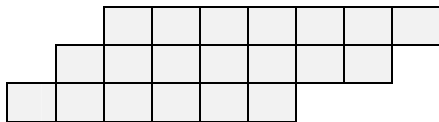
1. Apprends la conjugaison du verbe « avoir » .

Horizontalement. 1. Trouve ce mot dans la phrase : “Qui langue a, à Rome va “. 2. Nous sommes pionniers. Nous ... des foulards rouges.

Verticalement. 1. ... – vous une leçon de français aujourd’hui. 2. Quel âge as-tu ? J’... 11 ans. 3. Les élèves de notre classe n’ ... pas de porte-plumes, ils ... des stylos. 4. Tu n’... pas de leçon de gymnastique mardi, tu ... une leçon de travail manuel.

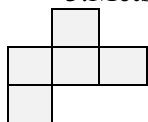
2. Apprends la conjugaison du verbe “mettre”.

Horizontalement. 1. Nous ... nos livres et nos cahiers dans nos cartables. 2. Les écoliers ... leurs styles et leurs crayons dans leurs plumiers. 3. Où ... vous vos cartables quand vous êtes en classe?

Verticalement: 1. ... ton cartable sur la table ! 2. Pierre ... sa règle dans son cartable.

3. Mets le, la, les !

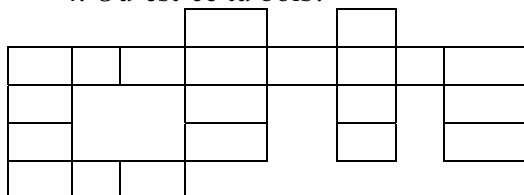

Horizontalement. 1. Où sont mes livres? ... voilà.

Verticalement. 1. Où est ma règle? ... voilà.

2. Où est mon stylo? ... voilà.

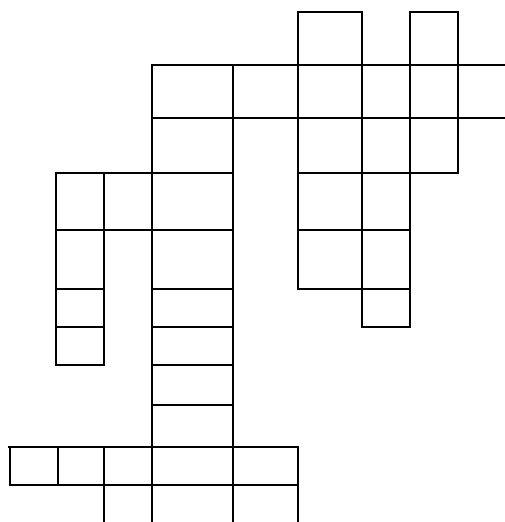
4. Où'est-ce tu bois?

Horizontalement. 1. J'aime faire de la 2. Chaque matin papa boit un verre de ... (3 lettres).

Verticalement. 1. Maman dit : « Achète un litre de ... (4 lettres) ». 3. Le matin je ... du thé ou du café. 4. Je n'aime pas le thé, j'aime le 5. Je me lave à l' ... froide.

5. Trouvez les prépositions !

Horizontalement: 1. ... (6 lettres)
notre école il y a un jardin.

2.... La table du professeur il y a des livres.

3. La Manche se trouve ... la France et l'Angleterre.

4. Je vais ... mon ami.

Verticalement. 2. Le chat est ... la chaise.

1. Je ne peux pas voir Paul, il est ...
moi.

5. Je pars ...bateau.

6. J'achète mes manuels ... la rentrée.

7. ... les cours, je rentre chez moi.

8. J'entre ... un magasin.

6. Mots en triangle.

Remplace les points par des lettres pour compléter les mots qui doivent se lire horizontalement et verticalement à la même façon et tu trouveras le nom d'un fruit.

1. Consonne. 2. Adjectif possessif. 3. Mois. 4. Mois. 5. Jour de la semaine.

6. Fruit.

•
 • •
 • • •
 • • • •
 • • • • • (raisin)

7. Le jeu qui ne finit pas.

(Un bon jeu pour exercer la mémoire)

Les joueurs se mettent en cercle. Le premier commence une phrase. Par ex, “J’ai vu Paul.” Le second dira: par ex. : “J’ai vu le frère de Paul.” Le troisième dira: “J’ai vu le nez du frère de Paul”. Le suivant: “J’ai vu une mouche sur le nez du frère de Paul”. Le jeu continue et la phrase s’enrichit peu à peu, et on peut composer ainsi tout un récit.

8. Formons des mots.

Formez des mots nouveaux en remplaçant les points par des consonnes:

1. ... able	4. ... age	7. ...ette	10. ... ent
2. ... igne	5. ... oupe	8. ... ère	11. ... eau
3. ... ion	6. ... ache	9. ... ans	12. ... on

9. Mettrez les lettres qui manquent dans les noms des vêtements suivants :

1. La – obe. 2. Le c-tume. 3. La ve-e. 4. La b-ou-e.
5. Le p-le-ot.

10. Formez des mots nouveaux en ajoutant un des suffixes suivants : -ment, -té, -esse, -tion, -able, -eur, -ier :

Organiser, danser, riche, bon, grand, manger, rapide, la ferme.

11. Réfléchissez et vous trouverez.

a) ajoutez au bon endroit la lettre “i” aux mots suivants pour en former des nouveaux : pont, son, mage, ben, amer.

b) ajoutez les lettres qui manquent et vous aurez un adverbe et deux substantifs: plu-, la plu-e, la plu-e.

12. La syllabe disparue.

Remplacez les points selon les définitions données:

Ch... - Animal domestique qu'on attache à une voiture.

Ch... - Animal domestique qui garde la maison.

Ch... - Animal domestique qui nous donne de laine et du lait.

Ch... - Animal domestique qui attrape les souris.

13. Complétez les mots ci – dessous en utilisant les six adjectifs possessifs : ma, ta, sa, mon, ton, son.

1. ...tagne. 2. ...ble. 3. bâ... . 4. ...ner. 5. ...nuel. 6. ...bleau. 7. ...lade.

8. ...tin. 9. ...von. 10. ...rin. 11. ...sieur. 12. ...ter. 13. ...stre. 14. ...ximum.

15. ...tinée. 16. ... de.

14. Comment dire en un seul mot ?

1. Quand un acteur parle tout seul ? (Monologue)

2. Histoire de la vie d'un homme. (Biographie)

3. Science de la vie des corps organiques. (Biologie)

4. Art de faire des vers. (Poésie)

5. Représentation théâtrale. (Spectacle)

6. Conversation entre deux ou plusieurs personnes (Dialogue)

7. Un des aspects du sport, goût des excursions dans la montagne.
(Alpinisme)

15. Cherchez les rimes convenables dans la liste suivante : pain, vin, grain, bien, chien, gardien, poulain, poussin, raisin, main, rien.

1. Dans la vigne pousse le ... dont plus tard on fera du 2. Dans les champs on coupe ... , dont le boulanger va faire du 3. Quand je rencontre quelqu'un que j'aime ... , je lui donne tout de suite la 4. Tout ce qu'on fait, il faut le faire ... , chose faite à moitié ne vaut 5. Les jeunes chevaux s'appellent ... , les jeunes poulets s'appellent ..., 6. Quel est le plus fidèle ..., vous le connaissez tous, c'est le

16. En France on dit :

1. L'appétit vient en mangeant. 2. A cheval donné on ne regarde pas la bride. 3. Une hirondelle ne fait pas le printemps. 4. Dis-moi qui tu hantes, je te dirai qui tu es. 5. Jeter de l'huile sur le feu. 6. Parole jetée prend sa volée. 7. Au besoin on connaît l'ami. 8. Tous les chiens qui aboient ne mordent pas. 9. Qui ne dit mot consent. 10. La nuit porte conseil. 11. L'Union fait la force. 12. Chaque chose a son temps.

Comment dit-on la même chose en azerbaïdjanais :

17. Voulez-vous charadez un peu ?

1. On mange sur mon premier.

Mon deuxième est la première syllabe du mot « autour »

On écrit avec la craie sur mon tout. (tableau ; tabl - au)

2. Mon premier est un article défini, masculin, singulier.

Mon deuxième est la deuxième moitié du mot « garçon ».

Mon tout est le synonyme de classe. (leçon : le – çon)

3. Mon premier est la première syllabe du mot « façade »

Mon deuxième borde nos paupières.

Mon troisième est la cinquième lettre de l'alphabet français.

Mon tout est le contraire de difficile. (facile : fa-ci-le)

4. Mon premier est la moitié du mot « coucou ».

Mon second est la deuxième moitié du mot « rateau ».

Avec mon tout on coupe le pain, la viande, les légumes, etc.

5. Mon premier est le verbe « avoir » à la troisième personne du singulier au présent.

Mon deuxième est la première syllabe du mot « mine ».

Mon entier est un camarade, un copain (ami : a-mi)

6. Mon premier est la première moitié du mot « donner ».

Mon deuxième se trouve au milieu du visage.

Mon tout est le contraire du mot « prenez ». (donnez : don – nez)

7. Mon premier est le contraire de « mauvais ».

Mon second est le contraire de « nuit ».

Mon tout est le salut. (bonjour : bon-jour)

8. Mon premier est la première syllabe du mot « deviner ».

Mon second a cinq doigts.

Mon tout vient après aujourd'hui. (demain : de-main)

9. Les rivières se jettent dans mon premier.

Mon deuxième est la première syllabe du mot « civil ».

Mon tout est un mot de politesse. (merci : mer – ci)

10. Mon premier est la première syllabe du mot « papa ».

Mon second est le verbe « rire » à la deuxième personne du singulier au présent.

Mon tout est une grande ville de France. (Paris : Pa-ris)

18. Devinettes.

1. Il n'a ni bouche, ni langue, mais parle beaucoup de langues. (la radio)

2. Je cours toujours et ne m'arrête pas. Qui suis-je ? (une montre)

3. Ils sont des voisins très proches mais ils ne se voient jamais. (les yeux)

4. Mon voisin a cinq fils, chacun d'eux a une sœur. Combien mon voisin a-t-il d'enfants ? (six enfants)

5. Où je vais ? D'où je viens ? Dans ma course rien ne m'arrête. Je n'ai ni mains, ni pieds, ni tête. (la rivière)

6. Plus je le regarde, moins je le vois. (le soleil)

7. Qui est – ce qui tombe toujours et ne se casse jamais ! (la cascade, la pluie)

8. Qui a un chapeau et pas de visage ? (le champignon)

9. Qui est – ce qui est rond, s'il se brise, il se transforme du blanc en jaune ? (un œuf)

10. Qui s'habille en été et se déshabille en hiver ? (les arbres)

11. Quels sont les noms de cinq animaux domestiques qui commencent par le même son « ch » ? (le cheval, la chèvre, le chat, le chien, le chameau)

12. Quelle lettre faut-il ajouter au mot « leur » pour obtenir une plante ? (la lettre « f » : fleur) (Weiss F. « Jouer, communiquer, apprendre. Paris: Hachette, 2002 p 72)

Nəticə olaraq deyə bilərəm ki, oyun vasitəsilə şagird həm bilik, bacarıq və verdişlərə yiyələnir, həm də düşünməyə, müstəqil nəticə çıxarmağa, müqayisələr aparmağa məcbur olur. Mən bu elmi işimdə əyləncəli qrammatik oyunların mahiyyətindən, onun növlərindən bəhs etməklə bərabər, leksika, fonetika və morfologiyaya dair bir sıra oyun nümunələri də vermişəm.

Ədəbiyyat.

1. H.Q. Hüseynov. Əyləncəli qrammatik oyunlar. Bakı 1992 s.5-31
2. Н.А. Кузнецова. Пособие для внеклассной работы на французском языке. Москва. 1970 s. 186 – 198
3. Н.А. Церешко. Aux moments des loisirs. Москва. 1966 53 – 63
4. Б.И. Гурчина. Le français par les mots croisés. Москва. 1994 s. 4 – 55
5. Weiss F. « Jouer, communiquer, apprendre. Paris: Hachette, 2002
6. Camalova G., Apprendre le français par les jeux-activités, Bakı ; ADPU – nun tipografiyası 2005, 164 s.

S.MUSTAFAEVA

**METHODS TO USE FUN GRAMMAR EXERCISES IN FRENCH
LANGUAGE TEACHING**

Fun grammar exercises are important in the formation of students' speech and thinking and in the development of mental education. Under the guise of fun grammar exercises, students demonstrate the knowledge and skills they have gained from grammar through mind games that interest them. (Fun grammar exercises) While fun games have a serious goal of strengthening students' physical fitness and achieving high sports achievements, qualities such as agility, skill, and resourcefulness, which manifest themselves in fun grammar exercises, are related to the cognitive activity. Because it includes pictures, diagrams and tables, riddles and proverbs with a specific purpose, entertaining questions and other issues that interest the child and affect his mental activity.

Through the game, the student acquires knowledge, skills and habits, as well as is obliged to think, draw independent conclusions and make comparisons. In this article, I have talked about the essence of fun grammar games, their types, as well as a number of examples of games on vocabulary, phonetics and morphology.

Fun games are a source of motivation for students, creating conditions for authentic communication and strengthening the stimulus of foreign language learning in students.

С.МУСТАФАЕВА

**СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗАБАВНЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ
УПРАЖНЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ**

Развлекательные грамматические упражнения важны для формирования речи и мышления учащихся, а также для развития умственного воспитания. Под видом развлекательных упражнений по грамматике учащиеся демонстрируют знания и навыки, полученные в результате грамматики, с помощью интересующих их мысленных игр. (развлекательные грамматические

упражнения) В то время как развлекательные игры имеют серьезную цель укрепить физическую форму учащихся и достичь высоких спортивных достижений, такие качества, как ловкость, навыки и находчивость, которые проявляются в занимательных грамматических упражнениях, связаны с познавательной активностью. Потому что здесь представлены фигурки, схемы и таблицы, загадки и пословицы с определенной целью, занимательные вопросы и другие вопросы, которые интересуют ребенка и влияют на его умственную деятельность.

Благодаря этому ученик приобретает знания, навыки и умения, а также вынужден думать, делать самостоятельные выводы и сравнения. Рассказывая о сути этих забавных грамматических игр, о ее видах, Я также привел несколько игровых примеров по лексике, фонетике и морфологии.

Веселые игры являются источником мотивации для студентов, создают условия для самостоятельного общения и усиливают мотивацию студентов к изучению иностранного языка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi : Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Camalova Gülbəniz
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ELVİRA İMANOVA
ADU
elvira060606@hotmail.com

PEŞƏKAR YÖNÜMLÜ TƏRCÜMƏ VƏ TERMINOLOGİYA

Xülasə

Terminlərin tərcüməsi mövzusu çox geniş spektrli məsələlərə toxunur ki, onların tədqiqi həm terminologiya elminin özü, həm də tərcüməşünaslıq üçün vacibdir və bu fakt təsadüfi deyil, çünki bu iki elm arasında əlaqə mövcuddur. Hər iki elm, nisbətən yaxınlarda elm kimi formalaşmasına baxmayaraq, çox uzun müddət tətbiq olunma tarixi ilə xarakterizə olunur. Peşəkar bilikləri ifadə etmək üçün ilk terminin nə vaxt istifadə edildiyini demək mümkün deyil. Ümumi biliyə zidd olan peşəkar biliyin nə vaxt yarandığını da deyə bilmərik. Məxəs dildən hədəf dilə tərcümə ehtiyacının ilk dəfə nə vaxt yarandığını bilmədiyimiz üçün tərcümə haqqında da eyni sözləri demək olar. Hər iki elm transdisiplinar xarakter daşıyır.

Terminlərin hədəf dildə ekvivalentinin olması səbəbindən tərcüməçi üçün peşə yönümlü mətnlərin tərcüməsi çətin olmamalıdır, lakin problemlər müxtəlif səbəblərdən yaranı bilər. Bu problemlər ekvivalentlərin olmaması ilə bağlıdır və bu məqalədə belə bir vəziyyətdə terminlərin tərcüməsi üsulları təqdim olunur. Tərcüməçi bəzi amillərdən asılı olaraq hansı tərcümə metodundan istifadə edəcəyinə qərar verir. Peşəkar yönümlü tərcüməni keyfiyyətli həyata keçirmək, müxtəlif leksik vahidlərin tərcüməsi metodunu seçilmək üçün tərcüməçiyə peşəkar bacarıqlar lazımdır.

Açar sözlər: peşəkar yönümlü tərcümə, səriştə, terminlər, ünsiyyət, tərcümə üsulu

Terminologiya və tərcümə təcrübədən, peşəkar bilikləri çatdırmaq və ya ünsiyyət iştirakçılarının bir-birini başa düşməsi ilə bağlı problemi həll etmək ehtiyacından yaranmışdır. Deyə bilərik ki, terminologiya kiminsə reallığa dəqiq istinad etmək zərurəti yarandığı anda yaranıb. Bu mövqedən alimlərin, xüsusən təbiət elmlərini adlandırmaq marağı yarandı. Alimlərdən sonra texnoloji və sənaye innovasiyalar üçün ümumi terminlərin yaradılmasının zəruriliyi haqqında düşünüən texniklər meydana çıxdı. Tərcümə isə müxtəlif dillərdə ünsiyyətdə maneəni aradan qaldırmaq zərurətindən yaranmışdır və bu problemlər təkcə linqvistik deyil, həm də mədəniyyətlərin fərqliliyi ilə əlaqəli ekstralingvistik xarakter daşıyır. Hər iki elm digər elmlərdən elmi müstəqilliyi ilə fərqləndiyini vurğulayaraq, inkişaf edir. Tərcüməşünaslığın inkişaf tarixinə diqqət yetirsək görərik ki, dilçilər tərəfindən müstəqil elm kimi qəbul edilməyən dövrü var idi və o, bunun əksini sübut etməli olur. Öz növbəsində terminologiya uzun müddət mövcud olmasına baxmayaraq,

yalnız XX-XXI əsrlərin sonunda inkişaf etməyə və müstəqil bir elm kimi qəbul olunmağa başladı. (1, səh. 950-954)

Sadalanan oxşar keyfiyyətlərlə yanaşı, terminologiya və tərcümə arasında fərqlər var. Məhz tərcümənin özü yekun prosesdirsə, terminologiya da onu şərtləndirən amildir. Bunu belə izah etmək olar: tərcümə təbii ünsiyyətin kommunikativ və informativ məhsulu olduğu halda, terminologiya peşəkar yönümlü mətnlərdə digər linqvistik hərəkətlərin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi istifadə olunur: peşəkar yönümlü mətnlərin tərcüməsi, şərh, nəşri və ya redaktəsi. Tərcümə və xüsusilə də peşəkar yönümlü tərcümə peşəkar biliklərin düzgün ifadə olunması üçün terminologiyadan asılıdır, əsas məqsədi terminləri toplamaq və təmin etmək olan terminologiya isə təbii şəraitdə ünsiyyət baş verirsə, tərcüməyə ehtiyac yoxdur.

Terminologiya peşəkar bilikdə yeganə olmadığı halda onun ən əsas amildir. Elmi-texniki mətnlərin əsas linqvistik xüsusiyyətlərindən biri peşə sferasının konkret vahidlərinin olmasıdır. Beləliklə, mətnlərin peşəkarlıq dərəcəsi terminlərin nə qədər tez-tez istifadə olunmasından asılıdır. Ona görə də terminlər bu peşə biliyini ifadə etmək funksiyasına malikdir. Terminoloji vahidlər qohum siniflərə təsnif edilən reallığı təmsil etməsi ilə yanaşı, bu biliklərin çatdırılmasına, yəni ünsiyyətə xidmət edir. Bu halda deyə bilərik ki, terminlərin istifadə olunduğu ünsiyyət pragmatik olduğundan onun iştirakçıları, mövzuları, onların ötürülməsi zamanı qarşıya qoyulan məqsədləri və kommunikativ vəziyyəti səbəbindən məhdudlaşır. Beləliklə, terminologiya iki funksiyayı yerinə yetirir: həmişə peşəkar olan biliyi təmsil etmək funksiyası və bu biliklərin ötürülməsi funksiyası.

Nəzərə alsaq ki, təfəkkürün nizamlanması və konseptuallaşdırma terminologiyanın koqnitiv tərəfidir, onda biliyin ötürülməsi onun kommunikativ tərəfi kimi qəbul edilir. Terminologiya mütəxəssislər arasında ünsiyyət üçün əsasdır və peşəkar yönümlü tərcüməçi vasitəçi olmaqla, özü də mütəxəssisə çevrilir.

Peşəkar yönümlü ünsiyyət üç elementlə xarakterizə olunur:

- 1) Mövzunun spesifikliyi və onun koqnitiv perspektivi (istinad edilən mövzu peşəkar yönümlüdür və mətn reallıq haqqında peşəkar biliklərlə bağlıdır);
- 2) Ünsiyyət iştirakçıları (bir tərəfdən müəyyən bir sahənin mütəxəssisləri, digər tərəfdən reallıq haqqında peşəkar biliyə malik olanlar);
- 3) Peşə bilikləri linqvistik cəhətdən əsasən terminlərlə ifadə olunduğundan, mətnin peşəkar yönümlülük səviyyəsi terminlərin istifadə dərəcəsindən asılı olaraq yüksələ bilər. (2, səh. 7)

Bu vəziyyətdə tərcüməçi ünsiyyətin iki iştirakçısı arasında sanki onlar öz ana dilində danışmış kimi olması üçün vasitəçi olur. Bu zaman o, peşakara aid olan eyni funksiyalara və səriştəyə malik olmalıdır. Eyni səriştəyə yiyələnmək eyni biliyə sahib olmaq, mövzunu bilmək, aydın və düzgün çatdırma bilmək deməkdir və bunu təbii şəkildə etmək vacib bir məqamdır, sanki bunu ana dilində danışan bir professional şəxs özü edir.

Terminologiya peşəkar yönümlü tərcüməçinin həll etməli olduğu bir çox problemlərin səbəbidir. Bu problemləri ayırd etmək olar:

1. Peşəkar yönümlü biliyin təbii dil vasitəsilə təqdim edilməsinin yaratdığı problemlər. Bu problemin mahiyyəti açıqlayaq. Vahid dilin olmaması ilə ifadə olunan dil çeşidləri, təbii dilin xüsusiyyətləri, koqnitiv heterojenlik, yəni konseptual məlumatın olmaması, mədəni fərqlər və ya situasiya müxtəlifliyi tərcüməni çətinləşdirən elementlərdir. Vahid idrak sxeminə, mədəni dəyərlərə və onların bərabər inkişaf səviyyəsinə uyğunluq tərcümə üçün ideal bir vəziyyət olardı. Beləliklə, təsvir edilən şəraitdə tərcüməyə ehtiyac qalmayacaqdır. Amma reallıq budur:

- Hər bir dilin özünəməxsus denominasiya vasitələri var ki, onlar çox vaxt başqa bir dilin vasitələri ilə üst-üstə düşür.
 - Hər bir dil koqnitiv, linqvistik və sosial strukturlar sistemidir ki, onlar da başqa bir dilin strukturları ilə üst-üstə düşür.
 - İnsan ünsiyyəti konkret ideyanı ifadə edərkən müxtəlif dəqiqliklə və təkrarla bunu həyata keçirir.
 - Fikri ifadə etmək, həmin dildə sosial cəhətdən qurulmuş konseptuallaşdırma sxemini müəyyən etməkdir. Təbii dildə həyata keçirilən ünsiyyətdə polisemiya və sinonimiyadan istifadə olunur.
 - Bütün dillərdə reallıqlar ifadə oluna bilməsinə baxmayaraq, müxtəlif inkişaf səviyyələrində olduqları üçün onlar eyni denominativ vasitələrə malik deyil.
2. Peşəkar yönümlü biliklərin təqdim edilməsindən yaranan problemlər. Məxəs mətnin təhlili zamanı tərcüməçi peşəkar informasiya ilə bağlı bir sıra problemlərlə üzləşir.
3. Linqvistik problemlər: bəzi linqvistik vahidləri bilməmək (bu, tərcüməçinin işçi dillərdə malik olması olduğu linqvistik səriştənin mövcudluğunu nəzərdə tutur).
4. Koqnitiv problemlər: problemin qismən bilməməsi, bəzi vahidlərin semantik qeyri-şəffaflığı, semantik qeyri-müəyyənlik, mətdə vahidlərin semantik konseptuallaşdırılması.
5. Praqmatik problemlər: coğrafi, xronoloji, sosial və peşəkar istinadlar, mətnin yüksək səviyyədə ixtisaslaşması.
6. Mətnlə bağlı sosial-mədəni problemlər: orijinal mətnin yaradılması şərtlərinin, mövzunun aktual panoramasının, sosial-peşəkar vəziyyətinin bilməməsi.

Beləliklə, iki elm arasındakı əlaqəni ətraflı təsvir etdikdən sonra terminlərin tərcüməsi zamanı yaranan problemləri təsvir etməklə davam edək:

1. Terminlərin tərcüməsi yollarının təsnifatı.

Terminlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunan əsas üsul məxəs dil termininin hədəf dildə ekvivalentini tapmaqdır. Amma çox vaxt belə bir vəziyyətlə qarşılaşırıq ki, terminin ekvivalentini olmaması səbəbindən tapmaq mümkün deyil. Bu halda,

tərcüməçi aşağıdakı tərcümə üsullarından istifadə etmək hüququna malikdir: transkripsiya, kalka və təsviri tərcümə.

2. Elmi, texniki və digər xüsusi mətnlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi tərəfindən istifadə olunan strategiyalar:

- koqnitiv məlumatları tam və dəqiq çatdırılması
- terminlərin düzgün tərcüməsinin təmin edilməsi
- məlumatın neytral təqdimat tərzini qorunub saxlanması
- mətnin ardıcılığının və məntiqliyinin təmin edilməsi.

3. Tərcümə edilmiş mətnin terminoloji redaktəsi.

Tərcümənin son mərhələsi tərcümə edilmiş mətnin redaktə edilməsidir. Tərcüməçi istənilən növ tərcüməni həyata keçirərkən, informasiyanı qəbul edənə və ilk öncə onun peşəkar yönümlü biliklərin səviyyəsini nəzərə almalıdır. Peşəkar yönümlü bilik səviyyəsindən asılı olaraq, informasiyanı qəbul edən aşağıdakılar ola bilər:

- bu sahədə təhsil alan tələbələr
- bu sahənin peşəkarı
- adi adamlar.

Tərcüməçi tam olaraq informasiyanı qəbul edənə uyğun olan terminlərdən istifadə edir. Məsələn, əgər oxucunun və ya dinləyicinin bilik səviyyəsi peşəkar terminləri başa düşməyə imkan vermirsə, tərcümədə bu terminlərdən istifadə məqsədəuyğun deyil. (**3, Səh. 543**)

4. Bu sahə üzrə tərcüməçinin metodiki və praktiki vəsaitlərdən istifadə etməsi.

Tərcüməçi üçün əsas məlumat mənbəyi müxtəlif elmlərin bütün əsas məlumatlarını ehtiva edən məktəb dərslikləridir. Bundan əlavə, tərcüməçinin peşəkar yönümlü məlumatların saxlandığı sistemləşdirilmiş geniş məlumat bazası olmalıdır. Peşəkar tərcümə üçün lazım olan informasiyanın sistemləşdirilməsi uğurlu və keyfiyyətli tərcümənin əsas meyarlarından biridir. Peşəkar yönümlü tərcüməçi hansı elektron məlumat mənbələrində etibarlı və əlavə yoxlama tələb etməyən dəqiq məlumatların olduğunu bilməlidir.

Tərcümə bir elm olaraq transdisiplinar xarakter daşıyır və bunun sübutlarından biri də onun terminologiya ilə əlaqəsidir. Mətnə terminlərin olması peşəkar yönümlü mətn üçün əsas şərtidir. Nəticədə tərcüməçi peşəkar yönümlü mətnlərin tərcüməsi zamanı mürəkkəb və vaxt aparan proseslər həyata keçirir.

Ədəbiyyat

1. Хакимова Г. Г. Развитие терминологии как отдельной дисциплины и ее статус в современном языкознании. Вестник Башкирского университета. 2012. səh. 950-954
2. Наугольных А.Ю., Наугольных Е.А., Панов Д.О. Краткий курс перевода научно-технической литературы. 2012. səh. 7

3. Gonzales G.C., García Yerba V. Manual de documentación y terminología para la traducción especializada. 2004. Səh. 543

E.İMANOVA

**SPECIALIZED TRANSLATION AND TERMINOLOGY
SUMMARY**

The subject of translation of terms touches on a very wide range of issues, the study of which is important for both the science of terminology itself and translation studies, and this fact is not accidental, because there is a connection between these two sciences. Both sciences, despite their relatively recent formation as a science, are characterized by a very long history of application. It is not possible to say when the first term was used to express professional knowledge. We cannot say when professional knowledge, which contradicts general knowledge, was created. The same can be said of translation, we do not know when the need for translation from the target language first arose. Both sciences are transdisciplinary.

Because terms are equivalent in the target language, it should not be difficult for a translator to translate professional texts, but problems can arise for a variety of reasons. These problems are due to the absence of equivalents, and this article presents methods for translating terms in such a situation. The translator decides which translation method to use, depending on some factors. A translator needs professional skills to carry out quality professional translation and to choose the method of translation of different lexical units.

Keywords: professional translation, competence, term, communication, translation.

Э. ИМАНОВА

**ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПЕРЕВОД И
ТЕРМИНОЛОГИЯ
РЕЗЮМЕ**

Тема перевода терминов затрагивает очень широкий круг вопросов, изучение которых важно как для самой терминологии, так и для переводоведения, и этот факт не случаен, ведь между этими двумя науками существует связь. Обе науки характеризуются очень длинной историей своего применения, несмотря на то, что они были установлены как науки относительно недавно. Практически невозможно сказать, когда впервые был использован первый термин, чтобы выразить профессиональные знания. Так же не можем сказать, когда возникли профессиональные знания, которые контрастируют с общими знаниями. То же самое можно сказать и про перевод, мы не знаем когда впервые возникла необходимость перевода с языка оригинала на переводящий язык. Обе дисциплины являются междисциплинарными.

Хотя перевод терминов не должен представлять трудности для переводчика из-за наличия его эквивалента на переводимом языке все же возникают проблемы. Эти проблемы связаны с отсутствием эквивалентов и в данной статье указаны методы перевода терминов при такой ситуации. Переводчик в зависимости от некоторых факторов сам решает какой метод перевода применить. Переводчик решает, какой метод перевода использовать, в зависимости от некоторых факторов. Для качественного осуществления профессионально-ориентированного перевода, выбора метода перевода различных лексических единиц ему необходимы профессиональные компетенции.

Ключевые слова: профессионально-ориентированный перевод, компетенция, термин, перевод.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynur Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT: 82-1.512,162

XATUN CƏFƏRLİ
Əlyazmalar İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏLİ ŞÖVQİ ŞEYXZAMANLI ŞEİRLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Əsərləri son zamanlara qədər nəşr və tədqiq edilməmiş, XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində yaşamış Əli Şövqi Şeyxzamanlı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin nəslindən olmuşdur. O, 1882-ci ildə Gəncədə anadan olmuş, ilk təhsilini evdə almış, sonra məktəbdə oxumuşdur. Əli Şövqi 1911-ci ilə qədər şeirlərini «Şeyx» təxəllüsüylə imzalayıbdır. Şair doğma dilindən başqa fars və rus dillərini də yaxşı bilmiş, farsca şeirlər yazmışdır. Əli Şövqinin az sayda şeirlərinin əlyazması mühafizə edilmişdir. Professor, əməkdar elm xadimi Xəlil Yusifli 2019-cu ildə onun şeirlərini faksimilesi ilə bərabər müasir əlifbada nəşr etdirmişdir. Bu kitabı oxuduqca Əli Şövqinin orijinal poetik istedadı malik şair olduğunu görürük. Şair lirik-aşıqanə, ictimai, fəlsəfi və s. mövzularda əsərlər yazmışdır. O, əsasən klassik şeir formalarında, daha çox qəzəl, eyni zamanda, şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında, əsasən qoşma yazırdı. 1925-ci ildə vəfat edən şairin əsərlərində vətən sevgisi xüsusi yer tutur. Ömrü boyu Gəncədə yaşayan şair bir müddət Bakıda yaşamış, bəzi qəzetlərin mətbəəsində işləmişdir. Vaxtsız vəfatı şairin bir sıra yaradıcılıq planlarının həyata keçməsinə mane olmuşdur.

Cəmi 43 il yaşamış Əli Şövqinin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat əldə etmək üçün onun əsərlərinə və dostu Əli Əkbər Ruhi Ağazadənin şairə yazdığı məktublara müraciət etməli oluruq. Əli Əkbər Ruhinin əlimizdə olan 25 məktubundan 24 – ü şairə ünvanlanıb. Buradan öyrənirik ki, hər iki dostun ailəsi əvvəllər imkanlı olmuş, kasıblamışdır. Əli Əkbər Ruhinin Əli Qövsiyə məktubları 1917 – ci ilə qədər davam edir. Bu məktublardan iki şəxsin çox yaxın dost olduğunu da öyrənirik.

Açar sözlər: Əli Şövqi Şeyxzamanlı, Gəncə, şair, qoşma, qəzəl

Giriş

Həyat və yaradıcılığın, ədəbi irsi haqqında az məlumata malik olduğumuz şairlərimizdən biri də Əli Şövqi Şeyxzamanlıdır. 1882-ci ildə Gəncədə dünyaya gələn şair XIX əsrdə yaşamış həkkak Şeyx Zaman, tarixçi Şeyx İbrahim Qüdsi,

Məmmədbağır Şeyxzamanov, Nağı bəy Şeyxzamanov, Məmmədrza Şeyxzamanov kimi dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin nəslindən olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bəzi mətbuat orqanlarında yazıları ilə çıxış edən Əli Şövqinin əsərlərinin əlyazmaları AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmaqdadır. Professor, əməkdar elm xadimi Xəlil Yusifli 2019-cu ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında bu əsərləri fotofaksimile ilə bərabər nəşr etdirmişdir. Orasını da qeyd edək ki, professor Sadıq Şükürov onun şeirlərindən bir qismini “Gəncəli şair Əli Şövqi və iki müasiri” adlı kitabında çap etdirmişdi.

Şeirləri Əli Şövqi yaradıcılığının özünəməxsus cəhətləri barədə fikir söyləməyə imkan verir. Əli Şövqi 1925-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsas hissə

Cəmi 43 il ömür sürmüş Əli Şövqinin həyat və yaradıcılığından danışarkən əsasən onun əsərlərinə və dostu Əli Əkbər Ruhi Ağazadənin şairə məktublardan istinad etməli oluruq. Əli Əkbər Ruhinin əlimizə çatmış 25 məktubundan 24-ü Əli Şövqiyə yazılmışdır. Buradan öyrənirik ki, hər iki dostum ailəsi əvvəllər imkanlı olmuş, lakin sonradan kasıblaşmışdır. Bundan başqa, bizə məlum olur ki, Əli Şövqi 1909-1910-cu illərdə Bakıya gedərək “Səha” mətbəəsində işləmişdir. Əli Əkbər Ruhinin Ə.Şövqiyə məktubları 1917-ci ilə qədər davam edir. Bu məktublardan iki şəxsin çox yaxın dost olduğunu da öyrənirik. Əli Əkbərin məktublarından onun Əli Şövqi ilə çox səmimi dostluq münasibətlərində olduğunu öyrənirik. Məktublarından birində o, yazır: “Əli Şeyx, yenə sizə məktub göndərdim, cavab almadım. Bilmirəm, məktublar sizə vüsəl olur, ya yox. Nə sirrdir, onu fəhm edə bilmirəm. Mən ondan nigaranam.

Bu gün Hüseynlə görüşdüm, dedi çox güman “Səda” mətbəəsində işləyirsiniz” (1, s.7).

Burada şairə Əli Şeyx kimi müraciət edilməsi təsadüfi deyil. Şair əvvəllər şeirlərini “Şeyx” təxəllüsü ilə imzalamış, sonra “Şövqi” təxəllüsünü qəbul etmişdir.

Şair şeirlərindən birində uşaqlıq və gənclik illərində ki gecə-gündüzünü mütalibə ilə keçirdiyi, ədəbiyyatı və tarixi öyrəndiyi barədə yazır:

Mütaliə ilə xeyli uğraşdım,
Çox zaman sərf etdim leyl ilə nəhar...
Çocuqluqda Firdovsinin kitabın
Çox oxuyub əzbər qıldım əşar
Sonra milli tarix, milli ənənə,
Türklügə bənd etdi bəni üstüvar.
Mümkün qədər alıb seyrə daldım,
İstanbuldan hər nə gəlsə kitablar.
Cavanlıqda şeirə həvəs eylədim,
Eşqü məhəbbəti edərək şüar.

Rusca Tolstoyun əsərlərini,

Çox sevərək oxuyardım bən təkrar (2, s.14-15).

Əli Şövqi əsərlərini oxuduğu müəlliflər arasında Rəşti Əndəlibi, Əli bəy Hüseynzadə, Xəlid Xürkəm, Məhəmməd Hadi, Salman Mümtaz, Müniri Qəzvini, Gövhərtac xanım, Sabit Marağalı, Heyrəti Qumi və başqalarının adını çəkir.

Şair otuz yaşında bəhrlik əqidəsini qəbul etməsi barədə də məlumat verir:

Otuzunda həqqə iman gətirdim,

Bəhai dininə eylədim iqrar (2, s.16).

Əli Şövqinin şeirləri əsasən klassik janrlarda, xüsusilə də qəzəl janrında yazılsa da, onun şifahi xalq ədəbiyyatından gələn qoşma janrında da şeirləri vardır. Şairin əksər şeirlərinin dili sadə və aydındır. Ə. Şövqinin şairlik istedadını yüksək dəyərləndirən professor Xəlil Yusifli yazır: “Əli Şövqinin əldə olan şeirləri onun yüksək istedad sahibi bir sənətkar olduğunu göstərir. Onun şeirlərində fikir və sənətkarlıq bir vəhdət halındadır. Əli Şövqi fikrin orijinal ifadəsi üçün hər dəfə yeni – yeni üsullar tapır. Təsadüfi deyildir ki, özünü Füzuli yadigarı sayan Əliağa Vahid onun bir qəzəlinə bənzətmə yazmışdır” (1,s.9). Şairin haqqında danışılan şeirində poetikliklə, irfani klassik poeziyadan bəhrələnməklə bərabər həyata fəlsəfi münasibət də vardır. Əli Şövqi hər şeyin, hətta insanı hisslərinin bir nöqtədə durmayıb hərəkətdə olduğunu bildirir. Bu daimi hərəkətin bir nəticəsi də vardır: dünya heç kimə qalmayacaq:

Gül qönçədə, söz qəlbə, mey şişədə qalmaz,

Gövhər yetişür, bərgübərə, rüşdə qalmaz.

Dünyayı atar kim ki, dilər ruhə məali,

Ali tələb adəm bu dəni pişədə qalmaz...

Şövqi, demə biganə için qalmadı aləm,

Bu xam xəyalı eləmə, xiçə də qalmaz (2,s.24).

Əli Şövqinin təbiətin təsvirinə həsr etdiyi şeirləri diqqəti cəlb edir. Bu şeirlərində onun həyatsevərliyi xüsusilə nəzərə çarpır. Baharın gəlişindən, güllərin açılmasından, təbiətin üzünün gülməsindən bəhs etdiyi “Göründü” rədifli qoşmasının şeirin sonuncu bəndində müəllif bu gözəl fəsildə Tanrıya aparan yolun da aydınlaşdığını deyir:

Gün kimi parladı haqqın siması,

Əjdaha kəsildi əmrin əsası,

Aləmə yetişdi Allah nidası,

Aşikara düzgün yollar göründü (2,s.42).

Əli Şövqi incə lirik-aşıqanə şeirlərin müəllifidir. Qəzəllərindən birində şair deyir ki, o, həyatının mənasını yarının vüsalında, onunla söhbətdə görür:

Həyat sandığım əyyamı – vəslə – yarımdır,

Həyatdan səmərim söhbəti nigarımdır.

Həyata rəğbətım olmazdı firqətində, vəli,
Yaşatdıran bəni qəlbi-ümidvarımdır.
Nə yaxşı günlər idi kim səninlə həmdəm idim,
O duyğular yenə qiymətli yadigarımdır (2, s.32).

Qoşmalarından birində şair sevgilisindən, onun əvvəlki münasibətini dəyişməsindən şikayətlənir. Şairin həmişə sevgilisi ilə görüşməyi arzulasa da gözlənilən görüş onu çox təəssüfləndirir. Müəllif fikirlərini çox sadə, anlaşıqlı dildə ifadə edir, şairin məsuqə ilə söhbəti təəssüratı oyadır:

Deyirdim gələrsən, azalar dərdim,
Sən gəldin, dərdimi daha çox gördüm.
Gül əkmişdim əbədiyyət bağında.
Gül yerinə acı tikanlar dərdim (2, s.31).

Əli Şövqinin əlimizə çatan az sayda şeirlərində vətənpərvərlik mövzusu mühüm yer tutur. Onun 1919 ci ilin 30 iyulunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında yazdığı “Vətənim” şeiri ola bilər ki, Cəfər Cabbarlının “Ölkəm” şeirinin təsiri ilə yazılıb. Müəllif bu şeirində müstəqillik yoluna qədəm qoyulmuş Azərbaycanı həmvətənlərinə, həm də xaricilərə tanımaq məqsədini güdmüşdür. Bədəddin Seyidzadəyə həsr edilmiş bu qoşmada müəllif vətəninin təbiətinin gözəlliyindən, yeraltı, yerüstü sərvətlərindən, xoşxasiyyətli insanlarından, coğrafi mövqeyindən, Avropa ilə Asiya arasında yerləşməsindən danışır. Şairin əsərinin bir neçə yerində ölkəsinin düşmənlərə qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparmasından, şəhidlər və qazilər yurdu olduğundan bəhs edir. Müəllifin çatdırmaq istədiyi ən vacib məsələlərdən biri isə odur ki, Azərbaycan türk evidir:

Mərkəzdədir, yolçuların yoludur,
Avropanın, Asiyanın gülüdür,
Fəxr etməyə dəyər, bir türk elidir,
Aləm çeşmi çıraqdır vətənim (2, s.19).

Əli Şövqi vətəni ilə, türklüyü ilə fəxr edən vətənpərvər, rejimlər dəyişdikcə əqidəsini dəyişməyən bir sənətkar olmuşdur. Sovet dövlətində yazdığı şeirləri göstərir ki, o, həmişə öz əqidəsinə sadıq qalmışdır. Başqa bir qoşmasında Əli Şövqi həmvətənlərini erməni-bolşevik quldurlarına qarşı qəhrəmancasına, əsl türk oğluna yaraşan şəkildə mübarizəyə çağırır: Türk eliyəm deyə bayraq qaldırdın,

Aslan kimi düşmən üstə saldırdın,
Vətən için can verdin, can aldırdın.

Bəs indi bu şövkət, bu şən nə oldu?
Lənkərandan düşmənləri atdınmı?
Naxçıvanın imdadına çatdınmı?
Səsin gəlmir, bu tezliklə yatdınmı?
Etdiyin əhd ilə peyman nə oldu? (2, s.21)

Əli Şövqi Füzuli sənətinin aşiqi olan sənətkarlardan olmuşdur. Onun dahi şairin “Olandan sor” rədifli qəzəlinə yazdığı nəzirə satirik şeirdir, ictimai bərabərsizliyi, ədalətsizliyi, haqsızlığı tənqid edir, parodiya xarakterlidir. Parodiya Füzuli şeirinə deyil, müəllifin yaşadığı həyatdakı eybəcərliklərə yönəldilmişdir. Füzuli məşhur qəzəlinə vüsəlin qədrini, hicran dərindən düşmənlərin bildiyini, ulduzların seyrindən səhərə qədər oyaq qalanların xəbərdar olduğunu deyir:

Səfayi – vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor,
Zülali – zövq şövqün təşneyi – didar olandan sor.
Gözü yaşlıları halın nə bilsin mərdümi – qafil,

Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor (3,s.117)

Əli Şövqi dərin lirizm ilə seçilən bu şeirə yazdığı cavabla ictimai məsələləri satirik üslubda tənqid etmişdir. Əvvəllər Mirzə Ələkbər Sabirin, sonralar Əliəğa Vahid və digərləri bu üsuldən istifadə etmişlər. Əli Şövqi Füzulünün kəşf etdiyi poetik formadan istifadə edərək yazır ki, həyatda yaxşı yaşamağın zövqünü zəhmətkeşdən deyil, bəy və xanlardan, ac və yoxsulların vəziyyətini isə fəqirlərinin özündən soruşmaq lazımdır. Daha doğrusu, ölkədə ictimai təbəqələr, varlılar və yoxsullar arasında uçurum yaranmışdır, varlı təbəqə üzvlərinin yoxsullardan heç bir xəbəri yoxdur. 1925 – ci ildə yazılan bu şeirdə qaçqınların ağır vəziyyətindən də söz açılır. Bu isə o deməkdir ki, erməni daşnaklarının ölkəmizin əhalisinə vurduğu ziyanlar sovet quruluşunun ilk dövrlərində belə ortadan götürülməmişdi:

Cahanın zövqini bir sahibi – saman olandan sor,
Rəiyyətdən deyil, bu ləzzəti bəy, xan olandan sor.
Cibi pulsuzların halın soruşma milyonlərdən,
Fəqirin halını fəqr adına büryan olandan sor.

Bilərməi əğniyələr qış günü yoxsulların halın?
Bu əhvalı özü qaçqın, evi talan olandan sor.
Səadətmənd olanlardan qəmi – dünyayı axtarma,
Bunu bir bən kibi qəm mülkinə sultan olandan sor (2,s.25).

Nəticə

Əli Şövqi Şeyxzamanlı (1882 – 1925) əsərləri son zamanlara qədər nəşr və tədqiq edilməmiş Azərbaycan şairidir. Professor Xəlil Yusifli onun şeirlərini AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundan əldə edərək ön sözlə çap etdirdikdən sonra şairin həyat və yaradıcılığı barədə müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Gəncə şəhərində dünyaya gələn Əli Şövqi dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin nəslindən olmuş, şeirlərini 1911 – ci ilə qədər “Şeyx” təxəllüsü ilə imzalamışdır.

Əli Şövqinin əlimizə çatmış az sayda şeirləri onun orijinal istedadı malik bir sənətkar olduğunu söyləməyə imkan verir. Əsasən klassik poeziya janrlarında, daha

çox qəzəl yazan şair şifahi xalq ədəbiyyatından gələn qoşma janrında da diqqətəlayiq əsərlər yazmışdır.

Əli Şövqinin lirik – aşiqanə, ictimai, fəlsəfi, vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı şeirlər böyük maraq doğurur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Yusifli Xəlil. Əli Şövqi Şeyxzamanlı və şeirləri. /Əli Şövqi Şeyxzamanlı. Hikmət yarpaqları. Bakı: "Elm və təhsil", 2019,s.3 – 13.
2. Əli Şövqi Şeyxzamanlı. Hikmət yarpaqları. Transliterasiya, tərtib və ön sözün müəllifi prof. Xəlil Yusifli. Bakı: "Elm və təhsil", 2019,104s.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri.Altı cildə. I cild. Bakı: "Şərq – Qərb" 200 5,400s.

ХАТУН ДЖАФАРЛИ ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТИХОТВОРЕНИЙ АЛИ ШОВГИ ШЕЙХЗАМАНЛИ

(Резюме)

Али Шовги Шейхзаманлы, живший в конце XIX-начале XX вв., произведения которого до последнего времени не были изданы и исследованы был из рода гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Он родился в 1882 году в Гяндже, первое образование получил дома, потом учился в школе. Али Шовги до 1911 года свои стихи писал под псевдонимом «Шейх».

Поэт кроме своего родного хорошо знал персидский и русский языки, писал стихи и на персидском языке.

Сохранились малочисленные рукописи стихотворений Али Шовги. В 1919 году профессор, заслуженный деятель науки Халил Юсифли издал его стихи на современном алфавите и «факсимиле рукописей». Читая эту книгу мы видим, что Али Шовги имел оригинальное поэтическое дарование. Поэт писал стихи на темы лирико – любовные, общественные, философские и др. темы. Он писал в основном, в формах классической поэзии. Но он писал еще и гошма, которая происходит от устного народного творчества. Поэт умер в 1925 году. В его стихах особое место занимает любовь к родине.

Чтобы получить информацию о жизни и творчестве Али Шовги, прожившего всего 43 года, необходимо обратиться к его произведениям и письмам, написанным поэту его другом Али Акбаром Рухи Агазаде. Из 25 писем, которые у нас есть, 24 адресованы поэту. Из этого мы узнаем, что семьи обоих друзей раньше были богатыми и бедными. Письма Али Акбара Рухи Али Говси длились до 1917 года. Из этих писем мы также узнаем, что эти два человека очень близкие друзья.

Поэт, который всю жизнь прожил в Гяндже, некоторые версия жил в Баку, работал в типографиях некоторых газет. Безвременная смерть помешала возложению в жизнь ряда творческих планов.

Ключевое слова: *Али Шовги Шейхзаманлы, Гянджа, поэт, гошма, газель*

KHATUN JAFARLI

**CHARACTERISTIC FEATURES OF ALI SHOVGI
SHEIKHZAMANLI 'S POEMS**

(Summary)

Ali Shovgi Sheikhzamanli, who lived in the late XIX early XX centuries, whose works were not published and studied until recently, was from the family of the brilliant Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. He was born in 1882 in Ganja, received his first education at home, then studied at school. Ali Shovgi wrote his poems under the nickname "Sheikh" until 1911. The poet, in addition to his native, knew Persian and Russian languages well, and wrote poems in Persian. A few manuscripts of Ali Shovgi's poems have been preserved. In 1919, Professor, Honored Scientist Khalil Yusifli published his poems in the modern alphabet "facsimile of manuscripts". Reading this book, we see that Ali Shovgi had an original poetic talent. The poet wrote poems on the themes of lyric - love, social, philosophical and other topics. He wrote mainly in the forms of classical poetry. The poet died in 1925. In his poems, a special place is occupied by love for the motherland.

To get information about the life and work of Ali Shovgi, who lived only 43 years, we have to refer to his works and letters written to the poet by his friend Ali Akbar Ruhi Agazade. Of the 25 letters we have from Ali Akbar Ruhi, 24 are addressed to the poet. We learn from this that the families of both friends were first rich and then poor. Ali Akbar Ruhi's letters to Ali Govsi lasted until 1917. We also learn from these letters that the two people are very close friends.

Keywords: *Ali Shovgi Sheikhzamanli, Ganja, poet, goshma, gazelle*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Paşa Kərimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

AYNUR HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
aynur-huseynova-1977@mail.ru
8-ci
Kiçik Qala, 31

**A.O.ÇERNYAYEVSKİNNİN “VƏTƏN DİLİ” DƏRSLİYİNDƏKİ
FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ**

1830-cu ildə Zaqafqaziyada qəza məktəblərinin açılmasına dair hazırlanmış “Zaqafqaziya məktəbləri haqqında əsasnamə”yə əsasən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində - 1830-cu ildə Şuşa, 1831-ci ildə Nuxa, 1832-ci ildə Bakı, 1833-cü ildə Gəncə şəhərində qəza məktəblər açılır və məktəb müdirlərinə tapşırılır ki, yerli dillərin tədrisinə xüsusi fikir verilsin, hətta Azərbaycan dilini yaxşı öyrənən şagirdlər fərqləndirilib medalla mükafatlandırılınsın. Bu məktəblərdə dərs demək üçün müəllim kadrlarına böyük ehtiyac duyulurdu. Elə bu səbəbdən, XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Rusiyada olduğu kimi Qafqazda da müəllim seminariyaları yaradılırdı. 1876-cı ildə Cənubi Qafqaz üzrə Gürcüstanın əyalət şəhəri - Qoridə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası açıldı. 1879-cu ildə Azərbaycan maarifçiliyi tarixində mühüm hadisə baş verdi. Qori Müəllimlər Seminariyası nəzdində tatar (Azərbaycan) bölməsi açıldı, Gürcüstanın Qori şəhərində açılmış Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin açılmasının təşəbbüskarı ömrünü maarifçiliyə həsr etmiş dövrünün mütərəqqi ziyalılarından olan Aleksey Osipoviç Çernyayevski idi. O, 1840-cı ildə Şamaxının Mərzə kəndində anadan olmuş, yerli xalqın adət-ənənələrini, məişətini, dil və folklorunu dərinlən öyrənmişdir. Hər zaman gəncləri təhsilə sövq edən ziyalı uşaqların məktəbə cəlb edilməsi üçün müxtəlif bölgələrə səfər edir, insanlarla görüşür, Qoridə açılan məktəb haqda ətraflı məlumat verir və beləliklə, gənclərin məktəblərə cəlb edilməsinə nail olurdu.

Qaydalara görə, yeni açılan məktəblərdə ilk tədris ilində tələbələr ana dilində təhsil almalı idilər, lakin bu qərar Azərbaycan şöbəsi üçün çətinlik yaratdı. Çünki ana dilində dərsliklər yox idi. Köhnə tipli məktəblərdə isə fars və ərəb dilində yazılmış dərsliklərdən istifadə olunurdu. Qarşıda duran əsas tələb yeni dərsliklərin yazılması idi ki, bu məsələnin həllini A.O.Çernyayevski öz öhdəsinə götürdü. Qısa müddətdə ərəb əlifbasını öyrənən Çernyayevski görkəmli rus pedaqoqu Konstantin Uşinskiyin müddəalarını, təcrübəsini əsas tutaraq, onun eyniadlı dərsliyi əsasında səs üsulu ilə yazılan “Vətən dili” adlı əlifba kitabını nəşr etdirdi (1882). Çernyayevski Uşinskiyin dərsliyində olan tədris materiallarından da istifadə edərək, bəzi mətnləri Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmiş, sonralar “Vətən dili” dərsliyinin ikinci hissəsinə daxil etmişdi. Bu kitab Azərbaycan məktəbləri üçün ana dilində yazılmış ilk Azərbaycan dili dərsliyi idi. Dərslik Azərbaycan kitab nəşri tarixində də mühüm və əlamətdar

hadisə idi. Dərslik haqqında Rəşid bəy Əfəndiyev yazırdı: “....dərsə şüru edilən zaman bir vaxt başa düşdülər ki, türk (Azərbaycan) dilində kitab yoxdur və olmamışdır. Binəva Çernyayevski yaşlı tələbələrini kabinəsinə toplayıb bir komissiya bintixab etdi. O cümlədən mən də həmin komissiyada iştirak edirdim. Həftəlik proqram tərtib edib gündəlik dərslərə material hazır edirdik və hər dərs üçün müfəssəl konspekt yazılırdı. Dörd ədəd naçalni şkolalarda üsuli-sövti üzrə dərslər keçirilirdi. Erməni, gürcü və rus dillərində səs üsulu ilə başlamış kitablar mövcud idi. Yalnız türk dili üçün təzədən kitab hazırlanmağa və nəşr edilməyə böyük ehtiyac var idi. Çünki Azərbaycan şöbəsinə bitirib müəllim çıxan cavanlar üçün kəndlərdə pişəzvəxt türk məktəbi açılırdı. Onlar məktəbə gedəndə seminariyanın nəzdində açılmış nümunə məktəbinin kitab və dərslərlərini də aparacaqdılar. Ona görə də Çernyayevski topladığı dərslər materiallarını intixab edib bir kitab şəklinə saldı və mənim xəttimlə dəşbasmada “Vətən dili” adında kitabı basdırdı”.

Dərslik haqqında Qori Müəllimlər Seminariyasının ilk azərbaycanlı məzunlarından biri, ömrünün 18 ilini pedaqoji fəaliyyətə sərf etmiş Səfərəli bəy Şeyx Həsən oğlu Vəlibəyovun fikirləri də maraqlıdır. O yazırdı: “Bu qiymətli nəşrin meydana gəlməsi və yayılması bütöv bir epoxa təşkil edir ki, bu zamandan başlayaraq Sədinin, Hafizin və başqa şairlərin kitabından alınmış, tərbiyəli hekayələr, xeyirxahlıq nümunələri əsasında qurulmuş əski, ölgün fars təlimi əvəzinə tatar məktəbində ana dili eşidiləcək, şux və şən uşaq gülüşü yüksələcəkdir”. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, A.O. Çernyayevski “Vətən dili” dərslisinin ikinci hissəsini (1888) Səfərəli bəy Vəlibəyovla birlikdə yazıb.

Kitabın hər iki hissəsinin tərtibində yaxından köməklik göstərən ziyalılardan biri də dövrünün görkəmli maarifçisi Həsənəli xan Qaradaği olub. Görkəmli ziyalı, müəllim və şair Həsənəli xan Qaradaği Şuşada açdığı məktəbdə dərslərin olmamağı səbəbindən şagirdlərə öz yazdığı şeirləri, hekayəcikləri öyrədir, təhlil etdirirdi. Çernyayevskinin ana dili dərslisinin tərtib olunma çağırışına qoşulan Qaradaği kitaba daxil ediləcək uşaq şeirlərinin yazılmasını öz öhdəsinə götürür. Hazırladığı mətnləri və İ.A.Krilyovun 60-a yaxın təmsilini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək yeni tərtib edilən dərsləkdə dərc olunması üçün Çernyayevskiyə göndərir. Kitablarda onu 11 tərcümə, 23 nəzm əsəri yer alıb.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, dərslik sövti üsulla yazılmış ilk Azərbaycan dili dərsliyidir. 40 ilə yaxın müddətdə Üzeyirbəy Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Süleyman Sani Axundov və neçə-neçə digər ziyalıların yetişməsində böyük rolu olan “Vətən dili” dərsliyi Azərbaycan dərslərlərinin bünövrəsini təşkil edir. Bu dərslik vasitəsilə Çernyayevski Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində yenilik etmiş, sövti üsulla dərs deməyin əsasını qoymuşdur. Sövti üsul Rusiyada XIX əsrin 40-cı illərindən istifadə edilmişdirsə, Azərbaycanda 1880-ci illərdən başlayaraq genişlənməyə başlamışdır. Çernyayevski dərsləkdən istifadə üçün müəllimlər üçün də metodik vəsait (Üsul kitabı) də hazırlamışdı. Öz dövrü üçün çox dəyərli, lazımlı və faydalı olan bu dərsləkdən uzun

müddət məktəblərdə istifadə olundu, lakin kitabın tərtibində ərəb əlifbası ilə əlaqəli bəzi qüsurlar mövcud idi, bu qüsurlar da müəyyən çətinliklərə səbəb olurdu. Sövti üsulunun əsas tələbi hər nə tələffüz edilsə hamısının hərfi və ya hər hansı bir əlaməti şagirdin göz önündə olmalı idi, bu isə ərəb əlifbası ilə mümkün olmurdu.

İki hissədən, ibarət olan dərsləyin birinci hissəsi 1882-ci ilə, ikinci hissəsi isə 1888-ci ildə Tiflisdə çap olunub. Birinci hissənin ilk səhifəsində şəkil çəkmək üçün, II və III səhifələrində isə yazı üçün nümunələr verilib. Dördüncü səhifədən etibarən başlayan nəzəri material 28-ci səhifədə davam edir. Öncə əlifba ilə tanışlıq, daha sonrakı səhifələrdə hərflər və xüsusi yazı işarələrinin nümunələri, mətnin birinci sözü ilə əlaqəli şəkillər, sözlər və ya söz birləşmələri, cümlələr, ibrətamiz hekayələr, atalar sözləri, tapmacalar yer almaqdadır. 29-30-cu səhifələrdə əski Azərbaycan əlifbasındakı hərflərin adlarını və sıralanmasını əks etdirən cədvəl qeyd olunub. Yuxarıda verdiyimiz Rəşidbəy Əfəndiyevin “Vətən dili” dərsləyi haqqında yazısından da məlum olduğu kimi, I qism Rəşidbəy Əfəndiyevin nəstəliq xətti ilə yazılıb, daşbasma üsulu ilə çap edilib. II qismdə, hərflər birləşmələri, sözlər, daha sonra hekayə, kiçik həcmli mətn, atalar sözü, tapmaca və yanıltmacalar yer alıb.

“Vətən dili” dərsləyinin II hissəsi 1888-ci ildə Tiflisdə çap olunub. İkinci hissədə 106 kiçik hekayə, 24 təmsil, 22 şeir, 271 atalar sözü, 62 tapmaca, 5 lətifə, 3 yanıltmaca yer alır. 26 dərsi əhatə edən ikinci hissədə məktəb və oyun ləvazimatları, məişət əşyaları, qida məmulatları, geyim, təsərrüfat-tikinti, heyvanlar, bitkilər, təbiət hadisələri, insan əzaları, insan adları, mənəvi keyfiyyətlər və s. mövzuları özündə ehtiva edən hekayə, şeir, təmsil, lətifə, atalar sözü, tapmaca və yanıltmacalar tədris edilirdi.

“Vətən dili” dərsləyi 1910 və daha sonrakı illərə qədər çap olunmuş, azərbaycanlı uşaqlar üçün dərslük kimi istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Çernyayevskinin tərtib etdiyi “Vətən dili” dərsliyindən sonra müxtəlif illərdə bir sıra dərslüklər hazırlanıb nəşr olundu. Lakin dərslük yaradıcılığı tarixində Firudin bəy Köçərlinin “Vətən dili”, Rəşid bəy Əfəndiyevin “Uşaq bağçası”, N.Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi”, A.Şaiqin “Gülzar” və s. bu kimi dərslükləri Azərbaycan maarifçiliyi tarixində xüsusi yer tutur.

Qori Seminariyasının məzunu, tanınmış ziyalı və pedaqoq F.Köçərli dərslüklərin tərtibinə xüsusi tələbkərlərlə yanaşı, dil cəhətdən qüsurlu olan dərslükləri tənqid edərək doğma dilimizin zəngin xəzinəsindən istifadə etməyə çağırırdı. O, dərslük tərtib edərkən, tələsiklikə yol verməməyi, “artıq ehtiyatlı və diqqətli” olmağı tələb edirdi. Çernyayevskinin tərtib etdiyi “Vətən dili” dərsləyi F. Köçərlinin yüksək qiymətləndirdiyi dərslüklərdən biri idi, o, bu dərsləyin bəzi qüsurlarını gördüyü üçün dərsləyin ikinci nəşrini hazırlayarkən və məktəbyaşlı şagirdlər üçün “Balalara hədiyyə” kitabını tərtib edərkən də bu işə xüsusi diqqət və ehtiyatla yanaşmış, məktəblilər üçün çox qiymətli bir kitab ərsəyə gətirmişdir. 1912-ci ildə Bakı şəhərində nəşr olunan “Balalara hədiyyə” kitabı 102 səhifədən ibarət idi. Kitabda tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan mətnlər, mənzum parçalar, hər mövzuya uyğun atalar

sözləri, tapmacalar, yanımaclar yer alır. Uşaqlar üçün hər zaman yararlı olan bu kitab uzun illər əlavə qiraət materialı kimi istifadə olunmuşdur. Xalqını, tarixini, millətini sevən böyük pedaqoq xalqın yaratmış olduğu folklor nümunələrinin yaddaşlardan silinməməsi, gələcək nəsə ötürülməsi, körpələrin milli-mənəvi ruhda böyüməsi üçün xalq yaradıcılığına hər zaman həssaslıqla yanaşmış, tərtib etdiyi dərslikdə bu nümunələrdən xeyli istifadə etmişdir.

Həm “Vətən dili” həm “Balalara hədiyyə” kitablarına nəzər yetirdikdə bu dərsliklərdə xalq ədəbiyyatı nümunələrinin xeyli sayda olduğuna rast gəlirik. Hətta bəzi nümunələrin hər iki dərslikdə eynisinə, bəzən isə cüzi fərqlərlə nəşr olunduğuna rast gəlirik. Məsələn, “Ac toyuq yuxusunda darı görər” (6, 704), “Oğul atanın köyşənin əkər” (6, 688), “Yaxşılıq eylə at dəryayə, balıq bilməsə Xəliq bilər” (6, 699) bu atalar sözlərinin hər iki dərslikdə eyni variantına rast gəlirik. Və yaxud, “Bizdə bir kişi var, xor-xor yatışı var” (6, 718), “Qara toyuq, qarnı yarıq” (6, 723) tapmacaları eyni olduğu halda “O yanı qayə, bu yanı qayə, içində sarı mayə”, (6, 683) “O yanı çəpər, bu yanı çəpər, içində otlı çəpər” (3, 135) tapmacalarının oxşar variantları ilə qarşılaşırıq. Yanılmaclarda da vəziyyət eynidir, yəni heç bir dəyişiklik yoxdur, məsələn, “A qılquyruq qırqovul, gəl bu gölə gir qılquyruq qırqovul” (6, 677), “Bazarda nə ucuz? Mis ucuz, küncüt ucuz, duz ucuz” (3, 640).

Hər iki dərslikdə rastlaşdığımız mətnlərdən biri də “Dəvə və tikan” adlı hekayədir: “Dəvə çöldə otlıyanda bir yarpaqlanmış tikan kolına yetişib istədi ki, onun qənədlərini yesün. Ağzını kolə tərəf uzadəndə gördi ki, onun içində bir qarə ilan qıvrılıb yatub. Dəvə gerü qayıdib, tən dişini ondən çəkdi. Kol xəyal eylədi ki, dəvə onun tikanından qorxub çəkildi. Dəvə onun fikrin duyub dedi: “Mənim xofim o gizlənməmiş qonadəndür, nəinki səndən” (3, 596).

“Balalara hədiyyə” kitabında bu mətn sadələşdirilmiş variantda məktəblilərə təqdim edilib (3, 140). Hər iki dərslikdə bu mətndən sonra eyni məsələ nümunə çəkilib: “Köpək qəyə kölgəsində yatar, eylə bilər ki, öz kölgəsidür”.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq qafqaz xalqlarının folklor nümunələrinin toplanması, tərcüməsi geniş vüsət alaraq bir çox mətbu orqanlarda, dərsliklərdə, jurnallarda nəşr olunurdu. Bu jurnallarda dərc olunmuş folklor nümunələrindən biri də lətifələr idi. Lətifələrin böyük bir qismini xalq arasında daim sevilən, bəzən avamlığı, bəzən sadələşməsi, bəzən də çoxbilmişliyi ilə seçilən Molla Nəsrəddin haqqında olan lətifələr təşkil edirdi. Çernyayevskinin tərtib etdiyi “Vətən dili” dərsliyində də Molla Nəsrəddin lətifələrinə rast gəlirik. Bildiyimiz kimi, lətifə janrına daha geniş yer vermiş toplu SMOMPK toplusu idi. Bu janrın sevilən nümunələrindən olan Molla Nəsrəddin lətifələrinin toplanıb tərcümə olunaraq SMOMPK toplusunda nəşri Poti Minqrel şəhər məktəbinin müəllimi A.Zaxarovun adı ilə bağlıdır. O, Molla Nəsrəddin lətifələrini xalq içindən toplamış, tərcümə edərək SMOMPK toplusunun 1890-cu il IX buraxılışında dərc etmişdir. Bir müddət sonra SMOMPK məcmuəsinin 1899-cu il, 26-cı buraxılışında 3-cü Bakı rus-tatar məktəbinin müdiri Məmmədhasən Əfəndiyev tərəfindən toplanmış Molla Nəsrəddin lətifələri nəşr olunmuşdu.

“Vətən dili” dərsliyində yer alan Molla Nəsrəddin haqqında lətifələrdən biri “Hekayət” (6, 594), digər lətifə isə “Molla Nəsrəddin” (6, 641) başlığı altında verilib. Bu lətifələrə SMOMPK toplusunun 1890-cı il, IX buraxılış, II şöbəsində və 1899-cu il, 26-cı buraxılışında rast gəlirik.

“Vətən dili” dərsliyində rast gəldiyimiz, lakin müəllifi müəyyən edilməyən “Tifil ilə bir quş” şeiri SMOMPK toplusunun 1912-ci il, 42-ci buraxılış, II şöbəsində dərc olunub:

Bir quş düşdi həvadən,
Qondı sinəmin üstə,
Verdi dua anadən
Ağzında kağız üstə.
Dedim: “Quşum, di uç get
Məndən ona səlam et”.
Oynamağa yoxdur vət
Dərslərimdür çox-çox sərt.

Bu kiçik şeir parçası dərslikdə yer alan digər mətnlər kimi ibrətamiz xarakter daşıyaraq məktəblilərə hər zaman elmə, savada yiyələnməyi, qıraətlə məşğul olmağı, işlərində məsuliyyətli olmağı aşılayır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Abdullayev, “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən”, Bakı, “Maarif”, 1966
2. B.Nəbiyev, Firidunbəy Köçərli, Bakı, 1963
3. F.Köçərli, “Balalara hədiyyə”, Bakı, 1912
4. SMOMPK:Azərbaycan folkloru materalıları, I cild, Bakı, 2018
5. SMOMPK:Azərbaycan folkloru materialları, II cild, Bakı, 2019
6. Vüqar Qaradağlı, “Vətən dili”, Bakı, 2007, 740 s.

A.HÜSEYNOVA

A.O.ÇERNYAYEVSKİNNİN “VƏTƏN DİLİ” DƏRSLİYİNDƏKİ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ XÜLASƏ

Qori Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin açılması Azərbaycan maarifçiliyi tarixində mühüm hadisə oldu. Qaydalara görə, yeni açılan məktəblərdə ilk tədris ilində tələbələr ana dilində təhsil almalı idilər. Lakin ana dilində dərsliklər olmadığı üçün bu qərar Azərbaycan şöbəsi üçün çətinlik yaratdı. Köhnə tipli məktəblərdə isə fars və ərəb dilində yazılmış dərsliklərdən istifadə olunurdu. Qarşıda duran əsas tələb yeni dərsliklərin yazılması idi. Bu məsələnin həllini A.O.Çernyayevski öz öhdəsinə götürdü. Qısa müddətdə ərəb əlifbasını öyrənən Çernyayevski görkəmli rus pedaqoqu Konstantin Uşinskinin müddəalarını, təcrübəsini əsas tutaraq, onun eyniadlı dərsliyi əsasında “Vətən dili” adlı əlifba

kitabını nəşr etdirdi (1882). Çernyayevski Uşinskinin dərslində olan tədris materiallarından da istifadə edərək, bəzi mətnləri Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmiş, sonralar “Vətən dili” dərslisinin ikinci hissəsinə daxil etmişdi. Bu kitab Azərbaycan məktəbləri üçün ana dilində yazılmış ilk Azərbaycan dili dərslisi idi. Dərslük Azərbaycan kitab nəşri tarixində də mühüm və əlamətdar hadisə idi. 40 ilə yaxın müddətdə Üzeyirbəy Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Süleyman Sani Axundov və neçə-neçə digər ziyalıların yetişməsində “Vətən dili” dərslisi böyük rol oynadı. “Vətən dili” dərslisi Azərbaycan dərslüklərinin bünövrəsini təşkil edir.

İki hissədən ibarət olan dərslinin birinci hissəsi ilk dəfə 1882-ci ilə, ikinci hissəsi 1888-ci ildə Tiflisdə çap olunub. Dərslükdə yazı üçün nümunələr, əlifba ilə tanışlıq, daha sonrakı səhifələrdə hərflər və xüsusi yazı işarələrinin nümunələri, mətnin birinci sözü ilə əlaqəli şəkillər, sözlər və ya söz birləşmələri, cümlələr, ibrətamiz hekayələr, atalar sözləri, tapmacalar, mətn və şeirlər, məsəllər, lətifələr, yarıltmaclar və s. yer almaqdadır.

Açar sözlər: dərslük, dogma, dil, nəşr, mətn, təcrübə, folklor

AYNUR HUSEYNOVA
FOLKLORE SAMPLES IN THE TEXT-BOOK “LANGUAGE OF
MOTHERLAND” BY A.O.CHERNYAYEVSKY

SUMMARY

The opening of the department Azerbaijan in the Seminary of Gori Teachers was an important event in the history of Azerbaijani enlightenment. According to the rules, in the newly opened schools in the first academic year the students had to study in their native language. However, due to the lack of textbooks in the native language this decision created difficulties for the Azerbaijani department. The old schools used textbooks written in the Persian and Arabic languages. The main requirement was to write new textbooks.

A.O. Chernyayevsky decided to resolve that problem. Chernyayevsky, on the provisions and experience of the prominent Russian pedagogue Konstantin Ushinsky, published an alphabet book called “Language of Motherland” (1882) based on the pedagogue’s textbook of the same name. Using the teaching materials from the textbook by Ushinsky A.O. Chernyayevsky translated some texts into Azerbaijani and later included them in the second part of the textbook “Language of Motherland”.

This book was the first textbook of the Azerbaijani language written in the native language for Azerbaijani schools. The textbook was also an important and significant event in the history of Azerbaijani book publishing. About 40 years the textbook “Language of Motherland” played a great role in the development of several other intellectuals such as Uzeyirbey Hajibeyov, Muslim Magomayev,

Mahmud bey Mahmudbeyov, Nariman Narimanov, Suleyman Sani Akhundov and so on. The textbook "Language of Motherland" formed the basis of Azerbaijani textbooks.

The first part of the two-part textbook was published in 1882 and the second part was published in 1888 in Tbilissi (Georgia). One can see examples for writing, acquaintance with the alphabet, examples of letters and special writing symbols on the following pages, pictures related to the first word of the text, words or phrases, sentences, edifying stories, proverbs, riddles, texts and poems, sayings, anecdotes, tongue twisters and so on in the textbook.

Keywords: textbook, native, language, publication, text, experience, folklore

АЙНУР ГУСЕЙНОВА

**ФОЛЬКЛОРНЫЕ ОБРАЗЦЫ В УЧЕБНИКЕ А.О.ЧЕРНЯЕВСКОГО
«РОДНОЙ ЯЗЫК»**

РЕЗЮМЕ

Открытие Азербайджанского филиала Горийской Учительской Семинарии стало важным событием в истории Азербайджанского просвещения. По правилам этого заведения, во вновь открытых школах в первый учебный год учащиеся должны были учиться на родном языке. Однако из-за отсутствия учебников на родном языке это решение создало трудности для Азербайджанского отделения семинарии. В прежних школах использовались учебники, написанные на персидском и арабском языках. Основным требованием, стоящим на тот момент было написать новые учебники.

Решение этого вопроса А.О.Черняевский взял на себя. Черняевский, основываясь на положениях и опыте видного русского педагога Константина Ушинского, издал азбуку под названием «Родной язык» (1882 г.) на основе его одноименного учебника. Черняевский, используя учебные материалы Ушинского, перевел некоторые тексты на азербайджанский язык и позже включил их во вторую часть учебника «Родной язык». Эта книга стала первым учебником азербайджанского языка, написанным на родном языке для азербайджанских школ.

Учебник «Родной язык» также стал важным и значительным событием в истории книгоиздания в Азербайджане и лег в основу азербайджанских учебников. На протяжении 40 лет этот учебник сыграл значительную роль в становлении Узеирбека Гаджибекова, Муслима Магомаева, Махмудбека Махмудбекова, Наримана Нариманова, Сулеймана Сани Ахундова и ряда других интеллектуалов того времени. Учебник «Родной язык» лег в основу азербайджанских учебников.

Первая часть двухтомника была впервые издана в 1882 г., а вторая - в 1888 г. в Тбилиси (Грузия). В учебник были включены образцы правописания,

знакомство с алфавитом, на следующих страницах образцы букв и специальных знаков письма страниц, картинки, связанные с первым словом текста, слова или словосочетания, предложения, поучительные истории, пословицы, загадки, тексты и стихи, притчи, анекдоты, скороговорки и т.д.

Ключевые слова: учебник, родной, язык, издание, текст, практика, фольклор

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rza Xəlilov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

CƏFƏROVA İSMƏT
Naxçıvan Universiteti
ismetceferova6@gmail.com

**OLİVER QOLDSMİT YARADICILIĞINA SENTİMENTALİZM
NÖQTEYİ-NƏZƏRİNDƏN BİR BAXIŞ
XÜLASƏ**

Oliver Qoldsmıt ən çox “The Vicar of Wakefield” romanı ilə tanınan irlandiyalı yazıçı, dramaturq, esseist və şair idi. Onun ilk uğurlu ədəbi əsəri Britaniya hakimiyyəti haqqında yazdığı “The Traveller, or, a Prospect of Society” poeması idi. Conatan Svift kimi Oliver Qoldsmıt də cəmiyyəti tənqid etdi, lakin C. Svift kimi satiradan istifadə etmədi. Oliver Qoldsmıtın ən böyük pastoral şeiri olan “The Deserted Village” kənd həyatının torpaq sahibləri tərəfindən necə məhv edildiyinə dair kədərli bir şeir idi.

Eyni mövzu “The Vicar of Wakefield” romanında da var. Bu roman həmçinin Primroz ailəsinin hekayəsi çərçivəsində cəmiyyətin iqtisadi, sosial və siyasi şəraitini özündə ehtiva edir. Oliver Qoldsmıtın o dövrdəki ən böyük əsəri, xəyali Çinli bir ziyarətçinin gördüyü ingilis həyatına dair yumşaq satira esseləri toplusu olan “The Citizen of the World, or, Letters from a Chinese Philosopher” idi. O, həmçinin 1768 və 1773-cü illərdə uyğun ardıcılıqla özünün ən məşhur iki əsərini – “The Good Natur’d Man” və “She Stoops to Conquer” komediyalarını yazdı. Onun həm də klassik “The History of Little Goody Two-Shoes” uşaq hekayəsini yazdığı güman edilir.

Açar sözlər: sentimentalizm, Oliver Qoldsmıt, poeziya, roman, pyes

18 -ci əsrin ikinci yarısı İngiltərədə ölkənin iqtisadi, fəlsəfi, sosial və mədəni həyatında dəyişikliklər dövrüdür. İngilis ədəbiyyatında da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bu dövrün əsas ədəbi cərəyanı olan sentimentalizmin ədəbiyyat və fəlsəfədə daha erkən meydana çıxdığı görünür. Maarifçiliyin ilk sentimentalist meylləri 18 -ci əsrin 30-cu illərinin ortalarında, dövrün ən böyük ingilis şairlərindən Ceyms Tomson, Eduard Yunq, Tomas Qrey, Uilyam Kuper, Corc Krebin əsərlərində görünür. Daha sonra sentimentalizm elementləri Oliver Qoldsmıt, Henri Makkenzi və Samuel Riçardson kimi müəlliflərin nəsr əsərlərinə yol tapdı. Ancaq bu tendensiya 18 -ci əsrin ən görkəmli yazıçılarından biri olan Uilyam Lorens Sternin yaradıcılığında ən yüksək çiçəklənmə səviyyəsinə çatır. İngiltərədə sentimentalizmin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bunun üçün sosial şərtlər, ilk növbədə, kütlənin yoxsullaşması və cəmiyyətin burjua tərəqqisindən məyus olması idi. İngilis sentimentalizminin xüsusiyyətləri həm də maarifçilərin köhnə aristokratik

mədəniyyətlə mübarizəsinin mülayim xarakterindən qaynaqlanır. Sentimentalist yazıçıların əsərlərində balaca insana maraq, dərdlərinə rəğbət oyanır.

18 -ci əsr ingilis sentimental ədəbiyyatında özünəməxsus yeri ilə seçilən, əsərlərində sadə kənd insanını baş qəhrəman kimi seçən, kənd həyatı ilə şəhər mühitini daim rəqabətdə təsvir edən, həmişə bu rəqabətdə üstünlüyü birinciyə verməyə çalışan, bu təmayülü şeirlərində də saxlayan yazıçılardan ən görkəmlisi Oliver Qoldsmittir. Oliver Qoldsmit 10 noyabr 1728 -ci ildə İrlandiyada bir Anglikan ruhanisi Çarlz Qoldsmittin ikinci oğlu olaraq dünyaya gəldi. Oliver Qoldsmittin uşaqlıq dövrü atasının keşiş olaraq xidmətə təyin edildiyi Lissoyda keçib. Dublindəki Trinity Kollecinə oxuyub və 1749 -cu ildə bakalavr dərəcəsini alıb. Daha sonra o Fransa, Hollandiya və İtaliyadan keçərək və ehtimal ki, tibb doktoru dərəcəsini aldığı Avropa qitəsinin hər yanına səyahət edir. (1,səh191) Piyada gəzərək etdiyi səyahət zamanı güc-bəla ilə dolanır, fleyta çalaraq və ya ingilis dili dərsləri keçməklə qazanc əldə edirdi. 1756 -cı ildə İngiltərəyə qayıtdı və başqa peşələri sınaqdan keçirtməyi Londonda məskunlaşdı. Bir müddət həkimlik praktikası ilə məşğul olduqdan sonra Peckhamda qapıçı olaraq çalışdı. Artan borclarını ödəmək üçün kifayət qədər pul qazanmaq cəhdlərində müvəffəqiyyətsiz olduğundan müxtəlif dövrü nəşrlər üçün müddətli cizma-qaraçı oldu. 1761 -ci ildə, yaxın dostu və patronu olan və 1764 -cü ildə "Ədəbiyyat Klubu" olaraq tanınan "Klub"-a Oliver Qoldsmitti üzv edən Samuel Conson ilə tanış oldu. Burada Oliver Qoldsmit, Ceyms Bosvel, Cənab Coşua Reynolds və Edmund Burk kimi on səkkizinci əsrin digər böyük simaları ilə tanış oldu. (2, səh.66) Sərxoşluğa həddindən artıq meyilli olması və israfçılığı, demək olar ki, daim pulsuz olmasına səbəb oldu və buna görə də heç vaxt borcdan və narahatlıq hissindən azad ola bilmədi. Qeyri -adi davranışına və çiçək xəstəliyindən yara izi almasına baxmayaraq, ədəbi istedadına görə ona dəyər verən dostlar tapmağı bacardı. Acı və qarışıq həyatına baxmayaraq, o cazibədarlıq, yumor və sağlam düşüncə ilə dolu əsərlər yaratdı. Oliver Qoldsmit 1774 -cü ildə öldü və o zamandan bəri dövrünün ən yaxşı sentimentalist yazıçılarından biri hesab olunur.

Bir yazıçı kimi özünü bir çox janrlarda sübut edən və naşirlik fəaliyyətinə həftəlik satirik "The Bee" ("Arı") nəşri ilə başlayan Oliver Qoldsmit "Monthly Review" jurnalı və digər dövrü nəşrlər üçün də məqalələr yazıb. Oliver Qoldsmit "The Good-Natur'd Man" və "She Stoops to Conquer, or the Mistakes of a Night" adlı iki komediya yazdı. Bir sıra tərcümeyi-hallar və "An Enquiry into the Present State of Polite Learning in Europe" adlı əsər də Oliver Qoldsmit qələminin məhsuludur. Oliver Qoldsmit ingilis ədəbiyyatı tarixinə "The Traveller, or a Prospect of Society", "The Deserted Village" şeirlərinin və "The Vicar of Wakefield" romanının müəllifi kimi daxil olub.

Oliver Qoldsmit digər jurnallara göndərdiyi esselərdən bəzilərini 1762-ci ildə nəşr olunan "The Citizen of the World; or, Letters from a Chinese Philosopher" ("Dünya vətəndaşı, yaxud Çin filosofunun məktubları") adlı bədii-publisistik məcmuəsində toplayıb. Bu məcmuə Londonda yaşayan bir Çin filosofunun öz

ölkəsinə yazdığı məktublardan ibarətdir. Qoldsmıt acı satıraya qaçmadan bu uydurma çinlidən istifadə edərək, Britaniyanın düşüncə və inanclarını, adət və ənənələrini, ölkəsinin məşhur insanlarını lağa qoyur.

1765-ci ildə nəşr olunan “The Traveller; or, a Prospect of Society” Oliver Qoldsmıtın fəlsəfi şeiridir. Bu Oliver Qoldsmıtı geniş oxucu kütləsinə sevdirən və 18-ci əsrin ortaları poeziyasının klassiki hesab edilən əsərdir. Şair bu şeirində səyahətlərini təsvir edir; özünü Alp dağlarının ən hündür zirvəsində məskunlaşdığını təsəvvür edərək, müxtəlif ölkələri bir-biri ilə və öz ölkəsi ilə müqayisə edir. Yeri gəlmişkən, o, acından ölməmək üçün şəhərdən-şəhərə, əsasən də piyada getməsindən bəhs edir, eyni zamanda sosial ədalətsizliklərdən də söz salır. “*Laws grind the poor and rich men rule the laws*” sitatı kasıbların ədaləti əldə etməkdə köməksizliyinə, varlıların isə qanunu öz xeyrinə formalaşdırmaq gücünə işarə edir. (3.səh 305) Qanun hər kəs üçündür. Bir ölkənin konstitusiyası varlı və ya kasıb olmasından asılı olmayaraq bütün vətəndaşların qanuni hüquqlarını bəyan edir, çünki qanun qarşısında hamı bərabər hesab olunur.

1770-ci ildə yazdığı “The Deserted Village” adlı şeiri onu məşhurlaşdıran ilk şeiri “The Traveller, or a Prospect of Society” ilə müqayisədə daha maraqlıdır. “The Deserted Village” adlı poema XVIII əsrin ortalarının sentimental poeziya xəttini davam etdirməklə yanaşı onu sosial mövzunun səslənmə kəskinliyi və gücü ilə də zənginləşdirir. O. Qoldsmıt dövrün mühüm probleminə toxunur. Onun zamanəsinə qarşı tənqidləri bu ikinci şeirində daha təqdirə layiqdir. İngilis kəndlərinin müflisləşməsi bir çox kəndlini evlərini tərk edib qazanc dalınca şəhərə getməyə məcbur etdi. Oliver Qoldsmıt “The Deserted Village” poemasında Auburn adı altında bu tərk edilmiş və kimsəsiz kəndlərdən biri haqqında danışır. Auburnun keçmiş pastoral tonlarda təsvir edilmişdir. Şair ötən illərin dinc firavanlığı ilə bağlı xatırladıqlarını uşaqlıq illərinin xatirələri ilə əlaqələndirir. Sentimental poeziyaya xas mənzərə yaranır: sakit kölgəli palıd meşələri, çayın şırıltısı, üstü samanla örtülən daxmalar, qocaman qollu-budaqlı palıd ağacının altında taxta skamya, təpədə kilsə, qanadlı dəyirmanlar və s. Dairəvi rəqslər apararkən, ox atmaqda, gülüşdə və zarafatda yarışarkən artıq tarla işlərinin şən ölkə bayramları ilə əvəzlənməsi qənaəti yaranır.

With sweet succession, taught even toil to please;

These round thy bowers their chearful influence shed,

These were thy charms—But all these charms are fled.

Sweet smiling village, loveliest of the lawn,

Thy sports are fled, and all thy charms withdrawn (4.səh 46)

Şeirdə şair təbiət gözəlliklərini təsvir etməklə yanaşı möhtəşəm ziddiyətli mənzərələri gözümüzün önündə canlandırır: Torpaqlar viranəliyə çevrildi, evlər dağıdıldı, “sulu bağlar səhraya çevrildi!”. Boş yerlərin ölü sükutunu ancaq danquşunun çığırtısı və çökükburunun kədərli iniltisi pozur. Şair dərin kədər hissi ilə “Vətəndən uzaq düşmüş” və yad bir ölkədə sərgərdan qalmışların taleyindən yazır.

Auburn sakinlərinin xoşbəxtliyini və təvazökar rifahını “öz sərvət yığınları altında” basdıran acgöz yırtıcılardan qəzəblə danışır.

Məlum olduğu kimi, İngiltərə o dövrdə kənd təsərrüfatı ölkəsindən sənaye ölkəsinə çevrilmək üzrə idi. Kənd mühitində böyümüş həssas bir şair olan O. Qoldsmıt bu prosesdə hamıdan çox əziyyət çəkənlərdəndi. O, İngiltərənin sənayeləşmə nəticəsində çiçəklənəcəyini bilsə də, “sərvət toplanır, adamlar çürüyür” deyərək şikayət edərək pul müqabilində insanların xərclənməsinə dözə bilmirdi. Bəlkə də buna görə Herbert Grierson “A Critical History of English Poetry” adlı kitabında “The Deserted Village” şeirini “*On səkkizinci əsrin bizə miras qoyduğu şirin şeir*” kimi tərifləyir. (5.səh 212)

Qoldsmıtın ittihamları böyük ümumiləşdirmə gücünə malikdir. Onun şeirində təkcə Auburn deyil, bütün kənd İngiltərəsinin obrazı görünür. Lakin O. Qoldsmıt burjua sivilizasiyasını sentimentalizm nöqtəyi-nəzərindən tənqid edir. Bəxtəvər Auburnun keçmişi üçün kədərlənərək onu ideallaşdırır.

Oliver Qoldsmıt yaradıcılığı boyunca iki komediya yazmışdı. 1768-ci ildə səhnəyə qoyulan “The Good-Natur’d Man” adlı tamaşanın baş qəhrəmanı Mr. Hanivud çox sadələvh adamdır, hamıya asanlıqla güvənir, hesab-kitabını bilmədiyi üçün borclarını vaxtında ödəmədiyindən həbsxanaya düşür. Bir çox uğursuzluqlardan sonra mütəvazi bir vəziyyətə gəlir və sevdiyi gənc qızla evlənir. Bu xoş xasiyyətli adam insani xüsusiyyətlər nöqtəyi nəzərindən O. Qoldsmıtın özünə çox bənzəyir. O Qoldsmıtın özü də borclarını ödəyə bilmədiyi üçün həbsxanaya düşməyin bir addımlığında idi. Lakin O. Qoldsmıt əsərinin baş qəhrəmanından fərqli olaraq varlı qadınla evlənmə bilmədi və həyatı boyu pul problemi yaşadı.

O. Qoldsmıt 1773-cü ildə “She Stoops to Conquer, or the Mistakes of a Night” adlı ikinci tamaşasını yazır. Bu gülməli komediyada Marlou çox utancaq, kübar dairələrin qadınları ilə qarşılaşdıqda necə davranacağını və necə təmas yaradacağını bilməyən bir gəncdir. Ancaq meyxanalarda və ya karvansaralarda işləyən kasıb təbəqədən olan qızlara gəlincə, utancaqlığı tamamilə yox olan gənc kəskin dəyişilərək qadın düşkününe çevrilir. Marloun atası varlı, elitar təbəqədən olan Miss Mardkaslın ailəsi ilə razılaşıdı və oğlunun bu gənc qızla evlənməsinə qərar verdi. Marlou bir dostu ilə birlikdə Hardkaslı rəsmi olaraq ziyarət etməli olduğu vaxt təəvvürə gəlməz dərəcədə narahat olur. Onlar qaranlıqda çatdıqları şəhərdə gecələmək üçün yer axtararkən, dələduz bir gənc iki dostu karvansara əvəzinə Hardkaslın evinə göndərir. Belə ki, Marlou evin ağasını karvansaranın sahibi, qızını isə oradakı qulluqçulardan biri olduğunu zənn edir və gənc qızı yoldan çıxartmaq üçün çox səy göstərir. Sonda o, səhv etdiyini başa düşür, buna baxmayaraq artıq o, Miss Hardkaslın ürəyini fəth etmişdi.

“She Stoops to Conquer” əsəri tamaşaya qoyulduğu zaman sentimental komediya o qədər sevilirdi ki, “A Comparison between Laughing Comedy and Sentimental Comedy” adlı esse yazan O. Qoldsmıt bu əsərin ön sözündə

təsirləndirici duyğudan yararlanmayan komediyanın tamaşaçılar tərəfindən sevilməsinin çox çətin olduğunu qeyd edir. Müasirlərinin yazdığı və tamaşaçılarda bədbin əhval- ruhiyyə aşıl原因 pyeslər fərqli olaraq güldürən komediya olan “She Stoops to Conquer” əsəri nin böyük rəğbət qazanması O. Qoldsmitin necə istedadlı bir dramaturq olmasının göstəricisidir.

İngilis yazıçısı Çarlz Spenser hesab edir ki, bu tamaşa Oliver Qoldsmitin əbədi olaraq oynanılacaq mükəmməl əsərlərindən biridir. Bu 1773-cü ildə ilk dəfə səhnəyə çıxan heyvətə bir tamaşa və komediya. O. Qoldsmitin öz həyatı problemlər və fəlakətlərlə dolu olsa da, o, yaradıcılıqla məşğul olan zaman sanki bütün problemlərini unudur və tamaşaçılara zövq verən komediya əsərini yazmağa köklənir. (6).

Oliver Qoldsmitin roman janrında yaratdığı yeganə “The Vicar of Wakefield” əsəri XVIII əsrin ən sevimli romanlarından biri olmuşdur. Abraham Lass və Con Everet Bat kimi bir çox oxucu və tənqidçilər həm hekayəni, həm də əsərin üslubunu yüksək qiymətləndirirlər. “The Deserted Village” poemasından 4 il əvvəl 1766 -cı ildə nəşr olunan roman dərhal uğur qazandı və eyni iliçində bir neçə dəfə nəşr olundu. Onun müvəffəqiyyəti, Oliver Qoldsmitin 1764 -cü ildə nəşr olunan “The traveller” şeirinin şöhrəti ilə təşviq edilsədə, romanın özü tərifiəlməyə dəyər keyfiyyətlərə malikdir. Abraham Lass əsərin uğurunun üç səbəbini sadalayır. Primrose ailəsinin həyatındakı müxtəlif dönüşlərin dramatik xarakteri, bütün ailə bədbəxtliklərindən sonra xoşbəxt sonluq və O. Qoldsmitin gözəl dil üslubu: “Asan və səlis, mülayim satirik, iddialı olmadan zərif ”. Oliver Qoldsmitin yaradıcılığı haqqında mülahizələr yürüdən T.B. Makalau “The Vicar of Wakefield” əsərini tənqid edərək romanın süjetini "indiyə qədər yazılmış ən pis əsərlərdən biri" olaraq pisləyir. (7. səh 315) Əksinə, Adelstein Oliver Qoldsmitin yazarkən süjetə nəzarət etdiyini iddia edir. Çəşqınlığa səbəb olan şey ağıllılıq mövzusunun möhkəmlilik mövzusuna çevrilməsidir və Çarlz Primrozun romanda şəxsi dəyişikliklərə məruz qalmasıdır. Con Bat romanın ilk on altı fəslini komediya, sonrakı on altı fəslə isə acınacaqlı bir hekayə olaraq görür və romandakı mahnı və balladaların bölüşdürülməsində də bir növ məntiqi quruluş müşahidə edir. (8.səh 475) Oliver Qoldsmit yazı prosesinin arxasındakı niyyətlərindən asılı olmayaraq, məharətlə və kənd ərazisinə vurğu edərək yazdı. “The Vicar of Wakefield” romanı XVIII əsr İngiltərəsindəki ölkə həyatının dəyərli bir təsvirini təqdim edən yerli bir roman kimi qəbul edilə bilər. Oliver Qoldsmit adi həyat təsvirində öz dahiyiliyini sübut edir və “Deserted Village” şeirinə bənzər canlı dil ilə kənd yerlərini, həbsxanaları və yolları təsvir edir.

Romanın başlığı qəhrəman keşiş Çarlz Primrozun peşəsini göstərir. Bu xarakterin prototipi çox güman ki, Oliver Qoldsmitin Lissoyda bir keşiş kimi xidmət edən atası hörmətli Çarlz Qoldsmitdir. Onların yaxşı münasibətləri və Oliverin kənddə keçirdiyi uşaqlıq dövrü, kəndi və ənənəvi simalarını bəyənəməsinə səbəb olmuşdu. Keşişinin xarakteri əsaslıdır, çünki o, günahsızlığın və yerli dəyərlərin

daşıyıcısıdır və kənd cəmiyyətini birləşdirir. Oliver Qoldsmit romanının təqdimatında qeyd etdiyi kimi, Çarlz Primroz “yer üzündəki ən böyük üç personajı özündə birləşdirir; O, bir keşiş, əkinçi və bir ailənin atasıdır.” Keşiş Primroz adının mənasından anlaşıldığı kimi novruzgülütək saf, təmiz bir din adamıdır. O savad sarıdan zəngin olmasına baxmayaraq həyatın praktik problemləri ilə məşğul olmaq bacarığı yönündən çox kasaddır. Onun arvadı Debora heç də pis qadın deyil, lakin o, mənsub olduğu təbəqədən sanki məmnun deyil və daha “kübar” dairələrə girmək istəyir. Primrozların iki qızı və dörd oğlu var.

18 -ci əsr İngiltərə həyatını təsəvvürümüzdə canlandırdıqda kilsənin cəmiyyətin üzvlərinə, həyat yoldaşına və uşaqlarına həm qanun, həm də rahatlıq verməsi anlaşılandır. Fədakar keşiş hekayə boyu bir neçə dəfə bədbəxtliyə uğramasına baxmayaraq, ruhdan düşmür və hər kəsə dəstək verir. On səkkizinci əsr İngiltərəsində, bir keşiş saxlamaq kilsələrdə adi bir tətbiq idi və O. Qoldsmit, Dr. Primrozun sözləri ilə buna işarə edir: “I also set a resolution of keeping no curate” (9. səh 302). Bunu etməklə, hər il aldığı otuz beş funtluq təqaüdünün bir hissəsini qənaət edir və bu pulu öz kilsəsinin yoxsulları arasında paylayır.

“The Vicar of Wakefield” romanında ailə və məişət mövzusu sosial mövzu ilə çulğasır. Oliver Qoldsmitin “The Deserted Village” adlı pastoral şeirindən bir neçə il əvvəl nəşr olunan romanı İngiltərənin kəndlərinin acınacaqlı vəziyyətinin təsviri mövzusunda daha ətraflı və konkretləşdirilmiş variantıdır. Bu dəfə bu mövzu Skvayr Tornhillin zülmünün qurbanı olmuş kənd keşişi Primrozun ailəsinin başına gələn uğursuzluqların hekayəsində açılır.

Əvvəlcə firavan və xoşbəxt olan bu ailə bir-birinin ardınca çoxlu fəlakətlərə məruz qalır. Həyat öz ziddiyyətləri və ədalətsizliyi ilə sadələvh və vicdanlı insanların dinc, dolğun varlığına sirayət edir və onları məhv edir. Keşiş Primroz əsl insanlığın, xeyirxahlığın, zəhmətkeşliyin və fədakarlığın təcəssümüdür. O, güclü əxlaqi prinsiplərə malik, lakin hiylə və şər qarşısında aciz olan nəcib, inandırıcı və sadə düşüncəli qəribə adam kimi göstərilir. Uzun illər ailəsinin həyatı heç bir müsibətin kölgəsində qalmayıb. Lakin ehtiyatsızlıqla sərvətini etibar etdiyi dələduz tacir Primrozun müflisləşməyinə səbəb oldu. Ailə evlərini tərk edərək yeni bir yərə köçmək məcburiyyətində qaldı. Yoxsulluq gəlir, amma Primroz ruhdan düşmür və uşaqlarını təvazökar olub və aza qane olmağa təşviq edir. Dr. Primroz şəxsi sərvətini itirir; onun böyük qızı Oliviya varlı bir torpaq sahibi Skvayr Tornhill tərəfindən aldadılır və tərk edilir; ailənin yaşadığı ev yanır; ailə başçısı borcunu ödəyə bilmədiyi üçün həbs edilir; dueldə tutulan oğullardan biri də həbsdədir; digər qızı Sofiya qaçırılır və s. Amma keşiş Primroz xasiyyətinin gözəlliyindən və Allaha təvəkkülündən gələn böyük səbrlə bütün bu bəlalara dözür və nəhayət ailəsini rifaha qovuşdurur. O. Qoldsmitin insanpərvər münasibəti, hər cür ədalətsizliyə və haqsızlığa qarşı çıxması, sadə insanları vəsf etməsi, eyni zamanda yumoristik istedadından daim istifadə etməsi “The Vicar of Wakefield” romanına isti və

qayğıkeş çalarlar verir. Bu romanda həmişə xeyirxahlıq pisliyə, nikbinlik bədbinliyə qalib gəlir.

Romanın bir çox fəsillərinin adları deklarativ və didaktik xarakter daşıyır. “Ən təvazökar rifahla belə, xoşbəxtlik mümkündür, çünki bu, bizim özümüzə xasdır və xarici şəraitdən asılı deyildir” şəklində anlaşılan dördüncü fəslin başlığı orijinalda “*A proof that even the humblest fortune may grant happiness, which depends not on circumstance, but constitution.*” kimi verilibdir. (10.Səh 23) Hadisələrin sonrakı inkişafı bu gözəl düşüncəli iddianı təkzib edir. Romanın iyirmi səkkizinci fəslinin adı artıq belə səslənir: “*Happiness and misery rather the result of prudence than of virtue in this life. Temporal evils or felicities being regarded by heaven as things merely in themselves trifling and unworthy its care in the distribution*” - Xoşbəxtlik və bədbəxtlik bu həyatda fəzilətdən çox ehtiyatlılığın nəticəsidir. (10. Səh 144) Müvəqqəti pisliklər və ya xoşbəxtliklər cənnət tərəfindən sadəcə olaraq əhəmiyyətsiz şeylər kimi qəbul edilir və paylanmasından narahatlıq keçirməyə dəyməz. Həyat qəhrəmanları məcbur edir ki, onlar Xaliqin dünya mallarının ədalətli paylanmasının vacibliyi haqqında düşünməyə ehtiyac olmadığına inansınlar. Roman xoş əhval-ruhiyyə ilə sonlanır: pislik cəzalandırılır, fəzilət qalib gəlir.

Lakin Qoldsmitin romanında təkcə sentimentalizmin düşüncə məhdudiyyəti özünü göstərmirdi. Onda sadə xalqın acınacaqlı vəziyyətinə səmimi rəğbət bəsləyən yazıçının demokratik fikirləri öz əksini tapır. Onu da qeyd edək ki, öz qəhrəmanına dərin rəğbət bəsləyən roman müəllifi onunla tam qaynaşmışdır. Bu, Primrozun aşkar zəif tərəflərini ortaya qoyan O. Qoldsmitin ironiyasının təbiəti ilə təsdiqlənir.

Ədəbiyyat

1. Barrett Harper Clark, and Henry Popkin. European Theories of the Drama. New York: Crown, 1965. Print. page: 191
2. Coulter, John Knox, Jr. “Oliver Goldsmith’s Literary Reputation, 1757-1801.” Diss. Indiana U, 1965. page: 66
3. John Richetti. The Cambridge History of English Literature, 1660-1780. Cambridge University Press, 2005. page:305
4. The Broadview Anthology of Literature of the Revolutionary Period 1770-1832 Edited by: D.L. Macdonald; Anne McWhir Publication Date: March 4, 2010 Page :46
5. Herbert Grierson and J.C. Smith. A critical history of English poetry. Published 1962 by Penguin Books .Written in English Page : 212
6. Charles Spencer reviews the fresh, spirited and often blissfully funny She Stoops to Conquer at the National Theatre. Feb 2012 (<https://www.telegraph.co.uk>) 26th-Jan-2020.
7. Adelstein, Michael E. “Duality of Theme in The Vicar of Wakefield.” College English 22.5 (1961): 315. JSTOR. Web. 29 Jan. 2011.

8. Butt, John Everett. The Mid-Eighteenth Century. Ed. Geoffrey Carnall. Oxford: Clarendon P, 1979. Print. Page : 475
9. Oliver Goldsmith. The Works of Oliver Goldsmith: Poetical works. Dramas. The vicar of Wakefield. Ed. Peter Cunningham. London: Murray, 1854. Page 302
10. Oliver Goldsmith. The Vicar of Wakefield: A Tale Supposed to be Written by Himself. Oxford University Press, 1999. Page : 23-144

Исмат Джафарова

**Взгляд на творчество Оливера Голдсмита с точки зрения
сентиментализма**

РЕЗЮМЕ

Оливер Голдсмит был ирландским писателем, драматургом, эссеистом и поэтом, который наиболее известен своим романом «Викарий из Уэйкфилда». Его первым успешным литературным произведением было стихотворение «Путешественник или перспектива общества» о британском правлении. Как и Джонатан Свифт, Оливер Голдсмит критиковал общество, но не использовал сатиру, как Дж. Свифт. Величайшее пастырское стихотворение Оливера Голдсмита «Заброшенная деревня» было грустным стихотворением о том, как землевладельцы разрушают сельскую жизнь. Та же тема находится внутри «Викария Уэйкфилда».

Этот роман также контекстуализировал экономические, социальные и политические условия общества в истории семьи Примроуз. Самым большим произведением Оливера Голдсмита в то время было «Гражданин мира, или Письма китайского философа», собрание сочинений в стиле мягкой сатиры об английской жизни, увиденных воображаемым китайским посетителем. Он также написал две свои самые известные работы, комедии, «Добрый человек» и «Она склоняется к победе» в 1768 и 1773 годах соответственно. Считается также, что он написал классическую детскую сказку «История маленькой Гуди-Туфельки».

Ключевые слова: сентиментализм, Оливер Голдсмит, поэзия, роман, пьеса

Ismat Jafarova

A view to Oliver Goldsmith's work from the point of view of sentimentalism

Summary

Oliver Goldsmith was an Irish novelist, playwright, essayist and poet, who is best known for his novel “The Vicar of Wakefield” . His first successful literary work was “The Traveller, or, a Prospect of Society” , a poem about British rule. Like Jonathan Swift, Oliver Goldsmith criticized society, but he did not use satire like J. Swift. Oliver Goldsmith's greatest pastoral poem, “The Deserted Village” , was a sad poem about how country life was being destroyed by landowners. The same theme is inside “The Vicar of Wakefield”.

This novel also contextualised economic, social and political conditions of society within the story of the Primrose family. Oliver Goldsmith's biggest work at that time was “The Citizen of the World, or, Letters from a Chinese Philosopher”, a collection of soft-satire essays on English life seen by an imaginary Chinese visitor. He also wrote his two most famous works, comedies, “The Good-natur'd Man” and “She Stoops to Conquer” in 1768 and 1773 respectively. He is also thought to have written the classic children's tale, “The History of Little Goody Two-Shoes”

Key words: sentimentalism, Oliver Goldsmith, poetry, novel, play

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, Fərman Xəlilov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

NARMIN MAMMADOVA

Nakhchivan University

Adonia_555@yahoo.com

JALIL MAMMADGULUZADEH AS A CRITICAL REALIST

Summary

Jalil Mammadguluzadeh has been always known as a critical realist and even the founder of critical realism. His "Mailbox" is known as a first sample of critical realism. Jalil Mammadguluzadeh's first works, such as "Stories of Danabash village" and "Tea set", can be considered as examples of critical realism, but in these works critical realism begins to appear, and in "Mailbox" it reaches perfection. For the first time, he portrayed the "little" man as the protagonist of a work.

His realism was different from his predecessors in its sharpness and tendency to rise. So, the difference from his predecessors (enlightened realists) was that his realism not only showed the shortcomings of society, but also called for action against them. Critical realism was the basis of Jalil Mammadguluzadeh's work.

Jalil Mammadguluzadeh was the elder and editor-in-chief of "Molla Nasreddin" journal. Molla Nasreddinists were his followers, and their writings had the same character as Jalil Mammadguluzadeh's realism. Therefore, this period is called the flourishing of critical realism. That's why Uzeyir Hajibeyov called the "Molla Nasreddinists" the ones who shot the ax. Each of them has traces of Jalil Mammadguluzadeh's work.

Key words: critical realism, "Molla Nasraddin", realist, "Mailbox", literature.

Jalil Mammadguluzadeh is a prominent figure who gained wide fame in new literary and artistic trends and tendencies in Azerbaijani literature in the early twentieth century. Jalil Mammadguluzadeh is the founder of critical realism in the history of Azerbaijani public opinion and literature, the author of verse and allegorical drama, a powerful creator of tragicomedy, a master of new satire, a pioneer of the idea of Azerbaijanism, a master of new press and journalism. Jalil Mammadguluzadeh, famous for his many such services, is a thinking brain and a fighting soldier of Azerbaijani literature. In this regard, in the new epoch of the early twentieth century, his name and work are remembered as a temple of renewal, nationalization and independence.

It has been said that the stage of critical realism in Azerbaijani literature was determined by the work of master Jalil Mammadguluzadeh. Although the author of realist works of art in Azerbaijani literature is Mirza Fatali Akhundzadeh, the founder of critical realist literature is Jalil Mammadguluzadeh, who appeared in accordance with the requirements of time and society on his literary traditions of an enlightened realist nature (2,p.17). Of course, no matter how secular critical literary

realism is, if it is connected with socio-political and literary events and expresses the issues arising from it, as a result of a little more national-historical development, national thought, literary tradition, national will, public thought contains literary-aesthetic ideas and issues related to. In this sense, the current of critical realism or the form of public opinion, being a secular and national phenomenon, has its own character, literary and aesthetic basis. It is quite clear in the context of the causes of critical realism in the literature of the world's peoples and the existing literary-theoretical ideas that critical realism arises in connection with the socio-historical, political and economic issues of a particular period, and most importantly finds. If we take into account the views of Roy Baskar and his followers, the founder and theorist of critical realist philosophy in modern times, critical realism, is determined at a time when moral relations are being renewed, stratification and social differences are emerging. The protagonist of this type of literature is the most ordinary, "little" of society, which is a common logic in the literature and literary criticism of all nations. In addition to the "little" people, the Khudayars, Qazis, mullahs, zirramas, teachers, Hasanovs, merchants, etc., are in line with the landscape of the day. In Azerbaijani literature, as already mentioned in literary criticism, it was Jalil Mammadguluzadeh who brought "little" people to literature (6). National critical realism emerges and grows stronger with these works, which include the most ordinary, "little" people in society, the main quality of social analysis, the national critical thinking system and the style of mental judgment that contains new ideas.

The one-sided interpretation of Azerbaijan's critical realism in research sources, which is more distorted and more in line with Russian critical realism, can be assessed as a result of the ideological requirements of a particular period. In modern times, however, the analysis of critical realism in European and world literary thought overshadows the true national nature of the issue. In both cases, the reason for the distortion and one-sidedness is the approach to the literary fact from ready-made, standard theses. The approach to critical realism in our literature, as well as in our public opinion in general, with artistic facts can allow us to correctly interpret critical realism in the history of public opinion as a national social event. From this point of view, one can fully agree with Tayyar Salamoglu's recent work "Aesthetics of Critical Realism in Azerbaijan": It would be more correct to approach the critical realism in our public opinion as a purely national-social event. The issue of national existence was an important factor that made it unique, distinctive and a literary and social trend. In our opinion, although Azerbaijan's critical realism has common features similar to world critical realism. It is a purely national-social event and contains national features, so Azerbaijan's national critical realism is defined as so. It is the literary national critical realism that transforms popular thought into national thought. Critical realists, who directly benefited from and relied on oral folk and classical literary traditions, were able to define national critical realism. In the aesthetics of critical realism, the ideal of national awakening and national self-

determination has a major ideological character. Azerbaijanism also acts as their mature literary and artistic ideology. Unlike classical realism, critical realism is characterized by a more serious typification (comprehensive and complete in character, belief, thought, action, language, social, and even domestic). The pureness of social relations (also called social analysis) is a characteristic feature of this realism. Adherence to national thought and values was the ideal of life, creativity and struggle of critical realists. It is no coincidence that Azerbaijan's critical realism has developed and become a well-established trend, including artistic creation, journalism and art.

Regardless when or within what period of time, the current of thought that serves the national awakening and new thinking, and whose goal is national independence, nation, homeland and language, does not manifest a different scientific principle called critical realism anywhere in the world. However, despite its similar features, the current of critical realism, in our opinion, is defined as a logical conclusion of socio-spiritual processes in a different, purely national socio-historical context. As academician Isa Habibbayli wrote: "Enlightenment ideas that emerged in the 19th century developed further in the early 20th century and rose to the level of the national-democratic movement. Jalil Mammadguluzadeh's words -sounded as an echo of political problems(5). The main goal of the Azerbaijani enlightenment literature of the XIX century was to save the people from backwardness, and the main goal of the literature of the early XX century was national independence. In the literature of the early twentieth century, the main strategic goal was not to reform and improve society, as in Enlightenment realism, but to change the existing structure, to bring the people to national independence. This shows that enlightenment realism has developed in the full sense and turned into critical realism in the new historical conditions. In the words of Professor Y.Garayev: "Critical realism is formed as the realism of a time when the existing economic life and morality have already been criticized and cursed, denied, accused and rejected"(3,p.20).

It should be added that in some cases the beginning of the critical realism in Azerbaijan is taken from the journal "Molla Nasreddin", and sometimes it is noted that critical realism began with Jalil Mammadguluzadeh's "Mailbox". Prof. Garayev also said: "In the last century, the main line of literary development, critical realist and democratic thought has become a program and manifesto with this story (Mailbox)," – He explained the role of the story "Mailbox" in the literary development of Azerbaijan. However, the fact is that J. Mammadguluzadeh's work has existed since 1889, there is no doubt that the works before the "Mailbox" can be called examples of critical realist literature (although it can be considered absolutely correct in terms of "program and manifesto"!). B.Ahmadov also stood on this fact: "The assignment of critical realism to a specific time frame stems from its ideological approach and was taken as a product of revolution, historical conditions. Then J.Mammadguluzadeh's "Stories of Danabash village "(1894) ...

Where can I put it? ” However, as we mentioned earlier, J. Mammadguluzadeh's first works, such as "Tea Set" and "Stories of Danabash village", declared the emergence of critical realism by demonstrating a completely new quality with their style and realism (1,p.16).(In any case, it is true that the critical realism in these first works is not at the same level of maturity as in The Mailbox and later works. It can be said that it is "mature, perfect critical realism". In any case, it is necessary to observe the changes and dictation in the socio-historical conditions!) In this sense, Professor Mir Jalal, a prominent literary scholar and literary figure, with his wise and extraordinary scientific-practical thinking, which combines theory and practice, was, for the first time, able to present Azerbaijan's critical realism in all its aspects. He revealed the scientific-theoretical, literary and philosophical essence of the national critical realism of Azerbaijan, analyzed and commented in detail, Describing Azerbaijani critical realism as a purely national event, he wrote: “One of the historical services of Jalil Mammadguluzadeh is the school of realism he developed. Mirza Jalil's realism, which received its theoretical nourishment from democratic literature, its source from Mirza Fatali's dramas, and its material from the colonial situation of Azerbaijan at that time, old life and everyday life, prevailed in literature as a strong school in the early twentieth century ... Of course, Mirza Jalil's realism was critical realism ”.

Thus, it is safe to say that Jalil Mammadguluzadeh was the founder of critical realism in Azerbaijani literature. It is during this period that the changes brought by the new socio-economic relations in Azerbaijan and the new social content gained by a man in this social environment, the life and destiny of a man as a national-social driving force within public relations, the ideal of national destiny and independence, etc. Jalil Mammadguluzadeh brought it to literature. "Jalil Mammadguluzadeh played a great role in the development of the socio-political life of Azerbaijan, the rise of the national spirit," said the great leader Heydar Aliyev. The President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev signed a decree on the 150th anniversary of the birth of Jalil Mammadguluzadeh, a prominent master of words, writer, playwright, poet, publicist, pedagogue and publisher. He is a powerful figure who played an exceptional role in the rise to a new level and formed a whole literary school. In the rich heritage of the civic writer's artistic achievements, the Azerbaijani ideology has found its full expression as a leading factor of the socio-political thought of the time. The artist has created a gallery of colorful images that comprehensively reflect the realities of life, the social environment and become a carrier of artistic and aesthetic value. Valuable dramas and prose works created by Jalil Mammadguluzadeh, who always fought for the purity of his native language, brilliant journalism have a deep humanistic content and contain a unity of national and universal values. "Molla Nasreddin" journal, which spread widely in Azerbaijan and abroad, paved the way for the national awakening and renewal movement and had a strong influence on the development of freedom ideas.

References:

1. Jalil Mammadguluzadeh: bibliography / Compiled by: M.Valiyeva, L.Shirnova, H.Manafova – Baku, 2019. – 760 p.
2. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühit: metodik göstəriş / İsa Həbibbəyli; Akademik Y.H.Məmmədəliyev ad/ Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tu. – Bakı: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəşri, 1990. – 30 s
3. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri: monoqrafiya / İsa Həbibbəyli; elmi red. Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Azərənəşr, 1997. – 682 s.
4. Jalil Mammadguluzadeh 150 years - articles, essays, interviews, poems"
5. https://az.wikipedia.org/wiki/C%C9%99lil_M%C9%99mm%C9%99d%C9%99quluzad%C9%99
6. <https://portal.azertag.az/az/encyclopedia/post/7006>

N. Məmmədova

Cəlil Məmmədquluzadə tənqidi realist kimi

Xülasə

Cəlil Məmmədquluzadə hər zaman tənqidi realist kimi tanınıb və hətta tənqidi realizmin banisi sayılır. Onun “poçt qutusu” hekayəsi tənqidi realizmin ilk nümunəsi hesab olunur. Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” və “Çay dəsgahı” kimi ilk əsərləri də tənqidi realizmin nümunələri sayıla bilər, ancaq bu əsərlərdə tənqidi realizm ortaya çıxmağa başlayır, “Poçt qutusu” əsərində isə kamilliyə çatır. O ilk dəfə “kiçik” insanı bir əsərin qəhrəmanı kimi göstərirdi.

Onun realizmi ondan öncəkilərindən öz kəskinliyi, baş qaldırmağa meyilliyi ilə seçilirdi. Deməli, özündən əvvəlki realistlərdən (maarifçi realistlər) fərqi o idi ki, onun realizmi sadəcə cəmiyyətdəki çatışmazlıqları göstərmir, həm də bunlara qarşı tədbirlər görməyə də çağırırdı. Tənqidi realizm Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ağsaqqalı, başbiləni idi. Molla nəsrəddinçilər onun davamçıları idi və onların yazdıqları da Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi ilə eyni xarakterə malik idilər. Buna görə də, həmin dövr tənqidi realizmin çiçəklənmə dövrü adlanır. Bu da əbəs deyildir ki, Üzeyir Hacıbəyov “Molla Nəsrəddinçiləri” baltanı kökündən vuranlar adlandırırdı. Onların hər birinin yaradıcılığında Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının izləri var.

Açar sözlər: tənqidi realizm, "Molla Nəsrəddin", realist, "Poçt qutusu", ədəbiyyat.

Н.Мамедова

Джалил Мамедгулузаде как критический реалист

Резюме

Джалил Мамедгулузаде всегда был известен как критический реалист и даже основатель критического реализма. Его рассказ о «почтовом ящике» считается первым примером критического реализма. Первые работы Джагила Мамедгулузаде, такие как «Истории деревни Данабаш» и «Чайный сервиз», также можно считать примерами критического реализма, но в этих произведениях начинает проявляться критический реализм, а в «Почтовом ящике» он достигает совершенства.

Его реализм отличался от своих предшественников остротой и склонностью к возвышению. Итак, отличие от его предшественников (просвещенных реалистов) состояло в том, что его реализм не только показывал недостатки общества, но и призывал к действиям против них. Критический реализм был основой творчества Джагила Мамедгулузаде.

Джалил Мамедгулузаде был старшим и главным редактором журнала «Молла Насреддин». Его последователями были муллы Насреддинисты, и их сочинения имели тот же характер, что и реализм Джагила Мамедгулузаде. Поэтому этот период называют периодом расцвета критического реализма. Недаром Узеир Гаджибеков называл «Молла Насреддинов» стрелявшими топором. На каждом из них есть следы творчества Джагила Мамедгулузаде.

Ключевые слова: критический реализм, «Молла Насреддин», реалист, «Почтовый ящик», литература.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: akademik İsa Həbibbəyli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

SƏKİNƏ PAŞAYEVA RASİM QIZI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

pasayevasakina8@gmail.com

MARK TVEN İMPERİALİZMƏ VƏ DESPOTİZMƏ QARŞI

XÜLASƏ

Məqalədə Amerika ədəbiyyatının klassiki Mark Tvenin imperializmə və despotizmə qarşı mövqeyi onun əsərlərindən verilən nümunələr əsasında təhlil edilir. Bizim qənaətimizə görə, Mark Tvenin demək olar ki, əksər əsərlərində bir obraz da var - yazıçı obrazı! O, dövrünün bütün qlobal problemlərinə, eləcə də imperialist dövlətlərin antihumanist siyasətinə və despotizminə qarşı öz vətəndaş yazıçı səsinə ucalmış, sülhpərvər və insanpərvər mövqeyini ortaya qoymuşdur. Yazıçı bu mübarizədə də yumorunu və satirasını işə salıb, “gülüş silahı”yla hədəflərini dəqiq nişan ala bilmişdir. Mark Tven həm yaradıcılığında, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətində azadlıq və demokratiyanın, xalqların müstəqil və azad yaşamasının tərəfdarı olduğunu göstərmişdir. Mark Tven Allahlıq edən fironlara, çarlara, şahlara qarşı çıxmış, zülmü, qəddarlığı, hər cür müharibəni pisləmiş, xalqları açıqgözlü, maarifçi, savadlı və sağlam düşüncəli görmək istəmişdir. Yazıçı antiimperialist və despotizmə qarşı olan əsərlərini insana nifrət ruhunda yox, ona sevgi və sayğıyla qələmə alırdı. Böyük yazıçı öz antiimperialist çıxışlarında, aforizm və pamfletlərində xalqın konkret düşmənlərinə qarşı səsinə ucalmış, onları satira atəşinə tutmuşdur. Bu baxımdan Amerika yazıçısının Azərbaycandakı həmkarları – Mirzə Fətəli Axundzadə və Cəlil Məmmədquluzadə də nümunə ola bilər. Azərbaycan yazıçıları da təxminən eyni dövrdə dünyanın qlobal problemlərinə qarşı biganə qalmamışlar, hegemon dövlətlərin imperialist və despotik siyasətlərini öz əsərlərində ifşa etmişlər.

Açar sözlər: mark tven, imperializm, despotizm, tənqid, siyasət, vətəndaş, yazıçı

Böyük Amerika yazıçısı və “gülüş kralı” Mark Tvenin yaradıcılıq laboratoriyası çox zəngin olmuşdur; onun müxtəlif janrlarda qələmə aldığı əsərlərində daimi bir obraz da var – yazıçı obrazı! Böyük yazıçının humanist və sülhpərvər obrazı! Məhz bu humanist obraz öz dövrünün bütün qlobal haqsızlıqlarına qarşı üsyan edir, ədaləti, haqqı müdafiə edir, imperializmə, despotizmə, müstəmləkəçiliyə və müharibəyə qarşı səsinə ucaldır. Yazıçı bu mübarizədə də yumorunu və satirasını işə salır, “gülüş silahı”yla hədəflərini dəqiq nişan ala bilər. Bizim qənaətimizə görə, humanist yazıçının imperializmə və despotizmə qarşı mübarizədə müxtəlif ədəbi janrlarda “gülüş silahı”ndan məharətlə istifadə etməsi bu gün də aktualdır, bugünkü dünyanın gərgin və ziddiyyətli dönməsində öz əhəmiyyətini itirmir. (1, 25 s.)

Tədqiqatçıların bir qismi bu fikirdədir ki, ömrünün sonlarına yaxın Mark Tvenin yazdığı bir çox əsəri hələ də çap üzgü görməyib. Hətta yazıçı bunu ölümünə

bir neçə gün qalmış öz köməkçisinə də vəsiyyət edib: elə şeylər var ki, onları ölümümdən 100 il sonra çap edrəsiz. (2, p.33)

Yazıçı ömrünün son illərini yeni obrazda və yeni dünyabaxışla yola salırdı və onun son əsərlərindəki ideya və mövzu, habelə məzmun da bunu deməyə əsas verir. İyirminci əsrin əvvəllərində Mark Tven Amerika xalqı qarşısında təkcə dünya şöhrətli yazıçı kimi yox, həm də nüfuzlu ictimai-siyasi xadim kimi çıxışlar etməyə başlamışdı. O, hər şeydən öncə alovlu tribun və natiq kimi dünya mətbuatının diqqətini çəkir, adı qəzet səhifələrindən düşmürdü. Çünki o, artıq fəal antiimperialist hərəkata qoşulmuşdu və böyük güc dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətlərini kəskin tənqid edirdi. (2, 177 s.)

Böyük yazıçı öz antiimperialist çıxışlarında, aforizm və pamfletlərində xalqın konkret düşmənlərinə qarşı səsinə ucaldırdı, onları satira atəşinə tuturdu. O, Şər və Xeyir qüvvələrini yaxşı görə bilirdi, onların biri-birinə qarşı savaşını da təsvir edirdi. Beləliklə, yazıçı antiimperialist və despotizmə qarşı olan əsərlərini insana nifrət ruhunda yox, ona sevgi və sayğıyla qələmə alırdı.

1901-ci ilin əvvəllərində Nyu-York qəzetlərinin birində Mark Tvenin “XIX əsrdən XX əsrə salam” başlıqlı məqaləsi dərc olunur. Məqalədə yazıçı XX əsrə müraciət edir, qeyd edir ki, “yeni yüzillik, sənə xristian güc dövlətləri ailəsini gətirirəm; o dövlətləri ki, Mancuriyaya, Kyao-Çaoya, Cənubi Afrikaya və Filippinə öz quldur hücumları nəticəsində çirkəbə, simasızlığa və rüsvayçılığa bulaşmışlar. O dövlətlərin ürəyi alçaq hisslərlə doludur, ağzı riyakar sözlərlə köpüklənir... Onlara sabun və dəsmal ver, lakin güzgünü onlardan gizlət”. Bu müraciət xüsusi əlavə vərəqlərdə Yeni İngiltərə liqası tərəfindən bir neçə qəzetdə dərc edilmişdi.

Nyu Yorka köçəndən sonra Mark Tven daha cəlbədicə təklif alır - ona “Kaliforniyanın səsi” və “Nyu-York Tribun” qəzetlərində müxbir kimi Avropanı gəmi ilə səyahət etməyi təklif edirlər. Beləliklə, o, “Kvaker-siti” gəmisində ilk dəfə olaraq Qoca Avropaya səyahətə çıxır. Səyahətçi turistlərlə birlikdə Fransada, İtaliyada, Yunanıstanda, Türkiyədə olur, Şimali Afrikanı gəzir, Qara Dənizlə üzür, Krımda və Odessada bir neçə gün dayanır. Krımda Livadi sarayında çar 11 Aleksandr amerikalı turistləri qəbul edir. Amerikalı həmvətənləri adından Mark Tven imperator qarşısında çıxış edir, onu salamlayır, Rusiyaya onların ölkəsindəki Vətəndaş müharibəsi zamanı Şimala dəstək göstərdiyinə görə həmvətənləri adından təşəkkür edir. (3,285 s)

Bununla belə, “Sadələvhlər yabançı ölkədə” kitabında Rusiya ilə bağlı bir xüsusi məqamı da qeyd etmək istərdik: kitabdan məlum olur ki, o, bir dəfə Rusiyada-Sevastopolda, Yaltada və Odessada olmuşdur. Onu nümayəndə heyəti ilə birlikdə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çar 11 Aleksandr qəbul edib. Müəllif vurğulayır ki, ümumiyyətlə, ruslar sadələvh, mehriban və qonaqpərvər adamlardır. Lakin Rusiyadakı çar rejimi onun xoşuna gəlməyib. Yazıçı Rusiyada despotizmin, təkhakimiyyətliliyin, hüquqsuzluq və bərabərsizliyin hökm sürdüyünü bildirir və qeyd edir ki, Rusiya azad ölkə deyil. Mark Tven həm yaradıcılığında, həm də

ictimai-siyasi fəaliyyətində azadlıq və demokratiyanın, xalqların müstəqil və azad yaşamasının tərəfdarı olduğunu göstərir.

Rus xalqının, ümumiyyətlə, çar rejimi altında işləyən bütün xalqların (o cümlədən, Azərbaycan xalqının!) zülm və istismar altında yaşamasını yazıçı qətiyyətlə pisləmişdir. Nümunə üçün Mark Tvenin “Amerikan iddiası” romanında 30-cu fəsildən bir fraqmentə nəzər salsaq aydın olar ki, müəllifin yaratdığı Yanki obrazı məhz Rusiyada xalqların zülm altında yaşadığına eyham vurur. Romanın 18-ci fəslində personajlardan biri -polkovnik Sellers Rusiyanı azad etməyin planını göstərir. Mark Tvenin yanaşmaları və baxışları bu romanda obrazlı şəkildə yer alıb. Belə ki, bəzi mənbələrdə göstərilir ki, 1890-cı illərdə Mark Tven mühacirətdə olan bəzi rus inqilabçıları ilə görüşmüş, çarizmin əleyhinə olan eserlərlə, xalqçılarla və digər demokratik görüşlü mühacirlərlə təmasda olmuşdur. (5, 368 s.)

Beləliklə, Mark Tven Rusiyada demokratik həyat və xalqların istismar və zülmədən azad olunmasını arzu etmişdir. O, Allahlıq edən fironlara, çarlara, şahlara qarşı çıxır, zülmü, qəddarlığı, hər cür müharibəni pisləyirdi, xalqları açıqgözlü, maarifçi, savadlı və sağlam düşüncəli görmək istəyirdi. Təbii ki, yazıçının belə bir mövqeyini Azərbaycanda da demokratik ruhlu ziyalılar və açıq fikirli insanlar, habelə yazıçılar dəstəkləyirdilər. Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında Qori seminariyasında oxuyan azərbaycanlılar, seminariyada təhsil alan qeyri millətlərin açıq fikirli tələbələri ilə birgə çar rejimi əleyhinə, azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizənin ön sıralarında gedirdilər. Onlar xalqların zülm və istibdaddan qurtulması və maariflənməsi üçün gizli fəaliyyət göstərirdi, o dövr üçün xarakterik olan üsullardan istifadə edirdilər. Yeri gəlmişkən, belə bir fakt diqqətimizi çəkdi ki, hələ 1877-ci ildə, mart ayının 14-də Azərbaycan yazıçısı Mirzə Fətəli Axundov Fars əyalətinin fərmandarı, şahzadə Hacı Mötəmədüddövləyə bir məktub yazır. Azərbaycan yazıçısı öz məktubunda xatırladır ki, “yadınızda varmıdır ki, biz bir dəfə həzrəti-əşrəfinizlə kalyaskaya oturub, knyaz Orbelianinin görüşünə gedirdik, yolda mən sizə ərz etdim ki, islam mütəfəkkirlərindən çoxu vəhdəti vücuda inanırlar. Siz buyurdunuz:

-Yəni Firon da Allahdır?

Knyaz Orbelianinin evinə çatmışdıq, mən sizə cavab verməyə fürsət tapmadım. İndi həmin sualınızın cavabında Mollayı Ruminin bu iki beytini yazıb həzrət-əşrəfinizə göndərirəm...” Yazıçı daha sonra xatırladır ki, “Musa və Firon hər ikisi bir vücud idilər... Elə ki, öz əsllərindən ayrılıb zahiri aləmə gəldilər, bir-biriylə müharibəyə başladılar...Lakin elə ki, yenidən öz əsllərinə qayıtdılar, yenə də həmin vahid vücud oldular...”. (4 s.263-264, s.265)

Bəs əslə qayıtmaq üçün nə və ya kim mane olurdu? Çar rejimi, imperiya, xalqları əsarət altında saxlamaq maniyası, əlbəttə ki, xalqların, xüsusilə, müsəlmanların savad, elm, bilik öyrənməsinə süni əngəllər yaratmaq... Bizim fikrimizcə, bütün müharibələr, Allahlıq iddiasına düşmək, zülm, istismar, müstəmləkəçilik nadanlıq, cəhalət, savadsızlıq ucbatından baş verir. Vaxtilə islam xalqları mədəniyyət, tərəqqi

aləmində Avropadan, Amerika xalqlarından irəlidə olmuşdular. Lakin Mark Tvenin yaşadığı dövrü də nəzərə alsaq, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində elm və maarifin yayılması müsəlman xalqları arasında mümkün olmamışdır və Axundovun fikrincə, “müsəlmanların yaşadığı torpaqda yerə salınan mədəniyyət toxumu çürüyüb məhv olmuşdur...” (5, s.265).

Beləliklə, həm Amerika yazıçısı, həm də təxminən o dövrdə yaşamış Mirzə Fətəli Axundov da öz yaradıcılıqlarında eyni hədəfə vurudular: Mark Tven 1869-cu ildə yazdığı “Sadələvhlər yabançı ölkədə” kitabındakı serial əsərlərlə, Mirzə Fətəli isə “Kəmallüdüvlə məktublatryla”...Əlbəttə, bütün bunları birləşdirən tək cə ideya və amal birliyi deyildi, həm də vətəndaş yazıçı mövqeyi idi. Ədəbi janr baxımından bu əsərləri sənədli və publisistik öçerklər də adlandırmaq olar.

1870-ci ildən başlayaraq Mark Tveni Amerika ictimai sistemi ilə bağlı problemlər narahat edir. Maraqlıdır ki, Nevadadakı həyatına həsr etdiyi kitabdan sonra Tven müasir Amerikaya müraciət edir. Onun ilk romanı (“Qızıl suyuna salınmış əsr”, 1873) məhs bu bərədədir və Mark ona belə bir yarımşərləvhə də qoyur: “Bizim günlərin povesti”.

Bu əsəri Mark yazıçı dostu Çarlz Uornerlə (1829-1900) birlikdə yazmışdı. Çarlz artıq tanınmış bir müəllif idi. Mark Tvenin istedadı və orijinallığı Çarlzı heyərə təğtirir və o, Tvendə gələcəyin böyük yazıçısını görürdü. Əsər iki hissədən və 63 fəsildən ibarətdir. Müəlliflər fəsilləri bərəbər şəkildə bölüşdürmüşlər.

Kompozisiyasına görə əsər çox mürəkkəbdir. Burada bir neçə süjet xətti var: süjetlər o dövrdəki Amerika ictimai-siyasi həyatının panoramasına gur işıq salmağa imkan verir. Kitabın ən maraqlı və üstün cəhəti onun satirik səhnələr və obrazlarla zəngin olmasındadır. Burada Mark Tven üslubu və yazı manerası nəzərəçarpacaq dərəcədə görünür. Onun yumordan satiraya çevrilən tənqidi realist boyalarla və əlbəttə ki, bədii koloritlərlə təsvir olunur, Tvenin vətəndaşlıq mövqeyini, prinsipallığını və ədalətsizliklə bərişmazlığını ortaya qoyur. Bu məqamda biz Azərbaycan ədəbiyyatının təxminən eyni dövrlərdə yaşamış iki nümayəndəsinin - Mirzə Fətəli Axundzadə və Cəlil Məmmədquluzadənin adlarını çəkməyə bilmərik. Qeyd edək ki, Amerika yazıçısının ictimai-siyasi mövqeyi ilə qeyd etdiyimiz Azərbaycan ədiblərinin ictimai-siyasi mövqeləri tamamilə üst-üstə düşür; müxtəlif kontinentlərdə yaşamalarına rəğmən bu sənətkarlar realist əsərlərində eyni prinsipiallıq ortaya qoyaraq ədalətsizliyə və ictimai-siyasi həyatın eybəcərliklərinə, imperialist dövlətlərin siyasətinə, despotizmə qarşı eyni bərişmazlıqla mübarizə aparmışlar.

Yaşlı vaxtlarında Mark Tven artıq Amerika həyatına da başqa gözlə baxırdı; müasir sivilizasiya ona “amansız, qəddar, həyasız, təkəbbürlü, alçaq və ikiüzlü” kimi görünürdü. Onun fəlsəfəsi də skeptik və pessimist tonlarla əvəz olunmuşdu. Ömrünün sonlarında yazdığı demək olar ki, bütün hekayə və məqalələrində sarkazm, kədər, istehza və satirik çalarlar vardı və bu da onun yaradıcılıq laboratoriyasını yeni janrlarla zənginləşdirdi. Misal üçün, onun “Sirli naməlum adam” povestində sirli bir

personaj var. Bu adam hardansa gəlib, insanların işlərinə qarışır, burnunu hər yerə soxur. Özünü Şeytan adlandırır. Süjetdə simvolik və alleqorik bir plan var. Povest yarımçıq qalıb, o üç müxtəlif redaksiyada çap olunub.

Povestdə hadisələr Orta əsr Avstriyasında, XVI əsrdə bu ölkənin kiçik bir kəndində - Ezeldorfda cərəyan edir. Ezeldorfun sakinləri feodal cəmiyyətinin əsas üzvləridir: keşiş, astroloq, hakim, sələmçi, knyazın nöqəri, cinlərlə mübarizə komissiyasının üzvləri və s. Burada əsas üç obraz var: hadisələri nəql edən Teodor Fişer və onun dostları Nikolas və Seppidir. Onlar sirli naməlum adama rast gəlirlər, bu adamda magik qabiliyyət var. Həmin adam onlara deyir ki, adı Şeytandır. Başqaları üçün isə o, Filip Traumdur. Şeytanla birlikdə Teodor Fişer bütün zaman və məkanları gəzir. Səyahət zamanı Şeytan ona bəşəriyyətin tarixini anladır, deyir ki, bəşər tarixi cinayətlərlə doludur. "Müharibələr, müharibələr, yenə də müharibələr... bütün Avropada müharibələr, bütün dünyada müharibələr..." Şeytanın sözlərinə görə, bu müharibələr ya fərdi dinastiya maraqları ucbatından baş verib, ya da zəif xalqları məhv etmək məqsədilə baş verib. İnsanlar boşboğazlara, müharibəni müdafiə edən avantüristlərə daha çox etibar edirlər, namuslu adamı isə "daş-qalaq" edirlər. Şeytanın diliylə Mark Tven göstərir ki, "hər cür Şərin əsasında qızıla olan ehtiras durur", o da adamları yoldan çıxaran "ən qədim tamahkar"dır.

Şeytanın fikrincə, bəşər həyatı – "daimi yalan" üzərində qurulub, çünki insanlar "saxta təsəvvürlər və illüziyalara" uyublar, lakin reallıq onlar üçün "görüntüdür, uydurmadır, yuxudur" (6, 77 s.)

Gülüşün gücü barədə sözlər də Şeytana məxsusdur. Bu da Mark Tvenin estetik kredosunun özəyi hesab olunur: "Hər cür yoxsul və dilənçi kökünə rəğmən insanların danılmaz bir güclü silahı var. O - gülüşdür. Güc, pul, dəlillər, dualar, indakarlıq – bunlar hamısı sizin üzərinizdə hakim kəsilən nəhəng yalanla mübarizədə faydasız ola bilər." (7, 77s).

Beləliklə, böyük Amerika yazıçısı Mark Tven demək olar ki, əksər roman, povest, hekayə, pamflet, esse, yol qeydi və ya məqalələrində (The Gilded Age: A Tale of Today (1873), The Prince and the Pauper (1881), A Connecticut Yankee in King Arthur's Court (1889), The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County" (1867), General Washington's Negro Body-Servant (1868), My Late Senatorial Secretaryship (1868), A Murder, a Mystery, and a Marriage (1876), The Great Revolution in Pitcairn (1879), The Stolen White Elephant (1882), The Man That Corrupted Hadleyburg (1900), The War Prayer (1905), Captain Stormfield's Visit to Heaven (1909), Letters from the Earth (1962, posthumous), A Salutation Speech From the Nineteenth Century to the Twentieth (1900), To the Person Sitting in Darkness (1901), The United States of Lyncherdom (1923, posthumous), The Innocents Abroad (1869), As Regards Patriotism, 1900), A Defence of general Funston, 1902), etc.) öz yazıçılıq missiyasına sadıq qalmış, imperiaлизм, despotizm, müharibə və münaqişələrə qarşı barışmaz mövqe nümayiş etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Albert Bigelow Paine. "Mark Twain, A Biography". November 25, 2014, p.33.
2. Barbara Schmidt. "Chronology of Known Mark Twain Speeches, Public Readings, and Lectures". marktwainquotes.com. Retrieved February 7, 2010.
3. Mark Twain, The Mysterious Stranger (1916, posthumous), New-York, p. 21.
4. Sheldon, Michael (2010). Mark Twain: man in white: the grand adventure of his final years (1st ed.). New York: Random House. P.77.
5. Axundov M.F. Əsərləri (üç cildə), 3-cü cild. Bakı, Elm, 1988, s.263-264, s.265.
6. Axundzadə Mirzə Fətəli. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı, 2005, s.296.

Марк Твен против империализма и деспотизма

Резюме

В статье анализируется позиция классика американской литературы Марка Твена по отношению к империализму и деспотизму на основе примеров, приведенных в его произведениях. По нашему заключению, практически в большинстве произведений Марка Твена тоже есть образ-образ писателя! Он возвысил свой гражданский писательский голос против всех глобальных проблем своего времени, а также против антигуманистической политики и деспотизма империалистических государств, выдвинул миролюбивую и гуманную позицию. Даже в этой борьбе писатель смог включить свой юмор и сатиру, четко обозначив цели "оружия смеха". Марк Твен как в своем творчестве, так и в общественно-политической деятельности показал себя сторонником свободы и демократии, независимого и свободного существования народов. Марк Твен выступал против боготворящих фараонов, царей, шахов, осуждал тиранию, жестокость, всевозможные войны, хотел видеть народ просвещенным, образованным и здравомыслящим. Свои антиимпериалистические и антидеспотические произведения писатель писал не в духе ненависти к человеку, а из любви и уважения к нему. В своих антиимпериалистических выступлениях, афоризмах и памфлетах великий писатель возвысил свой голос против конкретных врагов народа, поджег их сатирой. Примером в этом отношении могут служить азербайджанские коллеги американского писателя – Мирза Фатали Ахундазаде и Джалил Мамедкулизаде. Примерно в этот же период азербайджанские писатели не остались равнодушными к глобальным проблемам мира, разоблачили в своих произведениях империалистическую и деспотическую политику гегемонистских государств.

Ключевые слова: Марк Твен, империализм, деспотизм, критика, политика, гражданин, писатель

Mark Twain against imperialism and despotism

Summary

The article analyzes the position of Mark Twain, a classic of American literature, against imperialism and despotism, based on examples from his works. In our opinion, almost all of Mark Twain's works have an image - the image of a writer! He raised his voice as a civil writer against all the global problems of his time, as well as the anti-humanist policies and despotism of the imperialist states, and expressed his peaceful and humane position. In this struggle, too, the writer used his humor and satire, and with the "weapon of laughter" was able to accurately take aim at his targets. Mark Twain, both in his work and in his socio-political activities, has shown his support for freedom and democracy, for the independent and free life of peoples. Mark Twain opposed the divine pharaohs, tsars, kings, condemned oppression, cruelty, all kinds of wars, and wanted to see peoples as open-minded, enlightened, educated, and sane. In his anti-imperialist speeches, aphorisms and pamphlets, the great writer raised his voice against the specific enemies of the people and satirized them. In this regard, the American writer's colleagues in Azerbaijan - Mirza Fatali Akhundzadeh and Jalil Mammadguluzadeh can be an example. At about the same time, Azerbaijani writers were not indifferent to the global problems of the world, exposing the imperialist and despotic policies of the hegemon states in their works.

Keywords: Mark Twain, imperialism, despotism, criticism, politics, citizen, writer

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru K. İ. Nəzirli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

ELZA İSMAYILOVA
Xəzər Universiteti
e-mail: elzaxanim@yahoo.com

KOROĞLU AŞIQ HAVALARI

(Azərbaycan və Türkiyə variantları əsasında)

Xülasə

Musiqi xalqın estetik anlayışının, həyat tərzinin, milli kimliyinin, mədəniyyətinin göstəricisidir. Musiqi bütün xalqları, xüsusən də eynimənşəli xalqları bir-birinə yaxınlaşdıran xüsusi bir gücdür. Minillik tarixə malik türkmənşəli xalqların mədəniyyətinin başında dayanan ən mühüm elementlərdən biri də musiqidir. Türk xalqları arasında musiqi ortaq bir nöqtədə bir araya gəlir. Türk dünyasının bütünlüyü təkcə onların tarixində, dilində deyil, musiqi sənətində də qorunub saxlanılır.

Azərbaycan və Türkiyə musiqi mədəniyyətinin yayılmasında aşiq havaları da mühüm rol oynayır. Türk dünyasının ortaq dəyərlərindən olan “Koroğlu” dastanında saz, musiqi və söz bir-birini tamamlayır, onların ayrı düşünülməsi qeyri-mümkündür. Yarandığı gündən aşiq repertuarında möhkəm yer tutan “Koroğlu” dastanı əsasında bir sıra aşiq havaları yaranmışdır.

Təqdim olunan məqalədə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və Türkiyə mətnləri əsasında yaradılmış aşiq havaları diqqətə çatdırılır və ətraflı şəkildə təhlil olunur. Bu havalər sistemləşdirilir, Koroğlu havalərinə xas xüsusiyyətlər üzə çıxarılır. Eyni zamanda, Koroğlu aşiq havaləri mövzu cəhətdən qruplaşdırılır və müxtəlif aspektdən tədqiq edilir. Koroğlu aşiq havaləri “Koroğlu Azərbaycan aşiq havaləri” və “Koroğlu Türk aşiq havaləri” adlı iki başlıq altında qruplaşdırılır. Koroğlu aşiq havaləri ilə bağlı yazılmış araşdırmalardan mövzu ilə birbaşa əlaqəsi olan araşdırmalar üzərində durulur, bu sahədəki tədqiqatçı və folklorsevərlərin fikir və mülahizələri analiz edilir. Azərbaycan və Türkiyə Koroğlu aşiq havaləri arasındakı bənzərlik və ortaq yönlər də üzə çıxarılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Koroğlu, dastan, aşiq, saz, hava, musiqi

Məsələnin qoyuluşu: Məqalədə Koroğlu aşiq havaləri ilə məşğul olan alim, folklorşünas tədqiqatçı və folklorsevərlərin fikir və mülahizələri üzərində durulmuş, Koroğlu Azərbaycan və Türkiyə aşiq havaləri ətraflı şəkildə tədqiqatə cəlb edilmiş və tipoloji cəhətdən araşdırılmışdır.

İşin məqsədi: Tədqiqatda əsas məqsəd Koroğlunun adı ilə bağlı aşiq havalərini sistemləşdirmək, Koroğlu havalərinə xas xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq, onları mövzu cəhətdən qruplaşdırılmaq və müxtəlif aspektdən araşdırmaqdır.

Musiqi xalqların zəngin mədəniyyətlərini əks etdirən bir ünsiyyət vasitəsidir. Bir ölkənin mədəniyyətinin tanınılmasında xüsusi təsir gücünə malik musiqi mühüm rol

oynayır. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin yayılmasında aşığı havaları da mühüm yerə sahibdir.

Türk dünyasında Şərqi Anadolu və Azərbaycan keçmiş tarixi və mədəniyyəti, İpək yolu üzərində yerləşməsi səbəbindən aşığı əbədi əhəmiyyətli yerlərindən sayılır. Hər iki xalqın əsrlər boyu sevinci, sevgisi, zövqü, nifrəti, ağrısı, dünyagörüşü – bir sözlə, həyat təzi xalq poeziyasının misralarında melodiya ilə birlikdə işlənir, bu xalqların aşığı əbədi yaşadılmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində aşığı aktiv rol oynayır.

Azərbaycan və Türkiyədə əsrlərdən günümüzdə gələn aşığı sənəti fakt bolluğu, bədii düşüncənin inkişaf yönü və özünəməxsusluğu baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Saz-söz sənəti xalqın ruhunu, zövqünü oxşayır və dövrün ictimai- siyasi hadisələrini özündə əks etdirir. Aşığı sənəti sinkretik (qovuşuq) sənətdir, musiqi, poeziya, rəqs və təhkiyəni özündə birləşdirir. Müxtəlif dövrlərdə aşığılar *ata, dədə, ozan, yanşaq, varsaq* kimi adlar daşımışlar. Diqqətinizə çatdıraq ki, Azərbaycan mədəni irsinin ən qədim örnəklərindən olan aşığı sənəti 2009-cu ildə BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (UNESCO) Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir.

Aşığı deyəndə, ilk öncə, sazın və sözün tarixi yada düşür. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçılar şeirlə musiqinin xəmirinin eyni vaxtda yoğrulduğunu deyirlər. Onu da deyirlər ki, ən gözəl şeir gözəl musiqidir. Gözəl bir musiqi də incə bir şeiri xatırladır. Aşığı yaradıcılığı da bu hər iki gözəl olanın qovuşuğunda dayanır, daha doğrusu, sazda birləşir [10, s. 23].

Xalq musiqisi musiqi sənətimizin təməl daşı və əsas sütunlarından biridir. Xalq musiqi yaradıcılığının janrlarından mahnı, rəqs, muğam, təsnif və rənglərlə birlikdə, aşığı havaları da musiqi ifaçılarının repertuarının əsasını təşkil edir. Vokal-instrumental (səsli-çalğılı) musiqi janrı olan aşığı havaları sözün, sazın ruhunun boy göstərdiyi Azərbaycan və Anadolu musiqi mədəniyyətinin ən zəngin sahələrindəndir. Hazırda Azərbaycan və Türkiyədə çoxlu sayda aşığı havaları və onların müxtəlif variantları mövcuddur.

Aşığı sənətinin güclü yönlərindən biri də dastanların yaradılmasıdır. Dünyanın dörd bucağına hakim olan türklər zəngin bir dastan yaradıcılığına sahibdirlər. Dastan gerçəyi bədii ədədə çərçivəsində bənzərsiz bir şəkildə modelləşdirir, tarixi keçmiş insanların idealları və baxışları ilə birləşdirir. Qafqazdan Rumelinə qədər olan mədəni atlasımızın hər bir yerinə yayılmış “Koroğlu” şeir və musiqinin uyumlu şəkildə işləndiyi dastanlarımızdan və vokal-instrumental aşığı musiqisinin önəmli əsərlərindəndir. “Koroğlu”-nın musiqi dünyası elmi düşüncəni müxtəlif cəhətlərdən özünə çəkmiş və ayrı-ayrı tədqiqatçılar bu sahə ilə bağlı fikir və mülahizələr söyləmişlər. Mürsəl Həkimov “Azərbaycan aşığı ədəbiyyatı” adlı kitabının “Ustad-şagird ədədi” fəslində sazın quruluşu, köklənməsi, sazın pərdələri və bu pərdələrin saz havalarının ifasında oynadığı rol, saz havacatları, Koroğlu aşığı havaları (“Bozğu Koroğlu” / “Təbil cəngi” (Aşığı Cünuna isnad olunur), “Qayabaşı” (Aşığı

Cünuna isnad olunur), “Döşmə Koroğlu” / “Saritorpaq”, “Dübeyti” / “Koroğlu dübeyti”, “Koroğlu gözəlləməsi” / “Koroğlu qaytağı”, “Koroğlu müxəmməsi”, “Koroğlu şahsevəni”, “Laçını” (Aşıq Cünuna isnad olunur), “Misri” / “Misri Koroğlu”, “Nəfəsçəkmə”, “Osmanlı bozuğu” / “Osmanlı divanisi”, “Cəngi Koroğlu”, “Koroğlunun zil qaytağı”, “Atüstü Koroğlu”, “Atlı Koroğlu”) haqqında geniş məlumat verir [9, s. 199-231]. Sədnik Paşayev / Pirsultanlı Azərbaycanda “Atlı Koroğlu”, “Koroğlu bəhrisi”, “Döşmə Koroğlu”, “Koroğlu bozuğu”, “Koroğlu qaytarması”, “Koroğlu rübaisi”, “Misri Koroğlu”, “Koroğlu müxəmməsi”, Orta Asiyada “Koroğlu küyü”, “Koroğlunun at oynadışı”, “Yıldızdağ Koroğlu” kimi saz havasından bəhs edir. Eyni zamanda, “Bozuğu Koroğlu”, “Osmanlı Bozuğu” havalarını Dədə Qorquddan yadigar qalmış “Bozuğu” qopuz havasının törəmələri hesab edir [15, s. 266, 313-314].

Yeri gəlmişkən, Əbülfəzl Hüseyni XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı şairlərindən Seyid Əbülqasim Nəbatidən bəhs edərkən onun şeirlərinin bir çoxunun üstündə nəğmə və rəqs adlarının olduğunu bildirir: “İran Milli Məclisi kitabxanasından aldığımız divanındakı şeirlərinin bir çoxunun üstündə “Qacar”, “Heydəri”, “Koroğlu” və s. kimi nəğmə və rəqs adlarına rast gəlirik. Məsələn, şairin “Gəlsin, gəlməsin” rədifli məşhur qoşmasının sərlövhəsi bu əlyazmasında “Bayatı-türk” qeyd edilmişdir. Yaxud, “İşim-peşəm od yandırmaq” misrası ilə başlanan şeirə “Koroğlu” adı verilib” [14, s. 5]. Bu adların içərisində “Koroğlu”nun yer alması diqqətçəkicidir.

Əkbər Yerevanlı (İrəvanlı) “Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər” kitabına on bir Koroğlu havası (“Koroğlu” / qoşma, “Koroğlu bozuğu” / qoşma, “Koroğlu müxəmməsi” / müxəmməs, “Koroğlu təpəbaşı” / qoşma, “Dəli Koroğlu” / qoşma, “Döşmə Koroğlu” / qoşma, “Zərbi Koroğlu” / qoşma, “Yorutma Koroğlu” / qoşma, “Misri Koroğlu” (“Bəhmanı”) / qoşma, “Nəfəsqaşıtmaz Koroğlu” / qoşma, “Cəngi Koroğlu” / qoşma) daxil etmişdir [18, s. 308].

Tariyel Məmmədovun 2010-cu ildə çap etdirdiyi “Koroğlu aşıq havaları” kitabında, ilk dəfə olaraq, Koroğlu epik havalarının Azərbaycan və Türk aşıqlarının ifasından yazılmış orijinal not yazılarından, arxivdə şəxsi saxlanılan 1938-1940-cı illərdə görkəmli Azərbaycan musiqiçilərinin notlaşdırdığı Koroğlu aşıq havalarından danışılır. Kitabda Azərbaycanın tanınmış aşıqlarının fotoları və bir kompakt disk (CD) də yer alır [13 s. 177-233, 238-294].

Tariyel Məmmədov “Azərbaycan aşıq yaradıcılığı” kitabının 646 və 647-ci səhifələrinə (Əlavə IX) Əminə Eldarovanın “Azərbaycan aşıqlarının musiqili-poetik terminoloji lüğəti”ndən “Misri Koroğlu”, “Təbl-cəngi Koroğlu”, “Qanlı Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”, “Misri”, “Koroğlu gözəlləməsi”, “Döşmə Koroğlu”, “Meydan Koroğlu”, “Osmanlı bozuğu”, “Şahsevəni”, “Rübai Koroğlu”, “Dəli Koroğlu”, “Bozuğu Koroğlu”, “Atlı Koroğlu”, “Orta döyüş Koroğlu”, “Koroğlu gözəlləməsi”, “Piyada Koroğlu” adlı on yeddi Koroğlu Azərbaycan aşıq havası və on üç Koroğlu Türk aşıq havası (“Dinle sözlerimi han oğlum Ayvaz”, “Mert dayanır namert kaçar”,

“Aldı Koca bey”, “Hoylu’nun ölümü üzerine ağıt”, “Karlı dağların ardından”, “Aman Kirat canım Kirat”, “Bir at gördüm Silistre’nin ilinde”, “Kiziroğlu”, “Koroğlu çeşitlemesi”, “Kirat semahı”, “Haykırdı çıktı meşeden”, “Benden selam olsun Bolu beyinə”, “Gökten uçan telli turnam”) adlı havaları əlavə etmişdir.

Tariyel Məmmədovun tərtibçiliyi ilə 2015-ci ildə çap olunmuş “İzahlı saz-söz lüğəti” kitabının 149-204-cü səhifələrində on üç Koroğlu aşığı havasından (“Misri Koroğlu” / “Hərbə-zorba”, “Təbl-cəngi Koroğlu”, “Qanlı Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”, “Döşəmə Koroğlu”, “Meydan Koroğlu”, “Şahsevəni”, “Rubai Koroğlu”, “Dəli Koroğlu”, “Bozuğu Koroğlu”, “Atlı Koroğlu”, “Orta döyüş Koroğlu”, “Piyada Koroğlu”) da bəhs edilir. Kitaba Koroğlu aşığı havalarının not yazıları da daxil edilmiş və bu havalardan bir qismi kitabda yer alan iki CD-dən birində verilmişdir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Tariyel Məmmədov Koroğlu havalarının toplanıb nota alınmasında, bu havaların sanballı tədqiqində, yaşamasında və təbliğində ölçüyəgəlməz işlər görmüşdür.

İlhan Başgöz “Halkın Koroğlu’su tarixin Koroğlu’su” yazısında Şərqi Anadoluda “Koroğlu’nun düz havası”, “Koroğlu’nun bar havası”, “Koroğlu güzəlləməsi”, “Koroğlu’nun cəngi havası”, “Kesik Koroğlu”, “Sert Koroğlu” və “Peşrevi” adlı Koroğlu havalarını topladığını bildirir və bu havalar haqqında məlumat verir [5, s. 21].

İlqar İmamverdiyev “Türk dünyasında Koroğlu havaları” adlı məqaləsində Azərbaycan, Anadolu və İrandakı (Güney Azərbaycan) Koroğlu havalarından danışır. Aşığı Əmrəh Gülməmmədovun ifasından “Çortoyu Koroğlu”, “Sürütmə Koroğlu”, Aşığı Şəhadət Gülməmmədovun ifasından isə “Ərəbi Koroğlu” adlı aşığı havalarını yazıya aldığını bildirir. Güney Azərbaycanda şəxsən özünün müəyyən etdiyi, bilinən və icra ifa edilən Koroğlu havalarının siyahısını verir: *Təbriz* aşığılarının repertuarında səkkiz (“Meydan Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”, “Türkü Koroğlu”, “Misri Koroğlu”, “Koroğlu qaytarması” / “Şahsevəni”, “Döşəmə Koroğlu”, “Meydan Koroğlu”, “Koroğlu dübeyti” / “İran dübeyti”); *Mərənd* aşığılarının repertuarında beş (“Laçını Koroğlu”, “Türkü Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”, “Koroğlu Bəhmanı”, “Koroğlu qaytarması” / “Şahsevəni”); *Urmiya* aşığılarının repertuarında üç (“Cəngi Koroğlu”, “Koroğlu dübeyti”, “Koroğlu Yəmənisi”) (Anadolu aşığıları bu havanı “Koroğlu çeşitləməsi” adı ilə ifa edirlər.); *Marağa* aşığılarının ifasında üç (“Həştəri Koroğlu”, “Meydan Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”); *Zəncan* aşığılarının ifasında iki (“Yalqızlı Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”); *Xürrəmdərə / Əbhər* aşığılarının ifasında beş (“Atüstü Koroğlu”, “Ayvazı Koroğlu”, “Döşəmə Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”, “Kəllə Koroğlu”); *Tehran* aşığılarının ifasında on iki (“Cəngi Koroğlu”, “Misri Koroğlu”, “Türkü Koroğlu”, “Döşəmə Koroğlu”, “Rubai Koroğlu”, “Meydan Koroğlu”, “Nəfəsalma Koroğlu”, “Bozuğu Koroğlu”, “Laçını Koroğlu”, “Koroğlu qaytarması” / “Sarıtorpaq”, “Ayvaz peşrovu”, “Koroğlunun təbil cəngi havası”); *Savə* aşığılarının ifasında iki (“Kəllə Koroğlu”, “Koroğlu cəngi”); *Həmədan* aşığılarının ifasında iki (“Koroğlu”, “Ayvazı Koroğlu”). Eyni zamanda,

Türk dünyasında Koroğlu İnstitutunun yaradılmasını mühüm vəzifələrdən biri hesab edir [11, s. 46, 47].

Səhər Atmaca “Azerbaycan ve Türkiye’de Köroğlu destanının karşılıklı analizi” adlı məqaləsində Koroğlu aşiq havalarının önəmli bir yer tutduğunu, aşiq musiqisində adları dastanlarla, dastan qəhrəmanları, yaxud onların sevgililərinin adı ilə bağlı olan havaların da olduğunu, bəzən havanın əsl adının bir kənara qoyulduğunu və ona mətnlə bağlı yeni ad verildiyini bildirir, Azərbaycanda özünün topladığı iyirmi altı Koroğlu havasından, Anadolu aşiq və sənətçilərindən əldə edilən iyirmi beş türkdən söz açır [3, s. 366-367].

Ercan Kılık “Köroğlu havaları Türk destanında” və “Köroğlu müziği üzerine” (Musiki Dünyası Bilimsel, Pedagojik Bilgi ve Kültür Uluslararası Müzik Dergisi, 2006), “Köroğlu havalarının müzikal özellikleri” (I. Uluslararası Müzik Araştırmaları Sempozyumu, 2012), “Türkiye ve Azerbaycan’da Köroğlu havaları” (II. Türk Dünyası Bilim ve Kültür Şöleni, 2013), Həbibə Məmmədovanın “Azərbaycanda Koroğlu havaları (“Koroğlu” dastanı əsasında)”, “Azərbaycan və Türkiyə musiqisində “Koroğlu” dastanı” adlı məqalələri də bu sahədə əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda adları çəkilən əsərlərdən başqa, Koroğlu aşiq havaları ilə bağlı yazılmış araşdırmaların hamısına burada yer ayıra bilmədik, yalnız mövzu ilə birbaşa əlaqəsi olan araşdırmalardan nümunələr təqdim etməyə çalışdıq. Koroğlu aşiq havalarını iki başlıq altında belə qruplaşdırmaq olar:

1. Koroğlu Azərbaycan aşiq havaları: “Meydan Koroğlu”, “Koroğlu”, “Atlı Koroğlu”, “Bozuğu Koroğlu” / “Bozox Koroğlu”, “Dəli Koroğlu”, “Sürütmə Koroğlu” / “Koroğlunun sürütməsi”, “Piyada Koroğlu”, “Osmanlı bozuğu”, “Atüstü Koroğlu”, “Misri”, “Misri Koroğlu”, “Qanlı Koroğlu”, “Koroğlu gözəlləməsi”, “Koroğlu dübeyti”, “Təbli-cəngi Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”, “Qaytarma Koroğlu” / “Koroğlu qaytarması”, “Döşəmə Koroğlu”, “Rubai Koroğlu”, “Koroğlu qaytağısı”, “Zil qaytağı Koroğlu”, “Koroğlu divanisi”, “Nəfəsalmaz Koroğlu” / “Nəfəsçəkmə Koroğlu”, “Koroğlu şikəstəsi”, “Koroğlu müxəmməsi”, “Koroğlu döndərməsi”, “Koroğlunun orta qaytağısı”, “Çartoy Koroğlu”, “Koroğlu laləsi”, “Koroğlunun təlimi”, “Koroğlu həngi”, “Eyvaz peşrovu” (2 növ), “Koroğlu gəraylı”, “Basma Koroğlu”, “Şahsevəni”, “Koroğlu cəngi-dübeyt”, “Koroğlunun sarı köynəyi”, “Şirvanın Koroğlu gözəlləməsi”, “Bəhmani Koroğlu”, “Əcəmi Koroğlu”, “Kürdü Koroğlu”, “Koroğlu bəhrisi”, “Ərəbi Koroğlu”, “Koroğlu Təhməzi”, “Orta döyüş Koroğlu”, “Koroğlu avşarısı”, “Gedər-gəlməz Koroğlu”, “Koroğlunun bağı” və s.

2. Koroğlu Türk aşiq havaları: “Dinle sözlerimi han oğlum Ayvaz”, “Köroğlu”, “Aldı Koca bey”, “Hoylu’nun ölümü üzerine ağıt”, “Karlı dağların ardından”, “Canım Kır at gözüm Kır at”, “Bir at gördüm Silistre’nin ilinde”, “Bir hışımnan geldi geçti” (“Kiziroğlu”), “Köroğlu gamı”, “Köroğlu çeşitlemesi”, “Mert dayanır namert kaçar”, “Yürün aslanlarım savaş edelim”, “Ayvaz güzellemesi”, “Koç yiğitler olmasaydı”, “Köroğlu meydan içinde”, “Köroğlu demişler”, “Köroğlu

solaklaması" / "Koroğlu solağı", "Haykırdı çıktı meşeden", "Devir dəyişti Koroğlu", "Koçaklama Koroğlu", "Ciritleme Koroğlu", "Yürük Koroğlu", "Can Koroğlu", "Çamlıbel'den de baktı Koroğlu", "Gökten uçan telli turnam", "Erzurum Koroğlu", "Selam olsun ağalara, beylere", "Bağdat'a sefer edenler", "Ben bir Koroğlu'yum dağda gezerim", "Benden selam olsun Bolu beyine", "Eğer kendilerinde erlik var ise", "Muhanetlik etmək değil karımız", "Çamlıbel'e süreydim yolunu", "Ayvaz bu gelen, bu gelen", "Ayvaz gelir otağından", "Ayvaz geliyor", "Ayvaza imdat gidelim", "Kırat semahı", "Karşıdan gelen piyade", "Kimisi pınar başında", "Tan yeri atanda şafak sökənde", "Hemen Mevla ile sana dayandım", "Kıratın tarifi", "Yiğitler silkinip ata binince", "Bizim Tekkenin beyleri", "Hay edüben meydan", "Kır atım meydan yerinde", "Ala boz dumanlı karlı dereler", "Uca dağların başında", "Bizim ellerin beyleri", "Han Nigarım benden yüzün", "Koroğlu bozlağı", "Han Ayvazım yerinde mi", "Kar bir yana kış bir yana", "Kocadım Ayvaz pir oldum", "Pınar başından bulanır", "N'olsa namus terazide tartılsa", "Göyden giden beş turnalar", "Tokat ellerinden" və s.

Ferruh Arsunar türkölər və xalq oyunu melodiylarının yurdun dörd küncünə yayılmasında böyük ustalığ göstərmiş, bir çox türköləri nota alıb ölümsüzləşdirmiş, Fırıldak Ökkeşdən "Koroğlu"nın Maraş variantını qeydə almış və 1963-cü ildə "Koroğlu" adı ilə Ankarada çap etdirmişdir. F.Arsunar bu kitabında notlaşdırılmış türkölərin bir qismini Ökkeşdən, digər qismini də səfərləri zamanı rast gəldiyi müxtəlif şəxslərdən topladığını bildirir. Onun kitabındakı notlaşdırılmış Koroğlu epik havaları yuxarıda verdiyimiz Koroğlu Türk aşiq havalarından fərqləndiyi üçün bu havaları ayrıca verməyi məqsəduyğun hesab edirik: "Deli Yusuf havası", "Öğüt", "Ayrılik havası", "Yiğitleme", "Koroğlu", "Dilek havası", "Deyiş", "Kızışma havası", "Kırık güzelleme", "Dime", "Yiğit güzelleme", "Güzelleme", "Yiğitleme aşk havası", "Nikah havası", "Haber havası", "Beyler havası", "Cengi harbi", "Yiğit ağıtlaması", "Göç havası", "Öğüt havası", "Yiğitname", "Düz hava", "Cengi havası", "Yiğit deyişme", "Cengi meydan havası", "Deyişme", "Övme", "Ayvaz havası", "Kırk yiğitleme", "Cengi düzen", "Düz hava", "Hasret havası", "Gurbet yiğitleme", "Hicrani yiğitleme", "Zindan havası", "Kırat güzelleme", "Düz cengi", "Cengi vurma", "Aşk havası", "Yol havası", "Hasret dimesi", "Kırat yiğitleme", "Yas havası", "Sevda havası", "Cengi yiğitleme", "Yiğit övme", "Yiğit demesi", "Cengi duruşması", "Acı hava", "Yanık hava", "Ayrırma havası", "Kırık hava", "Cengi deyişme", "Sefer cengi havası", "Cengi övme", "Meydan havası", "Cengi haylaması", "Kara deyişme", "Yiğit ağıdı", "Kırklar yol havası", "Kırklar havası" [2].

Serdar Erkan "Anadolu sahası Koroğlu havaları: karşılaştırmalı bir deneme" adlı məqaləsinə [8, s. 59-78] Türkiyə Radyo Televizyon Kurumunun (TRT) topladığı Koroğlu türkölərini də daxil etmişdir:

TRT Köroğlu derlemeleri

Melodiya adı	Bölgə	Qaynaq şəxs	Toplayan
“Yüce dağların başında” (“Köroğlu solağı”)	Erzurum	Abdurrahman Yörüktümen	Nida Tüfekçi Mustafa Hoşsu
“Yiğitler silkinip ata binince”	Şarkışla	Veysel Şatıroğlu	Muzaffer Sarisözen
“Mert dayanır namert kaçar”	Kars	Dursun Cevlani	Muzaffer Sarisözen
“Benden selam olsun Bolu Beyine”	Kastamonu	İhsan Ozanoğlu	Muzaffer Sarisözen
“Bir hışmınan geldi geçti” (“Kızıroğlu”)	Kars	Dursun Cevlani	Muzaffer Sarisözen
“Bir hışmınan geldi geçti” (“Kızıroğlu”) (2. Örnek)	Kars	Murat Çobanoğlu	TRT Müzik Dairesi Müdürlüğü
“Çamlıbel`e süreydim yolunu”	Sivas/Şarkışla	Ali İzzet Özkan	Muzaffer Sarisözen
“Tan yeri atanda şafak sökende”	Kars	Dursun Cevlani	Muzaffer Sarisözen
“Haykırdı çıktı meşeden”	Artvin / Şavşat	Cevri Altıntaş	Nida Tüfekçi
“Çamlıbel`den de baktı Köroğlu”	Afyon/Dinar	Yusuf Durulmaz	Ankara Konservatuarı
“Hay edüben meydan”	Amasya	Aşık Musa Aslan	Ankara Konservatuarı
“Ala boz dumanlı karlı dereler”	Erzurum	Müslim Abay	Ücel Paşmakçı
“Ben bir Köroğlu`yum dağda gezerim”	Burdur/ Yeşilova	Ali Urhan	Salih Urhan
“Han Nigar`ım benden yüzün”	Kars	Fikret Ünlü	TRT Müzik Dairesi Müdürlüğü
“Canım Kır at gözüm Kır at”	Elazığ/Baski	Mustafa Tosun	Gani Pekşen
Ayvz gelir otağından	Kars	Rüstem Alyansoğlu	Banttan yazıldı
“İsabali dinle benim sözümü”	Kars	Şeref Taşlıova	TRT Müzik Dairesi Müdürlüğü

Qeyd edək ki, Azərbaycanda “Cəngi”, “Koroğlu cəngi”, “Koroğlu divanı”, “Novruzu Koroğlu”, “Koroğlu nağarası”, Anadoluda isə “Mey Koroğlu”, “Koroğlu pehlivan havası”, “Kırat oyunu”, “Koroğlu barı”, “Koroğlu cıdırı”, “Koroğlu halayı”, “Koroğlu raksı” (2) adlı Koroğlu havalarını zurnaçılar ifa edirlər.

Yeri gəlmişkən, 17-ci yüzilin ikinci yarısında Ali Ufki (əsl adı Albert / Wojciech Bobowski) Türk musiqi tarixində əlvan izi olan yabançı musiqişünaslardan sayılır. 1657-1658-ci illərdə İsveç kralı X Karl Qustav (Charles Gustav) tərəfindən dostluq əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün Osmanlı sultanı IV Mehmedin sarayına elçi olaraq göndərilən Claes Ralamb yazdığı gündəliyində Konstantinopolda Albert Bobowski (Albertus Bobovius) ilə tanışlığından bəhs edir, onu şəxsən tanıdığını, önəmli bir Osmanlı musiqişünası olduğunu, onun fransızca, italyanca, almanca, latınca, yunanca, türkcə və ərəbcə yaxşı bildiyini, polyakəsilli Ali Ufki bəyin Osmanlılara əsir düşdüyünü, din dəyişdirərək müsəlmanlığı qəbul etdiyini qeyd edir [1, p. 97].

Polşa qaynaqlarında Ali Ufkinin Osmanlı – Leh (Polşa) savaşında (1633-1634) Krım tatarları tərəfindən əsir götürüldüyü və Konstantinopola gətirildiyi yazılır [4 p.156-157]. Wojciech Bobowski Osmanlı sarayına gəldikdən sonra Ali Bey, Hali Bey, Hulis Bey, Ali Ufki (Ufuki) Bey adları ilə tanınmış, on doqquz il Topqapı sarayında çoxyönlü bir şəxsiyyət olmuş, simli musiqi alətlərindən olan santurda (iki yüngül ağac toxmaqla (mizrabla) çalındığı üçün santur həm də zərb musiqi aləti sayılır) çalmağı bacarmışdır. Bu səbəbdən, Santuri Ali Bey kimi də tanınmışdır. Sarayda xanəndəlik etmiş, çox sayda çalıb-oxunan əsərlərin kimliyini müəyyənləşdirmiş, Osmanlı musiqisinin ilk antologiyasını yaratmış, sarayda olduğu illər ərzində günümüzdə də keçərliliyini qoruyan Avropa not sistemi ilə eşitdiyi türküləri sağdan sola notlaşdırmışdır. Bu türküləri mətnləri və notları ilə birlikdə “Mecmua-i saz ü söz” adlı əlyazmasında toplamışdır.

Ali Ufki XVII yüzilin musiqi dünyasını rəngləndirən “Mecmua-i saz ü söz”ü 1650-ci ildə yazmışdır. Əlyazma iki nüsxədən ibarətdir. Nüsxələrdən biri Fransa Milli Kitabxanasında (Bibliothèque Nationale de France, Manuscript Turc, nr. 292 / Müsvedde (Qaralama), digəri isə Britaniya Kitabxanasında (London, British Library, Ms. Sloane, nr. 3114) saxlanılır.

Türk musiqisinin ilk not toplusu sayılan bu əlyazmanın London nüsxəsinin varlığından ilk dəfə fransız həkimi Jacob Spon bəhs etmişdir. O, yaxın dostu George Wheler ilə birlikdə 1675-ci ilin 23 sentyabr - 16 oktyabr tarixləri arasında Konstantinopola (İstanbul) səyahət etmişdir. O, 1678-ci ildə fransızca yazdığı “Voyage d’Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, fait aux années 1675 et 1676” adlı səyahətnaməsinin birinci cildində Ali Ufki haqqında yazır: *“Konstantinopolda İngilis səfirliyinin papazı (rahib) cənab Cowel bizə heç vaxt eşitmədiyimiz türkcə şərqlər antologiyasını göstərdi, mövzu ilə tanış olmadığımız üçün bir şey başa düşmədik. Ancaq cənab Cowel şərqlərin söz və musiqisinin çox gözəl olduğunu söylədi, müəllifinin sarayda yetişmiş bir mühtədi (dinindən dönən, İslam dinini qəbul edən) olduğunu, türk şərqlərini bizim üsulumuz ilə nota aldığını, bu mühtədinin*

türkcə adının Haly Beg, xristianlıq adının isə Albertus Bobovius (Qərb qaynaqlarında Hali Beigh) olduğunu, on dörd dil bildiyini, onun gənc ikən Polşadan əsir olaraq gətirildiyini, saraydan ayrıldıqdan sonra da önəmli bir dragomana (tərcüməçi)ə çevrildiyini qeyd etdi” [16, v. 1, s. 154].

“Mecmua-i saz ü söz”ün əlyazmasını kolleksiyaçı, London Kral Cəmiyyətinin üzvü Hans Sloane əldə etmiş, bu əlyazma 1753-cü ildə, yəni onun ölümündən sonra Britaniya Kitabxanasına bağışlanmışdır. Ali Ufkinin əlyazması içində yaşadığı dönmənin İstanbulunda və Osmanlı sarayında icra edilən müxtəlif cür əsərlərin özü tərəfindən yazılmış notlarını ehtiva edir. Əlyazmada XVII əsr saz şairlərindən Kuloğlu, Kul Mustafa, Kayıkcı Kul Mustafa, Karacaoğlu, Katibi, Öksüz Aşık və başqaları kimi, Koroğlunun notları ilə birlikdə yeddi türküsü də yer alır.

Muharrem Hakan Cevher “Ali Ufki Bey ve haza mecmu’a-i saz ü söz (transkripsiyon, inceleme)” adlı doktorluq tezisinə bu əlyazmadakı Koroğlu təxəllüslü aşığın türkülərini və onların səhifə nömrələrini (Koroğlu - 69-3, 77-2, 82-2, 111-1, 240, 270-2, 276) də vermişdir. M.Hakan Cevherinin tezisində istinadən [7, s. 299, 321, 337, 417, 752, 832, 842] Koroğlu türkülərinin hər birindən bir bəndi nəzərinizə çatdırırıq:

Ali Ufkinin “Mecmua-i saz ü söz” əlyazmasındakı Koroğlu türküləri (British Library, Sloane, nr. 3114)			
Türkülər	Əlyazmada səhifəsi	Musiqisi	Əlyazmada nömrəsi
Türki mahabbet Gönül yare çatmak ister Saruluban yatmak ister Koroğlu seyr etmək ister Donandı bağçeler bağlar.	69-3	Fasl-ı Hüseyni / Hüseyni təsnifi	83
Mahabbet türki (Devr-i kebir) Koroğlu aydur öğdüyüm Yavrun hayalin kurduğum Suç sende değil sevdiğim Sana gönül virendedir.	77-2	Fasl-ı Muhayyer	98
Türki beray-ı sefer bahri			110

Koroğlu yazısın yazar Aşkın kitabını çizer Nice bir ғurbette gezer Gönül zahmane uzandı.	82-2	Fasl-ı Muhayyer	
Türki beray-ı mahabbet Köroğlu der ey öğdüğüm Dayım hayalini kurduğum Suç sende değil sevdüğüm Sana gönül virendedir.	111-1	Fasl-ı Neva	180
Türki beray-ı nasihat - merdan İzzetde oturur merdüm olanlar Derünün söylerler yüzi gülenler Koroğlu'nun gönülceğin alanlar Servi boylu güzel ince bell' olur.	240	Fasl-ı Mahur	420
Türki beray-ı seher Uyan, gözler mestan uyan Çok uyumak ömre ziyan Uyan, yasduğuna tayan Ne düş gördün, eyle beyan.	270-2	Fasl-ı Uzzal	472
Türki beray-ı turna Katar katar gelen turnam Baka zahmın görünür mü? Derdime dert katan turnam Baka zahmın görünür mü?	276	Fasl-ı Uzzal	478

Ali Yakıcı "Halk şiirinde türkü" adlı kitabının "Türkü kaynağı olarak cönk ve mecmualar" bölümündə Milli Kitabxana arxivindəki cümlərdə (Cönk 18: Köroğlu 4ab // Cönk 28: Koroğlu 11b // Cönk 60: Köroğlu 4 // Cönk 74: Köroğlu 89, 96 //

Cönk 92: Koroğlu 93 // Cönk 142: Koroğlu ilə erməni arasında qarşılıqlı deyişlər 15ab // Cönk 158: 9b (Koroğlu) Koroğlu türkülərinin də olduğunu göstərir [17, s. 132-133].

Bir məqamı ayrıca qeyd edək ki, Türk dünyasının hər yerində mədəni xəzinənin başında türklər durur. Rumeli (Balkan) musiqisi beşəsrlik bir zaman dilimində türklərin əlində formalaşmışdır. Rumeli mahnıları içərisində Koroğlu ilə bağlı mahnılar da geniş yayılmışdır. Fikri Soysalın “Tarihi olaylar ışığında Rumeli olay türküleri” (Diyarbakır, 2012) kitabının 68-73-cü səhifələrində “Koroğlu” dastanı ilə bağlı qısaca məlumat verilir, dastandan aşağıdakı dörd mahnı yer alır və bu mahnıların götürüldüyü mənbə göstərilir:

“Çamlıbel’den indiğimi gördüler” (Anonim, Mecmua-i Güfte, OİS (Oriyantalni Institut Sarayevo), No: 2392 vr. 5b’dən, Hasan, Saray-Bosna – Türküler, s. 149-151; Ümit Kaftancıoğlu. Koroğlu kol destanları, İstanbul 1979, s. 4-5); “Bir gün baktım gelir broy bir ulu kervan” (Anonim, Mecmua-i Güfte, OİS, No: 803 vr. 3a’dan, Hasan, Saray-Bosna – Türküler, s. 152-153); “Bir günde yaktım bir ulu kervan” (Anonim, Mecmua-i Güfte, GHB (Gazi Hüsrevbegova Biblioteka), No: 3194 vr. 29a’dan, Hasan, Saray-Bosna – Türküler, s. 158-159); “Şu karşıdan gelen erməni midir” [6, s. 760-769].

Göründüyü kimi, “Koroğlu” dastanı əsasında çoxlu sayda aşiq havaları, türklər yaradılmışdır. Aşiq musiqisində nəinki Koroğlunun, hətta dastanın digər qəhrəmanları, Nigar xanım və Aşiq Cünunun adı ilə bağlı olan havalara da yer verilmişdir. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və Türkiyə variantlarındakı bir çox şeirlər saz havası üstündə oxunur. Koroğlu aşiq havalarını mövzu baxımından belə qruplaşdırmaq olar:

Dastan qəhrəmanının adı ilə bağlı havalar: “Atlı Koroğlu”, “Basma Koroğlu”, “Döşəmə Koroğlu”, “Koroğlu”, “Koroğlunun adlandırılması”, “Koroğlu qaytağısı”, “Koroğlunun döndərməsi”, “Koroğlunun təlimi”, “Piyada Koroğlu”, “Koroğlu çeşitleməsi”, “Koroğlu solağı” və s.

Digər surətlərin adları ilə bağlı havalar: “Kızıroğlu”, “Dinlə sözlərimi han oğlum Ayvaz”, “Eyvazı peşrev”, “Han Nigarım benden yüzün”, “Aldı Koca bey”, “Hoylu’nun ölümü üzerine ağıt”, “Deli Yusuf havası” və s.

Ustad-aşıqların adları ilə bağlı havalar: “İmran Koroğlu”, “Bəhmani Koroğlu”, “Koroğlu Təhməzi” və s.

Şeir quruluşlarının adı ilə bağlı havalar: “Koroğlu rübai”, “Koroğlu müxəmməsi”, “Koroğlunun orta müxəmməsi”, “Koroğlu divanisi” və s.

Xalq, nəsil adları ilə bağlı havalar: “Bozuğu Koroğlu”, “Koroğlu avşarısı” (“Ovşarı”), “Osmanlı bozuğu” (“Boz-ox”), “Şahsevən” (“Şahsevəni”), “Bizim Tekkenin beyleri”, “Kürdü Koroğlu”, “Ərəbi Koroğlu”, “Əcəmi Koroğlu” və s.

Qəhrəmani havalar: “Koroğlu”, “Cəngi”, “Misri”, “Dəli Koroğlu”, “Sürütmə Koroğlu”, “Koçaklama Koroğlu”, “Yiğitlər silkinip ata binəndə”, “Koç yiğitlər

olmasaydı”, “Mert dayanır, namert kaçar”, “Dəli Koroğlu”, “Yürün aslanlarım savaş edelim”, “Benden selam olsun Bolu beyine” və s.

Yer adları ilə bağlı havalar: “Koroğlu dübeyti” (“İran dübeyti”), “Osmanlı Koroğlu”, “Bağdat’a sefer edenler”, “Bir at gördüm Silistre’nin ilinde”, “Erzurum Koroğlu”, “Çamlıbel’e süreydim yolunu”, “Şirvanın Koroğlu gözəlləməsi”, “Tokat ellerinden” və s.

Heyvan adı ilə bağlı havalar: “Kırat güzəlləməsi”, “Kırat semahı”, “Kır atım meydan yerinde”, “Yürün aslanlarım savaş edelim” və s.

Quş adı ilə bağlı havalar: “Gökten uçan telli turnam”, “Göyden giden beş turnalar” və s.

Vaxt, zaman anlayışı ilə bağlı havalar: “Tan yeri atanda şafak sökəndə”, “Kar bir yana kış bir yana” və s.

Dinlə bağlı havalar: Hemen Mevla ilə sana dayandım, Kırklar havası və s.

Ayrılıq mövzusu ilə bağlı havalar: “Hasret havası”, “Gurbet yığitlemə”, “Hicrani yığitlemə”, “Ayrılık havası” və s.

Bu kateqoriyalara daxil olmayanlar: “Nikah havası”, “Öğüt havası”, “Dilek havası”, “Sevda havası”, “Karşıdan gelen piyade”, “Yol havası”, “Yas havası”, “N’olsa namus terazide tartılsa” və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan və Türkiyə Koroğlu aşiq havaları arasında bir bənzərlik, ortaq yönər özünü göstərir. Azərbaycanda “Meydan Koroğlu” havası ilə Türkiyədə “Elma gözlü kız perçemli Kırat gel” havası oxşar poetik mətnə oxunur, Koroğlu aşiq havalarından “Cəngi Koroğlu” və “Kızıroğlu” havaları arasında böyük oxşarlıq özünü göstərir [9, s. 139].

Koroğlu Azərbaycan və Türk aşiq havaları arasındakı bənzərlik, ortaq melodiylar bir təsadüf deyil. Orta əsrlərdə türkdilli xalqlar arasındakı fərqliliklər hazırkıdan çox aşağı səviyyədə olmuşdur. Bu ortaq yönər onu göstərir ki, “Koroğlu”nun Azərbaycan və Türkiyə mətnlərinin musiqi sahəsindəki bənzərliyi onların tarixi-genetik qohumluğundan da irəli gəlir.

Qeyd edək ki, Koroğlu havalarından bəzilərinin adları müəyyən variant dəyişikliyinə uğramış və bu variant çalarları saz havasının ad dəyişməsinə səbəb olmuşdur. “Koroğlu gözəlləməsi” havası – “Koroğlu qaytağı”; “Cəngi Koroğlu” – “Atüstü Koroğlu”, “Atlı Koroğlu”, “Koroğlunun zil qaytağı”, “Basma Koroğlu”; “Dübeyti” – “Koroğlu dübeyti”; “Müxəmməs” – “Koroğlu müxəmməsi”; “Bozuğu Koroğlu” – “Osmanlı Koroğlu”; “Dəli Koroğlu” – “Koroğlu ovşarısı”; “Meydan Koroğlu” – “Rübai Koroğlu”; “Döşəmə Koroğlu” – “Saritorpaq”; Sürütmə Koroğlu” – “Atlı Koroğlu”, “Koroğlu yerışı” və s. adlarla tanınır. Bu havalarda mərdlik, igidlik ön planda olduğu üçün dinləyənlərdə qəhrəmanlıq, qorxusuzluq, məğlubedilməzlik kimi hisslər yaradır və hər bir çətinliyə sinə gərmək bacarığı aşılır.

Aşıqlar və saz şairləri / şair aşıqlar böyük bir auditoriyaya səslənən, sənətlərini yurdun dörd tərəfində sərgiləyən, səyyar, gəzgin sənətkar olduqları üçün ya eyni sözləri müxtəlif şəkildə, ya da müxtəlif sözləri eyni melodiya qəlibində

bəstələmişlər. Koroğlu Türk havalarında da eyni melodiya qəliblərində müxtəlif sözlərdən istifadə edilmiş, bu melodiyalar yalnız sözə görə fərqlənmişdir. Nümunə kimi, “Yiğitlər silkinip ata binəndə”, “Benden selam olsun Bolu Beyi’ne”, “Tokat ellerinden aldım bakırı” adlı türkülər eyni melodiya üzərində oxunur. Bununla bağlı olaraq, Ercan Kılkıl “Aynı ezgi kalıplarında sözləri fərqli Koroğlu havaları” adlı məqaləsində yazır: *“Bu kadar büyük bir coğrafyada benzer ezgilerin benzer kurallara göre işlenmesi bir tesadüf eseri değildir. Koroğlu’nun yığitleme, koçaklama, cengi ve misri havalarının çoğunluğunda aynı ezgilerle karşılaşırız ... Aynı ezgi kalıplarının farklı yörelerde icra edilmesinin sebebi ise, mertliği, cengaverliği ve coşkuyu tamamıyla yansıdan bu motiflerin kendi yörelerinde benimsenmesinden kaynaklanabilir”*. Müəllif məqaləsində melodiya bənzərliyini nümunələrlə göstərir, “Yiğitlər silkinip ata binəndə”, “Benden selam olsun Bolu Beyi’ne”, “Tokat ellerinden aldım bakırı” melodiya bənzərliyinin ritminin eyni qəlibdə (5 / 8-lik) olduğunu və bu üç melodiyanın yalnız sözlərinə görə fərqləndiyini bildirir [12].

Nəticə göstərir ki, istər Azərbaycanda, istərsə də Anadoluda Koroğlu aşiq havaları eyni adlarla və ortaq melodiya bənzərliyi ilə ifa edilir. Ancaq həmişə belə olmur, bəzi yerlərdə bunun əksi ilə üzləşirik. Belə ki, adları eyni, ancaq melodiya bənzərliyi Koroğlu havaları da qarşımıza çıxır.

Aşıqlar fərqli mühitlərdə Koroğlu aşiq havalarına yeni zəngünlər artırmış, bu havaları müxtəlif pərdələrdə oxumuş, kiçik dəyişikliklər və improvizasiyalar etmişlər. Bu da Koroğlu Azərbaycan və Türk aşiq havalarının sayının çoxalmasına səbəb olmuşdur. Klassik saz havalarının variant çalarları şifahi irsə söykənən musiqi kontekstində tamamilə qanunauyğun bir hal sayıla bilər. Bildirək ki, hər bir aşiq havası kimi, Koroğlu havalarındakı bu variantlılığın meydana gəlməsində aşığın qeyri-adi improvizasiya bacarığı, yüksək vokal və instrumental ifaçılıq texnikası, estetik dünyagörüşü, zaman, məkan və s. mühüm rol oynayır.

Koroğlu aşiq havaları ayrı-ayrı aşiq mühitlərində ustad aşıqların yaradıcılığında qorunaraq inkişaf etmiş və daha da zənginləşmişdir. Aşiq Əmrah Gülməmmədov, Aşiq İmran Həsənov, Aşiq Əkbər Cəfərov, Aşiq Hüseyn Saracılı, Ruhi Su, Dursun Cevlani, Aşiq Veli Sarı, Aşiq Mahmud Məmmədov, Aşiq Mikayıl Azafli, Aşiq Mirzə Bayramov, Aşiq Musa, Aşiq Aydın, Murat Çobanoğlu, Aşiq Şəref Taşlıova və b. Koroğlu havacatlarını yüksək peşəkarlıqla ifa edən, Koroğlu aşiq havalarının inkişafında mühüm rol oynayan söz ustasıdır.

Melodiya və ritm baxımından çox dinamik olan Koroğlu havalarının günümüzə çatmış bir çox nümunələri onların yüksək bədii-estetik dəyərə malik olduğunu göstərir. Koroğlu istər dastan qəhrəmanı, istərsə də çalılıb-oxuyan bir aşiq olsun, Türk dünyasının ortaq qəhrəmanı olaraq yaşamağa davam edir. Gələcək yüzillərdə dastan mədəniyyəti olmasa da, Koroğlu və onun ölümsüzlük qazanmış türkülləri Türk xalqlarının ürəyində yaşayacaq.

Koroğlu Azərbaycan və Türkiyə aşiq havaları və türkülərinin nota yazılması, Koroğlunun özünəməxsus melodiyasının varlığı, Koroğlunun adı ilə bağlı saz havalarının tədqiqata cəlb olunması folklorşünaslıq və musiqişünaslıqda öz həllini gözləyən aktual məsələlərdəndir. Koroğlu Türk - Azərbaycan aşiq havaları bir araşdırma mövzusu olduğu üçün bu məqalədə onun haqqında detallı və geniş şəkildə danışmaq qeyri-mümkündür. İnanırıq ki, bu maraqlı məsələlər gələcək araşdırıcılar üçün xüsusi tədqiqat obyektinə olacaq, Türk - Azərbaycan Koroğlu aşiq havaları ilə bağlı müqayisəli araşdırmalar aparılacaq.

İşin elmi nəticəsi: Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, aşiq tərzində şeir ənənəsində olduğu kimi, “Koroğlu” dastanında da saz, musiqi və söz bir-birini tamamlayan, ayrı düşünülməsi mümkün olmayan ünsürlərdir. Yarandığı gündən aşiq repertuarında möhkəm yer tutan “Koroğlu” dastanı bir sıra saz havalarının yaranmasına meydan açmış, saz və söz sənətinin aparıcı mövzularından biri olmuş, musiqiyə uyurluğuna və poetik- melodik quruluşuna görə bir abidə nümunəsinə çevrilmişdir. Geniş bir coğrafiyaya yayılmış Koroğlu aşiq havalarının müqayisəli araşdırılması göstərdi ki, dastanın həm filoloji mətnində, həm də musiqisində bir yaxınlıq özünü göstərir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin əsas elmi yeniliyi Koroğlu aşiq havaları ilk dəfə geniş və müqayisəli şəkildə araşdırılır, Azərbaycan və Türkiyə Koroğlu aşiq havaları arasındakı ortaq yönələr üzə çıxarılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: “Koroğlu” bütün Türk dünyasının, mədəni coğrafiyamızın və insanlığın ortaq dəyəridir. Onun sadə, lakin hikmət dolu şeirlərində özümüzü və ortaq dəyərlərimizi tapırıq. “Koroğlu” dastanının hər şeiri özlüyündə bir əsərdir, bir sənət məhsuludur. Bu dastanın məşhurlaşmasında ən önəmli qaynaq sazın və şeirin bədii dəyərinin qeyri-adi böyüklüyündədir. Onun şöhrəti Türk xalqlarının sərhədlərini çoxdan aşmışdır. Məqalə Azərbaycan və Türkiyədə bu dastanın türkləri əsasında yaradılmış Koroğlu aşiq havaları sahəsində yazılacaq yeni tədqiqat əsərləri üçün önəmli mənbə ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Adahl Karin (ed.). The Sultan's Procession: The Swedish Embassy to Sultan Mehmed IV in 1657-1658 and the Ralamb Paintings. Istanbul: Swedish Research Institute, 2006, 344 p.
2. Arsunar Ferruh. Köroğlu. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1963, 272 s.
3. Atmaca Seher. Azərbaycan və Türkiyə'də Köroğlu dastanının karşılıklı analizi // Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2016, c.13, № 2, s. 353-369.
4. Babinger Franz. Bobowski Wojciech z Bobowej. Polski Słownik Biograficzny. T. 2 / red. W.Konopczynski. (Babowski: Ali bey maddesi) Kracow -Wroslaw, 1935, p.156-157.

5. Başgöz İlhan. Halkın Köroğlu'su tarihin Köroğlu'su / 21. yüzyılda Köroğlu ve Bolu Araştırmaları Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri (17-18 Ekim 2009: Bolu, Türkiye). Bolu: BAMER Yayınları, 2011.
6. Cebeci Ahmet. Rumeli'de yaşayan milli marşlarımız ve kahramanlık türküleri // Ankara: Türk Kültürü, 1969, № 82, s. 760-769.
7. Cevheri H. Muharrem. Ali Ufki Bey ve haza mecmü'a-i saz ü söz (transkripsiyon, inceleme). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
8. Erkan Serdar. Anadolu sahası Köroğlu havaları: karşılaştırmalı bir deneme // Ankara: Türkbilgi /Türkoloji Araştırmaları, 2015, № 30, s. 59-78.
9. Həkimov Mürsəl. Azərbaycan aşığı ədəbiyyatı. Bakı: Yazıçı, 1983, 240 s.
10. Hüseynzadə Tofiq. Aşığı dəyişmələrinin poetikası. Bakı: Gənclik, 2017, 312 s.
11. İmamquliyev İlqar. Türk dünyasında Köroğlu havaları // İstanbul: Evren Yayınları, Türk Yurdu, 2013, c. 33, № 309, 96 s.
12. Kılkal Ercan. Aynı ezgi kalıplarında sözleri farklı Köroğlu havaları. URL: <http://www.musikidergisi.net/?p=690> / giriş tarixi: 11.03.2020.
13. Məmmədov Təriyel. Köroğlu aşığı havaları. Bakı: Apostrof, 2010, 376 s.
14. Nəbati Seyid Əbülqasim. Əsərləri. Müqəddimə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1968, 334 s.
15. Pirsultan Sədnik. Pirsultan soyları, Pirsultan köyləri. Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2013, 404 s.
16. Spon Jacob & George Wheler. Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, fait aux années 1675 et 1676. Lyon: Chez Antoine Cellier le Fils, vol. 1, 1678, 405 p.
17. Yakıcı Ali. Halk şiirinde türkü-tanım-tasnif-inceleme-metin-yayın. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, 472 s.
18. Yerevanlı Əkbər. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Yerevan: Hayastan, 1968, 554 s.

ЭЛЬЗА ИСМАИЛОВА

АШУГСКИЕ МЕЛОДИИ “КОРОГЛЫ”

(На основе азербайджанского и турецкого вариантов)

Резюме

Музыка – показатель эстетического понимания народа, образа жизни, национальной идентичности и культуры. Музыка – это особая сила, которая сближает все народы, особенно народы одного происхождения. Музыка – один из важнейших элементов культуры народов тюркского происхождения с тысячелетней историей. Музыка объединяет тюркские народы. Целостность тюркского мира сохраняется не только в их истории и языке, но и в музыкальном искусстве.

Ашугская музыка также играет важную роль в распространении азербайджанской и турецкой музыкальной культуры. В эпосе “Кероглы” одна

из общих ценностей тюркского мира – саз, музыка и слова дополняют друг друга, и мыслить их по отдельности невозможно. Ряд ашугских мелодий создан на основе эпоса “Кероглы”, который с момента своего создания занимает прочное место в репертуаре ашугов.

В представленной статье обращено внимание на ашугские мелодии, созданные на основе азербайджанских и турецких текстов эпоса “Кероглы”, и дан их подробный анализ. Систематизированы эти музыкальные произведения, выявлены особенности мелодичности “Кероглы”. В то же время ашугские мелодии Кероглы сгруппированы по тематике и изучаются с разных сторон. Ашугские мелодии “Кероглы” сгруппированы под двумя рубриками: “Азербайджанские ашугские мелодии Кероглы”, “Турецкие ашугские мелодии Кероглы”. При исследовании ашугских мелодий “Кероглы” сосредоточены на работах, непосредственно связанных с темой, и анализируются взгляды и мнения исследователей и любителей фольклора в этой области. Выявлены сходства и общие черты между азербайджанскими и турецкими ашугскими мелодиями “Кероглы”.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Кероглы, дастан, ашуг, саз, мелодия, музыка

ELZA ISMAYILOVA

ASHUG MELODIES “KOROGHLU”

(Based on Azeri and Turkish options)

Summary

Music is an indicator of the aesthetic understanding of a people, lifestyle, national identity and culture. Music is a special force that brings all peoples together, especially peoples of the same origin. Music is one of the most important elements of the culture of peoples of Turkic origin with a thousand-year history. Music unites the Turkic peoples. The integrity of the Turkic world is preserved not only in their history and language, but also in the art of music.

Ashug music also plays an important role in the dissemination of Azerbaijani and Turkish musical culture. In the epic “Koroghlu” one of the common values of the Turkic world is saz, music and words complement each other, and it is impossible to think of them separately. A number of ashug melodies were created on the basis of the epic “Koroghlu”, which since its inception has taken a strong place in the ashug repertoire.

In the presented article, attention is drawn to the ashug melodies, created on the basis of the Azerbaijani and Turkish texts of the epos “Koroghlu”, and their detailed analysis is given. These musical works are systematized, the peculiarities of the melody of “Koroghlu” are revealed. At the same time, Koroghlu’s ashug melodies

are grouped by subject and studied from different angles. Ashug melodies “Koroghlu” are grouped under two headings: “Azerbaijani ashug melodies Koroghlu”, “Turkish ashug melodies Koroghlu.” In the study of ashug melodies “Koroghlu” focused on works directly related to the topic, and analyzes the views and opinions of researchers and lovers of folklore in this area. The similarities and common features between the Azerbaijani and Turkish ashug melodies “Koroghlu” are revealed.

Key words: Azerbaijan, Turkey, Koroghlu, dastan, ashug, saz, melody, music

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilbər Zeynalova
çapa tövsiyə etmişdir.**

Dr. ŞƏRQİYƏ MƏMMƏDLİ

Bakı, Azərbaycan

**AZƏRBAYCAN ROMANTİK POEZİYASINDA FƏRDİ
ÜSLUB PROBLEMİ (XX əsrin əvvəlləri)**

Müxtəlif araşdırmalarda dəfələrlə vurğulandığı kimi, lirikanın başlıca özəlliyi üslub əlvanlığı ilə şərtlənir. Çünki üslub əlvanlığı ədəbiyyatın ən çevik qolu olan poeziyanın inkişaf səviyyəsini və forma-sənətkarlıq axtarışlarını səciyyələndirir. Bu mənada “iyirminci əsrin əvvəllərinin mühüm ədəbi-mədəni hadisələrindən olan” [24, s.7] Azərbaycan romantik şeirində bədii üslubun ifadə vasitələri bənzərsiz forma və aspektləri ilə diqqəti çəkməkdədir. Əlbəttə, bu kontekstdə romantik poeziyanın bağlı olduğu ənənə, təsirləndiyi qaynaqlar, ideal axtarışları yaddan çıxarılmalıdır.

Elmi-nəzəri araşdırmalarda təsbit olunduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizminin özünəməxsus çalarları və poetik özəllikləri vardır. “Azərbaycan romantikləri fransız, rus, hətta türk romantiklərinə çox oxşamadıqları kimi, biri-birindən də fərqlidirlər. Bunların hərəsində romantizmin bu və ya digər cəhəti daha bariz görünməkdədir” [19, s.234]. Şübhəsiz ki, bu fərqlilik ən çox üslub məsələsində özünü büruzə verməkdədir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik poeziyasında üslub məsələsini səciyyələndirərkən diqqəti çəkən məqamlardan biri də ayrı-ayrı şairlərin fərdi üslublarına xas olan müxtəliflikdir. Bunun əsas səbəbi, hər şeydən əvvəl, bu üslubda yazıb-yaradan sənətkarların “yaratıcılığında olan tematik xüsusiyyət, onların işlədikləri xüsusi mövzular idi” [8, s.19].

Akademik Məmməd Cəfərin fikrincə, “klassik şeir obrazlarından, epitetlərindən – təşbehlərindən romantiklər də istifadə edirdilər, lakin bu obrazlar, təşbehlər bunlarda tamamilə yeni məzmun kəsb edir, yeni fikirləri, ideyaları ifadə edirdi” [7, s.77]. Belə ki, klassik şeirdə lirik müstəvidə işlənən obrazlar ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında sosial-siyasi məzmun daşıyırdı.

Romantik poeziyada üslub problemini səciyyələndirərkən dövrün mütəfəkkir şairi, “müasirlərinin “hürriyyət əndəlibi” adlandırdıqları” [18] Məhəmməd Hədinin yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirilməsinə ehtiyac duyulmaqdadır. Çünki əsrin tələtömləri və siyasi keşməkeşləri içərisində yaranan Azərbaycan poeziyasında onun yaradıcılıq üslubu müasirləri olan digər şairlərin əsərlərindən ciddi tərzdə fərqlənir.

Xatırladaq ki, M.Hadi “incə və intim duyğular şairi deyil, böyük ictimai mövzular şairi” [20, s.432] olduğundan bu amil onun bədii sənətkarlığına da təsirsiz qalmamışdır. Məhz belə bir ideal və məfkurə sahibi olması onun əsərlərinin fərqli bir üslubda yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Həmçinin “XX əsr romantikləri içərisində Azərbaycan xalqının problemlərindən ən yanıqlı bəhs edən” [2, s.34-35] bu görkəmli şairin üslub axtarışları da ədəbi məfkurəsinin tərkib hissəsini şərtləndirir.

Bütövlükdə Məhəmməd Hadinin poetik əsərlərinin dili “o zamankı romantizmin təbiətinə uyğun olan, daha doğrusu, bu təbiətdən doğan təntənəli, bəzəkli, ritmik, xitabkar bir dildir. Buna görə də onun dili realistlərin, müasiri olan bir sıra yazıçıların başladığı sadələşmə cərəyanına ziddir. Bu dil klassisizm üslubuna uyğun, ərəb-fars tərkib və ifadələrinin çox işlədildiyi, çətin, yüksək, ağır bir dildir” [20, s.450-451].

Ümumiyyətlə, maarifçi-realist və satirik poeziyadan fərqli olaraq dil və üslubun ağırlığı təkcə M.Hadinin deyil, ötən əsrin əvvəllərində romantik üslubda yazıb yaradan digər şairlərin əsərlərində də bu və ya digər şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Əlbəttə ki, bu təsadüfi səciyyə daşımır, bilavasitə romantik poeziyanın mövzu və ideal axtarışlarından, həmçinin bu zəmində söykəndiyi və bəhrələndiyi ənənə və qaynaqlardan irəli gəlirdi. Romantizm cərəyanına mənsub olan digər şairlər kimi, M.Hadinin Türkiyə ədəbiyyatından təsirlənməsi onun şeirlərinin dil və üslubun özünəməxsus tərzdə şəkillənməsini şərtləndirmişdir.

“Sözlə portret yaratmağın mahir ustası olan” [17, s.332] Məhəmməd Hadinin “Timsali-mələl, hüsni məhzun” adlanan şeiri zahirən məhəbbət mövzusunda qələmə alınmış əsər təsiri bağışlayır. Lakin bu şeirin klassik divan ədəbiyyatında olduğu kimi ənənəvi məhəbbət mövzusu çərçivəsində təhlil obyektinə çevrilməsi doğru deyildir. Şeirdə müəllif qarşısına çıxan qızın gözəlliyi ilə onun nimdaş görünüşünü canlandıraraq diqqəti cəmiyyətin mövcud sosial problemlərinə yönəltməyə çalışır.

Dün gedirkən yolumda gördüm ki,
Bir gözəl hüznə-dari-möhnət idi.
Hüsni-zəngin, fəqiri-zəngin idi.
Cazib idi o cöhrəyi-mübki [11, s.218].

Ənənəvi divan şeirindən fərqli olaraq Məhəmməd Hadinin “Timsali-mələl, hüsni məhzun” adlanan şeirində romantik duyğu və düşüncələrlə sosial problemlər məharətlə qarşılaşdırılmış, təsvir olunan gözəl qadın tipi cəmiyyətin ziddiyyətləri fonunda təqdim olunmuşdur. Bu şəkildə kontrast bədii lövhənin yaradılması XX əsrin əvvəllərində meydana gələn poeziya üçün tamamilə yeni idi və bu səbəbdən geniş oxucu auditoriyasının diqqətini çəkirdi.

AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov M.Hadinin romantizmini səciyyələndirərək onun yalnız mövzu, problem baxımından deyil, həmçinin: “bədii metodu, dünyagörüşü, ideya-obrazlar sistemi, üslubu, dili və s. xüsusiyyətləri ilə sözün əsl mənasında romantik” [22, s.186] şair olduğuna diqqəti yönəldir. Alimin qənaətinə, Məhəmməd Hadi üslub baxımından romantizm cərəyanına o qədər bağlıdır ki, o istəsə belə realist tərzdə əsərlər yarada bilməzdi. Bu baxımdan şair yaradıcılığının sonuna qədər romantizm cərəyanına bağlı olmuş, realizm platformasına yaxınlaşa bilməmişdir [22, s.186].

“Təkcə yaradıcılında deyil, həyatında da romantik olan” [1] Məhəmməd Hadi poetik əsərlərinin mühüm bir qismini nisbətən çətin dil və üslubda qələmə almışdır. Şairin qələmindən çıxan çox az sayda şeirləri aydın və sadə üslubda yazılmışdır. Müəllifin belə yazıları içərisində ən çox diqqəti cəlb edəni “Dilək olmaz” adlı şeiridir:

Səninlə gözlər gülər,
Alınlar, üzlər gülər.
Hansı dodağa qonsan,
Ağızda sözlər gülər [11, s.275].

Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovun fikrincə, əsəri “qəsdən çox aydın dildə yazan şair bununla sanki belə yazmağı bacardığını, lakin bunu düz yol saymadığını bildirmək istəmişdir” [22, s.171]. Doğru mülahizələrdir və bununla razılaşmamaq mümkün deyildir. Şairin yaradıcılığının bəzi digər örnəkləri də ədəbiyyatşünas alimin qənaətlərinin doğruluğunu sübut etmədədir. Belə ki, M.Hadi “Açıq və aydın düşüncələr” adlı şeirində özünün bir sənətkar kimi dil və üslubla bağlı mövqeyini daha sərrat şəkildə ortaya qoymuşdur. “Parlaq yaz!” deyənlərə” epigrafi ilə dərc olunan şeirin məzmunundan aydın olur ki, şair sadə dil və üslubda böyük problemləri əks etdirməyin mümkünlüyünə inanmadığından bilərəkdən bu yolu seçmişdir.

Ana dili! Buna lazım həqiqətən hörmət!
Gözəl deyirsiniz, amma qolaymı hər əsəri –
Açıqca, sadəcə yazmaq ? Pək incə şeirləri –
Libasi-ləfz ilə parlatmaq, eyləmək zibə –
Həqiqətən də çətinidir. Bu nəzənin zira –
Lətif əlbisə istər mələiki-əşar [11, s.227].

Şairin fikrincə, gözəl şeirlərin yazılması üçün klassik ənənədən gələn dil və üslubun qorunub saxlanılmasına ehtiyac vardır. Çünki yaradılan lirik qəhrəmanın canlı, obrazlı təsviri üçün bu amil olduqca vacibdir. M.Hadinin bəhs olunan əsərini təhlil obyektinə çevirən ədəbiyyatşünas Əziz Mərhədov yazır: “Hadinin dil və üslubunu bir yandan onun bütün varlığa, sənətə, sözə romantik münasibəti, o biri yandan da sıx bağlı olduğu klassik poetik ənənələr” [22, s.171] şərtləndirməkdədir.

Akademik İsa Həbibbəyli Məhəmməd Hadinin bədii üslubunun novator, yenilikçi xüsusiyyətlərini onun ədəbi mövqeyi ilə paralel şəkildə səciyyələndirərək yazır: “Novatorluq yollarında axtarırlar Məhəmməd Hadi yaradıcılığının başlıca məzmununu və əsas istiqamətlərini təyin etmiş, zəngin ənənələrə malik olan ədəbiyyat tariximizdə qüdrətli sənətkar kimi fəxri yer qazandırmışdır. Məhəmməd Hadinin yaradıcılığı Azərbaycan şeirində Füzuli və Səməd Vurğun arasında xüsusi mərhələ təşkil edir. Bütün bənzərsiz cəhətləri, özünəməxsusluqları ilə bir sırada Hadi şeiri

klassik lirikadan yeni şeirə keçidə hazırlıq baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [12].

Məhəmməd Hadinin romantik üslubu üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də şeirlərində fəlsəfiyin ağırlıq təşkil etməsidir. Bu, onu dövrünün əksər sənətkarlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Mir Cəlal və Pənah Xəlilov “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” adlı nəzəri tədqiqatlarında Məhəmməd Hadinin romantik üslubunu səciyyələndirərək yazırlar: “Ədəbiyyatşünaslar... M.Hadini fəlsəfi lirikanın məşhur xadimi hesab edirlər. Cəmiyyət ziddiyyətlərinə, bəşərin keçmiş və gələcəyinə insanın hünəri və ülvyyəti ilə onun rəzaləti arasındakı təzadə baxışında o, qələm yoldaşlarından özünün dərin mühakimələrinə görə fərqlənmişdir. M.Hadi şeirlərinin hissi təsir qüdrətindən daha çox, fikirlərinə bəşəriyyətin əməli və taleyi barədə düşüncələrdən doğan iztirablarına görə oxucunu ələ alır. M.Hadi mütəəssir etməkdən daha artıq düşündürməyə, bizi öz arzu və niyyətinə, öz fikri istiqamətinə cəlb etməyə maildir” [21, s.241]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, romantizm ədəbi cərəyanına mənsub olan digər şairlər kimi fəlsəfilik Məhəmməd Hadi poeziyasında ötürü, keçici, yaxud epizodik səciyyə daşımamış, onu bütün yaradıcılığı boyu müşayiət etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik şeirində özünəməxsus, bənzərsiz bədii üslubu ilə seçilən, qələmə aldığı əsərləri ilə yalnız poeziyaya deyil, bütövlükdə ədəbiyyata fərqli yazı tərzü və spesifik çalar aşılayan, “dünya ədəbiyyatı tarixində misilsiz xidmətlər göstərən böyük ədiblərdən biri” [14]. Hüseyn Cavidin poetik irsinin bu kontekstdə təhlil obyektinə çevrilməsi problemin aşkarlanmasında xüsusi əhəmiyyət doğurur.

Bəllidir ki, bədii mətnin üslubunu yalnız onun janrı deyil, həmçinin mövzusu, məzmunu, burada qaldırılan problemin məğzi və mahiyyəti şərtləndirir. Bu mənada H.Cavidin yaradıcılığı da istisna təşkil etmir. Yüksək bəşəri düşüncəyə və humanist təfəkkürə malik olan sənətkarın əsərlərində daim insanlığı narahat edən ciddi sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunulması şairin üslubuna özünəməxsus bir fərqi çalarlar aşılamışdır. Məhz bunun sayəsində o heç kəsə bənzəməyən bədii üsluba sahib olmuşdur.

Hüseyn Cavinin yaradıcılıq üslubunu səciyyələndirən Məmməd Cəfər yazır: “Yeni müasir şeir dilini və üslubunu yaratmaq üçün əsrlərdən bəri müvazi olaraq inkişaf edən və bir-birinə mütəqabil təsir göstərən iki müxtəlif üslubu novatorcasına birləşdirmək lazım idi. Nə klassik, nə də xalq şeiri dili üslubuna laqeyd qalmaq olmazdı. Bu üslubların hər ikisindən faydalanmalı, onların ən yaxşı nümunələrini davam etdirməli və nəhayət, onları yaradıcı surətdə birləşdirməli - əsas yol bu idi” [6, s.225]. Məmməd Cəfərin fikrincə, Hüseyn Cavidin öz yaradıcılığında klassik və xalq şeiri üslubunu paralel şəkildə yaşatması məsələsində Türkiyə ədibi Rza Tofiqdən təsirlənmişdir [6, s.225]. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, 1910-cu ildən başlayaraq Hüseyn Cavidin şeirlərinin üslubunda əhəmiyyətli dərəcədə sadələşmə hiss edilir.

Hüseyn Cavid əsərlərini əruz və heca vəznində qələmə almış, hər iki vəznə dəyərli bədii örnəklər ərsəyə gətirmişdir. Bütövlükdə “klassik əruzun bütün bəhrələrini, hecanın bütün məlum vəzn biçimlərini mənimsəyən şair hər iki vəznə sərbəst bir ahəng və nəfəs gətirir. Hecanın əruzla hibridini, “əruzun sərbəstini” ... yaradır” [15, s.331].

Lakin şair yaradıcılığının ilk dövrlərində daha çox əruz vəzninə müraciət etdiyi halda, sonralar heca vəzninə üstünlük vermiş, bir sıra dəyərli əsərlərini məhz heca vəznində qələmə almışdır. Məmməd Cəfərin doğru qeyd etdiyi kimi, H.Cavid “Azərbaycan şeirində heca vəzninin inkişafı, təkmilləşməsində çox böyük rol oynamışdır. Bu rol ondan ibarətdir ki, Cavidə qədər şeirdə hecanın on iki, on dörd, on beş, onaltılıq kimi şəkilləri çox az işlənmişdir. Cavid bu şəkillərdə gözəl sənət əsərləri yaratmaqla onikilik, ondördlük, onbeşlik, onaltılıq kimi şeir şəkillərini də başqa şəkillər kimi heca vəznində qanuniləşdirdi” [6, s.276]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, H.Cavidin romantik poeziyasına “sərbəst vəznli, qafiyəsiz şeirin nümunəsi də yad deyildir” [15, s.332]. Bu, ədibin şeirin sənətkarlıq məsələlərinə son dərəcə diqqət yetirdiyinin və həssas münasibətinin canlı örnəyidir.

Şairin yaradıcılıq irsini bədii sənətkarlıq müstəvisində təhlil obyektinə çevirən AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin fikrincə, H.Cavidin poeziyasında həyat bütün canlılığı ilə özünü büruzə verir, təbiətin saf, bakir gözəllikləri bədii təxəyyüllə qovuşaraq yeni, bütövlükdə fərqli məzmun kəsb edir. “Köhnə qafiyə düzümünü, məcaz və rədiflərin zəncirini və qəliblərini sındıraraq sərhədsiz səmada pərvaz edən Cavid vəzninin musiqisi yeni ritm, yeni bəhr kəşflərinin dalğasında havalanır” [15, s.331].

Hüseyn Cavidin fərdi bədii üslubundan bəhs edərkən şairin şeir yaradıcılığının mühüm poetik keyfiyyətlərindən olan qafiyə sisteminə də toxunulmasına ehtiyac duyulur. Bu mənada “Qomşu çiçəyi” [5, s.97] şeiri ədibin bütün digər əsərlərindən daha zəngin material verir. Bu şeiri qafiyə baxımından səciyyələndirən akademik Məmməd Cəfər yazır: “Şeir şəkillərinə belə yaradıcı münasibət Cavidə şeir dilini zənginləşdirir, ahəngdarlığını artırır və lazım gələndə yerdə şəkillə bağlı olan sünilikdən xilas edir” [6, s.259].

XX yüzilin əvvəllərində romantik və satirik tərzdə əsərlər yazan gənc Cəfər Cabbarlının poetik yaradıcılığı şairin özünəməxsus, bənzərsiz bədii üslubunu şərtləndirir. Müəllifin “Ana”, “Eşidənlərə”, “Bahar”, “Qürub çağı bir yetim”, “Ədibi-möhtərəm Haşım bəy Vəzirovun rəsminə”, “Dilənçi”, “Boranlı qış gecəsi”, “Novruz bayramına hazırlaşan müsəlmanlara töhfə”, “Səhər vaxtı siyasi bir məhbus”, “Bu həqiqətdir ki...” və bir çox digər şeirləri ilk yaradıcılıq örnəkləri olmaqla yanaşı, əsasən klassik divan şeiri üslubunda qələmə alınmış bədii örnəklər kimi maraq doğurur. Adı çəkilən əsərlər içərisində daha çox diqqəti cəkən “Ana” şeiri istər məzmun-mündəricə, istərsə də forma-üslub və bədii sənətkarlıq baxımından orijinal, bənzərsiz əsərlərdən biri kimi səciyyələnir. Onu da qeyd edək ki, ana mövzusunda çoxlu sayda əsərlər yazılsa da, onların heç birini Cəfər Cabbarlının “Ana” şeiri ilə

müqayisə etmək mümkün deyildir. Bu mənada şeirin bu gün də dillər əzbəri olması təsadüfi deyildir.

Ana! Ana!..O adın qarşısında bir qultək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir;
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Genə xəyal edərəm bəzmi-istirahətdir [3, s.45].

Cəfər Cabbarlının “Qürub çağı bir yetim” adlı şeirində dövrün kədərli mənzərəsi orijinal səpkidə bədii ifadəsini tapmışdır. Şair evsiz-eşiksiz, kimsəsiz, solğun bənizli bir yetim uşağın taleyi fonunda insanlığın düçar olduğu faciələrin poetik tablosunu yarada bilmişdir. Müəllifin şeirdə zaman olaraq “qürub” motivindən bəhrələnməsi canlandırılan mənzərənin reallığını, inandırıcılığını artırmış, həmçinin əsərin təsir və təlqin gücünü təmin etmişdir.

Hər tərəf bir sükut idi cari,
Sanki huşa gedib bütün aləm.
Qara, indi, geyər cahan necə ki,
Geyinib bir ana, tutur matəm.
Bu sükut içrə bir zavallı yetim
Matü məbhut edir səmayə nəzər; [3, s.49].

Cəfər Cabbarlının “Ədibi-möhtərəm Həşim bəy Vəzirovun rəsminə” adlı şeiri dərin ictimai məzmunu ilə yanaşı, dil-üslub fərdiyyəti ilə də seçilir. Doğma vətənin və millətin çiçəklənməsi yolunda bir insan ömrünün hüdudlarını aşacaq qədər fədakarlıqlar göstərmiş görkəmli yazıçı-publisist Həşim bəy Vəzirovun 1916-cı ildə vəfatı münasibətilə qələmə alınmış şeirdə şair onun poetik obrazını yaratmağa çalışmışdır.

Kimdir? Tanırmısınız bu vücudi-müqəddəsi!
Bir zətdir ki, cəhli pərişan edib gedib;
Bir nurdur ki, ələmi rəxşan edib gedib.
Qəmnək gözlərində görün bir zəkavətin,
Məhzun çöhrəsində görün qəm əlamətin.
Əxvan millətə baxaraq, sanki ağlayır,
İbraz edir cəhalətə qarşı şikayətin.[3, s.51].

Cəfər Cabbarlının əsərin əvvəllərində qələmə aldığı lirik şeirlərinin dili, üslubu nisbətən ağır, ərəb-fars tərkibləri ilə müəyyən qədər yüklüdür. Bu isə onun bir müddət divan şeirinin təsiri altında qalmasında irəli gəlir. Şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində müşahidə olunan bu cəhət sonralar tədricən aradan qalxmışdır. Belə ki,

onun sonrakı illərdə yazmış olduğu əsərlər dil-üslub baxımından ilk dövr yaradıcılığından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Şairin poeziyasında özünü göstərən bu dəyişmə bir tərəfdən ədəbi prosesin mahiyyətindən qaynaqlanırsa, digər tərəfdən yaradıcılıq təkamülü ilə şərtlənir.

XX əsrin əvvəllərində romantik poeziyanın başqa bir təmsilçisi Əhməd Cavadın fərdi bədii üslubu özünəməxsus poetik çalarları, orijinal deyim və duyum tərzii ilə seçilir. Müəllifin “Yaralı quş”, “Dan ulduzu”, “Qaldı”, “Müəllim”, “Nə gördümsə” və digər şeirləri romantik bədii üslubda yazılmış bədii nümunələr olmaqla yanaşı, həmçinin şairin ilk yaradıcılıq axtarışları kimi maraq doğurur. Bu şeirlərdə müharibə illərinin doğurduğu ümitsizlik və kədər motivləri qabarıq şəkildə hiss olunur.

Bir gül əkdim, açılmamış dərdilər,
Zəhmətimdən mənə bir tikan qaldı [4, s.106] –

deyən şairin zamanədən şikayəti onun bu illər poeziyasının başlıca leytmotivini təşkil edir.

Yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq “şeirlərini təmiz ana dilində, xalq dilinin bədii ifadələri zəminində” [23, s.38] qələmə alan müəllifin hətta yeri gəldikcə çətin, anlaşılmaz üslubda yazıb-yaradan, ərəb-fars tərkiblərindən gen-bol bəhrələnən, dilimizin sadəliyi qayğısına qalmayan sənətkarları çəkinmədən tənqid etməsi də təqdirə layiqdir. Bu mənada Əhməd Cavadın “Dilimiz” şeiri vətənpərvərlik mövqeyi ilə səciyyələnir. Şeirdə qaldırılan problemlər XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan ictimai fikrini narahat edən məsələ olmaqla yanaşı, bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Baxaq dilimizə, nələr görünür?
Oxuyub anlamaq yazmaqdan gücdür.
Yazan düşünmədən yazsa da belə,
Oxucu beş-on gün gərək düşünə:
Ki, anlasın bu söz ərəbmi, farsmı?
O ki, qaldı mənə... anlayan hanı? [4, s.102].

Əhməd Cavadın “Şeirim” adlı yazısı onun bir şair və vətəndaş kimi poetik kredoğunu əks etdirən dərin məzmunu və sosial siqlətə malik bədii nümunələrdəndir. Özünü “bir Turan yolçusu” adlandıran şair romantik üslubda qələmə aldığı şeirdə Türk dünyasının müqəddəs tarixi yurdlarını Vətən bilir, bu yurdun hər daşını müqəddəs Kəbə ilə bərabər tutur. Şairin poetik düşüncələri oxucunu hüdudsuzluğu, əhatəliliyi ilə heyran edir.

Açın qəlbim qubarını, baxın nədir baş yazısı?
Əvvəl Allah göndərəndir, sonra Türkün bayatısı!
Turan öylə bir müqəddəs Kəbədir ki, hər bir daşı
Kölgəsində düşər yerə Türkün əyilməyən başı! [4, s.113].

Ümumiyyətlə, Türk-Turan sevgisi Əhməd Cavadın yalnız “Şeirim” adlı əsərində deyil, digər yazılarının da ruhunda, məzmununda fərqli şəkildə bədii təcəssümünü tapmışdır. Əslində şairin elə bir poetik əsəri yoxdur ki, onun məna, məzmun və mahiyyətində bu aspekt özünü göstərməmiş olsun. Bu baxımdan müəllifin “Çırpınırdın Qara dəniz” şeiri istər məzmun, ideya-probelamtika, istərsə də dil-üslub və poetik ahəng baxımından diqqəti çəkir.

Çırpınırdm Qara dəniz
Baxıb Türkün bayrağına!
“Ah!..” deyərdin, heç ölməzdim
Düşə bilsəm ayağma! [4, s.140].

“Çırpınırdın Qara dəniz” şeirində Türkün qutsal bayrağını yüksək poetik dillə vəsf edən şair bütün qəlbi, ruhu ilə bağlı olduğu qardaş xalqın böyüklüyünü, yenilməzliyini, qəhrəmanlığını göstərmək məzamı izləmişdir. Şairin ruhunda çağlayan vətən və yurd sevgisi bəhs olunan şeirin yüksək bədii səviyyədə yaranışına təkan vermişdir. Sanki bu şeir sadəcə sənətkar düşüncəsinin məhsulu deyil, ilahi fəhmin bəhrəsidir. Şeirin bu gün də aktuallığını, təzəliyini, tərəvətini qoruyub saxlaması təsadüfi deyildir.

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər!
Olsun bizim bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına! [4, s.140].

Əhməd Cavadın məhəbbət şeirləri onun bədii axtarışlarının əhəmiyyətli bir qismini təşkil edir. Saf, təmiz sevgini, ülvi məhəbbəti tərənnüm edən şairin bu mövzuda yazdığı poetik örnəklər romantik üslubun incə, zərif çalarları ilə süsləndiyindən oxucu qəlbinə dərhal yol tapır. Ədəbiyyatşünasların üzərində daha çox dayandığı və müxtəlif yönərdən təhlil obyektinə çevirdiyi “Nədən yarandın” şeiri bu baxımdan səciyyəvi poetik örnəklərdən biri kimi diqqəti çəkir. Şeirdə sevdini qadının ilahi gözəlliyini obrazlı bir dillə canlandıran şairin təxəyyülü adi sözlərin sərhəddini aşır.

Sən qüdrətin aşıb çoxan vaxtında,
Mələklərin gülüşündən yarandın.
Səhər dilli bir firçanın əlilə,

Ahuların duruşundan yarandın
Ay işığı: gözəlliyin, qızlığın
Çiçəklərin öpüşündən yarandın [4, s.112].

Bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, Əhməd Cavadın “Nədən yarandın” adlı şeiri məhəbbət mövzusunda yazılsa da, ədəbi-nəzəri fikirdə bu əsərə siyasi-ideoloji yöndən yanaşılma, fərqli rakursdan dəyərləndirmə cəhdi də olmuşdur. Bu isə təbii ki, şairin üslubunun özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillərdəndir. Ədəbi tənqiddə müəllifin yalnız “Nədən yarandın” şeirinin deyil, digər yazılarının da fərqli şəkildə dəyərləndirildiyi hallara təsadüf olunur.

Qeyd edək ki, Əhməd Cavad bütövlükdə “Azərbaycan poeziyasına yeni üslub, yeni poetik düşüncə gətirməklə yanaşı, həm də milli, mənəvi dəyərləri, vətəncilik, millətçilik, turançılıq məfkumlarını tərənnüm edir, türk ruhunun ölməzliyini vəsf edirdi” [9, s.395-396]. Bu mənada şairin poetik əsərlərində məzmun və forma vəhdətinin orijinal, bənzərsiz bədii sintezini müşahidə etmək mümkündür. Məhz bu cəhətlərinə görə Əhməd Cavad bəhs olunan dövrün ədəbiyyatında fərdi poetik üslubu ilə seçilən sənətkarlardan birinə çevrilmiş, sonrakı dövrün poeziyasına ciddi təsir göstərmişdir.

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında romantik üslubda yazıb-yaradan şairlər içərisində Səid Səlmasinin əsərləri poetik axtarışların intensivliyi, bədii vüsəti, mövzu və əhatə dairəsi ilə xüsusi yerlərdən birini tutur. Bütövlükdə şairin yaradıcılıq irsi romantik ədəbiyyatın üslubi istiqamətlərindən o qədər də fərqlənmir. Başqa sözlə, dövrün romantik sənətkarlarının yaradıcılığında özünü büruzə verən bədii çalar və keyfiyyətlər bu və ya digər formada onun əsərlərində də müşahidə olunur.

Onun bir sənətkar kimi yaradıcılıq mənerası, yazı tərz, dili və üslubu Məhəmməd Hadiyə yaxınlaşdığı kimi, müraciət etdiyi mövzularda da müəyyən ortaqlıq hiss olunmaqdadır. “Başqa romantiklər, xüsusilə M.Hadi və A.Səhhət kimi zamanədən şikayət və gələcəyə ümid Səid Səlmasi poeziyasında da mühüm yer tutur. O, şeirlərində canlı həyat lövhələri, oxucunun xəyalında silinməz izlər buraxan mənzərələr yaradaraq, onu inandırmağa çalışır ki, gələcək daha gözəl, daha parlaq olacaqdır. Ən maraqlısı odur ki, o, bu qəbildən olan fikirlərini daha çox təbiət təsvirləri fonunda təqdim etməyə çalışır, təbiəti insanla vəhdətdə göstərərək təbiətdə baş verən dəyişikliklərin insanların da taleyində baş verəcəyi qənaətinə gəlir” [16, s.59].

Sevəməm xəyalü-vəhmə donanmış ləyalı mən,
Qüvvət gəlir xəyalıma ənvari-sübhdən.
Rədi-mühitdir məni asudəruh edən
Sevdayi-muradımı yad eylər, ağlaram [13, s.223].

Səid Səlmasinin yaradıcılığa başladığı illər Azərbaycanın və bütün Şərqi tarixində mürəkkəb siyasi-ictimai proseslərlə müşayiət olunan dövr kimi səciyyələnir. Bütün bunlar bir sənətkar kimi, onun dünyagörüşünün, poetik kredosunun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş, yaradıcılığına, əsərlərinin mövzu və problemlərinə yansımış, fərdi üslubunu istiqamətləndirmişdir. Gənc ədib “İrşad” qəzetində dərc etdirdiyi “Müstəbidlərə” adlı şeirində vətəndaş mövqeyindən çıxış edərək azadlıq və hüriyyətlə bağlı düşüncələrini aşağıdakı misralarla ifadə edirdi:

Müstəbidan, yenə sədd olmayıb rahimizə,
Çünki yox taqətiniz pənceyi-cəngahimizə.
Qan ilə spnməyəcək şölələnən hüriyyət,
Bil ki, qərq eyləyəcək zalımı xuni-millət...
Müstəbidlər, sizə bir silleyi-tədib urarız,
İntiqam almağa divani-ədalət qurarız. [13, s.223].

Qeyd edək ki, bədii yaradıcılığı kəmiyyət baxımından o qədər də zəngin olmasa da, Səid Səlmasi XX yüzil Azərbaycan poeziyasına yeni nəfəs gətirən qələm sahiblərindən biri kimi dövrün ədəbiyyatında özünəməxsus ədəbi mövqeyə malik olduğundan şairin bədii irsi ədəbi tənqid tərəfindən təqdir olunmuş, yüksək dəyərləndirilmişdir. Şairin dünya ədəbiyyatı ilə sıx bağlılığı, geniş mütaliə dairəsi yaradıcılığına yeni poetik çalar gətirmiş, mövzu, problem, janr və üslub baxımından novatorluğunu səciyyələndirmişdir. Bu aspekt daha çox şairin janr seçimi və üslub fərdiyyətində özünü aşkar şəkildə büruzə verməkdədir. Məhz bu prinsiplərdən çıxış etdiyi üçündür ki, Səid Səlmasi imzası dövrün romantik poeziyasında bir sıra görkəmli sənətkarlarla yanaşı xatırlanır.

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan romantikləri dil məsələsində fərqli mövqedən çıxış edirdilər. Bu isə romantizm məktəbinin ümumi prinsiplərindən deyil, qələm sahiblərinin yaradıcılıq üslublarının fərqliliyindən irəli gəlirdi. “Romantiklərin ümumtürk ədəbi dili yaratmaq yolundakı çalışmaları onların çağdaş, qüdrətli, vahid ümumtürk mədəniyyəti, ədəbiyyatı yaratmaq istəyindən doğurdu” [10, s.273]. Bu cəhət, şübhəsiz ki, romantizm cərəyanına mənsub olan ayrı-ayrı sənətkarların müəyyən mənada üslub müstəbəkliyinə gətirib çıxarırdı. Vahid ümumtürk dili, mədəniyyəti tərəfdarları kimi romantiklər öz mövqelərini bir tərəfdən yazdıqları poetik əsərlərlə praktik cəhətdən əsaslandırır, digər tərəfdən elmi-nəzəri araşdırmaları ilə qənaətlərini sistemli şəkildə ifadə edirdilər.

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik poeziyasının bədii üslub müstəvisində nəzərdən keçirilməsi ayrı-ayrı sənətkarların özünəməxsus fərdi sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, həmçinin bütövlükdə şeirin bu sahədə qazandığı poetik özəlliklərin hərtərəfli şəkildə səciyyələndirilməsi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Anar. İki şairin acı taleyi: Məhəmməd Hadi və Əhməd Cavad, “Ədəbiyyat qəzeti”, 24 dekabr 2016
2. Babayev Baba. Romantizm və bədii xarakter problemi, Bakı: Şirvan nəşr, 1998, 90 s.
3. Cabbarlı Cəfər. Əsərləri, Dörd cildə, I cild, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, 328 s.
4. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, 296 s.
5. Cavid Hüseyn. Əsərləri, Beş cildə, I cild, Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005, 255 s.
6. Cavid xatırlarkən. Məqalələr və xatirələr, II nəşr, Tərtib edən İsgəndər Orucəliyev, Bakı: “Zərdabi LTD” nəşriyyatı, 2012, 592 s.
7. Cəfər Məmməd. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1963, 216 s.
8. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild, Bakı: “Çinar-çap” nəşriyyatı, 2003, 281 s.
9. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Üç cildə, I cild, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2011, 480 s.
10. Əliyeva Aybəniz (Kəngərli). Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2002, 332 s.
11. Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, 464 s.
12. Həbibbəyli İsa. Bənzərsiz sənətkarlıq nümunəsi, “Ədəbiyyat qəzeti”, 30 noyabr 2019
13. Həşimli Hüseyn. Səid Səlməsi (monoqrafiya), Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013, 227 s.
14. Hüseynoğlu Tofiq. Klassikimiz və müasirimiz Hüseyn Cavid, “Ədəbiyyat qəzeti”, 21 oktyabr 2017
15. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı: “Sabah” nəşriyyatı, 1995, 712 s.
16. Qəribli İslam. Ədəbiyyat sərhəd tanımır: Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı məqalə və oçerklər, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, 262 s.
17. Qəribli İslam. Məhəmməd Hadi və mətbuat (1905-1920-ci illər), Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2011, 444 s.
18. Qəribli İslam. Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən, “Ədəbiyyat qəzeti”, 1 dekabr 2018
19. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı: “Ziya-Nurlan” nəşriyyatı, 2004, 392 səh.
20. Mir Cəlal. Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018, 560 səh.

21. Mir Cəlal. Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1988, 279 s.
22. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər), Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1983, 362 s.
23. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I cild, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 504 s.
24. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantizmi, İki cildə, I cild, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2010, 462 s.

Dr.Şərqiyə Məmmədli
Bakı, Azərbaycan

AZƏRBAYCAN ROMANTİK POEZİYASINDA FƏRDİ ÜSLUB PROBLEMİ (XX əsrin əvvəlləri)

Özət

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik poeziyasında fərdi üslub problemi müstəqil şəkildə təhlil obyektinə çevrilmişdir. Burada Məhəmməd Hadi, Cəfər Cabbarlı, Səid Səlməsi, Əhməd Cavad kimi dövrün görkəmli şairlərinin bədii irsi fərdi yaradıcılıq üslubu kontekstində araşdırılmışdır. Ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığı təhlil edilərkən onların bədii üslubunu səciyyələndirən, digər sənətkarlardan fərqləndirən özünəməxsus poetik çalarların üzə çıxarılmasına çalışılmışdır. Həmçinin adı çəkilən sənətkarların poetik irsinin ortaq məqamlarının romantik poeziyanın yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirən mühüm amil olduğu bədii örnəklərlə şərtləndirilmişdir.

Araşdırmada XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında aparıcı yaradıcılıq istiqamətlərdən biri olan romantik poeziyada üslub əlvanlığına kifayət qədər diqqət yetirilmiş, bunun əsas səbəbinin mövzu müxtəlifliyindən qaynaqlandığı aşkara çıxarılmışdır.

Məqalədə mövzu ilə bağlı bir sıra elmi-nəzəri qaynaqlara istinad olunmuş, yeri gəldikcə onlardan bəhrələnilmişdir.

Açar sözlər: romantizm, Azərbaycan poeziyası, fərdi üslub, ənənə, novatorluq

Др. Шаргия Мамедли
Баку, Азербайджан

**ПРОБЛЕМА ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РОМАНТИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ
(начало XX века)
РЕЗЮМЕ**

Проблема индивидуального стиля в азербайджанской романтической поэзии начала XX века стала самостоятельным объектом анализа в статье. Здесь художественное наследие таких выдающихся поэтов эпохи, как Магомеда Хади, Джафара Джаббарлы, Саида Салмаси, Ахмеда Джавада, исследовано в контексте индивидуального творческого стиля. При анализе творчества отдельных поэтов автор стремился выявить своеобразные поэтические оттенки, характеризующие их художественный стиль, отличающие их от других мастеров. Также на поэтических примерах подтверждается, что общие черты поэтического наследия указанных мастеров являются важным фактором, определяющим творческое направление романтической поэзии.

В исследовании уделено достаточно внимания разнообразию стилей в романтической поэзии, являвшейся одной из ведущих творческих направлений в литературе Азербайджана начала XX века, выявлено, что основной причиной этого является разнообразие тем.

В статье сделана ссылка на ряд научно-теоретических источников, которые были использованы по мере необходимости.

Ключевые слова: романтизм, азербайджанская поэзия, индивидуальный стиль, традиция, новаторство

Dr. Shargiyya Mammadli
Baku, Azerbaijan

**INDIVIDUAL STYLE PROBLEM IN AZERBAIJAN ROMANTIC POETRY
(the beginning of the XX century)
SUMMARY**

In the article, the problem of individual style in Azerbaijan romantic poetry in the early XX century became the object of independent analysis. The artistic heritage of prominent poets of the period, such as Mahammad Hadi, Jafar Jabbarli, Said Salmasi, Ahmad Javad, is studied in the context of individual creative style here. While analyzing the works of individual poets, an attempt was made to reveal the unique poetic shades that characterize their artistic style and distinguish them from

other artists. Also, it has been conditioned by the artistic examples that the common points of the poetic heritage of the above mentioned poets are an important factor determining the creative direction of romantic poetry.

Sufficient attention was paid to the variety of styles in romantic poetry in the research, which is one of the leading creative trends in Azerbaijani literature in the early twentieth century and it was detected that the main reason for this was the diversity of subjects.

A number of scientific and theoretical sources on the subject are referred in the article and they are used where appropriate.

Key words: romanticism, Azerbaijan poetry, individual style, tradition, innovation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: akademik İsa Həbibbəyli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜLNAR HÜSEYNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 429

gulnar.huseinova@gmail.com

GÜLAB NƏFƏSLİ HEKAYƏLƏR

Xülasə

Hekayə epik, təhkiyə ədəbiyyatının çox yayılmış şəkillərindən biridir, burada panoram lövhələr, çoxsaylı insan obrazlarına təsadüf olunmur, adətən, insan həyatında baş vermiş müəyyən bir hadisə öz əksini tapır. Janrın kiçik həcmi, povestə, romana nisbətən qısalığı heç də o demək deyil ki, yazıçı burada ümumiləşdirmələr aparmasın, bir insan obrazının təsviri ilə dolğun xarakter yaratmasın. Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında elə hekayələr yaranıb ki, onlar öz bədii dəyərinə görə heç də sevə-sevə oxunan povest və romanlardan geri qalmırlar. Elə Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu», «Qurbanəli bəy», «Usta Zeynal», Ə.Haqqverdiyevin «Diş ağrısı», Y. V. Çəmənəminlinin «Cənnətin qəbzə », A. Şaiqin «Məktub yetişmədi», S.S. Axundovun «Qaraca qız », daha sonrakı illərdə Y. Səmədoğlunun «Astana», «İncə dərəsində yaz çağı », Elçinin «Baladadaşın ilk məhəbbəti», İ. Məlikzadənin «Qatarda» və s.yazıçıların gözəlhekayələrinin adlarını çəkə bilərik.Bu sırada Gəncədə yaşayıb-yaradan Altay Məmmədovun, Qərib Mehdiinin və Sahib İbrahimlinin hekayələrinin də öz yeri var. Altay Məmmədovun «Narınc», «Məhəbbətin səsi », «Fəxriyyənin arzusu», «Gülab nəfəsli », «Məhəmməd» hekayələri elə qələmə alındığı 60-70-ci illərdə oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

Altay Məmmədovun «Gülab nəfəsli» hekayəsi də lirik-psixoloji səpkidə qələmə alınıb.Hekayədə əsl sevginin nəyə qadir olduğu vurğulanır. Qaz trestində baş mühəndis işləyən İsgəndər (hekayədə onun adı yalnız bir dəfə, qaynanasının dilində səslənir-hekayəni nəql edən onun oğludur və həmişə "ata" kəlməsini işlədir- G.H.) partlayış nəticəsində ağır yaralanır, getdikcə əsəbləri pozulur.Qaynanası təkidlə qızına deyir ki, ərin heç vaxt sağalmayacaq, mən səni bədbəxt eliyə bilmərəm və onu bu ocaqdan ayırır.Uşaqisə nənəsiylə, atasıyla qalır.

Açar sözlər: hekayə, povest, roman, lirik, üslub, janr, nəsr

ГЮЛЬНАР ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИИ, ДЫШАЩИЕ РОЗОЙ

Рассказ представляет собой эпос, один из самых распространенных форм повествовательной литературы, где не встречаются панорамные плиты, многочисленные человеческие фигуры, обычно отражающие конкретное событие из жизни человека. Небольшой размер жанра, его краткость по сравнению с романом не означает, что писатель не делает здесь обобщений, не

создает персонажа, наполненного описаниями человеческого образа. В мировой и азербайджанской литературе так много рассказов, что они не отстают от рассказов и романов, которые читаются с любовью за их художественную ценность. В азербайджанской литературе можно назвать замечательные рассказы таких писателей, как Джагила Мамедгулузаде «Почтовый ящик» («Poçt qutusu»), «Гурбан Али бек», «Уста Зейнал», А. Хагвердиева «Зубная боль» («Diş ağrısı»), Ю.В. Чаманзаминли «Получение рая» («Cənnətin qəbzı»), А. Шаига «Письмо не пришло», С.С. Ахундова «Цыганка» («Qaraca qız»), в более поздние годы Ю. Самедоглу «Астана», «Весна в ущелье Инджа» («İncə dərəsində yaz çağı»), Эльчина «Первая любовь Балададаша» («Baladadaşın ilk məhəbbəti»), И. Меликзаде «В поезде» («Qatarda») и др. Рассказы Алтая Мамедова, Гариба Мехди и Сахиба Ибрагимли, которые жили и работали в Гяндже, также имеют свое место. Рассказы Алтая Мамедова «Нарындж», «Голос любви» («Məhəbbətin səsi»), «Мечта Фахрии» («Fəxrıyünün arzusu»), «Дыхание розы» («Güləb nəfəsli»), «Мухаммед» завоевали симпатию читателей в 60-70-е годы, когда они были написаны именно так.

Повесть Алтая Мамедова «Дыхание розы» также написана в лирико-психологическом стиле. История подчеркивает, на что способна настоящая любовь. Искандер, главный инженер газового треста, был серьезно ранен во время взрыва и нервничал все сильнее (его имя упоминается в рассказе только один раз, со стороны его тещи, рассказчик - ее сын и всегда использует слово «отец»). Свекровь настаивает дочь на том, что ее муж никогда не поправится, она не может оставить ее в такой ситуации, и поэтому отделяет от семьи. Ребенок остается с бабушкой и отцом.

Ключевые слова: рассказ, повествование, роман, лирика, стиль, жанр, проза

GULNAR HUSEYNOVA

SUMMARY ROSE-BREATHED STORIES

The story is an epic, one of the most common forms of narrative literature, where panoramic plates, numerous human figures are not found, usually reflecting a specific event in human life. The small size of the genre, its brevity compared to the novel does not mean that the writer does not make generalizations here, does not create a character full of descriptions of a human image. There are so many stories in world and Azerbaijani literature that they do not lag behind the stories and novels that are read with love for their artistic value. We can name the wonderful stories of writers such as Jalil Mammadguluzadeh's «The Postbox» («Poçt qutusu»), «Gurban Ali bey», «Usta Zeynal», A. Hagverdiyev's "Toothache" («Diş ağrısı»), YV Chamanzaminli's "Receipt of Paradise" («Cənnətin qəbzı»), A. Shaig's "The letter

did not arrive" («Məktub yetişmədi»), S.S. Akhundov's "Gypsy Girl" («Qaraca qız»), in later years Y. Samedoglu's "Astana", "Spring in the Inja gorge" («İncə dərəsində yaz çağı»), Elchin's "Baladadash's first love" («Baladadaşın ilk məhəbbəti»), I. Melikzade's "On the Train" («Qatarda») and so on in Azerbaijani literature. The stories of Altay Mammadov, Garib Mehdi and Sahib Ibrahimli, who lived and worked in Ganja, also have their place. Altay Mammadov's stories "Narinj", "Voice of Love" («Məhəbbətin səsi»), "Dream of Fakhriya" («Fəxriyyənin arzusu»), "Rose Breath" («Güləb nəfəsi»), "Muhammad" («Məhəmməd») won the sympathy of readers in the 60s and 70s, when they were written in this way.

Altay Mammadov's story "Rose Breath" is also written in a lyrical-psychological style. The story emphasizes what true love is capable of. Iskander, a chief engineer at the gas trust, was seriously injured in the blast and became increasingly nervous. The mother-in-law insists her daughter that her husband will never recover, that she couldn't let her to stand in such situation, and that is why separates her from the family. The child stays with his grandmother and father.

Key words: story, narrative, novel, lyric, style, genre, prose

Щекайя эпик, тяцкийя ядэбиййатынын чох йайылмыш шыкилляриндян биридир, бурада панорам лювщяляря, чохсайлы инсан образларына тясадцф олунмур, адятян, инсан щяйатында баш вермиш мцяййан бир щадися юз яксини тапыр. Жанрн кичик щяъми, повестя, романа нисбятян гысалыы щеч дя о демяк дейил ки, йазычы бурада цмумияшдирмяляр апармасын, бир инсан образынын тясвири иля долъун характер йаратмасын. Дцня вя Азярбайъан ядэбиййатында еля щекайяляр йараныб ки, онлар юз бядии дяйяриня эоря щеч дя севя-севя охунан повест вя романлардан эери галмырлар. Еля Азярбайъан ядэбиййатында Ёялил Мяммядгулузядянин «Почт гутусу», «Гурбаняли бяй», «Уста Зейнал», Я.Щагвердийевин «Диш аьрысы», Й.В.Чмянзяминлинин «Бяннятин гябзи», А.Шаигин «Мяктуб йетишмяди», С.С.Ахундовун «Гараъа гыз», даща сонракы иллярдя Й.Сямядоълунун «Астана», «Инъя дярясиндя йаз чабы», Елчинин «Балададашын илк мящяббаты», И.Мяликзядянин «Гатарда» вя с. йазычыларын эюзял щекайяляринин адларыны чякя биярик .Бу сырада Эянъядя йашайыб-йарадан Алтай Мяммядовун, Гяриб Мешдинин вя Сациб Ибрахимлининдя щекайяляринин дя юз йери вар.

Алтай Мяммядовун «Нарынъ», «Мящяббатын сяси», «Фяхрийянин арзусу», «Эцлаб няфясли», «Мящяммяд» щекайяляри еля гялямя алындыы 60-70-ъи иллярдя охуъуларын рябятини газанмышды. «Мящяммяд» щекайяси истисна олунмагла адларыны чякдийимиз диэяр щекайяляр лирик сяпэидядир. Алтай Мяммядов бу щекайялярдя лирика ццн сяъиййави олан бир цслуждащям юз тяцкийясиндя, щям образларын бир-бириня мцнасибятиндя, щям онларын диалог вя монологларында, щям дя цмуми сцжет ахарында бу лирика сона гядяр яксилмир. «Мящяббатын сяси» щекайясиндя мцяллиф Ёяфяр

Таббарлыдан бир тѣмляни епиграф кими верир: «...Кимсяйя ишыг вермайя эцняш, кимсяйя эюрсянмайя эюзяллитик ким явя нйя лазымдыр?». Щекайядя тясвир олунан щадися- даща доѣрусу, баш тутмайан бир севѣи сѣжетин ясасыны тѣшкил едир. Эянъ щяким сясиня вурулдуѣу бир гызы сеvir, ону юлѣмдян хилас едир. Онларын арасында бир севѣи щекайяси башланыр, амма бу щекайя вѣсалла йох, айрылыгла битир.Щякимин атасы: «-Оѣул, о гыз бу евѣ эяляндян сонрадамы охуйаѣаг, концерт верѣяк? Динмядим. –Она бяри башдан гандыр ки, сяня ушаг анасы лазымдыр, евѣня дирѣк эярякдир.. Атамын сонракы сюзляри йох, йалныз «о гыз бу евѣ эяляндян сонрадамы охуйаѣаг?» суалы мяни дидирди. О, консерваторийада тѣщил алаѣаг, охуйаѣаг, гастроллара эедѣяк, ону ялиндян тутуб сящняйя чыхараѣаглар. Сянин щѣбщялярля долѣу цряйин бунлара таблайя бияѣякми, О, эѣ, эѣяйары эяляѣяк, бялкя она мящябѣят мяктублары йазаѣаглар, бялкя узаг щящярляря эедѣяк, сян бунлара дюзѣяксянми?» [1,114].

Атасынын тѣкидлярѣи эянъ щякими дѣ дѣщѣндѣрѣр вѣ яйялѣтдѣ сяси иля танынан гыза дейир ки, сян эяряк Бакыйя эѣтмѣясян, бурда галасан, амма гызын арзулары бюѣцкѣр, мусиги тѣщили алмаг, сянятини давам етдирмяк, концертляр вермяк вѣ с. Бу айрылыгдан сонра щякимин изтираблары, пешиманчылыг щиссяляри артыр, психоложи сарсынтылары башланыр. Щяким щара эедирся, о сяс ону тѣгиб едир. Онун сясини ешитдикѣя щяким баша дѣщѣр ки, дахилиндяки о гыганѣлыг щисси, о «гурд» артыг йохду, сон етирафы бу олур ки: «Оху, бѣлбѣл, дедим, мяним кимиляри сянин гядрини билмязляр!».

Алтай Мяммядовун «Эѣлаб няфясли» щекайяси дѣ лирик-психоложи сѣпѣидѣ гялямя алыныб. Щекайядя ясл севѣинин нйя гадир олдуѣу вурѣуланыр. Газ трестиндѣ баш мѣщяндис ишляйя Исѣяндѣр (щекайядя онун ады йалныз бирѣя дѣфя, гайнанаасынын дилиндѣ сяслянѣр-щекайяни нягл едян онун оѣлудур вѣ щямишя «ата» кялясини ишлядир- Э.Щ.) партлайыш нятиѣясиндѣ аѣыр йараланыр, эѣнтдикѣя ясябляри позулур. Гайнанаасы тѣкидѣ гызына дейир ки, ярин щѣч вахт саѣалмаѣаѣаг, мян сяни бѣдбѣхт еляйя билмярям вѣ ону бу оѣагдан айырыр. Ушаг ися нянясийля, атасыйла галыр. «Атамын хястялийи бизи о гѣдѣр сарсытмамышды, ня гѣдѣр ки, анамын эедиши. Кѣчядян кѣчяндѣ дѣ сыхылырдыг язилѣрдик. Бир эѣн ешитдик ки, яря эедир. Бир эѣн ешитдик ки, баш тутмайыб» [2,125].

Ялѣяттѣ, щекайя бурада битѣ билмязди. Зярянѣиз адлы бу гадын юз эялишийля доѣрудан бу аилѣйя-няняйя, хястяйя вѣ онун оѣлуна гыса мѣддѣтдѣ хош тѣбяссѣм, севинѣ бѣхш едир, хястянин юмрѣнѣ бир аз узадыр. Мѣлум олур ки, вахтиля онларын арасында севѣи йашаныб, эюзлянилмядян эюрѣшуб эюзлянилмядян дѣ айрылыблар. Гадын илк эялишиндѣ онун гуру яллярини овуѣларына алыб эѣл суйу (эѣлабла) сабунлайыр, онун вѣфатына гѣдѣр йанында галыр. Отуз дюрд эѣндѣ онун гуллуѣунда дайаныр: «Сян эяляндѣ бу

евя няфяситндя эцлаб ятри эятирмисян-ятирлярин ян эюзялини, ян тябиисини. Сян мяним пряйими мяршмят ишыы иля долдурмусан О, атамын гуру яллярини дюня-дюняюпцрц. Мян бобулурдум, гяцяр мяни бобурду. Щямин эеъя атам кечинди». [3,136].

Щекайя бурада битя билярди. Амма Алтай Мяммядовун бир сыра щекайяляриндя новеллавари бир сонлуг да олур, йяни мцяллиф эюзлянилмяз бир щадися иля щекайясини битирир. Зярянэиз адланан вя севдийи инсанын йанында 34 эцндя онун й атаынын йанында дуран бу гадын онун бцстцнц щазырлайыр, мязарынна гойур. Бу ися мцяллифин «ясл севэи юлмцр, ябядидир, инсан юляндян сонра да бу севэи йашайыр» фикринин тясдигидир.

Алтай Мяммядовун «Нарынъ» вя «Мящяммяд» щекайяляриндя ися инсан талеляринин эюзлянилмяз сонлугла битмясиндя, бу дяйишилмя просеси иля йени бир щяйат тяззинин йаранмасындан сюз ачылыр. «Нарынъ» щекайясиндя мцяллиф мцщарибянин инсанларын талейиня неъя абыр зярбяляр вурдуу юн плана чякилир. Нарынъ адлы гыз бцтцн мяктябдя юз аылы, билийи вя щазыръаваблыы иля щамыны щейран гойдуьундан данышылыр «бцтцн синиф билирди ки, Нарынъ хошбяхт олаъаг». Амма о, щамынын дцщцндцйцнцн яксиня олараг елмин, билийин йох, базарын-алверин далынъа эедир. Сябьб мцщарибядир. Амма еля мцщарибя илляриндя дя дюзцмлц инсанлар, хцсусия, ъаванлар варды ки, ещтийаъ, мцщарибянин эятирдийи бялалар гаршысында яйилмядиляр. Амма Нарынъ сынды, яйилди. Мяктябдя Сямьд Вурьундан эюзьл шеирляри язбяр дейян, бцтцн фянлярдя биринъи олан Нарынъ ися мцщарибяйя тяслим олур, инди о, гаршысына галаг-галаг йыьдыы эюй-эюйяртинин, собан-картофун йийясидир. Амма юзцнц хошбяхт сайыр: «Гисмят беляймиш. Эцнащ кимдядир? Ялбяття, юзцмдя, ня билим, бялкя дя Щитлердя, бялкя дя дядямдя... Мьндя аллащверэиси щафизя варды. Беля эюрцнцр, бу азмьш. Зиряклик дя лазымьш, дцнйанын ищдякляриндя баш чыхармаг да. Сяня дейим ки, щеч нийин пешиманчылыыны чякирям. Саьлыына щяр шейим вар..О эюрдцйцн кящризин саь тайында алтлы=цстлц аь дашдан он ики отаглы еля ев тикдирмишям ки, щеч Аллащяр бьйин дя еля мцлкц олмайыб. Бюйцк оьлума да эялин эятирмишям. Гапысында «Волга»...Ушаглаьымын ццц али мяктябдя охуйур, щярясиня дя бир машын алмьшам» [4, 42].

Щекайянин сонун лирик бир тьяссцратла битир. Тящкийячи (вахтиля Гарынъла бир синифдя охуйан, инди ися эюркямли алим) хяйальян бу эюрдцйц мянзярдя (базарда Нарынъла эюрцщдя) узаглащыр, хурмайы сачларына тьптязя мави ипьяк лент баьлайан он цч йащлы бир гыз эюрцр. Яллярини узадыр, амма голлары гырылыр, эюйдян дямир пуллар йаьыр, пул йаьышы гатылащыр, думана дюнцр. Хурмайы сачлы, мави лентли гызы удур..

Гяриб Мешди дя Азярбайъан щекайсинин бир сыра эюзьл нцмунялярини йаратмьшдыр Филолоэийа елмляри доктору Вагиф Йусифли йазыр: «Щямишя ону дцщцнцндя вахтиля анасына щяср етдийи «Гяриб щей» щекайясиндяки о

щарайы хатырлайырам: «Бязян бир кюнцл сындырмаг истяйирям, бязян бирисиня йухарыдан бахмаг тстяйирям; бязян бирисинин вязифясиндя эюзцм олур, она гуйу газмаг истяйирям, анамын сяси эялир; »Гяриб щей!». Бязян пахыллыг щисси гялбими дидир, достларымын, йолдашларымын йцксялишиня, шющрятиня дарылырам, бязян щаггы нащаггын пянъясиня вермяк истяйирям, анамын сяси эялир: «Гяриб щей!». Бу ана сяси Гярибин бцтцн щяйат йолуна ишыг сачды вя Гяриб о мяняви тямизлийи ясярляриндя дя образларынын щяйат тярзиня «кючиря» билди.» [5,118].

Гяриб Мещдинин йарадыгылыынын илк илляри мящз щекайя жанры иля баблыдыр.Щяйатын эерчякликляри, кечмиш вя бу эцнцн щадисяляри, мяняви-яхлагы проблемляр, бязян ися юзцнцн растлашдыы ади ящвалатлар онун щекайяляринин мювзусуна чеврилир. Онун йарадыгылыг цслубу бир неча сябиййяви хцсусиййяти иля сечилир. Бязи щекайяляриндя Гяриб Мещди сырф лирик насир кими диггяти тьлб едир, бязи щекайяляриндя о, тьддидир, йяни тясвир етдийи щадисяни вя образлары ади тящкийя формасында нягл едир, бязи щекайяляриндя ися йумора мейл едир. «Гяриб щей!...» щекайяси лирик сябиййялидир.

Гяриб Мещди юз щекайяляриндя милли-мяняви дяйярляримизи тяблиь едян йазычылардан биридир вя бу мянада онун «Гара зурна» щекайяси йетмишинъи иллярдя гялямя алынса да, бу эцн ццн дя чох ящямиййятлидир. Биздя айрыъа «кянд мядяниййяти», «щящяр мядяниййяти» анлайышлары йохдур, ццнки бу анлайышлар сцни сядляр, манияляр йарадыр, унудулмаг цзрядир, амма «кянд ящли», «щящяр ящли» анлайышлары арасында фяргляр мювбуьдур. «Гара зурна» щекайясиндя Гяриб Мещди кянддя йашайан Пяри халаны-щящярдя тящсил алан Сямядин анасыны профессорун евиня елчилиийя эюндярир. Бу елчиликдя ики дцнйяэюрцщц, ики щяйат тярзи цз-цзя эялир. Профессор Щятямов севинир ки, онун эяляъяк йезняси бцтцн суалларына тьваб верир. Онун фикринъя, Сямяд «интеллектуал»дыр, дцнйяъа мяшщур бястякарлары, шаирляри, алимляри танийыр, амма гызла обьаны пиано архасына дявят едяндя... Сямяд пиано чала билмядийи ццн йериндян тярпянмир. «Пяри хала айаъа дурду, обьунун щарайына чатды: -Айъамаат, баламы чох гыснамайын, кянд ушаъыдыр, сюзцнц дейя билмир, Билирсиз, мяним обьум сиз дейян чаланлардан дейил.О, зурна чалмаъы баъарыр, эятирин, еля чалсын ки, гара зурнанын зянэуляси щцщяляри чиликлясин»[6,66].

Мяълис ящли дящщятя эялир, Щятямов елчилиийя эялянляри фырылдагчылар адландырыр.

Нийя гара зурна профессору, онун аиясини вя мяълис ящлини шока салыр? Буну изащ елямяйя щеч бир ещтийаъ йох.. Гяриб Мещди дя бунун фяргиня вармыр. Ццнки о мяълисдя щадйаналыъа эялмиш адамлар халг мянявиййатындан, ясрлярин йадизары олан гара зурнанын варлыыыны гябул етмирляр, йа да онлар кечмишляриндя, яъдадларындан бихябярдирляр,

билмирляр ки, гара зурна Бабякин гылынъына, Корьолунун нярасия, Мещдинин силащына чевриляндя йаьы дцшмян ортадан шаггаланыб. Вя щекайянин сонунда шящярдя-радиога гара зурнанын сяси эялир.

Щекайя жанры нясрин кичик форматы олса да, бу форматда буюцк щягигятляр ифадя олуна билир. Ялбяття, йазылан щяр бир щекайядян буну тяляб елямяк доьру олмазды. Амма бурада «щягигят» сюзцнц ян йахшы щекайяляр цццн бир мейар щесаь едя билирик. Йазычы мящз щяйятда баш верян, эцнцн реаллыгларыны якс етдирян щадисяляри гялямя алмалыдыр вя бу щадисяляр, инсанлар бядии тясир эщцц иля, йазычынын сяняткарлыг имканлары иля щанландырылмалыдыр.

Сащиб Ибращимлинин бир неча щекайяси барядя дя ейни фикри сюйляйя билирик. Онун щекайяляринин гящряманлары ади инсанлардыр. Мясялян, «Ушаг паркы» щекайясиндя йашы йетмиши щагламыш Сялим киши хейли вахтдыр ки, аьыр хястядир. Сон вахтлар бу аьрылар ону тянэя эятирир. Нявяси Орхан ис бабасындан тяляб едир ки, ону ушаг паркына апарсын, ялбяття, бяля вязиййятдя баба етираз едир, бу йандан да дейинэян эялини онун баш-бейнини апарыр. Амма Сялим киши нявясинин цряйини сындырмыр вя бир йердя парка едирляр. Вя о паркда Сялим киши хяйаллара далыр: «Бирдян она еля эялди ки, атасы аь атын белиндя эялди, ону гуьаьына алыб гойнунда ушаглыьы кечян йамйашыл, башы гарлы даьларын ян уьа зирвясиня галдырды. Орда чохла эцл-чичяк топлайыб дойуньа гохлады. Сойуг булаьын буз кими суларындан ичди. Эурулту иля ахыб эедян чайда чимди» [7, 617]. Сялим киши бу хяйалларла евя гайыдыр. Щящяр нявясиня тяклиф едир ки, йеня парка эедяк, амма нявяси вя эялини етираз едирляр. Сялим киши тяхядян парка йолланыр вя йолда синясиндян бярк бир аьры тутур. Даш сякилярин бириндя отурур вя бир даша айылмыр.

Сащиб Ибращимлинин «Аббас киши иш ахтарырды» щекайясинин гящряманы да тяхминян ейни фаьияни йашайыр. Юмрцнцн 50 илини ищдя-эщдя кечирмиш, Эянъя дямир йолунда бригадир ишляйян Аббас киши артыг йетмиш йашына чатыб. Эцнлярин бир эцнц мцдир ону чаьырыб дейир ки, сян даща бизя лазым дейилсян, эет, ишини тящвил вер. Юмрц бойу ищдян, ямякдян йорулмайян Аббас киши иш ахтармаьа башлайыр. Чох эютцр-гойдан сонра бяля гярага эялир ки, чякмячиликля мяшьул олсун. Амма буну баьармыр. Хястяляниб йатаьа дцщцр, Юзцня дост сандыьы шаир Ибращим онун кюмяйиня эялир. Аббас киши юляъяйини дцщцнцб нишан цзцйцнц Ибращимя верир ки, ону сатсын, алаьаьы пулу дяфниня хярляйяр. Щекайянин сону: «-Аббас ями, Сизя тязя шеир охуйум? Ибращим Аббас кишинин ялиндян тутду. Аббас кишинин яли буз кими сойуг иди. Бир аздан онун бахышлары бир нюгтяйя зилляниб дайанды. Ибращим башыны Аббас кишинин синясиня гойуб щюнкцр-щюнкцр аьлады» [8, 633]

С.Ибрагимли ади бир инсанын талейини гялямя алыб вя щекайдя бу инсанын щяйат ешги лирик-емоционал бир тязды ьанландырылыб. Онун юлцмц дя рямзи тясир баьышлайыр. Инсан тьк вя тьнщя галанда, бизаняликля цзлящяндя мящз Аббас киши кими фаяьия иля цзлящмялидир. Аббас кишинин фаяьияси лабцд иди.

Эянъяли йазарларын щекайя йарадыгылыьы иля гисмян таныщ олдуг вя дейя биярик ки, мцасир Азърбайьан нясриндя сечия бияьян нцмуняляр аз дейил.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Мяммядов Алтай. «Йадизар булаг», Бакы, Азърнящр, 1977. Сящ. 114.
2. Йеня орада, сящ. 125.
3. Йеня орада, сящ. 136.
4. Йеня орада, 42.
5. ЙусифлиВ.. «Гяриб щей». «Азърбайьан» жур. 2016, № 6, сящ. 118.
6. Мещдийев Гяриб.. «Гямиз щава», Бакы, «Йазычы», 1980, сящ. 66
7. Ибрпащимли Сациб. «Гара эцнцн пулу», Бакы, «Гякнур» нящрийьаты, сящ.617
8. Йеня орада, сящ. 633.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

СЕВИНДЖ КАРАЕВА

Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
Проспект Азадлыг, 20
sevinc@mail.ru

**СИМВОЛ КАК КАТЕГОРИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО
МИРА АЛДАНОВА.
ТЕОРИЯ СИМВОЛА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение символа в историческом проявлении Марка Алданова.

Находясь в эмиграции, он создал целый ряд исторических произведений. В его творчестве главное место занимает историческая тематика. Писатель раскрывая историческую тему, обращается к самым разным жанровым формам.

Для Алданова, в первую очередь, важно донести до читателя собственное понимание «логики» процессов развития общества, природы войн и революций. Свои философско-исторические воззрения, сформулированные в трактате «Ульмская ночь», в художественной форме автор выражает на нескольких уровнях.

Среди обилия знаково-языковых средств, которыми располагает культура, символу принадлежит особое место. Символ по сути являет собой конкретно-зримое воплощение тех или иных идей и идеалов как высших ценностей и смыслов.

Понятие «символ» на протяжении всей истории развития философской мысли вызывало множество толкований, которые, в сущности, можно свести к двум традициям (Платон и Аристотель).

М.Алданов в использовании символов следует традициям европейского Возрождения с его эстетическим пониманием категории символа.

В использовании и понимании символов Алданов следует традиции Брюсова, искусно соединив сложно-философскую символику «пути» с функционально-авантюрным значением мотива «дороги», свойственным приключенческим и «декоративным» романам В. Скотта.

Алданов «унаследовал» один архитектурный мотив из художественного философско- исторического опыта своих предшественников-символистов: определенные принципы притчевой жанровой структуры характерны для философских сказок Алданова, а пролог к тетралогии «Мыслитель» вообще построен в форме притчи.

Ключевые слова: историческая тематика, эмиграция, философская мысль, миропонимание, знак .

Марк Алданов – является одним из ярких исторических писателей русского зарубежья. Находясь в эмиграции, он создал целый ряд исторических произведений. В его творчестве главное место занимает историческая тематика. Писатель раскрывая историческую тему, обращается к самым разным жанровым формам.

Для Алданова, в первую очередь, важно донести до читателя собственное понимание «логики» процессов развития общества, природы войн и революций. Свои философско-исторические воззрения, сформулированные в трактате «Ульмская ночь», в художественной форме автор выражает на нескольких уровнях.

Среди обилия знаково-языковых средств, которыми располагает культура, символу принадлежит особое место. Символ по сути являет собой конкретно-зримое воплощение тех или иных идей и идеалов как высших ценностей и смыслов.

Понятие «символ» на протяжении всей истории развития философской мысли вызывало множество толкований, которые, в сущности, можно свести к двум традициям (Платон и Аристотель).

Согласно первой традиции, символ следует трактовать как знак, глубинным смыслом которого является некоторый знак другого рода. Согласно второй, символ - некоторое знаковое выражение высшей и совершенно не знаковой сущности. К числу особенностей античного понимания символа относится широкое использование символов без четкого осознания и выделения их в категорию, что связано с особенностями мифологического мышления древних. «Все тексты классической античности со словом символ поражают одной особенностью - они всегда утверждают символ как таковой, не связывая его ни с каким объектом, символом которого он мог бы явиться»¹.

В классических текстах символ есть нечто, но никогда не есть символ чего-то. Мифологическое миропонимание предполагает нерасчлененное тождество символической формы и ее смысла, исключая всякую рефлекссию над понятием «символ».

Алданов в использовании символов следует традициям европейского Возрождения с его эстетическим пониманием категории символа. Обобщая классические представления о символе, следует выделить несколько его существенных категорий.

¹ Рубцов Н. Символ в искусстве и жизни. Философские размышления. М. -Наука. 1991. С.28.

Символ - знак, который отличается от знака лингвистического, где связь между означающим и означаемым произвольна, тем, что предполагает мотивированное отношение между символизирующим и символизируемым, основанное на их «сходстве», «подобии», «анalogии». Основа символизации - закон аналогий, то есть символ - это неперменное структурное соответствие, аналогия между выражаемой им идеей и образом, что осуществляется несколькими способами. «Во-первых, естественной природной связью, когда между означающим и означаемым, образом и идеей обнаруживается отчетливо уловимое непосредственное сходство (кровь-жизнь, колесо-движение, череп-смерть, вода-чистота и т.д.). Во-вторых, привнесением сопутствующих допущений, благодаря которым между идеей и образом в символе оказывается.

В немецкой классической философии проблему символа первым поднял Кант. Согласно его воззрениям символ - это специфический вид изображения, стремящийся изобразить неизобразяемое, или невозможное, а именно "созерцания, которые соответствовали бы идеям разума". В немецкой классической философии выкристаллизовались два направления в понимании символа: Шиллер и традиция романтиков (Шлегель и Шеллинг) - и Гете-Гегель.

Энергия символа заключается в том, что он устанавливает, создает сходство между любыми предметами, которые он связывает, и эта связь зависит от силы интуиции и богатства воображения человека, совершающего акт символизации. «Любой предмет обладает практически неограниченной символической валентностью и потому способен стать символом иного предмета. Символ дан как потенциальная возможность бесконечного множества значений, так что в пределе - символ не столько фиксирует уже готовые аналогии между явлениями, сколько создает их самим актом символизации». (3, С. 40.)

Символы обладают неодолимой тягой к тому, чтобы выстраиваться в связные ряды, где путем постоянного обмена признаками рождаются все новые и новые сходства, где эти предметы выходят за собственные границы (4, С.6.).

Символический подход к универсуму предполагает, что символ - воплощение платоновского эйдоса-первообраза (смыслового первоначала), конкретно-чувственное, предметно оформленное и детализированное «изваяние» смысла. (5)

Символ - это открытый образ, смысл его не сводим к единому значению, и это качество часто приводит к тому, что один и тот же образ начинает представлять совершенно различные по своей природе явления. «Черты символа - значительность (всеобщность) смысла, неполнота явленности этого смысла и связанные с нею «семантическая текучесть», неопределенность и многозначность (отличающие символ от аллегории)».

Символами в литературе могут являться практически все элементы художественной системы -литературный герой, художественная деталь, мотив, лейтмотив, пейзаж, метафора, заголовок. Это подтверждают многочисленные примеры из художественного наследия Алданова, в исторической прозе которого символическую роль играют как персонажи, так и лейтмотивы, названия, пейзажи. В процессе повторения и варьирования лейтмотив обрывает ассоциациями, обретая особую идейную, символическую и психологическую углубленность.

Понятие «символ», имеющее целью установить живое единство между реальным и идеальным планами бытия, отличается крайней неустойчивостью. С одной стороны, оно грозит постоянным соскальзыванием в беспредметность, в «развешествление» конкретного мира, перевесом «идеи» над «вещью». С другой стороны, возможна тенденция к преобладанию сугубо предметного плана, превращающая символ в загадку, т.е. в банальную метафору или сравнение.

В эпоху социальных катаклизмов, переоценки ценностей горизонты иных миров сильнее притягивают художника. Литература оказывается более тесно связанной с философскими и мистическими поисками. В романистике такая тенденция ознаменовывается частым наличием связи философско-значимой идеи с мифологической формой. «Использование мифа, проведение постоянной параллели между современностью и древностью, ни больше ни меньше, чем способ контролировать, упорядочивать, придавать форму и значение тому громадному зрелищу тщеты и разброда, который представляет собой современная история»

В использовании и понимании символов Алданов следует традиции Брюсова, искусно соединив сложно-философскую символику «пути» с функционально-авантюрным значением мотива «дороги», свойственным приключенческим и «декоративным» романам В. Скотта.

Алданов «унаследовал» один архитектурный мотив из художественного философско- исторического опыта своих предшественников-символистов: определенные принципы притчевой жанровой структуры характерны для философских сказок Алданова, а пролог к тетралогии «Мыслитель» вообще построен в форме притчи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рубцов Н. Символ в искусстве и жизни. Философские размышления. М. -Наука. 1991. С.28.
2. Рубцов Н. Символ в искусстве и жизни. Философские размышления. М. - Наука. 1991. С. 40.
3. Косиков Г. Два пути французского символизма: символисты и

- Лотреамон// Поэзия французского символизма. М. - МГУ. 1993. С.6.
4. Фуко Мишель. Слова и вещи. М. -1976

Xülasə

Məqalədə simvolun mənası Mark Aldanovun tarixi çərçivəsində araşdırılır. Sürgündə olarkən bir sıra tarixi əsərlər yaratmışdır. Onun yaradıcılığında tarixi mövzular əsas yer tutur. Tarixi mövzunu açan yazıçı müxtəlif janr formalarına müraciət edir. Aldanov üçün, ilk növbədə, cəmiyyətin inkişaf proseslərinin “məntiqi”, müharibələrin və inqilabların mahiyyəti haqqında onun öz anlayışını oxucuya çatdırmaq vacibdir. Müəllif “Elm gecəsi” traktatında formalaşdırdığı fəlsəfi-tarixi fikirlərini bir neçə müstəvidə bədii formada ifadə edir.

Mədəniyyətin ixtiyarında olan simvolik və linqvistik vasitələrin bolluğu arasında simvol xüsusi yer tutur. Əslində simvol müəyyən ideya və idealların ən yüksək dəyərlər və mənalər kimi konkret görünən təcəssümüdür.

Fəlsəfi fikrin inkişafı tarixi boyu “simvol” anlayışı mahiyyət etibarı ilə iki ənənəyə (Platon və Aristotel) endirilə bilən bir çox şərhlərə səbəb olmuşdur.

M.Aldanov simvolların istifadəsində simvol kateqoriyasını estetik anlayışı ilə Avropa İntibahı əənəələrinə əməl edir.

Simvolların istifadəsi və başa düşülməsində Aldanov Bryusov əənəəsinə əməl edərək, "yol"un mürəkkəb fəlsəfi simvolizmini V.V.-nin macərasına və "dekorativ" romanlarına xas olan "yol" motivinin funksional və macəralı mənası ilə məharətlə birləşdirmişdir. Scott.

Aldanov öz sələfləri olan simvolistlərin bədii fəlsəfi-tarixi təcrübəsindən bir memarlıq motivini “miras aldı”: məsəl janrının strukturunun müəyyən prinsipləri Aldanovun fəlsəfi nağılları üçün xarakterikdir və “Mütəfəkkir” tetralogiyasının proloqu ümumiyyətlə “Mütəfəkkir” formasında qurulur. bir məsəl.

Açar sözlər: tarixi mövzular, mühacirət, fəlsəfi fikir, dünyagörüşü, işarəsi

Summary

The article examines the meaning of the symbol in the historical frame of Mark Aldanov.

While in exile, he created a number of historical works. Historical themes occupy the main place in his work. The writer, revealing the historical theme, turns to a variety of genre forms.

For Aldanov, first of all, it is important to convey to the reader his own understanding of the "logic" of the processes of development of society, the nature of wars and revolutions. The author expresses his philosophical and historical views, formulated in the treatise "Ulm Night", in artistic form on several lev

Among the abundance of symbolic and linguistic means at the disposal of culture, the symbol has a special place. In essence, a symbol is a concretely visible embodiment of certain ideas and ideals as the highest values and meanings.

The concept of "symbol" throughout the history of the development of philosophical thought has caused many interpretations, which, in essence, can be reduced to two traditions (Plato and Aristotle).

M. Aldanov in the use of symbols follows the traditions of the European Renaissance with his aesthetic understanding of the category of symbol.

In the use and understanding of symbols, the Aldanov follows the tradition of Bryusov, skillfully combining the complex philosophical symbolism of the "path" with the functional and adventurous meaning of the "road" motif characteristic of the adventure and "decorative" novels of V. Scott.

Aldanov "inherited" one architectonic motif from the artistic philosophical and historical experience of his predecessors, the Symbolists: certain principles of the parable genre structure are characteristic of Aldanov's philosophical tales, and the prologue to the tetralogy The Thinker is generally built in the form of a parable.

Key words: historical themes, emigration, philosophical thought, worldview, sign

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: f.e.n., dosent Əliyeva B.B.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

RƏSULOVA TANSU RÜSTƏM qızı

AMEA Folklor İnstitutu

tansu.kamal.94@mail.ru

**ONEYROSFERA VƏ AŞIQ ƏLƏSGƏRİN
DAVRANIŞ SEMIOTİKASI**

XÜLASƏ

Ta qədim zamanlardan ədəbiyyatda yuxugörmə modeli kollektiv təhtəlsüurun ən effektiv formalarından biridir. Qədim dövrlərdən bütün mədəniyyətlərdə belə bir inanc var ki, yuxular və yuxugörmələr axirət dünyasına aparan yolun qapılarıdır. İnsanlar inanırdılar ki, vacib tarixi hadisələr öncə simvolik yuxularda özünü biruzə verir. Yuxularda insanın altşüuru Dünyaya maksimal dərəcədə açıq olur, onda ilahi və ya iblis başlanğıclar təzahür edir. Sufi-dərviş rəvayətlərində yuxu ali varlıqlarla dialoq formalarından biridir. Ona görə də övliyalar, söyləyicilər daim yuxular görürlər.

Məqalə aşıq rəvayətlərində yuxu motivlərinə həsr olunub. Aşıq rəvayətlərində də qəhrəmanların həyatında da həmin ənənə izlənilir. Aşıq rəvayətlərində real hadisələr öncə qəhrəmanın yuxusunda baş verir və daxil xarakter daşıyır, epik təhkiyəyə təsir edir. Bu rəvayətlərdə qəhrəmanın davranışı yuxu ilə müəyyən edilir. Epik ənənədə öncəgörmə yuxuları ikinci gerçəkliklə bağlı təsəvvürlərdən qaynaqlanır. Öncəgörmə yuxuları epik personajın düşüncəsində mühüm rol oynayır, süjetyaradıcı motivlərdən biridir. Aşıq rəvayətlərində də yuxu süjetyaradıcı element kimi çıxış edir.

Məqalədə yuxu və rüyaların təhkiyə kontekstində məzmunu və kompozisiya xüsusiyyətləri göstərilir. Eləcə də yuxuların qəhrəmanın və söyləyicinin şüuruna təsiri müəyyən edilir. Aşıq Ələsgər həm də yuxu elminin bilicisi və yuxuların yozumçusu kimi çıxış edir.

Açar sözlər: rəvayətlər, Aşıq Ələsgər, motiv, oneyrosfera, sakrallıq, davranış semiotikası

Son vaxtlar psixanalitiklər, koqnitiv psixoloqlar və tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar yuxulara bədii mətnin ekvivalenti kimi baxmağa başlamışlar. Yuxugörmə insanın koqnitiv və estetik fəaliyyətlərinin fundamental əməliyyat modellərindən biridir. Yuxunun işi (Freyd bunu təhtəlsüur prosesi adlandırır) bir obrazı başqa bir obrazla əvəz etməkdir (yəni metaforlaşdırma).

Yuxuların yozumu çox əski dövrlərə gedib çıxır. Folklorşünaslar yuxular və tapmacalar (bulmacalar) arasında oxşarlığın olmasını (simvolik sistem və yozum aktı) qeyd edirlər. Bəzi yuxuların tapmacalara çevrilməsi faktları məlumdur.

Burada həm atalar sözünün, həm də tapmacanın xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Bu örnəkdə ilandan söhbət gedir. Xalq inanclarında yuxuda ilan görmək xeyirliyədir, sərvətdir. Ancaq həyatda qarşına çıxsə, ilan başını əzmək lazımdır.

Tapmaca və yuxularda əsas poetik fiqur istiarədir. İstiarə tapmacanın qəlbidir. İstiarəni anlamaq tapmacanı anlamaq deməkdir. Aşıq rəvayətlərində yuxu simvolikası ilə bağlı istiarələrə rast gəlirik.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının janr sistemində aşıq rəvayətləri özünəməxsus yer tutur. “Ustad aşıqların başına gələn maraqlı əhvalatlar, qarşılaşdıqları hadisələr, şəxsi həyatları ilə bağlı qeyri-adi məqamlar el-elat arasında yayıldıqca folklorlaşma prosesi sürətlənir. İstər etnosun sırası nüməyəndələri, istərsə də peşəkar folklor daşıyıcıları – aşıqlar tərəfindən müxtəlif ünsiyyət formaları (yolüstü söhbət, çayxana söhbəti, ocaqbaşı söhbət və s.) zamanı xüsusilə etnoqrafik mərasim içərisində təqdim olunur” (9, 62).

Aşıq Ələsgərlə bağlı dastan – rəvayətlər də bu qəbildəndir. Böyük sənətkarın adına dastan-rəvayətlər düzülüb qoşulmasının bir neçə səbəbi ola bilər: 1) Aşıq Ələsgər “əcdad”, “ustad” arxetipinin daşıyıcısı olması; 2) aşıqlar arasında Aşıq Ələsgər obrazının əfsanələşməsi və Haqq aşığı kimi sakrallaşması; “Ustad sənətkarla bağlı yaranan dastan – rəvayətlər sözün həqiqi mənasında Aşıq Ələsgərin həyat və sənət hekayətləridir. “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, “Aşıq Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri”, “Aşıq Ələsgərlə Dəli Alı”, “Ələsgərnən Səhnəbanı”, “Aşıq Ələsgər Yanşaqda”, “Aşıq Ələsgərlə Aşıq Şəmki Aşıq Hüseynin görüşü”, “Aşıq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü”, “Bəşirin Molla Rəhimi vurmağı”, “Aşığın qocalığı”, “Dəyirmançı aşıq” və s. ustada həyatının müxtəlif səhifələrini əks etdirən avtobioqrafik hekayətlərdir. Bu dastan – rəvayətlərdən onun canlı sənətkar obrazı, şəxsiyyəti, hərəkət və davranışları, münasibətləri, səmimiyyəti və s. buradan boy göstərir” (7, 11).

Azərbaycan folklorşünaslığında dastan ənənəsində (xüsusən məhəbbət dastanlarında) yuxu motivləri geniş öyrənilsə də, aşıq rəvayətlərində, xüsusən ustad aşıqların həyatı ilə bağlı sujetlərdə oneyromotivlər (yuxu motivləri) bir qədər diqqətdən kənarda qalmış kimi görünür. Azərbaycan aşıq mühitində belə təsəvvürlər formalaşmış ki, aşığa söyləyicilik sənəti ilahi qüvvələr tərəfindən verilir. ustad yanında çəyirdlik təcrübənin empirik ötürülməsi və mənimsənilməsi buna mane olmur. Epik sözün sehrli-magik mahiyyətinə inam qədim dövrlərdə aşıq mühitində qorunub saxlanılır.

“Aşıq Ələsgər və Növrəs İman” rəvayətində söylənilir ki, Növrəs İman üç gün yuxudan oyanmır və bu hadisə insanları təşvişə salır. Növrəs İman Aşıq Ələsgərin qardaşı oğludur. Söhbət Aşıq Ələsgərə də çatır. “İman oyananda arvadı Gülnisə atası ilə gedib İmanın oyanmasını anası Anaxanıma deyir. Anaxanın yavaşca Ələsgərin yanına gəlib deyir:

A kişi, İman yuxudan ayılıb, get gör neyləyirsən?

Aşıq Ələsgər kiçik qardaşı Çoban Məhəmmədi yanına çağırır deyir:

Get İmanı yoxla, gör nədən danışır.

Məhəmməd İmanın yanına gələndə görür bu öz-özünə ərşdən-gürşdən danışır” (2, 143–144).

Növrəs İmana aşılıq vergisi yuxuda verilir. Aşıq Ələsgər onun vergili olub olmamasını təcnis ilə sınaqdan keçirir:

“Məhəmməd gəlib qardaşı Ələsgərə dedi ki, onunkü hax vergisidi.

Ələsgər oğlu Əbdüləzimə deyir:

- İndi də sən get İmanı yoxla, ona bir təcnis de” (2, 145).

Rəvayətdə Növrəs İmanın yuxusu eşq dastanlarında butavermə aktını xatırladır. Məhəbbət dastanlarının qəhrəmanı yalnız rəya aktında fərqli sosial statusa keçə bilir. Butavermə mərhələsi M.Cəfərliyə görə, üç hissədən ibarətdir: 1) qəhrəmanın əvvəlki vəziyyəti; 2) simvolik ölüm – yuxuda buta alması vəziyyəti; 3) qəhrəmanın yeni vəziyyəti (11,96). M.Cəfərli daha sonra yazır: “Məsələ burasındadır ki, məhəbbət dastanlarının əsas kütləsi ilə təsdiq olunan butavermə mexanizmi öz simvolik təbiəti ilə əski türk inisiyasiya (ölüb-dirilmə) mərasimini əks etdirir. İnisiyasiya mərasimindən keçən simvolik şəkildə ölür, ölüm dünyasına – sakral dünyaya daxil olur, sonra təzə statusla doğulur. Bu ritual strukturu məhəbbət dastanlarının butavermə aktında da var” (11, 95). Növrəs İmana da yuxuda haqq aşılıq vergisi verilir. “Bu, butavermə yolu ilə alınmış ilahi-ezoterik bigi/elmdir. Onu ancaq haqq aşılıqları bilirlər” (8, 261). Bildiyimiz kimi, Qurbani də üç gün yatır. “Bəli, vaxt gəldi keçdi.

Qurbani üçüncü gün ayılıb gördü ki, başına çoxlu qız-gəlin yığılıb, dedi:

- Ay dədə, xalxıncı buradadı, bəs məninki haradadı?

Mirzə xan dedi:

- Oğul, ölmüsən o dünyadan danış, sağsan bu dünyadan. Səninki, məninki nədi?

Qurbani dedi:

- Dədə, bir başı limçə, birbaşı çömçə olsa, dərdimi sənə söyləyə bilərəm.

Dədəsi dedi:

- Oğul, birbaşı limçə, birbaşı çömçə nə deməkdir?

Sən mənimlə qarğa dili danışırısan:

Qurbani dedi:

- Dədə, ona həm dəm, həm də qəm qönçəsi deyirlər.

O gahdan dəmə çalar, gahdan qəm.

Bəli, gətirdilər Qurbaniyə bir dənə saz verdilər” (3, 43).

Növrəs İmanın yuxusunun sakral mahiyyətini dərin bilgi sahibi Aşıq Ələsgər anlayır. Aşıq Ələsgər sanki həmin hadisədə Növrəs İmanla ilahi varlıqlar arasında mediator “yuxuyozan” funksiyasını yerinə yetirir. “Burada “yuxu yozan” mediator obrazdır, o dünya və bu dünya arasında əlaqələndiricilik funksiyasını yerinə yetirir” (6, 32).

Aşıq - dastan – rəvayətləri epik və lirik elementləri özündə birləşdirir. Söyləyicilər Aşıq Ələsgərin “Haqq aşığı”, “Böyük Ustad” obrazını yaratmaq üçün onun şeirləri əsasında ritual-yaşam tərzini və s. bərpa edirlər. “Bu epik mətnlərin bir qismi gerçək əhvalatları çevrələdiyi kimi, bir xeyli qismi də sonrakı dönmə aşıqların və el-camaatın təxəyyülü vasitəsi ilə ortaya çıxmışdır” (7, 5). Yuxularda dialoq nisbidir. Y.M.Lotman qeyd edir ki, yuxu həmişə “fərdidir, özgə yuxusuna girmək olmaz” (10, 126). Aşıq Ələsgər yuxularda kəramət sahibi kimi çıxış edir, dialoqa girir:

“Günlərin birində qəflətən Aşıq Şəmşirin boğazında şiş əmələ gəlir. O, həkimə, loğmana gedir, amma çarəsi olmur ki, olmur. Axırda Söyüdlər yaylağında olan Qara Pirə ziyarətə gedir. Ona elə gəlirdi ki, bir də heç vaxt əlinə saz alıb aşıqlıq edə bilməyəcək. Üç dəfə ocağın başına dolanan Aşıq Şəmşir bu fikirlə də xəyal içində yuxuya gedir. Elə bu vaxt Aşıq Ələsgər nurani bir simada Aşıq Şəmşirin yuxusuna girir və deyir:

-Şəmşir, həvəsdən düşmə. Dərdinə çarə tapılacaq. Sənə qəfildən bir at gələcək, o at sənin qəlbini yerindən oynadacaq. Sənə yeni ilham gələcək və sən yurdumuzun şöhrətli bir sənətkarı olacaqsan.

Aşıq Şəmşir gözlərini açanda qarşısında bir ağ atlı oğlan görür, yedəyində də başqa bir at. Oğlan ondan soruşur:

Şəmşir əmi, niyə piyadasan?

-Atım ölüb, bala.

-Dur bu atı min gedək.

Hələ o zamanlar Aşıq Şəmşir Ağdabanın Çayqovşanına köçməmişdi.

Onlar Göyçəyə yaxın olan ata-baba yurdları

Dəmirçidamda yaşayırdılar. Dəmirçidama çatanda oğlan deyir:

Şəmşir əmi, indi ki atın yoxdur, bu atı sənə bağışlayıram.

Şəmşir istəyir ki, etiraz etsin. Birdən Ələsgərin yuxuda dedikləri yadına düşür.

Səhər açılanda əli torbalı bir kişi Şəmşirgilə gəlir və deyir:

Eşitdim xəstəniz var. Nədən şikayət edir?

Şəmşir boğazını göstərdikdən sonra soruşur:

Sən kimsən, ağrın alım?

- Mən türk loğmanıyam. Gürcüstanın Axalqalasından gəlmişəm.

El-el, oba-oba gəzib dərdlərə türkcəyə edirəm.

Türk loğmanı bir həftə dava-dərman edir.

Bundan sonra Aşıq Şəmşirin səsi açılır, ona əlavə ilham və yeni səs gəlir.

Atı Şəmşirə bağışlayan oğlan isə özünün həmkəndlisi olur” (12, 15-16).

Xatirələrdən, şahid söhbətlərindən məlum olur ki, aşıq gələcək hadisələri yuxuda görürmüş: “Aşığın haqqında söylənilən xatirələrdən öyrənirik ki, o, bəzən gündüz baş verəcək hadisələri əvvəlcədən (gecə) yuxuda görürmüş, bir çox

məsələlərin həlli yollarını yuxuda müəyyənləşdirirmiş” (4, 24). Aşıq Ələsgər özü də dərslərini ruhlardan dünyasından almışdı.

Oxuram “inna-fətəhna”,
Mətləb allam yuxuda,
Şahi – Mərdan nökrəyəm,
Dərsimi günhan verir” (1, 201).

Aşıq Ələsgərə məhz yuxuda əyan olur ki, aşıq Hüseyn Şəmkirli Ağkilsəyə qonaq gəlir və qonağı qarşılamaq üçün hazırlıq görülməsini tapşırır.

“Bəli, mənim əzizlərim, Aşıq Hüseyn Zoddə söhbət eləməkdə olsun, sizə deyim Aşıq Ələsgərdən. Aşıq Ələsgər həmin gecə Aşıq Hüseynin gəlməyini yuxuda gördü.

Dağ otu biçilirdi. Aşıq Ələsgər də biçinə gedirdi. Bu gün o, biçinə getmədi.

Arvadı Anaxanım onun yanına gəlib dedi:

-A kişi, camaat biçinə getdi, sən niyə yubanırsan?

- Arvad, mən bu gün getməyəcəm.

- Niyə?

- Bu gün Şəmkirli Aşıq Hüseyn bizə qonaq gələcək.

Anaxanım daha bir söz soruşmadı. Başladı ev-eşiyi səliqəyə salmağa.

Aşıq Ələsgər qardaşı Məhəmədi yanına çağıraraq dedi:

- Məhəmməd, durma, get yaylaqdan heyvan gətir.

Ay qağa, xeyirdimi?

- Bu gün Şəmkirli Aşıq Hüseyn bizə qonaq gələcək.

Ay qağa, kim dedi?

Yuxuda görmüşəm. Sən durma, get heyvan gətir.

Gerçək olar, qonağımıza kəsərik, qonaq gəlməsə, özümüzə kəsərik.

Məhəmməd atı mindi, heyvan gətirməyə getdi.

Aşıq Ələsgər qapı-bacada hərlənib, qonağın yolunu gözləməyə başladı.

Bir də gördü ki, Zod yolu ilə bir atlı gəlir” (1, 352).

Məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, bu dastan – rəvayətlərdə də “yuxu semiotik proses kimi” (10, 125) iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər (Əsərləri, dastan – rəvayətlər, xatirələr...) – Bakı:Şərq- Qərb, 1999, - 578 s.
2. Aşıq Ələsgərlə bağlı dastan – rəvayətlər. Bakı: Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, 2021 – 400 s.
3. Azərbaycan dastanları: (Beş cildə). Bakı: “Lider”. – 2005. – I cild. – 392 s.
4. İslam Ələsgər. Ulu ustad // Aşıq Ələsgər (əsərləri, dastan- rəvayətlər, xatirələr...). – Bakı: Şərq-Qərb, -1999.-s.21-38.

5. İsmayılov H. Göyçə dastanlarının janr spesifikasiyası və təsnifi prinsiplərinə dair // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (on üçüncü kitab). – Bakı: “Səda”, 2002, s.135-139.
6. Qarayev S. Mifin tarixə müdaxiləsi: 21 dekabr 2012-ci il – Bakı: “Sabah”, - 2018. – 204 s.
7. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq Ələsgərlə bağlı dastan – rəvayətlər. // Aşıq Ələsgərlə bağlı dastan – rəvayətlər. – Bakı: Azərbaycan Aşıqlar Biliyi, 2021 – s.5-13.
8. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman- qəhrəman arxetipi (“Əsli – Kərəm” və “Dədə Qorqud”). – Bakı: Elm və təhsil, 2015. – 436 s.
9. Xəlilova A. Aşıq rəvayətlərindən dastana doğru. //“Qobustan” dərgisi, 2005, II.
10. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: «Искусство», 2000. – 704 с.
11. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı, “Elm”, 2000.
12. Xəlilova A. Aşıq rəvayətləri: təsnifi və poetik sistemi. Filol. üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün diss. Bakı, 2006, 136 s.

ТАНСУ РАСУЛОВА

РЕЗЮМЕ

ОНЕЙРОСФЕРА И СЕМИОТИКА
ПОВЕДЕНИЯ АШУГА АЛЕСКЕРА

С древних времен во всех культурах существовало поверье, что сон и сновидения являются воротами, некими дорогой, которые ведут человека в потусторонний мир, за пределы чувственнаблюдаемого мира. Люди верили, что важные исторические события первоначально проявляются в символических видениях.

С древних времен сновидческая модель в литературе становится одной из наиболее эффективных форм воплощения коллективного бессознательного. В снах человеческое подсознание максимально открыто Миру, в нем проявляется Божественное и/или Дьявольское начала. Сновидчество суфийских преданиях одной из наиболее популярных форм диалога высшими силами. По этому проводники, святые и сказители всегда видели вещие сны.

Статья посвящена мотивам сновидений в ашугских преданиях. В этих преданиях все действия героя предопределяется сновидчеством. Такая традиция прослеживается в жизни героев ашугских преданий.

В ашугских преданиях большинство происшествий, прежде чем проявиться в мире реальном, появляюся во сне героя и сон в них носит внутренний характер, влияющий на эпическое повествование.

В эпической традиции вещие сны восходят к архетипическим представлениям о сне как о второй реальности, параллельной обыденному. Вещий сон, который играл важную роль в сознании эпического персонажа, является одним из сюжетообразующих мотивов. Как один из распространенных мотивов в ашугских преданиях, вещий сон содержит в себе несколько сюжетообразующих целей.

В статье раскрывается содержание и композиционные особенности снов и видений в контексте повествования преданий, а также определяются влияние на сознание героя и повествователя. Ашуг Алескер вступает как сведущего в науке сновидения и толкования снов.

Ключевые слова: предания, Ашуг Алескер, мотив, онейросфера, сакральность, семиотика поведения

TANSU RASULOVA

SUMMARY
ONEIROSPHERE AND SEMIOTICS OF ASHUG
ALASKER'S BEHAVIOR

Since ancient times, in all cultures, there has been a belief that sleep and dreams are gates, a kind of road that leads a person to the other world, beyond the sensually observable world. People believed that important historical events were initially manifested in symbolic visions. Since ancient times, the dream model in literature has become one of the most effective forms of embodiment of the collective unconscious.

In dreams, the human subconscious is as open to the World as possible, the Divine and / or Devilish beginnings are manifested in it. Dreaming of Sufi traditions is one of the most popular forms of dialogue by higher powers. Therefore, guides, saints and storytellers have always had prophetic dreams. The article is devoted to the motives of dreams in ashug legends. In these legends, all the actions of the hero are predetermined by the dream.

This tradition can be traced in the lives of the heroes of the ashug legends. In ashug legends, most of the incidents, before they appear in the real world, appear in the hero's dream and the dream in them is of an internal nature, influencing the epic narrative. In the epic tradition, hanging dreams go back to the archetypal concept of sleep as a second reality, parallel to the ordinary. The prophetic dream, which played an important role in the consciousness of the epic character, is one of the plot-forming motives. As one of the common motives in ashug legends, a prophetic dream contains several plot-forming goals.

The article reveals the content and compositional features of dreams and visions in the context of the narration of legends, and also determines the influence on the consciousness of the hero and narrator. Ashug Alaskar enters as well versed in the science of dreaming and interpretation of dreams.

Key words: legends, Ashug Alaskar, motive, oneirosphere , sacrality, semiotic behavior.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

AzMIU f.ü.f.d., dosent: Səlmə Saleh qızı Əliyeva
BDU-nun müəllimi: Arif Yusif oğlu Xəlilov

MƏKAN ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ MAİYYƏTİ
Xülasə

Məqalədə məkan anlayışının fəlsəfi mahiyyəti təhlil edilir. Öncə fəlsəfənin özünün mahiyyəti, sonra isə, qədim və müasir filosofların fəlsəfə, məkan və kosmos haqqında söylədikləri müdrik fikirlər ös əksini tapmışdır. Məkan nədir? Məkan haradır?

Məqalədə müasir elm və fəlsəfə ilə bağlı psixoloji problemlər, nəzəriyyə və müşahidələr, məkan və zamanın topoloji və metrik xassələri kimi mühüm metodoloji problemlər müzakirə olunur.

Fəlsəfə həqiqətən bir dünyagörüşü, məkan haqqında düşüncələr və insanlar arasında münasibətlər sistemidir. Məqalədə məkan anlayışının materiyasız mənasız olduğu, cisimlərin ölçülü olması və məkanın tarixiliyi diqqət mərkəzinə çəkilir.

Kainatın məkan və zaman etibarlı ilə sonsuzluğu, məkan və zamanın A. Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi ilə bağlılığı mühüm fəlsəfi dünyagörüşüdür. Bu, insan şüurunun ən yüksək zirvələrindən birini təşkil edir.

Məqalədə məkan – zaman problemi ilə yanaşı xüsusi nisbilik nəzəriyyəsindən də bəhs edilmişdir.

Alimlər nisbilik nəzəriyyəsini məkan və zamanın müasir fiziki nəzəriyyəsi adlandırırlar.

Nisbilik nəzəriyyəsi qədər məkan və zaman probleminə hərtərəfli və dərinlən açıqlama verən fiziki nəzəriyyə yoxdur.

Nəhayət, nisbilik nəzəriyyəsinin məkan və zamanın materiyadan, cazibə sahəsinin intensivliyindən asılılığını müəyyən etməsi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məkan zamandan, zaman isə məkanın metrik (həndəsi) xüsusiyyətindən asılılığı sübuta yetmişdir.

Dünya dəyişir, məkan və zaman dəyişir, amma vicdan səsi, ölümün saati, vəslətin rəngi, qədər in təqdiri əsla dəyişməz.

Açar sözlər: fəlsəfə, mifologiya, materiya, atribut, məkan, nisbilik.

Qədim Yunanlar fəlsəfəni "hikmətsevərlik", "müdriklik" elmi kimi təqdim və təbliğ etmişlər. Böyük Nizami yazırdı:

Qüvvət bilikdədir, başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz.

Pifoqor fəlsəfə dedikdə yüksək müdrikliyə və düzgün həyat tərzinə malik olan və öz biliyini daim təkmilləşdirən adamları nəzərdə tuturdu. Fəlsəfə də özünün

yananmasına görə mifologiyaya borcludur. Mifologiyanın iki qolu vardır: biri din, digəri isə fəlsəfədir. Lakin dünyanı dərk etməyin orijinal tipi din və mifologiya deyil, məhz fəlsəfədir.

Fəlsəfə bir dünyagörüşdür, insanın məkanı haqqında baxışlar sistemidir, insanın insana olan münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

İnsanı əhatə edən aləm əbədi hərəkətdə, dəyişmə və inkişafda olan materiyadır.

Materiyanın ən ümumi mövcudluq formaları hərəkət, məkan və zamandır. Hərəkət dəyişiklik deməkdir.

Materiyanın hərəkət və inkişafı müəyyən məkan və zaman daxilində baş verir. "... hər bir varlığın əsas formaları məkan və zamandır, zaman xaricində varlıq da məkan xaricində varlıq kimi ən böyük bir cəfəngiyyətdir" (9, 48). "... materiyanın bu hər iki forması materiyasız heç nədir, yalnız bizim başımızda mövcud olan boş təsəvvürlər, abstraksiyalardır" (10, 206).

Günəş sisteminin yaranması, planetin, Yer kürəsinin təbii yolla əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq həyatın əmələ gəlməsi, insanın yaranması və s. müəyyən məkan və zaman daxilində cərəyan etmişdir. Məkan və zaman hər bir hərəkət və inkişaf üçün zəruri şərtidir.

Məkan anlayışı cisim və proseslərin nüfuz etmə qabiliyyətini, yanaşı mövcudluğunu, sosial həyatda isə sosial münasibətlərdə mövcudluğunu göstərir.

Zaman isə maddi proseslərin biri digərindən öncə və sonra gəlməsini, davam etməsini, sürəkliliyini, axıcılığını, əlaqə və münasibətlərinin vaxt ardıcılığını, tarixən istiqamətliliyini, səbəb-nəticə münasibətini və s. ifadə edir.

Materiya əbədi olduğuna görə məkan və zaman da əbədidir. Məkan və zaman hüdudsuzdur və sonsuzdur. Məkan çox ölçülüdür. Zaman isə bir ölçülüdür və geri dönməzdir.

Məkan daxilində olmaq, F. Engelsin dediyi kimi, -"birinin digəri ilə yanaşı yerləşməsi formasında", zaman daxilində olmaq isə - "birinin digərindən sonra ardıcılığı formasında" mövcud olmaq deməkdir.

Məkan cisimlərin yer tutumunu, quruluşunu, onların bir-birinə nisbətən yerləşmə qaydasını, aralarındakı məsafəni və s. göstərir. Cisimlərin uzunluğu, eni, hündürlüyü və həcmi olur. Ölçü və kəmiyyət də məkanın əsas əlamətləri olub "böyük", "kiçik" ya da "bərabər" anlayışları ilə ifadə olunur.

Ölçüsü, həcmi olmayan bir şey mövcud deyildir. Əhatəmişdə olan hər bir cisim ölçüyə, xarici bir formaya malikdir- bütün bunların hamısı cisimlərin və ya şəxslərin məkan daxilində mövcud olduğunu göstərir. Əşyalar bir-birinə nisbətən müxtəlif vəziyyətlərdə- yuxarıda, aşağıda, sağda, solda və s. yerləşə bilər. Cisimlərin malik olduqları bu xassə və münasibətlər məkan kateqoriyasının məzmununu təşkil edir.

Məkan çoxçalarlı mənaya malikdir. Məkan – insanların ictimai - ərəzi birliliyinin növü olub, başqalarından tarixi və təbii şərtlənmiş mövcudluq şərtlərinin (mədəni, iqtisadi, siyasi, sosial münasibətlər və sairə) fərqli məcmusu ilə seçilir. Məkanın ən vacib xarakteristikalarından biri onun tarixiliyidir. İstənilən məkan əvvəlki nəsillərin

fəaliyyəti ilə sıx varislik təşkil edir. Məhz buna görə də inkişaf prosesi fasiləsiz olaraq məkan və zaman çərçivəsində gedir.

Obyekt və proseslərin sürəkliyi və onlar arasındakı "gec" , "tez" "əvvəl", "sonra" qəbildən olan münasibətlər zaman kateqoriyasının mahiyyətini təşkil edir. Zaman dönməzdir, keçmişi qaytarmaq mümkün deyildir, zaman yalnız irəliyə hərəkət edir.

Mütləq (absolyut) məkan anlayışı Demokrit, Epikur və Nyutona görə ölçü, bütün cisimləri özündə yerləşdirən və onlardan asılı olmayan boşluq; Aristotel, İbn Sina, Dekart və Spinozaya görə materiyanın və efirin ölçüsü; Holbax və Engelsə görə materiyanın varlıq forması; Leybnisə görə obyektlərin mövcudluq və qarşılıqlı düzülüş qaydası, Berkli və Maxa görə duyğuların və təcrübənin verdiyi məlumatların kompleksi; Kanta görə isə hissi müşahidənin aprior forması kimi anlaşılr.

Məkan və zaman haqqında V.İ.Lenin yazırdı ki, hərəkət məkan və zamanın mahiyyətini təşkil etdiyinə görə hərəkətə xas olan dəyişkənlik və müvazinət halları məkan və zamanın təbiətində də öz əksini tapır. Məkanın xassələrindəki dəyişkənlik halı məkanın struktur formasında, müvazinət halı isə cisimlərin yer tutumunda əks olunur. Yer tutumu cismin həcm tutmaq kimi xassəsini ifadə edir. Struktura isə cismi təşkil edən elementlərin birləşmə üsulunu və qarşılıqlı əlaqəsini bildirir.

Zaman isə maddi proseslərin sürəkliliyini, axıcılığını, ardıcılığını, səbəb-nəticə münasibətini və s. ifadə edir. Bəşəriyyətin yazılı tarixi zamanın ölçüsü kimi çıxış edir.

A. Preobrajenski "Rus dilinin etimoloji lüğəti"ndə yazır ki, rus dilində zaman sözü öz mənşəyini "vremya" sözündən almışdır ki, bu da "fırlanma" yəni hərəkət mənasını verir. **(11, 101).**

Məkan və zamanın malik olduqları ümumi xassələr bunlardır : obyektivlik, mütləqlik və nisbilik, bir-biri ilə üzvi əlaqə, sonsuzluq, fasiləliklə fasiləsizliyin vəhdəti.

Məkan və zamanın fərqli xassələri isə məkanın ölçülü, zamanın isə bir ölçülü və geriyə dönməzliyidir.

Məkan və zamanın ümumi xassələrindən biri onların hər ikisinin obyektiv olmasıdır.

Obyektiv idealizm varlığın ideal formaları, dünya ruhunun, "mütləq" ideyanın məhsulları adlandırır. Hegelə görə, dünya ruhu əvvəlcə məkanı, sonra isə təbiəti və zamanı doğurmuşdur.

Subyektiv idealizm isə məkan və zamanı insan şüurunun məhsulu sayır. C.Berkli məkan və zamanı hissi təəssüratın subyektiv formaları adlandıraraq onların obyektivliyini rədd edir.

İ.Kanta görə, məkan və zaman təcrübədən əvvəl və ondan asılı olmadan insan şüurunda mövcuddur.

İnsanları məkan və zamanın obyektivliyinə inandıran mühüm vasitə kimi ictimai praktikadır. İnsanlar hələ qədim dövrlərdə cisimlərin uzunluğunu, enini,

hündürlüyünü ölçməyə başlamış və sayın (2.134m), addım, fut (30.479 sm), qulac (0,5m), çərək, qarış, verşok (4,4 sm) və b. ölçü vahidlərindən istifadə etmişdir.

Qədim insanlar zamanı ölçmək üçün Günəşin və Ayın çıxıb-batması, ilin fəsilələrinin bir-birini əvəz etməsi, gecə-gündüzün ardıcılığı və s. kimi obyektiv təbiət hadisələrindən istifadə etmişlər.

Uzunluğu ölçərkən istifadə olunan xətkəş məkan yaratmadığı kimi, vaxtı ölçərkən istifadə olunan saat da zaman yaratmır.

Məkan və zamanın hər ikisi üçün ümumi olan mühüm xassələrdən biri də onların sonsuzluğudur.

Məşhur alman riyaziyyatçısı Hilbert bu münasibətlə deyib ki : "Heç bir problem insan ruhunu sonsuzluq problemi qədər dərinədən həyəcanlandırmamış və heç bir ideya insan zəkasına sonsuzluq ideyası qədər səmərəli təsir göstərməmişdir. Heç bir anlayışın sonsuzluq anlayışı qədər izahata ehtiyacı olmamışdır" (12, 59).

Zaman etibarilə əbədi olan Kainatın məkan etibarilə də sonu yoxdur. Bunu F.Engels belə ifadə etmişdir : " Zaman etibarilə əbədilik və məkan etibarilə sonsuzluq ondan ibarətdir ki, bunların heç bir tərəfdə - nə irəlidə, nə də geridə, nə yuxarıda, nə də aşağıda, nə sağda nə də solda sonu yoxdur". (9, 16).

1922-ci ildə Almaniyada nəşr olunan "Fizika" jurnalında sovet riyaziyyatçısı A.A.Fridmanın Eynşteynin cazibə tənlikləri haqqında "məkanın ayrılığı haqqında" adlı məqaləsi dərc olundu. Fridmana görə sonlu sıxlıq ilə səciyyələnən kainat statik olmayıb, zamandan asılı olaraq hökmən dəyişməlidir.

V.İ.Lenin yazmışdır ki, "İnsanın məkan və zaman haqqındakı təsəvvürü nisbidir, lakin bu nisbi təsəvvürlərdən mütləq həqiqət əmələ gəlir" (13, 190).

C.Bruneyə görə məkan bölünməz hissələrdən – nöqtələrdən təşkil olunduğu üçün fasiləlidir. Məkan və zaman xaricində hərəkət edən materiya yoxdur. Real məkanın ölçülü olması materiyanın hərəkəti və qarşılıqlı təsiri üçün zəruri şərtidir.

Materiya, hərəkət, məkan və zamanın qarşılıqlı əlaqəsi və nisbiliyi ümumi və xüsusi nisbilik nəzəriyyəsi ilə bağlıdır və A. Enşteynin relyativist nəzəriyyəsinə uyğundur. Bu nəzəriyyəyə görə məkan və zaman materiyanın hərəkətindən kənarda mövcud deyildir. Məkan zamandan, zaman isə məkanın metrik (həndəsi) xüsusiyyətindən asılıdır.

Deməli, materiyanın ümumi atributu olan məkan və zaman hərəkətlə bağlıdır və onsuz dünyanı dərk etmək olmaz. Klassik mexanikadan fərqli olaraq məkan və zaman materiya və hərəkətin daxilindədir. Materiya, hərəkət, məkan və zaman birgə mövcuddurlar. Hərəkət sürətindən asılı olaraq məkan müsbət və mənfi surətdə əyilir, zaman isə yavaşır.

Cisim məkanda ölçüsünə uyğun olaraq, yuxarı-aşağı,sağa-sola, irəliyə-geriyə hərəkət edə bildiyi halda, zaman etibarı ilə o, yalnız bir istiqamətdə - irəliyə, keçmişdən indi vasitəsilə gələcəyə doğru hərəkət edir. Məsələn, istilik həmişə isti cisimlərdən soyuq cisimlərə keçir, əksinə - soyuq cisimlərdən isti cisimlərə keçə bilmir.

Genetik əlaqə olmaq etibarilə bir hadisənin digərinə təsiri prosesində reallaşan səbəbiyyət əlaqəsi mahiyyətə səbəbdən nəticəyə doğru yönələn istiqamətli zaman əlaqəsidir. "Səbəbiyyət asimmetrikdir: O, artıq mövcud olan ilə onun tərəfindən törədilən, hələ yenicə qərarlaşan arasındakı əlaqədir" (14, 6).

Xüsusi nisbilik nəzəriyyəsi və məkan – zaman problemi.

Məkan – zaman haqqında klassik təsəvvürləri yenidən nəzərdən keçirmək və onları hərəkətin mahiyyətinə uyğunlaşdırmaq lazım idi. Elmdə bu vəzifəni A. Eynşteyn yerinə yetirdi.

İnsan fikrinin ən yüksək zirvələrindən birini təşkil edən nisbilik nəzəriyyəsi əsrimizin əvvəllərində məşhur alman fiziki Albert Eynşteyn tərəfindən yaradıldı. Məkan, zaman və hərəkətə dair təbii-elmi baxışlarda əsl inqilabi çevriliş yaratmış bu nəzəriyyəyə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində klassik fizika prinsipləri ilə yeni eksperimental faktlar arasında meydana çıxmış ziddiyyətlərin dialektik yolla həll edilməsi nəticəsində yaradılmışdır.

Elektromaqnit proseslərin tədqiqi nisbilik nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Nisbilik nəzəriyyəsini məkan və zamanın müasir fiziki nəzəriyyəsi adlandırırlar. Zira, məkan və zaman məsələsinə nisbilik nəzəriyyəsi qədər hərtərəfli və dərinlən açıqlama verən fiziki nəzəriyyə yoxdur.

Nisbilik nəzəriyyəsinin qanunları məkan, zaman, hərəkət, kütlə, enerji, impuls kimi anlayışlara, elementar hissəciklər fizikasıdan tutmuş, kosmoqoniya problemlərindəki müxtəlif sahələrə tətbiq olunur. Məşhur alman fiziki M.Born bu nəzəriyyəni "təbiətin dərk edilməsində insan təfəkkürünün böyük nailiyyəti, fəlsəfi dərinliyin fiziki intuisiya və riyazi ustalılıqla heyratəmiz şəkildə birləşdirilməsi" kimi hesab etmişdir. (15, 386).

Beləliklə, məkan və zamanın materiyanın spesifik xassələrə və nisbi müstəqilliyə malik olan varlıq formaları kimi müəyyənləşməsi (yəni nisbiliyi) "məkan – zaman"ın dördölçülü kontinuum kimi anlaşılması bir-birini tamamlamalıdır. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsi "məkan-zaman" ın həm materiya ilə, həm də öz aralarındakı əlaqəsinin dərin fiziki mənzərəsini yaradır. Xüsusi nisbilik nəzəriyyəsi məkan və zamanın hərəkətdən asılılığının nəticəsidir və həndəsi xarakter daşıyır. Deməli, xüsusi nisbilik nəzəriyyəsindən fərqli olaraq ümumi nisbilik nəzəriyyəsi məkan – zaman əlaqəsinin daha dəqiq konkret fiziki təzahürüdür.

Mikroaləmdə məkan-zaman problemi.

Tarixən qədim və həmişə aktual olan məkan-zaman problemi nəzəri təfəkkürün inkişafının müasir mərhələsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elmi idrakın hazırkı inkişafı mərhələsində mikro aləm üçün məkan və zamanın tam işlənib hazırlanmış fiziki nəzəriyyəsi yoxdur. Elementar hissəciklərin müasir kvant nəzəriyyəsi də mikroaləmdə məkan-zaman münasibətlərinin tam fiziki mənzərəsini yaratmır. Mikroobyektlərin ziddiyyətli təbiəti öz ifadəsini 1927-ci ildə məşhur alman

alimi V. Heyzenberq tərəfindən kəşf olunmuş “qeyri-müəyyənlik münasibəti”ndə və bu münasibətin əsasını təşkil edən H. Borun “tamamlama prinsipi”ndə tapmışdır. Bu prinsiplərin elmi, dialektik-materialist təhlili məkan-zaman probleminin hərtərəfli tədqiq edilməyə layiq olduğunu göstərir.

Məkanın metrik münasibətləri mikroaləmdə cazibə sahəsi ilə müəyyən olunur. Evklid məkanın xassələrindən fərqlənir.

Mikroaləmin vacib nəzəri məsələlərinin həlli məkan-zaman probleminin həllindən asılı olmuşdur.

H.Borun fikrincə mikrohissəciklərin hərəkəti məkan və zaman daxilində təsvir edilərsə, mikroaləmdə səbəbiyyət prinsipindən danışmaq olmaz, mikroaləmdə səbəbiyyət prinsipi həqiqidirsə, onda hissəciyə məkan və zaman xaricində baxmaq lazımdır.

Müasir təbiətşünaslıq və dialektik materializm məkan və zamanı materiyanın atributu və varlıq formaları hesab edir.

Nəticə

Klassik fizikanın baniləri Q.Qaliley və İ.Nyuton məkan və zaman üzərindəki əlaqəsini və qarşılıqlı asılılığını əks etdirdikləri halda ($m\bar{s}$; $s=vt$, $h=gt^2/2$ və s.) klassik fizikanın metafizik idrak metoduna arxalanan nümayəndələri məkan və zaman əlaqəsini inkar edir, onları həm bir-birindən, həm də hərəkət edən materiyadan ayırmışlar.

Məkan və zaman təsəvvürlərinin mühüm mərhələsi Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. İki əsr müddətində metafizik-mexaniki təsəvvürləri aradan qaldırmaqla məkan, zaman və hərəkətə dair elmi baxışlarda inqilabi çevriliş yaratmış bu nəzəriyyə fizika prinsipləri ilə yeni eksperimental materiallar arasında meydana çıxmış ziddiyyətlərin dialektik yolla həll edilməsi nəticəsində yaradılmışdır.

Nisbilik nəzəriyyəsi belə bir müddəanı təsdiq etdi ki, məkan və zaman materiyanın, mahiyyətləri hərəkət vasitəsilə təzahür edən daxili universal atributiv xassələridir. Nəhayət, nisbilik nəzəriyyəsi məkan və zamanın materiyadan, cazibə sahəsinin intensivliyindən asılılığını da müəyyən etmişdir. Nisbilik nəzəriyyəsi sübut edir ki, kosmik miqyaslarda məkan və zaman heç də bircinsli deyildir. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsinin tədqiq etdiyi məkanın həndəsəsi Evklid həndəsəsi deyil, Riman həndəsəsidir.

Qanunauyğunluqları kvant mexanikası və elementar hissəciklər fizikasında öyrənilən mikroaləmin məkan-zaman münasibətlərinin tədqiqi aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1. Mikroaləmdə hissəciyin koordinat və impulsu üçün qeyri-müəyyənlik münasibəti hökm sürdüyündən mikroaləmdən fərqli olaraq ona dəqiq koordinat və trayektoriya anlayışları tətbiq edilmir.

2. Makrocisimlərdən fərqli olaraq mikrohissəciklər daxili çevrilmələrə məruz qaldıqlarından onların mövcudluğunun sürəkliliyi makrocisimlərinkindən keyfiyyətcə fərqlənir.

3. 10^{-13} və 10^{-14} sm məkan miqyaslarında məkanın güzgü simmetriyası aradan qalxır. Sağ və sol arasında asimmetriya təzahür edir

4. Mikroaləmdə elementar hissəciklərin xassə və qarşılıqlı təsvirlərin kvantlanması müvafiq olaraq məkan və zamanın da kvantlanmasına səbəb olur.

Dünya dəyişir, məkan və zaman dəyişir, amma vicdan səsi, ölümün saati, vüslətin rəngi, qədər in təqdiri əsla dəyişməz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Vəli Nəsirov, Əli Məmmədov “Müasir elm və məkan – zaman problemi” Bakı, 1985.

2. Ə.B. Məmmədov və R.M. Hüseynov “Mikroaləmdə məkan və zaman münasibətlərinin

dialektikasına dair”. Bakı, 1989.

3. Maqşud Cəlilov və Vəli Paşayev “Fəlsəfə”. Bakı, 1990.

4. Maqşud Fərhad oğlu “ Bakı, 2006.

5. Yusif Rüstəmov “ Fəlsəfənin əsasları” Bakı, 2007.

6. Ağayar Şükürov “Fəlsəfə” Bakı, “Çıraq” 2008.

7. Yaşar Əhmədov “Fəlsəfə”- Varlıq. Materiya. Dialektika. Bakı, 2017.

8. Ганс Райхенбах «Философия пространства и времени» М., 2009.

9. F. Engels. “Anti-Dürinq”. Bakı, Azərnəşr, 1967.

10. F. Engels. “Təbiətin dialektikası”. Bakı, Azərnəşr, 1996).

11. А. Преображенский «Етимологический словарь русского языка». М. 1958.

12. А.С. Кармин “О диалектико-материалистическом понимании бесконечности” вестник ЛГУ, 1959, №5.

13. V.İ. Lenin: əsərlərinin tam külliyatı, 18-ci cild.

14. İ.V. Kuznetsov. Категория причинности и ее познавательное значение., сб.: «Теория познания и современная наука». М., 1967, səh. 6.

15. M.Born “Физика в жизни моего поколения», М. 1963.

SUMMARY

THE PHILOSOPHICAL ESSENCE OF THE CONCEPT OF SPACE

The article analyzes the philosophical essence of the concept of space. Firstly, the essence of philosophy itself, then, wise ideas of ancient and modern philosophers about philosophy, space and cosmos are reflected in the article. What is space? Where is it?

The important methodological and psychological problems associated with the relationship between modern science and philosophy, theory and observations, topological and metric properties of space and time are discussed in this article.

Philosophy is really a worldview, a system of ideas about space and human relations. The article focuses on the fact that the concept of space is meaningless without the matter, size of objects and history of space.

The infinity of the universe in space and time, connection of space and time with A. Einstein's theory of relativity are important philosophical worldviews. It is one of the highest peaks of human consciousness.

In addition to the problem of space-time, the article also discusses the special theory of relativity.

Scientists call the theory of relativity the modern physical theory of space and time.

There is no physical theory that provides a more comprehensive and in-depth explanation of the problem of space and time than the theory of relativity.

Finally, the article shows that the theory of relativity determines the dependence of space and time on matter and the intensity of the gravitational field.

It has been proved that space depends on time, and time depends on the metric (geometric) nature of space.

The world changes, space and time change, but the voice of conscience, the hour of death, the color of the face, the destiny never change.

Key words: philosophy, mythology, substance, attribute, space, relativity.

РЕЗЮМЕ

ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ КОНЦЕПЦИИ ПРОСТРАНСТВА

В статье анализируется философская сущность концепции пространства. В статье отражается сначала суть самой философии, а затем мудрые представления древних и современных философов о философии, пространстве и космосе. Что такое пространство? Где оно находится?

Анализируются важные методологические проблемы, такие как психологические проблемы, связанные с взаимоотношениями современной науки и философии, теорией и наблюдениями, топологическими и метрическими свойствами пространства и времени.

Философия - это действительно мировоззрение, система представлений о космосе и человеческих отношений. В статье делается акцент на том, что понятие пространства бессмысленно без материи, размеров объектов и истории космоса.

Бесконечность Вселенной в пространстве и времени, а также связь пространства и времени с теорией относительности Эйнштейна - важные философские мировоззрения.

Это одна из высших вершин человеческого сознания.

Помимо проблемы пространства-времени, в статье также обсуждается специальная теория относительности.

Ученые называют теорию относительности современной физической теорией пространства и времени. Не существует физической теории, обеспечивающей более полное и глубокое объяснение проблемы пространства и времени, чем теория относительности.

Наконец, в статье показано, что теория относительности определяет зависимость пространства и времени от материи и мощности гравитационного поля.

Доказано, что пространство зависит от времени, а время зависит от метрической (геометрической) природы пространства.

Мир меняется, пространство и время меняются, но голос совести, час смерти, цвет лица, судьба никогда не меняются.

Ключевые слова: философия, мифология, материя, атрибут, пространство, относительность

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor Sənubə Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

KÖNÜL ELMAR ABDULRƏHİMOVA, İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ “TO MAKE” FEİLİNDƏN İBARƏT KONSTRUKSIYALARIN SİNTAKSEM TƏHLİLİ	3
OQTAY B. CƏLİLBƏYLİ ALTAYŞÜNASLIQ KONTEKSTİNDƏ YAPON DİLİ FEİLİNİN LÜĞƏT FORMASININ FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	9
GÜNEL BAYRAMOVA RİTORİKA İŞARƏYARATMANIN MÜRƏKKƏB FORMASI KİMİ	18
MUSTAFAYEV FİZULİ NƏCMƏDDİN OĞLU, KİNO DİLİNDƏ QURULUŞUNA GÖRƏ CÜMLƏ NÖVLƏRİNDƏN İSTİFADƏ	26
ГАСАНОВА СЕВИНДЖ АГАГУСЕЙН ГЫЗЫ ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ ЯЗЫКА	33
MƏMMƏDOVA ELNARƏ ADİL qızı MAHMUD KAŞQARLININ “DİVANÜ LÜĞAT İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ŞƏKİL KATEQORİYASI	39
GÜNAY HÜSEYNZADƏ İNGİLİS DİLLİ MƏTNLƏRDƏ DEYKTİK ELEMENTLƏRİN ROLU	46
GÜLNAR TAHİR qızı ƏSGƏROVA DURĞU İŞARƏLƏRİNİN SİNTAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ	55
EMİLİYA QASIMOVA VƏLİ QIZI MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ETİMOLOJİ PARALELLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİN İŞLƏNMƏSİ HAQQINDA	62

МАХИРА МУСАЕВА СЕДАГЕТ НУРИЕВА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГАФОННЫХ УСТРОЙСТВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	69
FİDAN İMAMƏLİYEVƏ AZAD QIZI TEACHING SPEAKING IN THE CLASSROOM	81
SAFIYYA GULAMOVA BARRIERS IN EFFECTIVE COMMUNICATION	87
ABIYEVA VALİDƏ SƏFİXANOVA AFƏT İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ YER	92
SABINA ZULFUGAROVA COMMUNICATIVE STRATEGIES AND ENHANCING VOCABULARY IN TEACHING ENGLISH.....	98
RAHİMA MAMMADOVA MODERN TECHNOLOGIES OF TEACHING ENGLISH DISTANTLY	106
КАМАЛЯ ГАДЖЫ ГЫЗЫ НАБИЕВА ЛИНГВО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ НАУЧНОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ.....	115
HƏQİQƏT MEHDİYEVƏ ALMAN DİLİNDƏ SƏHVİLƏRİN TEZAURUSU	121
LALƏ ƏFƏNDİYEVƏ, EPISTOLYAR ÜSLUB VƏ EPISTOLYAR MƏTNLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MÜXTƏLİF MÖVQELƏR	131
UMUDOVA ZİYAFƏT MÜBARİZ QIZI TƏDRİS PROSESİNDƏ MOTİVASİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏDRİS PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN, ŞAGİRD LƏRİN, MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN ROLU	140

ARZU MİRZƏYEVA

SAYLARIN İŞTİRAKI İLƏ YARANAN İDİOMLAR 146

X.K.QASIMOVA

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF VƏRDİŞ
VƏ BACARIQLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİ 153

AYGÜN. QƏDİMLİ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN
FORMALARININ TƏDQIQI 159

NAİLƏ CƏFƏROVA ƏLİXAN

İNGİLİS DİLİ FRAZEOLÖGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TƏRCÜMƏSİ 168

ARZU MİRZƏYEVA

İLƏ QOŞMASININ İŞTİRAKI İLƏ YARANAN
İDİOMLARIN STRUKTUR TIPLƏRİ 175

SƏNUBƏR MUSTAFAYEVA

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏYLƏNCƏLİ QRAMMATİK
ÇALIŞMALARDAN İSTİFADƏ YOLLARI..... 182

ELVİRA İMANOVA

PƏŞƏKAR YÖNÜMLÜ TƏRCÜMƏ VƏ TERMİNOLOGİYA 194

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XATUN CƏFƏRLİ

ƏLİ ŞÖVQİ ŞEYXZAMANLI ŞEİRLƏRİNİN
SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 200

AYNUR HÜSEYNOVA

A.O.ÇERNYAYEVSKİNNİN “VƏTƏN DİLİ” DƏRSLİYİNDƏKİ
FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ 207

CƏFƏROVA İSMƏT OLİVER QOLDSMİT YARADICILIĞINA SENTİMENTALİZM NÖQTEYİ-NƏZƏRİNDƏN BİR BAXIŞ.....	215
NARMIN MAMMADOVA JALIL MAMMADGULUZADEH AS A CRITICAL REALIST.....	224
SƏKİNƏ PAŞAYEVA RASİM QIZI MARK TVEN İMPERİALİZMƏ VƏ DESPOTİZMƏ QARŞI	230
ELZA İSMAYİLOVA KOROĞLU AŞIQ HAVALARI	237
ŞƏRQİYƏ MƏMMƏDLİ AZƏRBAYCAN ROMANTİK POEZİYASINDA FƏRDİ ÜSLUB PROBLEMİ (XX əsrin əvvəlləri).....	254
GÜLNAR HÜSEYNOVA GÜLAB NƏFƏSLİ HEKAYƏLƏR.....	268
СЕВИНДЖ КАРАЕВА СИМВОЛ КАК КАТЕГОРИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МИРА АЛДАНОВА. ТЕОРИЯ СИМВОЛА	276
RƏSULOVA TANSU RÜSTƏM qızı ONEYROSFERA VƏ AŞIQ ƏLƏSGƏRİN DAVRANIŞ SEMIOTİKASI.....	282
Səlmi Saleh qızı Əliyeva Arif Yusif oğlu Xəlilov MƏKAN ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ MAİYYƏTİ.....	290

**FİLOLOGİYA
MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 13

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
N.MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 22.012.2021
Şərti çap vərəqi 30,5. Sifariş № 496
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4